

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN (ORTA
ASYA) POLİTİKASI (İngiliz Kaynaklarına Göre)**

Aysel ERDOĞAN

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS- 2017**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN (ORTA
ASYA) POLİTİKASI(İngiliz Kaynaklarına Göre)**

DANIŞMAN : Prof. Dr. Orhan DOĞAN
JÜRİ : Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ
JÜRİ : Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
JÜRİ : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
JÜRİ : Prof. Dr. Memet YETİŞGİN

Aysel ERDOĞAN

DOKTORA TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS- 2017**

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN (ORTA
ASYA) POLİTİKASI (İngiliz Kaynaklarına Göre)**

Aysel ERDOĞAN

DOKTORA TEZİ

Kod No :

Bu Tez .../.../2017 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.

.....
Prof. Dr. Orhan DOĞAN

BAŞKAN

.....
Prof. Dr. Saadettin Y.

GÖMEÇ

ÜYE

.....
Prof. Dr. Abdullah

GÜNDOĞDU

ÜYE

.....
Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

ÜYE

.....
Prof. Dr. Memet YETİŞGİN

ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN (ORTA ASYA)
POLİTİKASI (İngiliz Kaynaklarına Göre)**

Aysel ERDOĞAN

Danışman : Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Yıl :2017, Sayfa: IX+253

**Jüri : Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Başkan)
: Prof. Dr. Saadettin Y. GÖMEÇ (Üye)
: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU(Üye)
: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL (Üye)
: Prof. Dr. Memet YETİŞGİN (Üye)**

Çalışmada “XIX. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Politikası” başlığı altında, XIX. yüzyılda gerçekleştirilen Rus işgalleri sırasında Çarlık Rusya ve İngiltere’nin Türkistan’daki çıkarlarının çatışması sebebiyle iki güç arasında yaşanan diplomatik rekabet ele alınmıştır. Bu kapsamda İngiltere’nin Hindistan’daki sömürgeleri başta olmak üzere Türkistan’daki ticari ve politik çıkarlarını korumak adına Rusya’yı durdurmak için vermiş olduğu diplomatik ve askeri mücadele ve bu doğrultuda geliştirmiş olduğu Türkistan politikası incelenmiştir. Bu politikanın şekillenmesinde İngiliz devlet adamlarının görüşleri oldukça etkili olmuştur. Öyle ki bu doğrultuda İngiliz siyasetinde önemli değişiklikler yapılmıştır. Ayrıca Rusya ve İngiltere’nin bölgeyi tanımak ve incelemelerde bulunmak üzere bölgeye göndermiş oldukları temsilciler ve bu temsilcilerin bölgenin mevcut siyasi, sosyal, ekonomik durumu konusundaki izlenimleri doğrultusunda verdiği bilgiler ışığında devletlerin politikasındaki değişiklikler ele alınmıştır. Her iki devletin de Türkistan’a göndermiş olduğu temsilciler hakkında bilgi verilerek bu temsilcilerin bölgenin durumu ile ilgili bakış açıları değerlendirilmiştir. Bu dönemde Türkistan hanlıklarının mevcut durumları, kendi aralarındaki siyasi çekişmeleri anlatılarak Rusya’nın hanlıkları işgali sırasında İngiltere’nin tutumu, Hindistan’a giden yol üzerinde bulunan devletlere yönelik politikası incelenmiştir. İki büyük devlet arasında yaşanan bu rekabette, Osmanlı, Fransa, İran, Afganistan gibi dolaylı ve doğrudan etkili olan devletler, bu devletlerin

İngiltere ve Rusya ile olan münasebetleri ve Türkistan politikaları hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, İngiltere, Rusya, İran, Afganistan.

T.C.
DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAS SUTÇU IMAM

ABSTRACT

PhD THESIS

**ENGLAND'S TURKISTAN POLITICS IN THE XIX.
CENTURY**

Aysel ERDOĞAN

Supervisor: Assist Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Year : 2017, Page: IX+253

Jury : Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Chairperson)
: Prof. Dr. Saadettin Y. GÖMEÇ (Member)
: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Member)
: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL (Member)
: Prof. Dr. Memet YETİŞGİN (Member)

In the study was dealt with diplomatic competition under the heading of "England's Turkestan Politics in the XIXth Century", between the two powers because of the clash of interests of Russia and England in Turkestan XIX. during the centuries-long Russian occupation. In this respect were investigated the diplomatic and military struggle that the British gave to stop Russia in order to protect the interests of Central Asia, especially the colonies in India, and the Turkestan policy that it developed in this direction. The views of the British statesmen were very influential in the formation of this policy. So much so that significant changes have been made in English politics in this direction. In addition, the representatives of the Russia and England who have sent to the region to identify and examine the region, and the changes in the politics of the states in the light of the representatives' present political, social and economic impressions of the region. The points of view were evaluated by giving information about the representatives that both states had sent to Turkestan. During this period were explained the present situation of the Turkestan khanates, the political controversies between them and the politics of the attitude of Britain towards the governments on the road to India during the invasion of the khanates of Russia. This recreation between the two major states gave information about the indirect and direct influential states such as

Ottoman, France, Iran and Afghanistan, their relations with Britain and Turkestan politics.

Keywords: Turkestan, England, Russia, Persia, Afghanistan.

ÖN SÖZ

Türkistan coğrafyası, Türklerin yanı sıra tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, oldukça önemli bir coğrafyadır. Bu coğrafyanın önem kazanmasında jeopolitik konumunun yanı sıra burada kurulan şehirler ve bu şehirler üzerinde şekillenen devletler de etkili olmuştur. Coğrafi açıdan taşıdığı önem bölgenin İngiltere ve Çarlık Rusya arasında bir rekabet sahası haline gelmesine sebep olmuştur. Rusya'nın Türkistan üzerinden Hindistan'ı tehdit eder bir pozisyona ulaşması ve İngiliz politikasının bu doğrultuda şekillenmesi sebebi ile tezimizin başlığında Türkistan ifadesi kullanılmış olmakla birlikte bu rekabette önemli rol oynayan Hindistan, İran ve Afganistan'ın bulunduğu coğrafya sebebiyle gerekli görülen yerlerde Asya terimi de kullanılmıştır.

XIX. yüzyılda Batı Türkistan coğrafyası ve bu coğrafyada yer alan şehirler, başta Rusya ve İngiltere olmak üzere diğer devletlerin önemle üzerinde durdukları şehirlerdir. Rusya'nın Türkistan hanlıklarına yönelik işgalci faaliyetleri İngiltere'nin bölgeye yönelik tutumunu oldukça etkilemiştir. Nitekim Rusların XIX. yüzyılda hız kazanan Türkistan'daki işgalleri karşısında ticari açıdan büyük öneme sahip olan Hindistan'ın tehlike altına girmesi İngiltere'nin endişelenmesine ve Türkistan'da daha aktif bir siyaset uygulamasında etkili olmuştur. Bu noktada İngiltere, Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri hakkında bilgisini arttırmak için bu dönemde çok sayıda temsilcisini bölgeye göndermiştir. Diğer yandan Rusya'nın bölgeye yönelik girişimleri de hız kazanmış olup Rusya da bölgeye temsilcilerini göndererek işgal planlarını uygulamaya koymuştur. Bu durum İngiltere ve Rusya arasında diplomatik rekabetin yaşanmasına sebep olmuştur.

Dönemin iki güçlü devleti arasında yaşanan ve yaklaşık bir yüzyıla yayılan uzun bir dönemi kapsayan, batılılar tarafından "Great Game"¹ olarak adlandırılan diplomatik rekabetin incelendiği bu çalışmada, ana hatları ile Rusya ve İngiltere'nin bu dönemde Türkistan üzerindeki çıkarlarını korumak noktasındaki diplomatik mücadelesi ele alınmıştır. Bu mücadele, devlet adamlarının görüşleri doğrultusunda şekillenmiş olup askeri sahaya taşınmamıştır. Türkistan'da Rus işgallerinin yoğunlaştığı dönemde İngiltere için Türkistan'a giden yol üzerinde bulunan İran ve Afganistan iki önemli devlet haline gelmiştir. İngiltere, Hindistan'ın güvenliğini sağlamak adına bu iki devlet ile dönem dönem işbirliği girişimlerinde bulunarak bu devletlerin Rusya ile işbirliği içerisine girmesine engel olmak istemiştir. Ancak İngiltere'nin İran ve Afganistan konusundaki kararsız tutumu bu konuda kesin bir başarı sağlamasını zorlaştırmıştır.

Çalışmamızda, XIX. yüzyılın seçilmesinde en önemli unsur, bu dönemde Türkistan şehirlerinde Rus işgallerinin hız kazanması ve İngiltere'nin de Hindistan'da çıkarlarının tehlike altına girmesi sebebi ile Türkistan'a yönelik aktif bir siyaset uygulanması olmuştur. Bu dönem Türkistan halklarının kaderinin şekillendiği bir dönem olurken hanlıklar arasında işbirliğinin olmayışı işgallerin hız kazanmasına sebep olmuştur.

XIX. yüzyılda İngiltere'nin Türkistan politikası olarak belirlemiş olduğuuz çalışmada; bölgede yoğun bir şekilde yaşanan İngiliz-Rus diplomatik rekabeti kapsamında diğer devletlerin tutumu ve İngiltere ile olan münasebetleri de ele alınmıştır. Çalışma beş bölümden oluşmakta olup ilk bölümde, Türkistan şehirlerinin fiziki ve coğrafi şartları, XIX. yüzyıla gelinceye kadar Türkistan'ın tarihsel olarak

¹ İngiltere ve Rusya arasındaki diplomatik rekabet batılılar tarafından Great Game olarak adlandırılırken bu ifade Türkiye'de Büyük Oyun şeklinde kullanılmıştır.

geçirmiş olduğu süreç, Doğu Hindistan Şirketinin kurulması, Hindistan'ın İngiltere ve Rusya açısından önem kazanma süreci ele alınmıştır. İkinci bölümde, Rusya'nın Türkistan'daki işgalleri sonucunda İngiliz çıkarlarının tehlike altına girmesi ile iki taraf arasında uzun bir süre yaşanan diplomatik rekabet, iki tarafın da bu noktada bölgeyi tanımak adına göndermiş olduğu temsilciler ve bu temsilcilerin raporlarının İngiltere ve Rusya'nın Türkistan siyasetine olan etkileri incelenmiştir. İngiliz- Rus rekabetinde büyük önem taşıyan İran ve Afganistan coğrafyası, bu devletlerin mevcut siyasi durumları, İngiltere'nin bu devletler ile olan münasebetleri Üçüncü bölümde ele alınmıştır. Dördüncü bölümde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Türkistan'da gerçekleştirdiği işgaller ve bunun sonucunda yoğunlaşan İngiliz-Rus münasebetleri incelenmiştir. Son bölüm olarak da iki taraf arasındaki bu anlaşmazlığın giderilmesi noktasında ileri sürülen tarafsız bölge fikri ve bu kapsamda yapılan görüşmeler ele alınmıştır.

Türkistan'ı ziyaret etmiş olan seyyahların ve temsilcilerin eserlerinden ve dönemin İngiliz ve Türk kaynaklarında yer alan bilgilerden faydalanarak hazırladığımız "XIX. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Politikası" konulu bu çalışmayı yapmaktaki amacımız; Rus işgallerinin yaşandığı XIX. yüzyılda İngiltere'nin Türkistan'a yönelik rekabetini ortaya koymak olmuştur. Çalışmada faydalanmış olduğumuz seyahatnameler, XIX. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar olan süreçteki Türkistan coğrafyasına dair önemli bilgiler vermektedirler. Batılılar tarafından ağırlıklı bir şekilde ve detaylı olarak incelenen bu konunun ülkemizde müstakil olarak çalışılmamış olması, konunun seçilmesinde belirleyici unsur olmuştur. Nitekim çalışmamızda çok sayıda batılı kaynak incelenerek farklı yazarların meseleye bakış açıları ele alınmış, düşüncelerindeki benzerlik ve farklılıklar ortaya konmuştur. Bölgeyi ziyaret eden seyyahların çalışmaları ve devlet adamlarının raporlarının da incelenmesi ile önemle üzerinde durdukları ortak konuların açığa çıkarılması amaçlanmıştır.

Böyle bir çalışma yapmam konusunda beni yönlendiren, çalışmamın her aşamasında bana rehberlik eden ve yardımını esirgemeyen çok değerli hocam Prof. Dr. Orhan DOĞAN'a çok teşekkür ederim. Ayrıca kaynaklara ulaşmam ve tezi oluşturmam konusunda yardımını esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Saadettin Y. GÖMEÇ, Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU ve Prof. Dr. Memet YETİŞGİN'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam süresince desteğini gördüğüm kıymetli eşim Sefa ERDOĞAN ve tezimin son demlerinde aramıza katılan ve bana şans getiren biricik oğlum Efe MERT'e de çok teşekkür ederim.

Aysel ERDOĞAN
Kahramanmaraş, 2017.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR LİSTESİ	IX
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	4
1.3. Tezin Yöntemi.....	5
1.4. Çalışmanın Kapsamı	5
2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR	6
3. XIX. YÜZYILA KADAR GEÇEN TARİHİ SÜREÇTE TÜRKİSTAN	9
3.1. Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve Önemi	9
3.2. Türkistan'ın XIX. Yüzyıla Kadarki Siyasi Durumu	14
3.3. XIX. Yüzyılda Dünya Siyasetinde Türkistan ve Hindistan'ın Yeri.....	22
3.3.1. Hindistan'ın Coğrafi Konumu ve Önemi	22
3.3.2. Doğu Hindistan Şirketinin Kurulması ve İngiltere'nin Hindistan'ı Sömürgeleştirmesi.....	24
3.3.3. Hindistan'ın İngiltere ve Çarlık Rusya Açısından Önemi.....	36
4. XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE'NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ VE ÇARLIK RUSYA.....	43
4.1. Çarlık Rusya-İngiltere Arasında Türkistan'da Yaşanan Rekabet.....	43
4.2. İngiltere ve Çarlık Rusya'nın Türkistan'a Gönderdiği Temsilciler ve Bu Temsilcilerin Türkistan'ın Durumu Konusundaki Görüşleri.....	68
4.2.1. İngiliz Temsilciler	68
4.2.2. Rus Temsilciler.....	80
5. XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE'NİN TÜRKİSTAN SİYASETİNDE İRAN VE AFGANİSTAN'IN YERİ VE ÖNEMİ.....	92
5.1. İngiltere ve Çarlık Rusya Arasında Türkistan'da Yaşanan Rekabette Herat'ın Yeri ve Önemi	105
5.2. Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Dost Muhammed'in Tahttan İndirilmesi	110
5.2.1. Birinci İngiliz- Afgan Savaşı Sonrasında İngiltere ve Çarlık Rusya'nın Türkistan Politikası.....	112
5.3. Dost Muhammed Hanın Tahta Yeniden Getirilmesi	116
5.3.1. İngiltere- Dost Muhammed Han Arasındaki İlişkiler	119
5.5. İngiltere'nin Türkistan'daki Hâkimiyetini Genişletmesi	123
5.6. Çarlık Rusya- İngiltere Arasında Tampon Bölge Oluşturulması Fikri İngiltere-Çarlık Rusya Dostluk Anlaşması	126
5.7. Kırım Savaşı ve Paris Barış Anlaşması (1856).....	132
5.7.1. Kırım Savaşı'nın İngiltere ve Çarlık Rusya'nın Türkistan Siyasetine Etkileri	134
6. ÇARLIK RUSYA'NIN TÜRKİSTAN'DA HÂKİMİYET KURMASI.....	140
6.1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çarlık Rusya'nın Türkistan'a Yönelmesi ve İngiltere- Çarlık Rusya Arasında Canlanan Rekabet	140
6.2. Çarlık Rusya'nın Türkistan'da Gerçekleştirdiği İşgaller	144
6.2.1. Çarlık Rusya'nın Hokand'ı İşgali.....	144

6.2.2. Çarlık Rusya'nın Buhara'yı İşgali.....	151
6.2.3. Çarlık Rusya'nın Hive'yi İşgali.....	158
7. TÜRKİSTAN'DA YAŞANAN İNGİLİZ-RUS REKABETİNİN ÇÖZÜME KAVUŞTURULMASI VE BU ÇÖZÜMDE AFGANİSTAN'IN YERİ	171
7.1. Afgan Sınır Sorunu İngiliz- Afgan Münasebetleri.....	171
7.1.1. Tarafsız Bölge Görüşmeleri ve Umballa Konferansı	174
7.1.2. Tarafsız Bölge Görüşmeleri Döneminde Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki İşgallerine Karşı İngiltere'nin Tutumu	189
7.2. İkinci İngiliz-Afgan Savaşı	194
7.2.1. II. İngiliz-Afgan Savaşı Sonrası İngiltere'nin Türkistan Politikası.....	200
8. SONUÇ ve TARTIŞMA.....	208
KAYNAKLAR	212
ÖZ GEÇMİŞ	225

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
İ.A	: İslam Ansiklopedisi
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşir, neşreden
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınlayan

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

XIX. yüzyılın ikinci yarısı devletler arasında eşitsizliğin yaşandığı bir dönem olmuştur. XVIII. yüzyılda Avrupalılar, Amerika ve Sibiryaya'nın yerli halkını işgal etmelerine rağmen Yakın Doğu ve Doğu Asya'nın daha güçlü krallıkları arasında dayanak noktaları kurmak için mücadele vermişlerdir. En azından XVIII. yüzyılın ilk yarısında Avrupalılar Çin İmparatorluğunu zenginlik ve kültür açısından oldukça önemli bir güç olarak görmüşlerdir. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Endüstriyel devrimle teknoloji ve sermaye ortaya çıkmış, dünyadaki güç ve zenginlik ilişkileri değişmiştir. Avrupa'nın en gelişmiş ülkeleri ve Asya'nın büyük bir kısmı arasındaki uçurum oldukça genişlemiştir. Avrupa askeri teknolojisi XIX. yüzyılın ortalarında endüstriyel devrimle doğru bir şekilde dönüştürülmüş, işgaller, önceki dönemlerde olduğundan daha ucuz ve kolay bir şekilde gerçekleştirilmeye başlanmıştır².

XIX. yüzyıl boyunca İngiltere, Türkistan'ın politik çöküşünün avantajlarından faydalanacak Avrupalı güçlerden biri olarak görülmüştür. Bu güçlerin başında Fransa gelmekteydi. Sonrasında gelen Rusya ise önceki işgalcilerin kervan rotaları boyunca ilerlemiş, eski düzenin kalıntıları üzerinde yeni bir dünya monarşisi kurmakla tehdit etmiştir. İngiliz hükümeti, Hindistan'daki çıkarlarının tehlikeye girmesi sebebiyle Asya'daki Rus İmparatorluğunun güneye doğru ilerleme girişimlerinden endişe duymuştur. Rusya, Türkistan hanlıklarının işgalinin ardından dikkatini İran, Afganistan ve Himalaya dağ geçitlerine çevirmiştir. Rusya'nın Afganistan, İran ve diğer komşu ülkelere yönelik girişimleri, İngiltere'nin Rusya'yı durdurmak için gösterdiği çaba ve iki ülke arasında nasıl olup ta askeri bir savaş yaşanmadığı konusu bu döneme kadar dikkat çeken hususlardan biri olmuştur³.

İngiltere ve Rusya arasında yaşanan ve "Great Game" adı verilen rekabet çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir. Bu rekabet İngiltere ve Rusya arasında yaşanan anlaşmazlıktan ortaya çıkmış olup rekabetin detaylarının her birinin incelenmesi hala tarihçiler arasında bir tartışma konusudur. 1791 yılında İngiliz Başbakanı William Pitt, Osmanlı İmparatorluğuna ait stratejik bir liman olan Ochakov'un Çarlık tarafından ilhak edilmesine karşı çıkmıştır. Bu durumun Rusya'yı çok güçlü hale getirmesinden ve güçler dengesini bozmasından endişe etmiştir. Ancak bu kaygı uzun bir süre unutulmuş, hem İngiltere hem de Rusya kendi varlıkları için Napolyon'a karşı mücadele etmişlerdir. Napolyon savaşlarından sonra İngiltere'nin Rusya'ya karşı olan korkuları yeniden canlanmıştır. Bu dönemde Rusya, dünyanın en güçlü arazi gücü olarak ortaya çıkmıştır. Büyük Petro döneminden itibaren Rusya aynı zamanda en büyük deniz gücü olmayı da planlamıştır. Yabancı gözlemciler Rusya'nın askeri gücünü abartmışlar, bu durum korkularının da büyümesine yol açmıştır. Bu kaygıların en önemlisi Rusya'nın Asya'ya doğru ilerleyeceği ve İngiltere'nin Hindistan'daki varlığına saldıracağı olmuştur. Bu fikir, temelde Napolyon'a ait olup Napolyon, Rus Çarı Paul'u İngiltere'nin Hindistan'daki sınır çizgisinin karşısına saldırmak noktasında ikna etmeyi başarmışsa da Rusya'nın bu dönemdeki kapasitesi böyle bir seferi üstlenmek için yeterli olmamıştır. Bu nedenle Rusya bu dönemde İngiltere'nin savunmasızlığından faydalanamamıştır. Nitekim Çar Paul'un ölümünden sonra Rus orduları geri dönmüşler

² Dominic Lieven, Dilemmas of Empire 1850- 1918, Territory, Identity, Journal of Contemporary History, Vol. 34, No. 2., 1999, s. 165.

³ David Fromkin, The Great Game in Asia, Foreign Affairs 58, No.4, 1980, s. 934.

ve Hindistan yoluna karşı herhangi bir saldırı gerçekleştirilmemiştir. Fakat Napolyon'un fikri öylesine canlı kalmıştır ki yıllar sonra Rus liderlerin düşüncelerinde yeniden canlanmıştır. O zamana kadar ne İngiliz ne de Rus idarecileri Rusya'nın Asya'da güneye doğru ilerleyişini İngiltere'nin çıkarları ile ilişkilendirmemişlerdir. Öyle ki XIX. yüzyılın başlarında Batı ve Orta Asya'da Rusya'nın ilerlediği sınırlar Hindistan sınırından oldukça uzaktadır. Bu dönemde İngiltere'nin, Rusya'nın genişlediği alanlarda herhangi bir çıkarı bulunmuyordu. Bütün bu etkenler İngiltere'nin İran, Afganistan ve Himalayaların coğrafya ve politikasını çalışmayı ihmal etmesine sebep olmuştur. Hatta 1789- 1815 yıllarında aralarında yaşanan bazı zorluklara rağmen Fransız ve Amerikan devrimlerine kadar Rusya, İngiltere tarafından doğal bir müttefik olarak düşünülmüştür. Bu düşünce Napolyon savaşlarının sonuna kadar İngilizler tarafından sürdürülmüştür⁴. 1820 yılında Rusya'nın Osmanlı ve İran İmparatorluklarında ilhak ettiği bölgelerle askeri gücünün sağladığı imtiyazları kötüye kullanacağı görüldüğünde İngiliz liderler Rusya'nın Asya'da güneye doğru ilerleyişinden endişelenmeye başlamışlardır. İngiltere'de Hindistan'da Rus tehdidi konusunda kitaplar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1829 yılında Başbakan Wellington Hindistan Meclis Başkanı ile olan görüşmelerinde Rusya'nın işgal güzergâhı görüşülmüş, Rusya'nın Afganistan içlerine doğru ilerleyerek buradan Hindistan'a saldırabileceği düşünülmüştür. Bu tarihten itibaren İngiltere'de Rusya'nın Asya'daki her hareketi İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarına bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Bu tarihten ve özellikle Hint isyanından sonra İngiliz liderler, Rus saldırılarının Hintlileri isyan çıkarmak ve İngilizleri kovmak noktasında teşvik etmesinden endişe etmeye başlamışlardır⁵.

İngiltere, genel politikası olan Osmanlı'nın ve Asya'daki diğer Müslüman idarecilerin bölgesel bütünlüğünü diğer Avrupalı güçlere karşı koruma siyasetini XIX. yüzyılda sürdürmüştür. Bu nedenle Türkistan, Rusya'nın ilerlemesine karşı geniş bir tampon bölge olarak görülmüştür.

İngiltere, XIX. yüzyılın ortalarında Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişine karşı çıkması temelde bazı esaslara dayanmıştır. Öncelikle bu durumun Rusya'yı diğer Avrupalı güçlerden daha güçlü hale getirerek güçler dengesinin bozulmasına yol açacağı ve İngiliz Hindistanının Ruslar tarafından istilası ile sonuçlanacağı düşünülmüştür. Yine Rus ilerleyişinin Hindistan'ı İngiltere'ye karşı isyana teşvik edeceği, Asya'daki İslami rejimlerin çöküşüne yol açarak bu ise değerli ganimetlerin paylaşılmasını kararlaştırmak için Avrupalı güçler arasında genel bir savaşın patlak vermesine sebep olabileceği düşünülmüştür. Bu durum, dünyada politik özgürlüğün düşmanı olan bir ülke ve rejimin güçlenmesine yol açarak İngiliz düşmanı olan kişileri güçlendireceği, Rus işgallerinin İngiltere'nin Asya ile olan karlı ticaretini tehdit edeceği anlamına gelmektedir. İngiltere'nin serbest ticaret anlayışı ile uyuşmayan bu durumda dünya üzerinde İngiltere'nin ticari ve politik pozisyonunun bağlı olduğu deniz iletişim hattı tehlikeye girecektir. İngiltere'nin Rusya'nın Asya'da ilerlemesine karşı çıkmasının nedenlerinden biri de bölgedeki petrolün keşfedilmiş olmasıdır. Bu petrole sahip olmak askeri ve ekonomik açıdan kayda değer bir önem taşımıştır. Nitekim İngiltere ve Rusya arasında bu dönemde yaşanan anlaşmazlıktaki en etkili diğer bir unsur ekonomik sebepler oluşturmuştur. İngiltere'nin Türkistan'daki varlığı başlangıçta stratejik ulusal güvenlik sebepleriyle oluşmuşsa da zaman içerisinde bölge ile olan ticari faaliyetler de

⁴David Fromkin, The Great Game in Asia, Foreign Affairs 58, No.4, 1980, s. 937.

⁵Fromkin, a.g.e., s. 937; John Hawes Gleason, The Genesis of Russophobia in Great Britain A Study of the Interaction of Policy and Opinion, Cambridge Harvard University Press, 1950, s.1; Hindistan'ın istiklalini kazanma sürecü hakkında bkz. Rene Grousset, Asya'nın Uyanması, Haz. Saadeetin Y. Gömeç, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014, ss.93- 119.

önem kazanmıştır. Bu sebeple Rusya'nın Türkistan hanlıklarına yönelik tasarıları İngiltere'nin politik çıkarlarının yanı sıra ekonomik çıkarlarına karşı da bir tehdit haline gelmiştir. İngiltere'nin bir deniz gücü olarak dünya genelinde çıkarlarını koruması için bütün kıyı şeridinin dostane güçlerin elinde olmasına ihtiyaç duymuştur. Nitekim Rusya'nın İran'ı kıyılarıyla birlikte ele geçirmek için gösterdiği çaba İngiltere'nin dünya üzerindeki pozisyonunu ve ticaretini tehdit etmiştir.

İngiltere ve Rusya arasında Asya'da yaşanan soğuk savaş neredeyse yüz yıllık bir döneme yayılmıştır. Batıdan doğuya harita üzerindeki başlıca savaş alanları; Osmanlı İmparatorluğu, İran İmparatorluğu, Orta Asya'da Türkistan Hanlıkları, Afganistan gibi dağlık alanlar ve Hindistan sınır çevresine kadar uzanmaktadır⁶.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya; Batı Türkistan'da Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarını işgal ederek Türkistan'da ve Türkmen kabilelerinin yaşadığı Transcaspia adı verilen bölgedeki işgallerini sürdürmüş, İngiltere ise protesto etmek dışında bir şey yapmamış, Rusya'nın Hindistan sınır bölgesine karışması noktasında elinde bir ispatı bulunmadığından aktif bir faaliyette bulunmamıştır. Rus temsilcilerinin bölgede bulunmasına tepki olarak İngiltere iki kez Afganistan'ı işgal etmiştir. Birinci Afgan savaşı 1838-42, İkinci Afgan savaşı ise 1878-80 yıllarında gerçekleşmiştir. Rusya'nın İran'ı Afganistan'a karşı hareket etmesi için teşvik etmesi üzerine İngiltere 1838 yılında kesin bir karar almış, 1856-57 İngiliz-İran savaşı yaşanmıştır. Rus keşif kolu Afgan sınırına ulaştığında 1885 yılında yaşanan Penjdeh krizi ile İngiltere ve Rusya neredeyse bir savaşın eşiğine gelmişlerdir. 1840 yılında Rusya Hive'ye karşı gerçekleştirdiği seferde lojistik destek yetersizliği sebebi ile ağır bir yenilgiye uğramıştır. Ancak 10 Haziran 1873 yılında Rusya büyük bir özenle hazırladığı seferle Hive'yi düşürmeyi başarmıştır. Rusya, işgal ettiği her bölge ile yollar ve demiryolları inşa ederek lojistik desteğini arttırmış, işgal edeceği diğer bölgelerdeki işini kolaylaştırmıştır. Rusya gerçekleştirdiği her askeri seferinde bu seferlerin cezalandırıcı seferler olduğunu, sınır bölgesine karşı yapılacak saldırılara karşı güvenliğini sağlamak niyetinde olduğunu tekrar etmiştir. Ancak bu seferlerde bölgeler tamamen ilhak edilmiştir. Rus hükümeti bu işgallerin nedenlerini aşırı hırslı Rus memurların Çar ve bakanlardan gelen emirleri ihlal etmelerine dayandırmışlardır. Bugün Batılı tarihçiler tarafından bu iddialar büyük ölçüde kabul edilmiştir. Ancak bu ihlalleri yapan memurlar terfi ettirilmişler ve yayılmacı politikalarını sürdürmüşlerdir. Rus işgalleri konusunda diğer bir bakış açısı İngiliz Başbakanı Lord Melbourne'den gelmiştir. 1830 yılında kendisine Rusya'nın genişlediği harita gösterilmiştir. Melbourne'nin aynı dönemde İngiltere'nin kazanımlarıyla haritada kayda değer bir unsur haline geldiği ve dünyanın genelinde bu rengin önemsiz görülemeyeceğini belirttiği ifade edilmiştir. Bu rekabette dikkat çeken meselelerden biri İngiltere'nin Türkista'daki İslami rejimleri yalnızca manevi değil aynı zamanda politik ve ekonomik anlamda korumak için yeterli gücünün olup olmamasıdır. İngiltere bu noktada tarafsız bölge fikrini savunmuştur. Bu bölgedeki devletlerin büyük güçleri tehdit etmek ya da zarar vermek için oldukça zayıf olmasının yanı sıra Rusya'nın yayılmasına karşı kendilerini koruyabilecek güçte olmayışları onların İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duymasına sebep olmuştur. Aynı şekilde XIX. yüzyılın son yarısında Osmanlı ve İran İmparatorlukları da kendi hükümetlerindeki iç zorluklarla dahi mücadele edebilecek güce sahip değildiler. Bütün bu etkenler İngiltere'nin bu devletlere maddi destek vermesini gerekli kılmış olmakla birlikte İngiliz hükümeti bu duruma sıcak bakmamıştır. İngiliz Bakanlar Kurulu bu

⁶Fromkin, a.g.m., s.940.

problemlerin çözümünde başarısız olmuş, bu hükümetleri iyileştirici önlemler almaları konusunda ikna edememiştir⁷.

İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin başlarında dünyada oldukça önemli iki büyük güç olan bu iki devletin güçleri birbirinden tamamıyla farklı türdendir. İngiltere bu dönemde dünyanın en büyük deniz ve ticaret güçlerinden biri iken Rusya, büyük bir imparatorluk olarak dünyadaki diğer bütün kara ordularını gölgede bırakacak bir orduya sahiptir. Ekonomik açıdan güçlü durumda bulunan İngiltere, Avrupalı müttefiklerine Napolyon ve diğer Avrupa savaşlarında mücadele etmeleri için maddi destek sağlamıştır. Ancak onların müttefiki bozulmakta olan Asya'daki İslam İmparatorlukları savaş gücünden yoksun durumdaydılar. Üstelik Londra onları savaşa teşvik etmenin, onları zor durumdan kurtarmaya yetecek kara kuvveti olmadığından İngiltere'nin sorununu azaltmaktan ziyade çoğaltacağını düşünmüştür. Öyle ki 1826-28 Rusya İran savaşlarında İngiltere'nin İran'ı savunmakta başarısız olması (savaşı İran başlattığından ve 1814 karşılıklı savunma anlaşması gereği İngiltere'nin yalnızca İran'ı yapılan saldırılara karşı savunması kararlaştırıldığından) üzerine Şah, İngiltere'nin güvenilir bir müttefik olduğunu düşünmüş ve Rusya'nın tarafına geçmiştir. Nitekim sonraki süreçte İngiltere'nin aynı siyaseti Afganistan'da da uygulaması buradaki etkinliğini kaybetmesine de sebep olmuştur.

Yukarıda yer alan bilgilerden de anlaşıldığı üzere çalışmada ana hatları ile iki büyük devlet arasında yaşanan bu rekabette İngiltere'nin diplomatik girişimleri, bu rekabetin İngiltere'nin diğer devletler ile olan münasebetlerine olan etkisi ele alınmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

"XIX. yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti" başlıklı bu çalışma ile Rus işgallerinin Türkistan'da yoğun bir şekilde yaşandığı ve Türkistan'ın kaderinin değiştiği bir dönem olan XIX. Yüzyılda, dönemin iki büyük devleti İngiltere ve Rusya'nın bölgeye yönelik siyasetinin incelenmesi amaçlanmıştır. Türkiye'de bu konu üzerine yapılmış müstakil bir çalışmanın olmaması ve bu konudaki batılı kaynakların yeterince incelenmemiş olması çalışmayı önemli kılmaktadır.

Çalışmada, Türkistan ve Hindistan'ın coğrafi özellikleri incelenerek bu bölgelerin İngiltere ve Rusya için taşımış olduğu önemin anlaşılması amaçlanmıştır. 1600 yılında resmi olarak kurulan Doğu Hindistan Şirketi aracılığı ile Hindistan'ı sömürge haline getiren İngiltere için bu tarihten itibaren Hindistan'ın taşıdığı önem ve buradaki çıkarları korumak noktasında diğer devletlere karşı almış olduğu askeri ve siyasi önlemler, bu noktada kurmuş olduğu ittifaklar incelenerek XIX. yüzyılda İngiltere'nin siyasetindeki önceliklerin açığa çıkarılması amaçlanmıştır.

Çalışma konumuzu içine alan dönemin net bir şekilde anlaşılabilmesi adına basılı arşiv belgelerinden faydalanılmak suretiyle resmi yazışmalara dayanarak her iki devletin de bakış açısı incelenmeye çalışılmıştır. İki devlet arasında yaklaşık yüz yıllık bir süre içerisinde yaşanan bu rekabetin askeri sahaya taşınmamış olmasının sebeplerinin, özellikle İngiltere'nin bu dönemdeki siyasi önceliklerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda amacımız, her iki devletinde bu dönemde Türkistan siyasetini şekillendiren askeri, ekonomik, diplomatik sebepleri ortaya çıkarmak olmuştur.

⁷Fromkin, a.g.m., s.941- 943.

1.3. Tezin Yöntemi

Tez konumuzla ilgili basılı İngiliz arşiv belgeleri, seyahatnameler, gazeteler incelenmiş ve literatür çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar, bilimsel metot olan “Klasik Tarama Metodu” ile gerçekleştirilmiş ve dijital ortama aktarılmıştır. Bu işlem gerçekleştirilir iken, elde edilen verilerin bilimsel değeri ölçüsünde önceliği tespit edilmiş, eleştiri süzgecinden geçirilerek bilimsel bir yaklaşımla kaleme alınmıştır. Bu kapsamda Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve diğer süreli yayınlardan bilgiler taranarak değerlendirilmiştir.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz kaynaklar dışında dönemin devlet adamlarının siyasi yazışmalarının yer aldığı arşiv belgeleri, İngiltere ve Rusya tarafından bölgeye gönderilmiş temsilciler tarafından kaleme alınmış çalışmalar, İngiliz yazarlar tarafından ele alınmış çeşitli çalışmalar ve çeşitli dillerden İngilizceye çevrilmiş eserler de çalışmamızda kullanılmıştır. Ayrıca dönemin siyasetini aktif bir şekilde yansıtan basın faaliyetleri de bu kapsamda çalışmamızda yer almıştır.

1.4. Çalışmanın Kapsamı

Bu çalışmada XIX. yüzyılın ilk yarısından son dönemine kadar uzanan uzun bir süre içerisinde Türkistan coğrafyasında İngiltere ve Rusya arasında yaşanan diplomatik rekabetin tarihsel sürecinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu araştırma, XVII. yüzyıldan itibaren Hindistan’ın İngiltere için önem kazanması ve bu durumun zaman içerisinde İngiltere için öncelikli hale gelmesi sonucunda Hindistan’a uzanan yolları koruma amacıyla vermiş olduğu diplomatik ve askeri savaşı kapsamaktadır. Rusya, bu dönemde Türkistan’da gerçekleştirdiği işgaller sebebi ile İngiltere için önemli bir tehdit oluşturmuştur. İngiltere bu noktada asıl çıkarlarının çatıştığı Rusya ile mevcut konumu sebebiyle doğrudan askeri bir çatışmaya girmezken Hindistan’a giden yol üzerinde büyük öneme sahip olan İran ve Afganistan gibi güçlerle askeri çatışmaya girmekten çekinmemiştir. Bu kapsamda yapılan bu çalışma ile İngiltere’nin Rusya ile girdiği diplomatik rekabetin yanı sıra Rus ilerleyişinin önünde set oluşturabilecek ve Hindistan’ın işgalini engelleyebilecek güçlerle girilen ittifak ve askeri çatışmalarda ele alınmaya çalışılmıştır.

2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

Türkiye’de Türkistan’ın siyasi, sosyal ve kültürel yönüne dair araştırmalar kısıtlı kalmıştır. Bu durum araştırmacıların bölgeye yönelik inceleme yapmalarının kısıtlanmasından kaynaklanmıştır. Ancak Türkistan devletlerinin 1991 yılında bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla birlikte gerek Türkistan’ın siyasi tarihi gerekse sosyal ve kültürel durumu hakkında çalışmalara başlanmıştır. Bu sebeple bu tarihten itibaren bölge ile ilgili çalışma yapılmakla birlikte bu çalışmalar sınırlı sayıda olmuştur.

Türkiye’de, Türkistan’ın siyasi tarihi konusunda çalışma yapan tarihçilerin başında Zeki Velidi Togan, Baymirza Hayit, Mehmet Saray, Nadir Devlet, Mehmet Alpargu gibi bu konuya öncülük etmiş isimler gelmektedir. 1991 sonrasında, Üniversitelerin Sosyal Bilimler Enstitülerinde yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmaları incelendiğinde Türkistan tarihi ve kültürü ile ilgili çalışmalara önem verildiği görülecektir. Bu kapsamda, çalışma konumuz olan “XIX. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Siyaseti” ile ilgili çalışmaların da yeterli olmadığı görülmektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Türkiye’de bu konuda yapılmış olan çalışmalar kısıtlı kalmış olmakla birlikte bu konuda Steven Sabol’un “Orta Asya’da Rus İngiliz Rekabeti” adlı makalesi XIX. yüzyılda Türkistan üzerinden şekillenen rekabet ve İngiltere’nin bölgeye yönelik siyaseti bakımından önem taşımaktadır. Yazarın bu konudaki çalışmaları tezimiz için yol gösterici olmuştur. Halil Çetin’in “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti” adlı çalışmasında Rus işgallerinin yoğunlaştığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında iki büyük devlet arasında yaşanan diplomatik rekabet ve İngiltere’nin bu rekabetteki tutumu ele alınmıştır. Mithat Aydın’ın “İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti’nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)”, çalışma konumuz üzerine yapılmış diğer bir çalışmadır. Yılmaz Karadeniz’in “İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi (1856- 1869)” adlı, konumuzun bir kısmına değinen bu çalışmasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan üzerinde yoğunlaşan İngiliz Rus rekabeti anlatılmaktadır. Aynı yazarın “İngiltere’nin İran Afganistan Politikası (1848- 1870)”, “İran’ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere’nin Rusya’ya Karşı Diplomatik Manevraları” isimli makaleleri de bu dönemde İngiltere’nin Türkistan siyasetinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Tezimizle ilgili yukarıda belirtmiş olduğumuz çalışmalar dışında Yusuf Hikmet Bayur’un Hindistan Tarihi, Nadir Şah Avşar’ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar (1737- 1949), adlı çalışması İngiltere’nin Türkistan politikasının şekillenmesinde doğrudan etkili olan Hindistan konusunda başlıca kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Hindistan’ın gerek coğrafi gerekse siyasi noktada taşıdığı önemin detaylı bir şekilde anlatıldığı bu çalışma esasında Hindistan’a yönelik Rus tehdidinin İngiltere’de neden olduğu endişeyi açıkça ortaya koymuştur. Diğer yandan bu süreçte İngiltere’nin Türkistan’ın yanı sıra Afganistan, İran gibi Hindistan’a giden yollar üzerinde büyük öneme sahip olan devletlere karşı olan tutumu, bu devletlerle olan siyasi münasebetleri de detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Batılılar tarafından detaylı bir şekilde araştırılan tez konumuz ile ilgili birçok çalışma meydana getirilmiş olup bu çalışmalar tezimizin ana kaynağını oluşturmuştur. Bu kapsamda tezimizin başlıca kaynağını basılmış arşiv belgeleri oluşturmakta olup David Gillard’ın editörlüğünde hazırlanan British Documents on Foreign Affairs, Part I, Series B, The Near and Middle East , XI, Britain, Russia in Central Asia, 1865-1878 adlı çalışma bunların başında gelmektedir. Demetrious Charles’in, England and Russia in Central Asia adlı çalışması ise İngiltere’nin Türkistan siyasetinin şekillenmesinde

Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin önemine değinmesi bakımından önemli kaynaklardan birisi olmuştur. Bu çalışma, iki ülke arasındaki rekabet üzerinden İngiliz siyasetinin anlatıldığı önemli çalışmalardan birisidir.

Arminius Vambery'nin *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question: A Series of Political Papers* adlı eseri ise çalışma konumuz açısından önem taşımaktadır. Rus işgallerinin yoğunlaştığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden Vambery, bizzat kendi gözlemlerine dayanarak yaptığı bu çalışmada 1867 yılından itibaren İngiltere ve Rusya arasında bölgede yaşanan diplomatik rekabeti anlatmıştır. Rusya'nın İngiliz Hindistanı'na yönelik amacı ve politikası hakkında bilgiler veren seyyah, İngiltere'nin Rus ilerleyişine karşı olan kayıtsızlığına ve Rus siyaseti karşısındaki hatalarına dikkat çekmiştir. Bu çalışma, Rusya'nın bölgede gerçekleştirdiği işgaller, bu işgaller sırasında İngiltere'nin tutumu, Hindistan'a yönelik Rus tehdidi, İngiltere ve Rusya'nın bölgedeki avantaj ve dezavantajları, iki taraf arasında sınır belirleme çalışmalarını göstermesi ve birinci elden kaynak olması bakımından önem taşımaktadır. Yine aynı yazara ait bir başka eser olan "The Coming Struggle for India" adlı çalışma da Batı Türkistan Hanlıklarının Ruslar tarafından işgal süreci, bu işgaller sırasında İngiltere'nin tutumu, Hindistan'ın güvenliği noktasında Herat'ın taşıdığı önem gibi çeşitli noktalarda çalışmamız için önemli bilgiler sağlamaktadır. Yazarın bu konudaki diğer çalışmaları da tezimiz için kaynak olarak kullanılmıştır.

Sir Henry Rawlinson'un *England and Russia in the East: A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia* adlı çalışması Türkistan'ın coğrafi ve politik noktada taşıdığı önemin detaylı bir şekilde belgelerle ele alındığı, İngiltere ve Rusya arasında Türkistan üzerinden yaşanan diplomatik rekabetin anlaşılabilirliği açısından oldukça kıymetli bilgiler içeren bir çalışmadır.

Gali Oda Tealakh tarafından kaleme alınan "Russian Advance in Central Asia and British Response 1834-1884" adlı doktora çalışması Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişi ve İngiltere'nin bu ilerleyişe göstermiş olduğu tepki üzerine yapılmış olup Rusya'nın bölgeye yönelik siyasetini anlatmasının yanı sıra İngiltere'nin de bu dönemdeki siyasi faaliyetlerine ve Rusya'ya karşı olan tutumuna değinmiştir. Bu çalışma tezimizin ana hatlarını belirleme noktasında oldukça öneme sahiptir.

M. A. Terentyef'in *Russia and England in Central Asia* adlı bu çalışması, XIX. yüzyılda iki ülkenin bölgedeki siyasi faaliyetlerine değinmiş olmakla birlikte Rus bakış açısını yansıtmaması açısından önemlidir. Çalışmada British Library: Asian and African Studies (previously Oriental and India Office Library), India Office Records, Official Publications gibi önemli kayıtlar ve kaynaklar kullanılmıştır. Bu bakımdan çalışma tezimiz açısından önem taşımaktadır.

N.A. Khalfin'in *Russia's Policy in Central Asia 1857-1868* adlı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus politikasının anlatıldığı çalışması, özellikle Rusya'nın bölgeye bilgi toplamak adına göndermiş olduğu görevliler ve bu görevlilerin bölgedeki çalışmaları noktasında önemli bilgiler sağlamaktadır.

Alexis Krausse'nin *Russia in Asia: A Record and A Study 1558- 1899* adlı çalışmasında ise XVI. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın sonuna kadar Rusya'nın Türkistan siyaseti ele alınmış olup Rusya'nın bölgeye yönelik ilgisinin nasıl başlayıp geliştiği, gerçekleştirdiği işgaller, başta İngiltere olmak üzere diğer devletlerin bu işgallere yönelik tutumu gibi önemli noktalara değinilmiştir.

Çalışma konumuzla ilgili bir diğer önemli eser G.P. Gooch, J. H. B. Masterman'ın *A Century of British Foreign Policy* adlı çalışmasıdır. XIX. yüzyılın başlangıcından sonuna kadar İngiltere'nin dış politikasını ana hatları ile ele alan bu

çalışma; İngiltere'nin bu dönemde diğer devletler ile olan münasebetleri, Rus yayılcılığı karşısındaki tutumu, İngiltere açısından bu dönemde oldukça önemli olan Lord Palmerston'un dış politikada takip ettiği siyaset, tarafsızlık politikası gibi başlıklar altında dönemin siyasi durumunu anlatmıştır. Doğrudan tez konumuzu ilgilendiren bu çalışma İngiliz bakış açısının anlaşılması açısından önemlidir.

Diğer önemli bir kaynağımız ise dönem ile ilgili güncel bilgiler içeren gazeteler olup The Times gazetesi bu noktada önem taşımaktadır.

3. XIX. YÜZYILA KADAR GEÇEN TARİHİ SÜREÇTE TÜRKİSTAN

3.1. Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve Önemi

Türklerin ana yurdunu oluşturan Türkistan coğrafyası, güneyde sıradağlarla çevrili olup ortasında da sıradağlar bulunan çöl ve bozkırlarla kaplı bir coğrafyadır. Bu bölge, Anadolu'nun yaklaşık yedi katı genişliğinde 5,3 milyon km²'lik bir alandır⁸. Coğrafi açıdan bölgenin özelliklerine değinmeden önce Türkistan adının kullanımına baktığımızda bölgenin farklı dönemlerde farklı isimlerle adlandırıldığı görülmektedir.

Türkistan adının ilk olarak İranlılar daha sonra Araplar tarafından Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgeleri tanımlamak için kullanıldığı bilinmektedir. Müslüman Araplar'ın bölgeye gelmesinden önce Amuderya nehrinin kuzeyinde kalan kısımlar Türkistan olarak anılırken İslam fetihleri ile birlikte daha çok Maverünnehir'in kuzey ve doğusundaki bölgeye Türkistan denilmeye başlanmıştır. Ruslar, Türkistan ile Maverünnehir'i kastederken İranlılar ise Türkistan'ı İran ve Afganistan'ın kuzeyi olarak tanımlamışlardır⁹. Türkistan tabiri altıncı yüzyıldan itibaren İran'ın kuzeyinde yer alan hem yerleşik hem de kırsal alanlar için kullanılmaya başlamıştır. Yerleşik hayat sürdürülen yerlerin Maverünnehir olarak adlandırılması ile Türkistan tabiri yalnızca kuzeydeki kırsal- göçebe bozkır topraklar için kullanılmaya başlanmıştır. Bölgeyi tasvir etmek için kullanılan terimler arasında Maverünnehir, Türkistan ve Turan ifadeleri ön plana çıkmıştır. Bu tabirlerin her birinin farklı bir kültürel ve coğrafi anlam ifade ediyor oluşu bu isimlerden herhangi birinin kesin tanım olarak kullanılmasını zorlaştırmıştır¹⁰. Sonraki yüzyıllarda Türkistan ve Maverünnehir arasındaki sınır, değişiklik göstermişse de bu terminolojik ayırım on beşinci yüzyıla kadar devam etmiştir. Nitekim Türklerin yurdu olarak da bilinen Türkistan'ın Türklük karakterini belirtmek amacıyla Türkistan dışında "Turan", "Türk ili" gibi ifadeler de kullanılmıştır¹¹.

Türkistan kelimesi yalnızca Rusya ve Afganistan'da idari bir anlam ifade etmekle birlikte kaynaklarda ve özellikle seyahatnamelerde Rus, Çin ve Afgan Türkistan'ı gibi çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Bunun dışında Doğu ve Batı Türkistan ifadeleri de kullanılmıştır¹². Nitekim Türkistan'ın XIX. yüzyıla kadar batılı kaynaklarda genel olarak Batı, Doğu ve Afgan Türkistanı şeklinde üçe ayrıldığı görülmüştür¹³. Bu ayırmada bölgenin Rus ve Çin işgaline uğraması etkili olmuş olup Batı idaresinde kalan kısım Batı Türkistan, Çin idaresinde kalan kısım ise Doğu Türkistan olarak ifade edilmiştir. Zaman içerisinde Türkistan ile ifade edilen coğrafyanın sınırları değişiklik göstermiştir. Ruslar tarafından 1867 yılında başkent Taşkent olmak üzere Türkistan Umumi valiliği kurulmuş olup sınırları zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. 1882'den 1898'e kadar daha önce Türkistan'a bağlı olan Semireçye havalisi, başkenti Omsk olan İstep umumi valiliğine bağlanmıştır. 1898 yılında Türkmenistan Türkistan ile birleştirilmiştir¹⁴. Nitekim Orta Asya ya da Orta Asya'nın farklı bölgeleri için genel

⁸ L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Çev. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 13.

⁹ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, C. XLI, s. 556.

¹⁰ Scott Levi, Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan, Türkler, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 388- 389.

¹¹ Memet Yetişgin, A History of Turkistan in The Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasion, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. XIII.

¹² W. Barthold, "Türkistan", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, s. 140.

¹³ Yuri Bregel, An Historical Atlas of Central Asia, London: Brill, 2003, s.2.

¹⁴ W. Barthold, "Türkistan", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 141.

bir ifade olarak kullanılan Türkistan tabiri, zamanla nüfusun ve devlet sınırlarının değişmesiyle birlikte anlamını değiştirmiştir¹⁵.

Görüldüğü üzere Türkistan tabirinin içeriği hâkim olan güçlerin bölgedeki durumuna göre değişiklik göstermiş olmakla birlikte temelde Türkistan olarak adlandırılan coğrafyanın Orta Asya'da Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Rusya ve Çin topraklarının bir kısmını kapsayan oldukça geniş bir alanı kapsadığı ve halklarını büyük ölçüde Türk olmasından dolayı bu isimle adlandırıldığı görülmektedir. Nitekim XIX. yüzyıldan itibaren bölgede Rus nüfusun ağırlık kazanması ve Rus yönetiminin bölgeye hâkim olmaya başlaması ile bölgenin etnik yapısında da değişiklikler olmuş ve bu değişiklikler bölgenin ismine de yansımıştır. Sovyet Rusya döneminde etnik yapıdan ötürü Türkistan kelimesi daha az kullanılır hale gelmiştir. Bu tabirin yerine daha çok Orta Asya ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.

Türkistan'ın coğrafi olarak taşıdığı önemin anlaşılması bölgeye yönelik Batılı güçlerin mücadelesini daha anlaşılabilir kılmaktadır. Çalışma konumuz ağırlıklı olarak Türkistan'ın batı kısmını içine almakta olup Rusya'nın burada hâkimiyet kazanma sürecinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi adına bölgenin coğrafi özelliklerinin anlaşılması önem taşımaktadır.

Asya kıtasının eski medeniyetlerinin merkezinde yer alan Türkistan; doğusunda Çin, güneyinde Hindistan ve batısında Ön- Asya medeniyetleri (İran, Afganistan, Ermenistan, Anadolu, Arabistan, Suriye ve Mezopotamya) ile kuşatılmış bir kesişme noktasıdır¹⁶. Bu bölge konusunda tarihi kaynaklarda; Hive, Buhara, Hokand Hanlığı gibi istikrarsız siyasi oluşumlar dışında ayrıca Horosan, Harezm, Fergana, Bedeşan gibi tarihsel açıdan önemli bölgeler ve tipik olarak yüz köyden oluşan idari bir birim olan Tuman gibi daha küçük birimlerle ilgili yeterli bilgiler bulunmaktadır¹⁷. Coğrafi olarak Türkistan'ın güneyi; Gürgen ırmağı, Horosan dağları, Küpet Dağı, Kuhi Baba, Mezduvan, Topçak ve Akdağ, Hindikuş sırtları, Mustağ- Küenlün sıradağları doğusu; Şarki Türkistan'ın doğu sınırları, kuzeyi; Cungarya ve Kazakistan'ın güney sınırını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral- İrtiş su ayrımı hattının kuzey yamaçları, batısı ise; Ural Dağı, Yayık Irmağı, Bökey Orda ve Hazar Denizi ile sınırlandırılmıştır¹⁸.

Türkistan'ın doğal arazisi bozkırlar, çöller ve dağlarla kaplı alanlardan oluşmaktadır. Bozkırlar; Aral gölü, Seyhun nehri ve Tanrı dağlarının kuzeyinde kalan alanı kapsamaktadır. Bozkırın kuzey kısmını Sibiryaya ormanlarını sınırlandıran otlaklar oluştururken güneyinde Orta Asya'nın en geniş alanına sahip Karakum, Kızılkuş ve Taklamakan çölleri ile çok sayıda küçük kum çölleri ve kurak Üst Yurt platosu yer almaktadır. Türkistan'ın batı kısmında Pamir ve Tanrı dağlarından gelen iki büyük nehir olan Amu Derya ve Sır Derya nehirleri bulunmaktadır. Bu nehirler kuzey batıya doğru akarak Aral gölüne dökülmektedirler. En verimli topraklar çöllük alanlarda yer almakta olup yeteri kadar su bulunmadığından etkili bir şekilde kullanılamamaktadır¹⁹. Zeki Velidi Togan bu durumu "her iki Türkistan'da hayat, meskûn olmayan sonsuz çöller arasındaki ırmak havzalarına, yüksek ve az meskûn dağların eteklerine münhasır kalmış gibidir" ifadeleriyle anlatmıştır²⁰. Maveraünnehir'in merkezinde en geniş ve en verimli

¹⁵ Bregel, a.g.e., s.2.

¹⁶ Hasan Bahar, Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1994, ss. 234.

¹⁷ Levi, a.g.m., s. 388.

¹⁸ A. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 1; Hasan Bahar, "Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1994, s. 234.

¹⁹ Bregel, a.g.e., s. 2.

²⁰ Togan, a.g.e., 1981, s. 2.

topraklara sahip olan Soğd (Buhara ve Semerkant), batıda Harizm (sonraları Hive), güneyde Çağaniyan - Huttal, Ceyhun'un yukarısında Bedehşan, kuzeyde Fergana-Şaş'tan oluşan beş ana bölgeye ayrılmıştır²¹. Daha yerleşik toprakları kapsayan Maveräünnehir bölgesi genel olarak Amu Derya ile Sır Derya nehirleri arasındaki alanla sınırlandırılmıştır²².

Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin bulunduğu bölge, iyi sulanmakta olup özellikle meyve ve sebze bahçeleri olmak üzere tarım için oldukça elverişlidir. Arap tarihçiler ve araştırmacılar bu iki nehrin arasındaki araziye Maveräünnehir olarak adlandırmışlardır. Bu bölgede Semerkand, Buhara, Hive gibi dünyanın kültürel, politik ve ekonomik açılarından önemli şehirleri bulunmaktadır. Bölgenin doğu kısmında yer alan Sır Derya; İran ve Türk halkı arasında tarihsel bir sınır olarak bulunmaktadır²³. Tarihsel açıdan büyük öneme sahip olan Amu Derya ve Sır Derya nehirleri boyunca oldukça önemli Türk devletleri ve hanlıkları kurulmuştur. Amu Derya boyunca Buhara ve Semerkant gibi oldukça önemli şehirler meydana gelirken Sır Derya boyunca Otrar, Sıganak, İsficap, Yesi, Savran, Barçınlıkent, Yenikent, Sütkenet gibi birçok şehir kurulmuştur²⁴.

Türkistan'ın Batı kısmı Kazak yaylasının kuzeyinde Hazar denizinin doğusunda kalan Turan düzlüklerini içine alan kısmı kapsarken Kazak düzlüklerinin kuzeyi, doğuya doğru Tanrı ve Pamir Alay dağlarını, güneye doğru ise Kopet dağlarının eteklerine uzanan bölgeyi kapsamaktadır. Doğu kısmı ise Tanrı dağları ile birbirinden ayrılmış olan Tarım ve Çungarya havzasının yüksek düzlüklerini kapsamaktadır²⁵. Doğu Türkistan'ın güneyi Tarım Havzası ya da Kaşgarya kuzeyi ise Çungarya olarak bilinmektedir. Bu düzlükler Karakurum ve Tanrı Dağlarından doğan Tarım ırmağının kolları ile sulanmaktadır. Batısında Hazar Denizi, ortasında Aral Gölü ve doğusunda Balkaş Gölü yer almaktadır²⁶. Batı Türkistan'ın kuzey doğu tarafında fazla yüksek dağlar bulunmamakla birlikte Tarbagatay ve Uludağ silsileleri burada yer almaktadır. Bölgenin batısı Mangışlak adıyla bilinirken güneyinde Kızılkum, Karakum çölleri bulunmaktadır. Sulama sayesinde verimli bir bölge olan Harizm, Batı Türkistan'da oldukça önemli bir yere sahiptir. Çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirildiği bölgede yerleşime uygun alanlar da bulunmaktadır²⁷.

XIX. yüzyılda Türkistan'da nüfusun en kalabalık olduğu kesim nehir ve vadi kenarları olup özellikle Sır Derya, Amu Derya, Zerefşan, Kaşka Derya ve Surkhan Derya civarındır. Vadi boyunca uzanan en geniş şehirler; Taşkent (60-80,000 kişi), Buhara (70,000), Hokand (30,40,000) ve Semerkand (30,000)'dir. Özbek şehirlerinde toplumun etnik yapısı çeşitlilik göstermekte olup Buhara halkı çoğunluklu olarak Özbek, Tacik ve Türkmenlerden; Hokand, Özbek, Tacik, Kazak ve Kırgızlardan Hive ise Özbek, Türkmen, Kazak ve Karakalpaklardan oluşmaktadır. Bu şehirlerde ayrıca; Fars, Yahudi, Arap, Çingene, Hint ve Çinli topluluklarda bulunmaktadır²⁸.

²¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Maveräünnehir", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, C. XXVIII., s. 177.

²² Levi, a.g.m., s. 390.

²³ Dana Moldabayeva, "Sır Derya " Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", Bilig, 2005, S. 35, s. 1.; Yetişgin, a.g.e., s. XV.

²⁴ Moldabayeva, a.g.m., 2005, s. 1.

²⁵ Bregel, a.g.e., s.2.

²⁶ Bahar, a.g.m., s.234.

²⁷ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, C. XLI, s. 556.

²⁸ N.A.Khalifin, Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, Central Asian Research Centre, London, 1964, s.12.

XIX. yüzyılda Batı Türkistan Hanlıklarına merkezlik yapmış olan ve coğrafi açıdan önemli şehirler arasında yer alan Buhara, Hive, Hokand gibi şehirler, Türkistan'ın ön plana çıkmış şehirleri arasında yer almaktadır. Bu şehirlerden biri olan Buhara, Amu Derya ve Sır Derya arasında yer alan etrafı çöllerle ve bozkırlarla çevrili bir vaha şehridir. Buhara'nın içinde bulunduğu coğrafi bölgeye, nehrin öte tarafında bulunan kısım anlamına gelen Maveräünnehr adı verilmiştir²⁹. Şehir, Zerefşan nehrinin aşağı mecrası üzerinde yer almaktadır³⁰. Buhara'nın doğu kısmında yer alan dağlar ve tepeler, Karşı yakınlarındaki Semerkant'ın batısındaki şehrin kuzey uçlarında son bulmaktadır. Güney kısmında Amu Derya yer alırken şehrin batı kısmı göz alabildiğince uzanan düzlüklerden oluşmaktadır³¹. Etrafı çöller ve bozkırlarla çevrili bir şehir olan Buhara'nın batısında Hive vahası, güneyinde ise Karakum çölü bulunmaktadır. Şehir tam olarak Tanrı dağlarından doğan Zerefşan nehrinin aşağısındaki vaha üzerinde kuruludur. Buhara, Batı Türkistan'ı; Güney Rusya, Afganistan, Hindistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde bulunmaktadır³².

Buhara'nın içinde bulunduğu coğrafi bölge olan Maveräünnehr; Soğd, Fergana, eski Buhara ve Hokand Hanlıkları ile diğer Türkistan şehirlerini içine alan önemli bir coğrafyadır³³. Maveräünnehr'in iki önemli nehri olan Amuderya ve Sirderya arasında Kızıl Kum çölü yer almaktadır. Maveräünnehr, genel olarak beş kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki; Buhara ve Semerkant'ı içine alan ve Maveräünnehr'in merkezi olan Soğd bölgesidir. Burası ülkenin en büyük tarım ve ticaret merkezlerindedir. İkincisi, Soğd'un batısında bulunan eski Hive kısmı olup burası Amuderya ve Aral gölünün birleştiği delta bölgesini içine almaktadır. Üçüncüsü, Saganiyan ve Huttal topraklarını içine alan güney kısmıdır. Dördüncüsü, Amuderya'nın yukarısında yer alan Bedehşan ve Vahan; beşincisi ise Fergana ve Şaş bölgelerinden oluşan kuzey bölgesidir³⁴. Topraklarının verimi, ekin, meyve vb. mahsulleri ile ehli hayvanlarının bolluğu, nüfusun çokluğu, halkın misafirperverliği, yol ve geçitlerin düzeni ve daha pek çok özelliği ile Maveräünnehr, kendine yetebilen, çevresinin de dikkatini çeken bir coğrafya olmuştur³⁵. Diğer bölgelerde ekonomik sıkıntılarının olduğu dönemlerde dahi bu bölge bolluk içerisinde olmuştur. Bu sebeple Maveräünnehr halkı başka bölgelerden herhangi bir gıda maddesi ithal etmeye ihtiyaç duymamıştır. Buhara da Maveräünnehr'in en verimli bölgelerinden birisidir³⁶. Buhara her zaman bugünkü mevkiini muhafaza etmiş olup; şehrin planı daha çok sık gerçekleşen ve tahriplere yol açan istilalara rağmen bin yılda çok az değişikliğe uğramıştır³⁷.

Batı Türkistan'ın bir diğer önemli merkezi Hive; İran'a güneyden Aral Denizine kuzeyden Hazar denizine de batıdan eşit uzaklıkta olup Amu Derya nehrinin batı

²⁹ Hasan Kurt, Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği), Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s. 25.

³⁰ Mirza Bala, "Buhara", İslam Ansiklopedisi, C. II., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997, s. 761; Ramazan Şeşen, "Buhara", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VI, s. 363.

³¹ Baron Von Meyendorff, "A Journey From Orenburg To Bokhara in the year 1820", C.V/II, The Great Game: Britain and Russia in Central Asia, ed: Martin Ewans, Routledge, London 2004., s. 27.

³² Gülay Karadağ, "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları (Alexander Burnes, Arminius Vambery, Eugene Schuyler)", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006., s.110.

³³ V.V. Barthold, "Maveräünnehr", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, C. VII, s.408.

³⁴ Kurt, a.g.e., s. 27; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 56, Ankara 1985, s. 226.

³⁵ Barthold, 1979: 408.

³⁶ Kurt, a.g.e., s. 28.

³⁷ V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990 s. 105.

kıyısında yer almaktadır. Amu Derya nehri dışında her taraftan çöllerle kaplıdır³⁸. Amu Derya'nın aşağı kesiminde uzanan hanlığın sınırları; doğuda Kızılkum bozkırı üzerinde Aral gölünün güney kıyıları, güneyde büyük Türkmen bozkırı, batıda ise Ust- Urt düzlüğü ile çevrilidir³⁹. Hive, çevresindeki diğer ülkelere göre coğrafi açıdan bir bütünlük içerisindedir. Şehir, tek bir vahadan oluşmuş olmakla birlikte çevresindeki çöllük alanları da kontrolünde tutmuştur. Ekonomik ve politik açıdan merkez konumunda olan Hive'nin güney kısmı, en verimli topraklara sahip olmakla birlikte nüfus bakımından da yoğunluğun en fazla olduğu kesimdir. Hive'nin kuzeyinde yer alan Amu Derya deltası uçsuz bucaksız sazlık, çalılıklar ve pek çok nehrin aktığı yataklarla çevrilidir⁴⁰. Hive Hanlığı, Harizm bölgesinde kurulduğu için aynı zamanda Harizm Hanlığı olarak da bilinmektedir⁴¹. Hanlık, 60.000 km² ölçümünde olup bunun 5 bin km²'lik kısmı ahali ile meskûn vahaları içine alırken, geri kalan 45 bin km²'lik kısım ise göçebe aşiretlerin bulunduğu çöl ve ovalardan oluşmaktadır⁴².

Amu Derya ve Sır Derya nehirleri arasında yer alan Semerkand şehri Türkistan'ın ön plana çıkmış diğer bir şehridir. Bu şehir, Zereşan nehrinin yukarı kesiminin güneyinde bulunmaktadır. Şehrin etrafı dağlarla çevrili olmakla birlikte şehir düz bir ova üzerine kurulmuştur⁴³. Maveaünnehr'in başlıca şehirlerinden birisi olup, Türkistan'da Soğd ırmağının güney kıyısında aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir⁴⁴. Semerkand, ilk olarak Zereşan nehrinin güney kıyısında, yüksek bir mevkiye kurulmuş olup, günümüze ulaşan harabelerine Efrasiyab adı verilmektedir. Cengiz Han'ın 1220 yılında Semerkand'ı tahrip etmesinden sonra daha güneyde bugünkü modern Semerkand'ın bulunduğu bölgede yeni bir Semerkand kurulmuştur⁴⁵. Şehrin toplam yüzölçümü 70.000 km² dir. Şehrin güney tarafı dağlık olup burada Pamir-Altay dağlarının Türkistan, Malçuzar, Nur Atav silsileleri bulunmaktadır. Semerkand'ın Buhara sınırında uzanan Hisar silsilesi, kuzeyde Zereşan silsilesini ayırmaktadır. Şehrin kuzeydoğu kısmında ve Sirderya Nehri'nin arkasında Moğol Tav dağları ve Çatkal dağ silsilesi bulunmaktadır. Kuzey kısmı ise susuz bir çöl halinde olup burada Açlık Çölü isminde geniş bir kum sahrası bulunmaktadır. Kızıl Kum Çölü, bu sahranın bir kısmıdır⁴⁶. Semerkand şehri, Buhara'nın doğusunda yer almakta olup iki şehir arasında Kermine, Ziyaeddin ve Kette Kurgan şehirleri bulunmaktadır. Şehrin eski yeri şimdikinden yaklaşık 2,5 km mesafede olup Kale-i Efrasiyab olarak bilinmektedir. Fakat 1220 senesinde şehrin Moğollar tarafından tahrip edilmesi şehre zarar vermiş ve sonra şehir bugünkü yerinde yeniden inşa edilmiştir⁴⁷.

³⁸William Eleroy Curtis, Turkestan: "the heart of Asia", Hodder& Stoughton, New York, George H. Doran Company, 1911, s.80.

³⁹ Valikhanov, M. Veniukof vd., The Russians in Central Asia : their occupation of the Kirghiz steppe and the line of the Syr-Daria : their political relations with Khiva, Bokhara, and Kokan : also descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria; çev. John and Robert Michell, London: E. Stanford, 1865, s. 38.

⁴⁰ Seymour Becker, Russia's Protectorates In Central Asia – Buhara and Khiva, 1865-1924 Taylor Francis e-Library, 2005.

⁴¹ Mehmet Saray, Hive Hanlığı, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, C. XVIII, s. 167.

⁴² Alî Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistiki Malumat", Sosyal Bilimler Dergisi, S. 22, 2009, s. 17.

⁴³ İbrahim Çeşmeli, "Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", Sanat Tarihi Yıllığı, 15, 2002, s.58.

⁴⁴H.H. Schaefer, "Semerkand", İslam Ansiklopedisi, C. X., MEB Yay., 1997, s.469.

⁴⁵ Osman Aydınlı, "Semerkant", DİA, C. XXXVI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 481.

⁴⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., 2009, s.12.

⁴⁷ Muhammed Bilal Çelik, 1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2009., s.30.

Türkistan'ın güneyinin en ucunda bulunan Hokand ise Çin, Afganistan ve Buhara ile sınırdır. Toplam yüzölçümü 140.000 km²'dir. Hokand'ın kuzeyinde Sır Derya nehrinin büyük mecrası olup, bu kısım üç taraftan Çatkal, Fergana ve Alay Dağlarıyla çevrilmiştir. Yüksekliği 5 bin metreye ulaşan dağlar bulunmaktadır. Alay dağlarından doğan çeşitli nehirler ve çayların bölgeyi sulaması sebebiyle bu dağların etrafı oldukça verimlidir. Fakat şehrin orta kısmı suyun az oluşu sebebiyle verimli olmayıp toprağı kumlu ve tuzludur. Hokand'ın güneyinde Pamir dağları yer alırken bu kısım çeşitli çayları ve gölleri kapsayan vadilere sahiptir⁴⁸. Hokand, bulunduğu konum itibarıyla ticari açıdan büyük önem taşımaktadır. Öyle ki Hokand'ın bulunduğu Fergana vadisi doğrudan, Buhara, Semerkand ve Kaşgar, Yarkent gibi şehir merkezleriyle ticaret yapmayı sağlayan kervan yollarına sahiptir⁴⁹. Hokand'ın yer aldığı Fergana vadisi, medeniyetlerin kavşak noktası olup iki bin yıldan uzun bir süre Türkistan'ın en kalabalık yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Kurak bir coğrafyada olmasına rağmen verimli toprakları ve su kaynaklarının bolluğu bölgeyi canlı kılmıştır. Karların erimesi neticesinde ortaya çıkan su, Sır Derya nehrini beslerken, vadinin neredeyse her köşesine ulaşabilen sulama kanalları yapılmıştır⁵⁰.

Türkistan'ın coğrafi açıdan taşıdığı önem, siyasi tarihini de etkilemiş, tarih boyunca birçok devletin saldırısına uğramasına ve bölgede çeşitli devletler arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmasına sebep olmuştur. Nitekim XIX. yüzyılda İngiltere ve Rusya arasında yaşanan diplomatik rekabet Batı Türkistan Hanlıkları (Buhara, Hive, Hokand)'nın Ruslar tarafından işgali ile sonuçlanmıştır.

3.2. Türkistan'ın XIX. Yüzyıla Kadarki Siyasi Durumu

"Eski Dünya" olarak bilinen Türkistan'ın, Asya kıtasının eski medeniyetlerinin merkezinde olmasına rağmen, tarihi yeterince incelenememiştir. Bu coğrafya; doğusunda Çin, güneyinde Hindistan ve batısında Volga nehri ve Hazar denizi ile kuşatılmış, birçok medeniyetin kesişme noktası olan önemli bir coğrafyadır⁵¹. İpek yolu üzerindeki en önemli tarihi ticaret yolları üzerinde bulunan Türkistan, ticari faaliyetler açısından oldukça önemli bir bölge olmuştur⁵². Türkistan'ın Çin, Orta Doğu ve Avrupa arasındaki en büyük ticaret güzergâhında bulunuyor olması önemini oldukça arttırmıştır⁵³. Bunun neticesinde de tarih boyunca doğudan ve batıdan Avrupalılar, Yunanlılar, İranlılar, Türkler, Çinliler ve Moğollar tarafından işgal edilmiştir⁵⁴. İslamiyet'ten önceki dönemlerde Türkistan coğrafyasında Hun, AkHun, Göktürk, Uygur gibi büyük devletler kuran Türkler çok eski dönemlerden itibaren bu bölgede yaşamaya başlamışlardır⁵⁵.

Karahanlılar'ın İslamiyet'i kabul etmesi, Türklerin İslam kültür dairesine girmesini sağlamıştır. Selçuklular ile birlikte Türk nüfusunun önemli bir kısmı Türkistan'a göç etmiştir. Moğol istilasından sonra Türkistan'da Timurular iktidara

⁴⁸ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., 2009, s. 14.

⁴⁹ Scott C. Levi,(2007) "The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand, 1709–1822", Journal of Global History, 2, s. 214.

⁵⁰ Levi, 2007, s. 213-214.

⁵¹ Ligeti, 1986, 13vd.

⁵² Yetişgin, a.g.e., s. XVI.

⁵³ Farrukh Inazarov, Strategic Importance of Central Asia: The New Great Game between the United States and Russia, Linköpings Universitet, Master Thesis in International and European Relations, 2005, s. 10.

⁵⁴ Yetişgin, a.g.e., s. XVI.

⁵⁵ Ahmet Taşağıl, Türkistan, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, C. XLI, s. 557.

gelmişler ve Türkistan Türkleri onların iktidarını kabul etmiştir⁵⁶. Timur'un ortaya çıktığı dönemde Çağatay hanlığı zor bir durumda olup ülkede hâkimiyet Çağatay sülalesinden daha çok devlet idaresini elinde tutan nüfuzlu emirlerin idaresinde olmuş, Çağatay hanları ülkeyi yalnızca ismen yönetmişlerdir. Sır Derya havzasında Celayir, Harizm'de Kongrat, Harizm'in doğusunda Nüküz, Buhara'da Sulduz, Belh taraflarında Tiyit ve Karavnas, Doğu Türkistan'da Duglat ve Barulas kabilesi emirleri bunların en bilinenleridir⁵⁷. Çağataylar ve Moğollar arasındaki çatışmalara katılan Timur, yaklaşık on yıllık bir mücadelenin sonrasında Maverâünnehir'e hâkim olarak Semerkant'ta tahta oturmuştur⁵⁸.

Batı Türkistan, Timurlular zamanında gelişme imkânı bulmuştur. Timur, 1405 yılında ölümüyle sonlanan döneme gelinceye kadar çok sayıda fetih yapmış ve başarılar kazanmıştır. 1375-77'de Orda'nın soyundan gelen Toktamış'a, Kök Orda'nın denetimini almasında yardımcı olmuştur. Timur, 1380'li yıllarda İran'a seferler düzenlemiş olup 1385-86'da ise bir dönem hamisi olduğu artık Coçi mülkünün efendisi olan Toktamış'tan gelen tehditle karşılaşmıştır. Bu mücadelede Toktamış'a karşı başarılı olan Timur, bir süre sonra Orta Doğu'ya dönmüş, fakat bir kez daha Toktamış ve onunla işbirliği yapanlar ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Toktamış, 1391 yılında sert bir şekilde cezalandırılmış ve Timur'un güçleri Altın Orda başkentini ele geçirmiştir. Timur, tekrardan Orta Doğu'ya dönmüş ve 1393'de Bağdat'ı alarak gücünü, Türkmen boy birlikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlular üzerinde hissettirmiştir. Ancak Deşt-i Kıpçak göçerleriyle mücadele henüz bitmediğinden, sonrasında dikkatini tekrar kuzeye doğru çevirmek ve Toktamış'ı cezalandırmak zorunda kalmıştır. Timur, bundan sonra yönünü Hindistan'a çevirerek 1398'de Delhi'yi yağmalamıştır. Hindistan Seferi'ni de başarı ile sonuçlandıran Timur, bir süre Semerkant'ta kaldıktan sonra yeniden batıya yönelmiştir. 1399 yılı Eylül ayında batıya doru yeniden sefere çıkmıştır. Yedi Yıllık Sefer (1399–1404) adı verilen bu seferde o, Suriye'ye gelerek Halep, Hama, Humus ve Dimaşk gibi şehirleri ele geçirerek Memlûkleri ağır bir şekilde yenilgiye uğratmış, ardından Bağdad üzerine gidip burasını da tekrar fethettikten sonra Tebriz'e gelmiştir. Sonraki yıllarda tekrar Timur'un yıkıcı Anadolu seferleri yaşanmıştır. Bu yıllarda Osmanlı Sultanı Bâyezid, 1402'de Timur'la karşılaşmış ve bunun sonucunda da Timur galip gelmiştir. Timur, daha sonra Orta ve Yakın Doğu (Batı İran, Güney Kafkasya ve Suriye) seferlerini de gerçekleştirmiştir⁵⁹.

Timur valilerinin katı feodal sömürü egemenliği altında Türkmen kabileleri sıklıkla bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Ancak kabile birliğinin olmayışı ve Türkmenlerin sosyal yaşam biçimleri sebebiyle Türkmenler bağımsız bir devlet kuramamışlardır. Timur Devletinin farklı bölgeleri arasındaki ekonomik bağlantılar, bölgelerin birçoğunda doğal ekonominin hüküm sürmesinden dolayı zayıf kalmıştır. Bu durum siyasi bütünlüğü de engellemiştir. Bağımsız olan bölgeler içerisinde Fergana ve

⁵⁶ Mehmet Saray, *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 190; Taşağıl, a.g.m., s. 557.

⁵⁷ Mustafa Kafalı, "Timur", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, 1979, C. XII/I, s. 337; Francis H.S.-Edward D.R., *The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, London: Methuen & Co, 1899, s. 166.

⁵⁸ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s.7; İsmail Aka, "Timur", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, C. XLI, s. 173.

⁵⁹ İsmail Aka, "Timurlular", *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri* (5-6 Kasım 2007), Sakarya, 2008, s. 172- 175; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken Yayıncılık, 2013, s.320; Yusuf Çetindağ, "Siyasi Açından Timurlu-Osmanlı İlişkileri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.24, 2016, s. 17; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara 1989, s. 15-16.

Türkmenistan dışında aynı zamanda büyük bir bölümünde Tacik tarım nüfusunun yaşadığı Hisar ve Bedaşan da bulunmaktaydı. Bütün bu etkenler, Timur yöneticilerinin iktidarı tamamen kaybetmelerine sebep olmuştur⁶⁰. 1404'te Çin seferine çıkan Timur'un artık 68 yaşında olduğu bilinmektedir. Timur, Çin seferine hazırlık yaptığı Otrar çadırında ölmüştür⁶¹. 1407 yılından yüzyılın ortalarına kadar Timur'un oğlu Şahruh⁶² Herat'ta, Şahruh'un oğlu Uluğ Bey ise Semerkand'da Timur Devletini yönetmiştir⁶³. Türkistan ve Maveräünnehir'de hâkimiyet kuran Uluğ Bey, Semerkand'ı İslam medeniyetinin merkezi haline getirmiştir⁶⁴. Timur'un kurduğu devlet 1405'ten 1506 yılına kadar geçen süre içerisinde varlığını sürdürmüş olup devletin gücü daha çok kurucusunun şahsi iktidarına dayanmıştır⁶⁵. Nitekim Timur'un ölümünden sonra devletinde bir sarsılma dönemi başlamıştır. Oğulları ve ordu kumandanları Timur'un halefini belirlemede anlaşmazlık yaşamışlardır. Bu anlaşmazlık Türkistan Türklerinin büyük sıkıntılar çekmesine sebep olmuştur. Türkistan'da siyasi istikrarsızlığın yaşandığı XV. Yüzyılın başlarında Ebu'l Hayr Han'ın idaresi altında Özbekler güneye Maveräünnehr'e doğru ilerlemişlerdir. Bu tarihten itibaren Özbeklerin Timurluların iç işlerine müdahale ettikleri görülmektedir. Örneğin Ebu Said, Özbeklerin yardımı ile iktidarı ele geçirebilmiş ve 18 yıl iktidarda kalmıştır. Sultan Ali Mirza, Türkistan'da iktidarı Şeybani Han idaresinde Özbeklere vermek zorunda kalan Timurlulardan bir öncekisi idi. 1501 yılı Orta Asya ve Ön Asya için yeni bir çağın başlangıcı olmuş, Timurluların yıkılışa geçip yeni güçlerin yükselmeye başladığı bir dönem yaşanmıştır. Muhammed Şeybani'nin Semerkand'ı kat'i bir şekilde ele geçirmesi ile Özbekler bölgede güçlenmişlerdir. Şeybani Han'ın 1507'de Herat'ı zabtı ile Türkistan ve çevresinde Timurlular devri kapanmıştır⁶⁶. Böylece Timur'un ölümünden sonra bir yüzyıl kadar devam eden Timurluların hâkimiyeti XVI. yüzyılın ilk yıllarında Özbeklerin Mâveräünnehr'i istila etmeleri ile son bulmuştur⁶⁷. 1525 yılında Özbekler, Türkistan'da hâkim güç haline gelmişler, kuzeyden ilerleyerek Hive, Buhara, Herat, Semerkand gibi önemli şehirleri ele geçirmişlerdir⁶⁸.

Özbek topluluklarının Türkistan içlerine ilerlemesinde çeşitli unsurlar etkili olmakla birlikte Türkistan da dâhil olmak üzere tarım bölgeleriyle olan ilişkileri genel olarak ekonomik çıkarlar temeline dayanmıştır. Özbekler ve diğer göçebelerin ekonomileri yerleşik yaşam düzeni olan bölgelerin tekstil işlerine ve zanaat

⁶⁰ P.P. Ivanov, "Oçerki Pa İstorii Sredney Azii (XVI. Seredina XIX. V), İzdatilstva, Vostoçnoy Litaraturi, Moskva, 1958, s.46; Arminius Vambery, History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present, London Henry S. King & Co., 1873, s.212- 244.

⁶¹ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s.3-4.

⁶² Timurluların önemli hükümdarlarından birisi olan Şahruh, hâkimiyeti döneminde Çin'den Anadolu'ya ve Mısır'a kadar gücünü hissettirmiş olup yaşadığı dönemde adaleti Hindistan'a kadar yayılmış önemli bir hükümdardır. Mustafa Şahin, "Mîrzâ Şahruh'a Karşı Düzenlenen Suikast Girişimleri", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, S.19/1, s. 2- 3.; Detaylı bilgi için bkz. İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve zamanı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

⁶³ Hasan Ali Karasar, National Identity and Regional Integration in Central Asia: Turkestan Reunion, Ankara Institute of Economics and Social Sciences, Bilkent University, 2002, s. 60; Skrine- Ross, a.g.e., s. 174.

⁶⁴ L. Bouvat, "Uluğ Bey", DİA, C. XIII, İstanbul 1986, s. 27. Detaylı bilgi için bkz. Wilhelm Barthold, Uluğ Beg ve Zamanı, Çev. İsmail Aka, Ankara 1990.

⁶⁵ Hans R. Roemer, "Timurlular", İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, C. XII/I, 1979, s. 346- 347.

⁶⁶ Hayit, a.g.e., s. 2004, s.3-4; Karasar, a.g.t., s. 61; Roemer, a.g.m., s. 359.

⁶⁷ Mehmet Alpar, "Türkistan Hanlıkları", Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007), Sakarya, 2008, s. 273.

⁶⁸ Richard Bentley, Invasions of India from Central Asia, London: Richard Bentley And Son, 1879, s.3; Mehmet Saray, "Buhara Özbek Hanlığı", Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri Kitabı, c.II.

endüstrisinin benzer işlerine ihtiyaç duymuştur. Diğer yandan yerleşik yaşam tarzını sürdüren bölgelerde ise taşrada yetiştirilen hayvana ve üretilen hammaddeye ihtiyaç duyulmuştur. İki taraf arasında gelişen değişim, göçebelerin yerleşik yaşam tarzının hüküm sürdüğü bölgelere yakınlaşmasının en önemli sebebi olmuştur. Diğer taraftan maddi durumu iyi olmayan kesim, yerleşik yaşama geçmeyi ekonomik krizlerin oluşturduğu farklı sosyal koşullardan kurtulmanın bir yolu olarak görmüştür. Bozkır nüfusunun mal varlığı olmayan veya sayısı az olan kesiminin kendi kabilesinin durumu iyi olan üyelerine ekonomik açıdan bağlı olması ve ekonomik açıdan onların kontrolünde bulunması da bu durumda etkili olmuştur. Son olarak da XV. yy.'ın ikinci yarısında Özbekler, Kazaklar, Nogaylar ve Oyratlar arasında otlak mücadelelerinin artması da Özbek kabilelerinin Türkistan içlerine doğru yaptığı kitlesel göçün önemli sebeplerinden birini oluşturmuştur⁶⁹.

Özbek Hanı Ebu'l Hayr Han döneminde Cuci soyundan gelen iki sultan Canibek ve Kerey, Ebulhayr hanın idaresinden ayrılmışlar ve Doğu Çağatay devleti hanı II. Esen Buga'nın himayesine girmişlerdir. II. Esen Buga onlara Balkaş gölünün güneybatısındaki Çu ırmağı çevresinde yer vermiş, onlar da bu bölgede yaşamaya başlamışlardır. Bu iki sultana ve onlara bağlı olan uruklara "hür ve serbest yaşamayı seven, mâcerâperest, âsi anlamlarına gelen "Kazak" adı verilmesiyle Kazak adıyla anılan bir Türk boyu meydana gelmiş oldu. Canibek ve Kerey isimli sultanlar "han" unvanını alıp 1465'ten itibaren Kazak Hanlığı'nı kurmuşlardır⁷⁰.

Kazakların hâkim oldukları alanlar konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Hanlığın ilk hâkimiyet alanının Yedisu'nun güney batısındaki Çu ve Talas arasındaki topraklar olduğu bilinmektedir. Kazak hanlarının her biri birbirlerinden farklı dış politikalar yürütmüşlerdir. Hanlara tabi olanlar ise komşu halklar, yani Orta ve Merkezi Asya ve Rusya ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Ancak bu ilişkiler çoğu zaman, küçük çaplı akınlar ve uzun süren savaşlar sebebiyle kesintiye uğramıştır. Buna rağmen Kazak hanları uzun süren hâkimiyetleri döneminde devletleşmeye ve birlik oluşturmaya meyilli bölgeleri bir çatı altında toplamaya çalışmışlardır⁷¹. XVII. Yüzyılın başlarında Hive, İran'daki Safevi- Türkmen, Fergana ise Özbek Hanlığından ayrılmış olup Türkistan'da Hive, Buhara ve Hokant Hanlıkları meydana çıkmışlardır. Bu hanlıkların kuzeyindeki bozkırlarda ise Kırgız Kazak Türkleri göçebe bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir⁷². Bu tarihten sonra Özbekler bir birlik haline gelememişler, Rus istilasına kadar Buhara, Hive ve Hokand olmak üzere üç hanlık idaresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir⁷³.

Uzun bir süre Türkistan'da iki hanlık hüküm sürmüş olup Zerafşan vadisinde Buhara, Aşağı Amu Derya'da ise Hive hâkim olmuştur. XVIII. Yüzyılın sonlarında ise Fergana vadisinde üçüncü bir hanlık olarak Hokand Hanlığı doğmuştur. Günümüzde ise önemli bir ticaret merkezi olan Taşkent şehir devletleri arasına dâhil olmuştur. Bu hanlıklarının hiçbirinin sınırı kesin olarak belirlenememektedir⁷⁴.

⁶⁹P.P. Ivanov, "Oçerki Pa İstorii Sredney Azii (XVI. Seredina XIX. V), İzdatilstva, Vostoçnoy Litaraturi, Moskva, 1958, s.49-50.

⁷⁰Ferhat Tamir, Kazak Hanlığı, Türkler, C.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.649.

⁷¹A. Kara, Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s.206.

⁷²Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, Nadir Şah Avşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar (1737- 1949), Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1950, s.404.

⁷³Ahmet Taşağıl, Türkistan, DİA, 2012, C. XLI, s. 557; Hamid Ziyayev, Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, ss.7- 23.

⁷⁴N.A.Khalfin, Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, Central Asian Research Centre, London, 1964, s.12.

XVIII. yüzyılın Türkistan tarihindeki en önemli olaylardan biri, Nadir Şah'ın Güney Türkistan'ı ele geçirmesi ve bunun neticesinde Batı Türkistan'daki eski Çingizli sülalelerinin düşmesi ve küçük beyliklerin kurulması olmuştur⁷⁵. XVIII. yüzyılın sonlarında siyasi birliğini kaybetmiş Türkistan'ın kuzeyinde Ulu, Orta ve Küçük Cüz Kazakları, güneyinde Harezmi Hanlığı, Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı ile Buhara ve Hive Hanlıklarına bağlı olarak yaşayan dağınık Türkmen boyları, doğusunda ise Çin'in hâkimiyeti altında bulunan Uygur Türkleri yaşamaktadır. Türkistan, kuzeyde Rusya, güneyde Çin ve İngiltere, batıda ise İran tarafından kuşatılmış durumdaydı. Bu devletlerden Rusya'nın Türkistan'a olan ilgisi, Çar I. Petro zamanında başlamış, Çin ve Hindistan ile ticari ilişkiler kurmak isteyen Rusya için Türkistan'ın ele geçirilmesi oldukça önemli olmuştur⁷⁶.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Türkistan, nispeten istikrarlı bir dönem geçirmiştir. Nadir Şah'ın akınları başarısız olmuş, Kalmuklar Çinliler tarafından bozguna uğratılmış, Türkmen bölgelerine ara sıra gerçekleştirilen akınlar dışında İran'ın Mavreünnehr'e karşı olan isteği durdurulmuştur⁷⁷.

XIX. yüzyılda Türkistanda hüküm süren Buhara Emirliği, 1753 yılında Mangıt Hanedanı tarafından kurulmuştur. İlk Mangıt idarecileri kendilerini Han olarak nitelendirmişlerdir. Emir unvanını kullanan ilk Mangıt yöneticisi Emir Haydar olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca Mangıtlar, Türkistan boyunca Maveraünnehr üzerinde yeniden üstünlük sağlamak için mücadele etmişler, bunun sonucunda da Hive ve Hokand ile çatışmışlardır. Emir Haydar döneminde Hive, Buhara'ya saldırmış ve Merv'i ele geçirmiştir. Emir Haydar'ın halefi Nasrullah daha saldırgan bir politika izlemiş, Hokand üzerinde kısmen zafer kazanmış ve Merv'i tekrar ele geçirmiştir. Nasrullah zalim bir kişi olmakla birlikte devlet inşası içinde önemli girişimlerde bulunmuştur. Profesyonel bir ordu kurmuş, sulama sistemi için bazı uygulamalar yapmış, idari reformlar için de önlem almıştır. Rusya'dan gelen elçileri zaman zaman kabul etmekle birlikte bir çatışma içine girmemiştir. Mary Holdsworth bu durumun nedenini Rusya'nın Hive ve Hokand Hanlıkları ile çatışmasında öncelikli sebep olan Rusya'nın genişleme alanı boyunca uzanan bozkırlarda ve bu iki hanlık arasında kalan vadilerde göçebe ve yarı göçebe nüfuz üzerinde kontrol sağlama mücadelesi olarak göstermiştir⁷⁸.

Hokand Hanlığı, 1798 yılında ortaya çıkmış olup 1850 senesinde Rus etkisi altında çökmeye başlamıştır. Hanlığın ana merkezi verimli Fergana vadisi olup Hokand Hanları hanlığın sınırlarını Taşkent, Hocent (şimdiki Leninabad), Ura Tube, Sır Derya nehrinin kuzey kıyıları boyunca bozkır bölgesinin içlerine doğru genişletmeye başlamışlardır. Bu durum Buhara ve Kazak idarecileri ile çeşitli savaflara yol açmış, Hokand şehrinin Buhara tarafından 1842 yılında ele geçirilmesi ve kaybedilmesinin ardından hanlık esasında Mangıt hanedanının kontrolüne girmiştir. Hokand'ın Min hanedanı, Şir Ali Han'ın idaresi altında yeniden hâkimiyet kurmuştur. Fakat onun döneminde (1842-45) Fergana vadisinin Farslaşmış şehir nüfusu ile vadinin kuzey kesimini işgal eden Kıpçak Özbekleri arasında çeşitli çatışmalar yaşanmıştır. Bozkırın kıyısındaki göçebeler ve kasaba sakinleri arasında yaşanan öldürücü rekabet Hokand'ın

⁷⁵ Togan, a.g.e., 1981, s.198.

⁷⁶ Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri", History Studies, Volume 2/2, 2010, s. 119; David Urquhart, Henry John Temple Palmerston, Diplomatic Transactions In Central Asia, From 1834 to 1839, London, Printed by T. Brettell, s.1.

⁷⁷ Geoffrey Wheeler, The Modern History of Soviet Central Asia, London: Weidenfeld and Nicolson, 1964, s.40.

⁷⁸ Wheeler, a.g.e., 1964, s.42-43.

çöküşünü hızlandırmıştır. Hokand'ın yönetim sistemi Buhara'ya göre çok az farklılık göstermekte olup vilayetler tümenlerin yerine beylik olarak bilinen birimlere ayrılmıştır. Sürekli devam eden savaflara ve ticari kavgalara rağmen Buhara'da olduğu gibi burada da genel bir refah söz konusudur⁷⁹.

Hive Hanlığı eski Harezmi krallığı soyundan gelmekte olup XIX. yüzyıla kadar bu isimle bilinmektedir. Türkistan hanlıkları içerisinde büyük bir öneme sahip olan ve oldukça güçlü olan Hive Hanlığı'nın kurulduğu Harezmi'nin politik önemi ve bağımsızlığı XI. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. Hanlık, sonrasında topraklarını güneye doğru genişletmiştir⁸⁰. XVIII. Yüzyıl boyunca hanlık Cengiz Han soyundan gelen gölge hanlar idaresinde yönetim gücünü elinde tutan güçlü soylular veya Özbek İnakları tarafından yönetilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında İnak İltuzer Han kendisini Han ilan etmiş, hanedanı 1920 yılına kadar yönetmiştir. On altıncı yüzyılın sonlarında Hive merkez haline gelmiş, eski merkez Ürgenç'in Amu Derya'nın suyundan mahrum kalması bu durumda etkili olmuştur. Toplam nüfusu 700,000 civarında olan Hive'de yaklaşık 40,000 kişilik Özbek topluluğu idari sınıfı şekillendirmiş ve yönetimi sağlamıştır. Bunun dışında şehirlerde çok sayıda İranlı esir de bulunmaktadır. Bu esirler Türkmenler tarafından İsfahan'a kadar uzanan İran içlerine yapılan akınlar sırasında ele geçirilmişlerdir. Bu esirlerin hanlığın kültürü üzerinde önemli etkileri olduğu görülmektedir. Hive'deki koşullar Buhara ve Hokand'a göre oldukça farklıdır. Güçlü yerli geleneklerin şekillendirdiği eyaletlerden (beylik) oluşmadığı için daha kompakt bir devlet anlayışı bulunmaktadır. Hanlık idarecileri için önemli bir diğer sorun ise hanlığın sınırında yer alan kuzey ve güney batı boyunca uzanan çöllük alanda başıboş dolaşan Kazak ve Türkmen göçebelerinin bulunmasıdır. XVIII. yüzyıl boyunca burada bir hanedan kurulamamış, 1804 yılında gücü ele geçiren İnak İltuzer otoritesini yeniden kurmak için göçebelere ve Karakalpaklara karşı cezalandırıcı seferler düzenlemek zorunda kalmıştır. Hanlığın dış seferleri ise Merv'i ele geçiren Buhara'ya karşı gerçekleştirilmiştir. Yüzyılın başlarında Rusya ile ilişkilerde elçi kabulü sınırlandırılmış, 1839 yılında Perovski'nin idaresindeki Rus askeri seferi başarısız olmuştur⁸¹.

Buhara ve Hokand kadar geniş olmamasına rağmen Hive'de de iç ve dış ticaret oldukça gelişmiştir. Hive'nin Afganistan, İran ve Rusya ile dış ticareti oldukça gelişmiş olup bu ticarete Amu Derya nehri malların iletilmesinde araç olarak kullanılmıştır. Hive Hanlığı ile ilgili detaylı ve ilginç bilgiler İranlı esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak için görüşme yapmak üzere 1851 yılında hanlığı ziyaret eden İranlı elçi Reza Kuli tarafından yazılan bilgilerden edinilmektedir. Genel olarak ülkenin vahalarını zengin bulduğunu belirten Kuli, bahçe ve sarayların da İran'dakilerle eşdeğer olduğunu söylemiştir. Ancak O, Hive ordusunun çok zayıf olduğunu İran Şahının ordusu ile mukayese bile edilemeyeceğini söylemiştir⁸².

Üç Özbek Hanlığı XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar sülale değişikliklerine ve karşılaştıkları güçlülere rağmen varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ancak Rusya'nın istilası Türkistan'ın tarihinde kalıcı değişikliklere yol açması bakımından önemli bir sürecin başlangıcı olmuştur⁸³. Rus işgallerinin gerçekleştirildiği XIX. yüzyılın ortalarında Türkistan Hanlıklarından Buhara Emirliği; Zerefşan Vadisi, Kaşkaderya,

⁷⁹Wheeler, a.g.e., 1964, s.44-45.

⁸⁰ Henry Spalding, Khiva and Turkestan, London, Chapman and Hall, 193, Piccadilly, 1874, s. 113.

⁸¹Geoffrey Wheeler, The Modern History of Soviet Central Asia, London: Weidenfeld and Nicolson, 1964, s.45-46.

⁸² Wheeler, a.g.e., s.46-47.

⁸³ Alpargu, a.g.b., s. 279.

Surhanderya, Karategin, Andican, Semerkant, Buhara, Karşi, Hisar, Kerki ve Cizak'ı içine alıyordu. Hokand Hanlığı; Fergana vadisi merkez olmak üzere doğuda Isık Göl'den, batıda Siriderya'ya güneyde Pamir dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan alana hâkimdir. Hive Hanlığı ise Aral gölünün güneyinden Merv'e kadar olan kısmı kapsamaktaydı⁸⁴. Timur Devletinin dağılmasından sonra bölgede güçlü bir devletin kurulamamış olmasından istifade eden Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişi hız kazanmıştır. Bölgede yer alan hanlıklar arasında birlikteliğin olmayışı ve yaşanan rekabet Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır⁸⁵.

XIX. yüzyıl boyunca Türkistan topraklarında yer alan Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları neredeyse batının hiçbir etkisinde kalmadan varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Rusya bütün bölge üzerinde genişlemiş ve kendisini bölgenin en üstün gücü haline getirmiştir. Hokand Hanlığı yok olup giderken Buhara ve Hive vasal devletler statüsüne getirilmişlerdir⁸⁶. Sınırlarının genişlemesine büyük önem veren Rusya, 1552'de Kazan Hanlığını, 1556'da Astrahan Hanlığı'nı ve 1558'den itibaren de Sibiry'a'yı istilâ ederek ele geçirmiştir. Rusların Türkistan üzerinde hızlı ilerleyişi XVII. Yüzyılda kısmen durakladıysa da, XVIII. Yüzyılda yeniden başlamıştır. XVIII. Yüzyılda Rusya'nın güneye ve doğuya doğru yayılışı ilki, Karadeniz'in her iki tarafından (Balkanlar-Kafkaslar) Osmanlı İmparatorluğu topraklarına, ikincisi de, Türkistan yönünden Kazak steplerine doğru olmak üzere iki taraftan gerçekleştirilmiştir⁸⁷. Petro'nun 1722 yılında çıktığı İran seferinde “ *Kırgız-Kazak ordası bütün Asya ülkelerinin anahtarı konumundadır*” sözleri ile Kazak bozkırlarının Türkistan ve Hindistan ticareti açısından önemini vurguladığı belirtilmiştir. Nitekim bu durum Rusların Türkistan'a açılan kapı konumundaki Kazak topraklarını kuzeyden ve kuzeybatıdan işgal etmelerinde etkili olmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Kazak Cüzlerini kontrol altına alarak Türkistan içlerine doğru yayılmaya başlayan Rusya'nın, Hindistan üzerinde oluşturduğu tehdit en çok İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Rus yayılması, Rusya ve İngiltere arasında Türkistan'a hâkim olmak için her iki devletin girişecekleri mücadelenin başlamasına sebep olmuştur. Türkistan'ın Ruslar ve Avrupalılar tarafından keşfi, esas olarak Rusya ve İngiltere arasında başlayan siyasi ve ekonomik rekabet üzerinden şekillenmiştir. Doğu araştırmalarının Oryantalizm adı altında kurumsallaşması neticesinde keşif hareketleri de sistematik bir şekilde ve belli amaçlara yönelik yapılmaya başlanmıştır⁸⁸. Hindistan'a hâkim olmasının ardından İngiltere'nin doğu siyaseti Hindistan'a uzanan kara ve deniz yollarını güvence altına almak üzerine olmuştur. XIX. yüzyılda İngiltere'nin Hindistan'daki güvenliğini tehdit eden en büyük güç Rusya olmuştur. Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinden Akdeniz'e inme ihtimali ve Süveyş kanalının açılması İngiltere'nin bu konuda endişelenmesine sebep olmuştur. Bu sebeple İngiltere; Hindistan bağlantısı ile ilişkili olarak Doğu Akdeniz, Yakın ve Orta Doğu'daki çıkarlarını korumak amacıyla Rus yayılmasını önlemek için çalışmıştır. Bu noktada Osmanlı devletini bariyer olarak himaye etmek

⁸⁴ Ahmet Taşağıl, *Türkistan*, DİA, 2012, C. XLI, s. 557.

⁸⁵ Adem Kara, "1828–29 Osmanlı- Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler" "Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi" , 8(14), 2005, 116- 117; Skrine- Ross, a.g.e., s. 408.

⁸⁶ Geoffrey Wheeler, *The Modern History of Soviet Central Asia*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1964, s.40.

⁸⁷ Mehmet Saray, “Rusya'nın Türkistan'da Yayılması”, *Türkler*, C.XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002 ss. 562; Fusun Kara- Yavuz Haykır, “Rus Kolonizasyonuna Karşı Kazak Mukavemeti”, *Turkish Studies*, C.9/4 Ankara, 2014, s. 621.

⁸⁸ Fatih Ünal, XVIII. Yüzyıl Türk Rus İlişkilerinde Neplüyev (İstanbul'dan Orenburg'a), Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s.110; Emin Özdemir, *Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri*, *History Studies*, Volume 2/2, 2010, s. 119.

İngiliz dış politikasının temel prensiplerinden biri olmuştur. Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bu politikada özellikle İngiliz devlet adamları Palmerstone ve Canning etkili olmuştur⁸⁹. Bu politikanın sonucunda İngiltere, Kırım savaşında Rusya'ya karşı Osmanlı devletinin yanında savaşa girmiştir. İleride de anlatılacağı üzere İngiltere bu savaş sonrasında imzalanan Paris antlaşması ile dış politikasına yön veren ilkeleri güvence altına almıştır.

Rus İmparatorluğunun Türkistan coğrafyasında aktif bir siyaset uygulamasında birtakım sebepler söz konusu olup bu sebeplerin başında; Türkistan vasıtasıyla İran, Afganistan ve Hindistan ülkeleriyle ticaret yapmak gelmektedir. Bunların yanı sıra Rusya'nın Çin'le ekonomik ilişkiler kurması da etkili olmuştur. Türkistan coğrafyasının zirai açıdan taşıdığı önem ile birlikte bu coğrafyanın değerli yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip olması da diğer bir etkidir⁹⁰. Türkistan coğrafyası sıradan bir bölge olmayıp bölgenin dünya siyasetini kontrol edebilmek için hayati bir jeostratejik önemi bulunmaktadır. Zira Türkistan bölgesi, Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesini görmektedir. Bu bağlantı genelde coğrafik olmakla birlikte, "siyasal, kültürel, ekonomik" nitelikleride içermektedir. Bu da Türkistan'ın coğrafik bölgeler kadar kültürel etkileşim alanlarını da içeren jeostratejik konumundan kaynaklanmaktadır⁹¹. Rusya'nın XIX. yüzyılda Türkistan'da aktif bir politika izlemeye başlamasında, Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya bölgelerindeki gelişmelerin de etkisi büyüktür. Bilindiği üzere, Rusya'nın güney politikasının en önemli kollarından biri olan Kafkasya'da, XIX. yüzyılın ortalarında Rus hükümeti, artık kontrolü büyük ölçüde kendi eline almıştır. Kafkasya'nın güneyinde, askeri işgalleri tamamlayarak, kendi kontrolünde askeri-idari yapılar oluşturan ve hâkimiyet kuran Rusya, Osmanlı Devleti ile ilgili hedeflerinde ise, Kırım Savaşı (1853-1856) yenilgisiyle başarısızlığa uğramıştır. Mevcut askeri ve politik şartlar, Rusya'ya Karadeniz-Boğazlar ve Balkanlar bölgesinde ilerlemesinin mümkün olmayacağını göstermiştir. Kırım Savaşı'ndaki yenilgi sebebiyle Avrupa'da etkin gücünü kaybeden Rusya, rakipleri ile mücadelede daha güçlü olabileceği Türkistan bölgesindeki politikasını daha aktif hale getirmiştir. Bu durum İngiltere'yi Rusya'nın başıca diplomatik rakibi haline getirmiştir⁹². Rusya ve İngiltere arasında yaşanan rekabet, Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından işgalini engellemiştir. Zira birbirleriyle savaşı göze alamayan bu iki ülke arasında, her iki tarafın da çıkarlarının gözetildiği bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma neticesinde, Çarlık Rusyası, Türkistan bölgesini aşama aşama ele geçirerek yeni idari yapılar kurmuştur. 1860 yılından itibaren yirmi yıl içerisinde Türkistan devletlerinin bağımsızlığı sona ermiştir. Böylece Çarlık Rusyası, Türkistan coğrafyasında önemli bir güç haline gelmiştir.

XIX. yüzyılda Batı Türkistan coğrafyası çok sayıda önemli şehri bünyesinde toplamış; ekonomik açıdan Asya'nın en verimli bölgelerinden birisi haline gelmiştir. Bölgenin kuzeyden bozkırlarla, batı ve güneyden ise çöllerle çevrili olması, bölgedeki şehirlerin dış tehlikelerden korunmasında oldukça etkili olmuştur. Bu sayede bölgedeki

⁸⁹ Aydın, a.g.m., s. 502.

⁹⁰ Ualihan Ahatov, - Jandos Kumğanbayev, "XIX. Yüzyılın Sonu ile XX. Yüzyılın Başındaki Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya Üzerine Uyguladığı Politikaları ve Halkın Yaşam Biçimi", Tarih'in Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.7., 2012, s.220.

⁹¹ Alpar, a.g.b., s. 280.

⁹² Çapraz, 2011: 56; Memet Yetişgin, "The Anglo- Russian Rivalry, Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens", Bilig, S.40, 2007, s. 142; Dawid M. Goldfrank, "Policy Traditions and the Menshikov mission of 1853", Imperial Russian Foreign Policy, Ed. Hugh Ragsdale, V. N. Ponomarev, Cambridge University Press, 1993, s. 155.

şehirler, mevcut tarihi zenginliklerini ve kültürel yapılarını uzun süre muhafaza etmişlerdir. Buhara, Semerkand, Hive, Hokand, Taşkent gibi şehirler kültürel açıdan önemli zenginliklere sahip, coğrafyanın öne çıkmış şehirleridir. Buhara, Hive ve Hokand şehirleri, Türkistan'da kurulmuş olan hanlıklara merkezlik yapmıştır. Bu şehirlerin kültürel zenginlikleri XIX. yüzyılda Türkistan şehirlerini ziyaret eden seyyahların da dikkatini çekmiştir. İngiltere'nin Türkistan'a yönelik girişimlerinde, Rusya'nın İngilizlerin Hindistan ticaretini tehdit etmesinin yanında bölgenin ekonomik ve kültürel yapısı da etkili olmuştur.

İngilizler; Anadolu, İran ve Hindistan coğrafyasında oluşturdukları büyükelçilikler vasıtasıyla batıdan gelen seyyahları bu bölgeye gönderirken, Rusya da kendi sınırlarında oluşturduğu merkezlerin kontrolünde pek çok kişiyi coğrafi ve kültürel keşifler amaçlı buraya sevk etmiştir. XIX. yüzyılda Türkistan'ı ziyaret eden Batılı ve Rus seyyahlar, gittikleri bölgelerde halkla iç içe yaşamışlar, bölgede yaşayan halkların sosyal, kültürel, ekonomik, dini ve siyasi yaşantıları hakkında edindikleri detaylı bilgileri seyahatname olarak yayınlamışlardır.

Hindistan'ı Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla sömürgeleştiren İngiltere için İngiliz tacının mücevheri olarak nitelendirilen Hindistan'daki çıkarlarını korumak öncelikli bir yere sahip olmuştur. Rusya'nın öncelikle Türkistan Hanlıkları ile ticari ilişkiler kurması sonrasında ise bu hanlıkları işgal etmeye yönelik yürüttüğü politika İngiltere'yi oldukça tedirgin etmiştir. Nitekim İngiltere'nin XIX. yüzyılda Türkistan'a yönelik siyasetinde bu durum etkili olmuştur. Bu siyasetin anlaşılabilmesi noktasında Hindistan'ın İngiltere açısından taşıdığı önemin ve bölgenin İngilizler tarafından sömürgeleştirilme sürecinin anlaşılması gerekmektedir.

3.3. XIX. Yüzyılda Dünya Siyasetinde Türkistan Ve Hindistan'ın Yeri

3.3.1. Hindistan'ın Coğrafi Konumu ve Önemi

Hindistan, tarih boyunca sahip olduğu zenginliklerle gerek insanlık tarihinin eski uygarlıklarının gerekse de modern dönemin Batılı sömürge imparatorluklarının dikkatini çeken oldukça önemli bir merkez olmuştur. Dünya tarihinde yaşanan birçok siyasi, iktisadi ve askeri olayın temelinde Hindistan'a sahip olma isteği yer almıştır⁹³. Hindistan, coğrafi olarak Asya'nın güneyindeki üç büyük yarımada arasında ve Alt-Kıtayı, yani *Sub-Continent*'i temsil etmektedir. Uman denizi ile Bengal körfezi arasında, kuzeyde Himalaya sıradağlarından güneyde Hint okyanusuna doğru giderek daralan bir üçgen şeklinde uzanan Hindistan, oldukça büyük bir yarımadadır. Büyük bir dini merkez olan Hindistan, bu coğrafi konumu ve iklimi itibari ile de dikkat çekmiştir. Ülkede çeşitlilik gösteren bir iklim tipi söz konusudur. Güney kesimi sıcak iklim kuşağında yer almakta olup, yağış miktarı ve türü muson rüzgârlarının durumuna göre değişiklik göstermektedir. Ülkenin iklim çeşitliliği; her mevsim yağışlı tropikal iklim, yazı yağışlı sıcak muson iklimi, yazı yağışlı ılıman muson iklimi, kurak step iklimi ve çöl iklimi şeklinde sınıflandırılabilir⁹⁴.

Hindistan'da tarih, kültür ve medeniyet İndus ve Ganj olmak üzere iki büyük akarsu boyunca meydana gelmiştir: Bu iki akarsuyun ana kolları üst ve aşağı bölgelerde, denize ulaştıkları yerlerde, dünyanın birçok yerindeki gibi büyük deltalar oluşturmuştur.

⁹³ Yücel Bulut, Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 2003, S.6, s. 71-72.

⁹⁴ S. Maqbul Ahmad, "Hindistan", DİA, c. XVIII, s. 73-75; Sırrı Erinç, "Hindistan", DİA, C. XVIII, 1998, s.69- 70.

Indus'un kaynakları karlı zirveleri ile tanınan yüksek dağlardır. Süleyman ve Himalayalardan başlayan vadilerde kaynaklanan akarsular aşağılarda Hindistan'a Afganistan'ın bağlantısını sağlayan geçitlerin hemen güney-doğusunda Pencab'ı meydana getirmiştir. Pencab'ın güneyini ve birleşik kısmını meydana getiren ana kol ise yerliler tarafından Sind olarak adlandırılmıştır. Ganga ise Hintçe bir isim olup coğrafya literatürüne Ganj diye geçmiştir⁹⁵.

Hindistan; baharat türü maddeleri, kıymetli madenleri, insanları, gelenekleri ve coğrafi özellikleri ile dikkat çekmiş olup bu özellikleri sık sık dış tehditlere maruz kalmasına ve yeni yeni siyasi kuruluşların ortaya çıkmasına yol açmıştır⁹⁶. Hindistan, bölgeler arasında ekonomik gelişme düzeyi bakımından büyük farkların görüldüğü, bir yanda küçük bir azınlığın oldukça refah içinde yaşadığı büyük bir çoğunluğun ise sefalet içerisinde bulunduğu bir ülkedir. Ülkede bazı endüstri dalları oldukça gelişmişken tarımda taşkın ve kuraklık sebebiyle yaşanan sıkıntılar söz konusudur. Buna rağmen bazı tarım ürünlerinin üretiminin oldukça fazla olduğu ülke bu özellikleri ile dikkat çekmektedir⁹⁷.

Hindistan'ın zenginliğinin bilinmesi, Yunan ve Romalılar devrine kadar dayanmaktadır. Bu dönemde Hindistan'ın batı kısmındaki deniz limanları ile Avrupa arasında doğrudan ticaret gelişmiştir. Ancak Roma imparatorluğunun zayıflaması ve İslamiyet'in yükselişi ile Avrupalı milletlerin Hindistan ile olan doğrudan münasebetleri kesilmiştir. Orta Çağlar boyunca Asya ve Avrupa arasındaki ticaret, başta Baharat ve İpek yolları olmak üzere birçok güzergâh üzerinde gelişmiştir. Bu güzergâhlar boyunca gelişen ticaretten herkes önemli kazançlar elde etmiştir. Avrupa için Doğu; kârlı ipekler, baharat ve değerli taşların olduğu oldukça önemli bir ülke olup Avrupa'nın Doğu ile olan ticareti temelde tek yönlü bir ticaret olmuştur. İhraç edecek yeterlikte mala sahip olmayan Avrupa, Doğu'dan ithal ettiği malların ücretini altın ya da gümüşle ödemek zorunda kalmış, yetersiz olan altın stokları da daha da azalmıştır⁹⁸. Hindistan sahip olduğu bu özellikleri ile dikkat çekmiş olup bu durum ve kendi içerisinde yaşanan iç çekişmeler ülkenin dış akınlara maruz kalmasında etkili olmuştur. Nitekim XIV. Yüzyılda Hindistan'ın vilayetlerinde yaşanan taht kavgalarından faydalanmak isteyen Emir Timur, Delhi İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan yararlanmak istemiş ve 1398 yılında harekete geçerek Hindistan'ın pek çok yerinde tahrip ve yağmada bulunarak büyük miktarda ganimetle Semerkand'a dönmüştür⁹⁹.

Rusya'nın Hindistan'a yönelik İngiltere ile olan rekabeti, esasında XIX. yüzyıldan çok daha eskiye dayanmakta olup başlangıçta daha çok ticari kapsamlı olmuştur. Hindistan'a ulaşmak için girişimde bulunan ilk Rus tüccarı, III. Ivan'ın çağdaşı ve rakibi Prens Mikhail Borisovich tarafından 1469 yılında bölgeye gönderilen Afanasii Nikitin (Tverskii)'dir. Orta Asya boyunca ilerleyemeyen Nikitin mevcut koşullar sebebiyle güzergâhını değiştirmek zorunda kalmış, Hazar denizinin batı kıyıları boyunca Derbend, Bakü, İran ve Horasan güzergâhını takip etmiş ancak yola devam edememiş ve Hindistan'a ulaşamamıştır¹⁰⁰.

⁹⁵ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları", Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007), Sakarya, 2008, s. 131.

⁹⁶ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türkler", Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları, S.1., 2001, s. 23.

⁹⁷ Erinç, a.g.m., s. 71.

⁹⁸ Bulut, a.g.m., s.72.

⁹⁹ Kazım Paydaş, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2009, S.46 C.28, S. 41. 035-052

¹⁰⁰ Tealakh, a.g.t., s.133.

3.3.2. Doğu Hindistan Şirketinin Kurulması ve İngiltere'nin Hindistan'ı Sömürgeleştirilmesi

XVI. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere, Rusya yoluyla Hindistan'a açılan bir karayolu bulma olasılığını düşünerek Rusya-Hindistan Şirketini kurmuştur. Ancak bu program, 1599 yılında Queen Elizabeth'in döneminin sonlarında terk edilmiş, Ümit Burnundan Macellan Boğazına kadar uzanan alandaki bütün denizlerde on beş yıllık bir sürede ticari bir üstünlük sağlayacak olan ünlü Doğu Hindistan Şirketi kurulmuştur¹⁰¹. Şirkete 15 yıllık süre için Ümit Burnu ile Güney Amerika'nın Güneyindeki Macellan Boğazı arasındaki ülkeler, yani bütün Hind ve Çin denizlerinde ve Pasifikte ticaret yapma ve denizcilik hakkı tanınmıştır¹⁰². 1600 yılında resmi olarak kurulan İngiliz Doğu Hindistan şirketi, sadece dış ticarete faaliyet gösteren anonim şirketlerin en büyüğü olması açısından değil aynı zamanda İngiliz sömürge ve imparatorluk sisteminin kurulması noktasında etkili olması açısından da büyük önem taşımıştır. Şirketin 1600- 1640 yılları arasındaki tarihinde yeni dinamik unsurlar açıkça görülmektedir. 1601 yılında küçük bir Londralı tüccar grup tarafından bölgeye gerçekleştirilen seyahat, Hindistanlılar için tereddütlü, yarı kuramsal bir finansal girişimden öte görülmemiştir. Bu seyahat için harcanan toplam sermayenin sınırlı oluşu ve seyahatin yavaşlığı, katılımcıların belirgin tehlike ve bilinmezlikler içeren bir teşebbüsten duydukları şüphe ve endişeyi göstermiştir. Fakat bu gezide yer alan İngiliz tüccarlar, Doğu Hindistan'a olan yolculuklarının yalnızca Hollanda'nın güçlü mali çıkarları ile bir rekabete girmek değil aynı zamanda birleşik İspanyol- Portekiz krallığının zorlu askeri deniz gücü ile sınanmak anlamına geldiğinin farkında olmuşlardır. Ancak ılımlı bir başlangıç yapan Doğu Hindistan Şirketi kuruluşundan itibaren kırk yıllık süre içerisinde finansal ve ticari bir organizasyon olarak önemli bir gelişme göstermiştir. Şirket, Hollanda ve Portekiz'in siyasi ve ticari rekabeti ile mücadele etmek zorunda kalmasına rağmen bu yıllarda hem Asya hem de Avrupa'da geniş ticaret kolları oluşturmayı başarmıştır. 1613 yılına kadar şirket, doğrudan ticaret ağı oluşturmak amacıyla Kuzeybatı Hindistan için Surat, Güney Doğu Asya ve Uzakdoğu için Bantam olmak üzere doğrudan iki ticaret istasyonu oluşturmuştur. Uygun ticaret koşulları oluşturulması için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır¹⁰³. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi için, fabrika sisteminin etkinliği konusunda bir şüphe olmayıp şirketin limandan limana ticaret, doğrudan ticaret ihtiyacının yanısıra ticari organizasyonlar için de gerekli görülmüştür¹⁰⁴.

İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin kurulması, İngiliz sömürgeciliğinin ciddi anlamda ilk adımı olmuştur. Doğu Hint adalarında Hollanda ile rekabet edemeyen şirket, Hindistan alt kıtasına yönelerek önce ticaret üsleri kurmaya başlamış daha sonra da Masulipatam, Madras ve Bombay'ı ele geçirmiştir. Ancak başta Fransa olmak üzere başka Avrupa devletlerinin de bölgeye yerleşme çabaları üzerine İngiltere, fetih hareketlerine yeniden başlamış bölgede hâkimiyetini kurma çabasına girmiştir. Bu arada

¹⁰¹M. A. Terentyef, *Russia and England in Central Asia*, Translator, F.C. Daukes, Vol: 2, Calcutta, Foreign Department Press, 1876, s.1-4.

¹⁰²Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Nadir Şah Avşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar (1737- 1949), Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1950, s.82.

¹⁰³K.N. Chaudhuri, "The English East India Company, The Study of an Early Joint- Stock Company 1600- 1640", *The Emergence of International Business 1200- 1800*, Routledge/ Thoemmes Press, London and New York, 1999, s. 3-4-17.; K.G. Dawies, "Joint- Stock Investment in the Latter Seventeenth Century", *The Economic History Review*, Second Series, Vol IV, S.3, 1952, s. 296- 297.

¹⁰⁴Letters received by the East India Company from its Servants in the East, London 1896, Vol.I., Ed. William Foster, s. 78.

Singapur, Penang ve Malaka gibi yerler de ele geçirilmiştir. Batıda ise aynı dönemde önce Antigau, St. Christopher, Nevis, Barbados ve Honduras adaları ele geçirilmiş; daha sonra Kuzey Amerika'da Virginia, Plymouth, Maryland ve New England kolonileri kurulmuştur¹⁰⁵.

3.3.2.1. Hindistan'ın İngiltere Açısından Önemi

Yeniçağ'da Hindistan, yalnızca İngiltere tarafından değil diğer Batılı güçler tarafından da sömürgeleştirilmeye çalışılmıştır. İngiltere, diğer sömürge imparatorluklarına göre bölgede daha kalıcı olmuştur. Daha on beşinci yüzyılın sonlarında Portekizliler, ardından da Hollanda, doğu ticaretini ele geçirmek ve bunu korumak için Hint okyanusunda gemilerini dolaştırmaya başlamışlardır. Bu rekabete sonradan İngiltere ve Fransa da dâhil olmuşlardır¹⁰⁶. Nitekim İngiltere de XVIII. yüzyılın sonlarında; tüm tarih boyunca dünya uluslarının dikkatini çekmiş olan Hindistan'ı Doğu Hindistan şirketi aracılığı ile sömürgeleştirmeye çalışmıştır¹⁰⁷. Bu rekabette İngilizler üstün gelerek bölgedeki Fransız varlığını büyük ölçüde ortadan kaldırmışlardır. XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise ülkenin siyasi ve idari yönetiminde söz sahibi olmuşlardır¹⁰⁸.

İngilizler'in XVII ve XVIII. yüzyıllarda Amerika ve Asya'da yoğunlaştırdıkları sömürge faaliyetlerinin öncelikli amacı ticari ve ekonomik olmuştur. Nitekim 1600 yılında Doğu Hindistan Şirketinin kurulmasını takiben yüzyılın ilk ve ikinci yarısında İngiltere'nin Asya'daki varlığı öncelikle ticari olmuştur. Zaman içinde stratejik, ideolojik ve dini (misyonerlik) faktörler de etkili olmaya başlamıştır. Dönemin merkantilist anlayışının bir yansıması olarak sömürge toprakları, İngiltere pazarının ihtiyacı olan ham maddelerin kaynağı olmasının yanı sıra İngiliz ürünlerinin de pazarı olarak değerlendirilmiştir. Devletin koyduğu kanunlara göre İngiltere ve sömürgeler arasındaki bütün taşımacılık, İngiliz gemileri ile yapılmış ve her türlü iş İngilizler tarafından yürütülmüştür. XVIII. yüzyıldan itibaren ise İngiltere'nin bölgeye yönelik faaliyetleri daha karmaşık bir hal almıştır. Hindistan'daki imparatorluğun güçlenmesi ile birlikte İngiltere'nin önceliği ticaretten, Hindistan ve çevresindeki jeopolitik alanlarla diplomatik ve stratejik bağlantılar kurulması ve sürdürülmesine doğru kaymıştır¹⁰⁹.

Hindistan'da İngiltere'nin bu üstünlüğü daha öncede belirtildiği üzere XVII. yüzyılın başlarında İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin kurulması ile başlamıştır. Hindistan'da hâkim güç, başlangıçta Babür İmparatorluğu iken şirketin gücü zaman içerisinde Babür sarayını da içine alacak şekilde arttırılmıştır. Babür imparatorluğunun çöküşü ile birlikte ortaya çıkan siyasi parçalanmışlık, 1700 yılının ortalarında Doğu Hindistan şirketinin bölgede gücünü arttırmasını sağlayan bir boşluk yaratmıştır¹¹⁰.

¹⁰⁵ Azmi Özcan, İngiliz Sömürgeciliği, DİA, 2000, C.XXII, s.299-300

¹⁰⁶ Yücel Bulut, "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 2003, S.6, s. 72; Edward Henry Nolan, The Illustrated History of the British Empire in India and the East from the Earliest Times to the Suppression of the Sepoy Mutiny in 1859, C.II, London 1858, s.3.

¹⁰⁷ Bulut, a.g.m., s. 71-72.

¹⁰⁸ Azmi Özcan, Hindistan, DİA, 1998, C. VIII, s. 78.

¹⁰⁹ Guide to India Office Records relating to Central Asia, The British Library Asia Pacific Africa Collection, 1998, s. 4.; Azmi Özcan, İngiliz Sömürgeciliği, 2000, DİA, C. XXII, s.300; Nolan, a.g.e., s. 48-62.

¹¹⁰ Jennifer Siegel, Endgame Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia, I.B. Tauris Publishers, London&New York, 2002, s. 1.

Babürlülerin XVII. yüzyılda içinde buldukları karışıklıktan faydalanan İngilizler, kurdukları bu şirket aracılığı ile Hindistan'ın gerek ticari gerekse politik hayatında önemli bir rol oynamaya başlamışlardır. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarında Babürlülerin yıkılışa geçmesi ile birlikte İngilizlerin bölgedeki etkisi daha çok artmıştır. Nitekim İngilizler, Babürlülerin parçalanması ile meydana gelen devletler ile henüz yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan yerli devletleri, hâkimiyet altına almışlar ve Hindistan'ın büyük bir kısmına hâkim olmuşlardır¹¹¹. Orta Hindistan, Doğu Bengal, Asam bölgelerinden sonra Delhi'de ortaya çıkan direnişten sonra artık sembolik durumda bulunan Babürlü Devleti'ne son verilmiş, Hindistan, Doğu Hindistan Şirketi'nin hâkimiyetine girmiştir¹¹².

Doğu Hindistan Şirketi yalnızca birkaç yıl içerisinde ticari bir güçten politik bir güce dönüşmüştür. XIX. yüzyılın başlarında Doğu Hindistan Şirketi vasıtasıyla İngiltere, kıtanın büyük bir kısmında hâkim politik ve ekonomik güç haline gelmiştir¹¹³. Şirketin diğer çağdaş ticari örgütlenmelere göre XVII. yüzyıldaki önemi, daha çok İngiltere'nin deniz aşırı ülkelerdeki ticari yapısında yer alan değişikliklerin arkasında yer almasından kaynaklanmıştır. Bu dönemde İngiliz ticari düzenlemeleri ile ilgili gelişmelerde bir dönüm noktası haline gelen şirket, İngiliz ticari yapısı ve çeşitliliğini belirleyecek olan gelecekte ticari yapıdaki değişiklikleri etkileyecek önemli bir güç haline gelmiştir. Şirket, bu değişikliklerde hem gerçek hem de sembolik açıdan büyük önem taşımıştır¹¹⁴.

XVIII. ve XX. yüzyıllar arasındaki dönemde İngiliz İmparatorluğunun Hindistan'da gelişmeye başladığı görülmektedir. İmparatorluk, bunu en azından dönemin başlarında planlı olarak yapmamıştır. İngilizler bölgeye ilk olarak yerleşme amaçlı değil ticaret yapma amaçlı gelmişlerdir. Nitekim Hintliler tarafından bir tehdit olarak da görülmemişlerdir¹¹⁵. Nitekim 1756 yılında İngilizler Bengal'de sadece basit tüccar konumundadırlar. Ancak daha öncede belirtildiği üzere başta Babür İmparatorluğunun düşüşü ve bölgede meydana gelen çeşitli olaylar, İngiliz şirketinin bölgeye olan ilgisini arttırmıştır. İngilizler, özellikle 1757 Bengal'deki Plassey savaşı başta olmak üzere bölgesel kargaşadan kaynaklanan istikrarsızlık ve karışıklıktan faydalanmışlardır. Çeşitli yöntemlerle 800 Avrupalı ve 2200 Hindistan askeri Bengal yöneticisine ait 50,000 kişilik orduyu bozguna uğratmıştır. Marathas, Sikhs ve Rajputs gibi çeşitli etnik ve bölgesel güçlerin de ortaya çıkışı, 1739'da Delhi'nin Nadir Şah tarafından yağmalanması, Moğolların karşılaştığı diğer sorunlardır. Bu esnada İngiltere, Güney Hindistan'da Fransızlar üzerinde bir zafer kazanmış olup 1740'lı yıllarda Avrupa ve Kuzey Amerika'da İngiliz-Afgan savaşları yaşanmıştır¹¹⁶.

Türkistan konusunda çalışmaları bulunan Hellwald, Hindistan'daki İngiliz idaresinin daima tehlike altında olduğunu, buradaki yönetimin askeri gücün yanı sıra İngiliz İmparatorluğunun prestijinin devamlılığına da bağlı olduğunu, bu durumun yerli halkın gözünde önem taşıdığını belirtmiştir. Hindistan'ın bir koloni olmadığını, hiçbir İngiliz'in daimi olarak burada yerleşemeyeceğini belirten yazar, İngilizlerin Hindistan'da ordu veya sivil hizmette zenginlik veya saygınlık kazanabileceklerini,

¹¹¹ Saray, 1997, s. 48- 49.

¹¹² Azmi Özcan, İngiliz Sömürgeciliği, DİA, 2000, C.22, s.300

¹¹³ Jennifer Siegel, Endgame Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia, I.B. Tauris Publishers, London&New York, 2002, s. 1.

¹¹⁴ Chaudhuri, a.g.e., s. 3; William Robert Scott, The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint- Stock Companies to 1720, Cambridge: at the University Press, 1910, vol: II, s. 138.

¹¹⁵ Fritz Blackwell, "The British Impact on India, 1700-1900", Education About Asia, Volume 13, Number 2, 2008, s.34.

¹¹⁶ Blackwell, 2008: 34-35; Bentley, a.g.e., s. 228.

gelecekte ticari bağlantılar kurabileceklerini, daha sonra bu kazançlarla kendi ülkelerine döneceklerini belirtmiştir. Hellwald, Hindistan'daki İngilizlerin yalnızca idareci olduklarını, bu ülkenin vatandaşı olmadıklarını belirtmiştir¹¹⁷.

Hindistan'daki Babür İmparatorluğu varlığını 1857 yılına kadar ismen sürdürmüş, Avrupa güç dengesinde yaşanan değişiklikler de imparatorluğun yok olmasına engel olamamıştır. Hindistan'da ticaret ve etki alanını genişletmeye yönelik yaşanan mücadelede denge 1763'ten sonra kesin bir şekilde İngilizlerin lehine değişmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra Hindistan'ın iç mücadeleleri ülkeyi dış müdahalelere karşı savunmasız bir hale sokmuş olup bu müdahale dönem dönem kendi istekleri ile gerçekleşmiştir. Öyle ki 1818 yılına kadar yalnızca uzak kuzeybatı sınır bölgelerinin kabileleri ve Pencap'taki Sihler İngiliz idaresinden bağımsız kalmışlardır¹¹⁸. Nitekim Babür yönetimi 1857 yılında Delhi'deki ayaklanmaya öncülük eden Babürlülerin son idarecisi Bahadır Şah'ın İngilizler tarafından cezalandırılması ile son bulmuş ve Hindistan'a İngilizler hâkim olmuşlardır¹¹⁹.

Hindistan XIX. yüzyılda İngiltere'nin politik, ticari ve endüstriyel güçlerinin en önemli kurumlarından birisi olmuştur. İngiltere, Hindistan'daki kurumlarını modern esaslara göre düzenlemeye çalışmıştır. Ancak Hindistan'ın soyutlanmış pozisyonu nedeniyle İngilizler yalnızca kendi üst medeniyetlerinden destek aramışlar, batı görünümünü oluşturulmaya çalışılmışsa da gerçekte bir medenileşme sağlanamamıştır. Hindistan'da Büyük Babür İmparatorluğunun yerine geçen İngiltere'nin idaresiyle birlikte dini hoşgörüsüzlük ve fanatizmin yerini hırslı, bencil ve acımasız bir İngiliz yönetiminin aldığı belirtilmiştir. Hellwald, bütün bu durumlardan yola çıkarak İngiliz idaresinin Hindistan'da kalıcı olmayacağını düşündüğünü belirtmiştir¹²⁰.

İngiltere'nin Hindistan çevresinde bir ya da daha fazla bağımsız imparatorlukla olan ticari ilişkileri zaman içerisinde oldukça ilerlemiştir. Öyle ki İngilizler bu koloniyi kaybetmelerinin felakete yol açacağını düşünmeye başlamışlardır. Bu nedenle Rusya'nın Türkistan'daki istikrarlı ilerleyişi İngiltere için büyük bir önem taşımıştır. 1842 yılında Afganistan'da yaşanan felaketin ardından İngiltere bir daha Türkistan meselelerine müdahil olmaması gerektiğini öğrenmiştir. Bu düşünce İngiltere'de sabit bir ilke haline gelmiş, İngiltere, politik meselelerinde bu ilkeye bağlı kalmıştır¹²¹. Ancak bu durum Rusya'nın bölgede ilerleyişini kolaylaştırırken İngiltere'ye duyulan güvenin sarsılmasına sebep olmuştur.

1868 yılına kadar Hollandalı ve Portekizlilere ait olan askeri yerleşim kurma hakkı İngilizlere tanınmamıştır. Ancak 1868 yılında II. James döneminde kurulan Fransız Şirketi ile yaşanan rekabet sonucunda Doğu Hindistan Şirketi asker yetiştirme, barış yapma ve Hindistan'da Hristiyan olmayan herhangi bir halkla savaş yapma hakkına sahip olmuştur¹²². 1880 yılına kadar Hindistan denizaşırı yatırımlarının yaklaşık %13'ü İngiliz ihracatı ile sağlanmış olup bu durum Hindistan'ı İngiliz ürünleri için en önemli pazar haline getirmiştir. XIX. yüzyılın büyük bir kısmında Hindistan, askeri bir noktadan bakıldığında bir insan kaynağı olarak görülmüştür. Hindistan ordusu

¹¹⁷Friedrich Von Hellwald, *The Russians in Central Asia; a critical examination down to the present time of the geography and history of Central Asia*, Çev. Theodore Wirgman, London, 1974, s. 249- 250.

¹¹⁸William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabı, 1989, s.616.

¹¹⁹Enver Konukçu, "Babürlüler", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IV, 1991, s. 403; Azmi Özcan, "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemanın Tavrı", *Divan İlmî Araştırmalar*, S.17, 2004, s. 103.

¹²⁰Hellwald, a.g.e., s. 253.

¹²¹Hellwald, a.g.e., s. 254- 255.

¹²²M. A. Terentyef, *Russia and England in Central Asia*, Translator, F.C. Daukes, Vol: 2, Calcutta, Foreign Department Press, 1876, s.1-4.

Hindistan'ın kendi vergi gelirleri ile finanse edilmesine rağmen çoğunlukla Hindistan savunmasıyla doğrudan ilgisi olmayan metropol güçlerle savaşmak için birlikler göndermiştir. Emperyal bir güç olarak İngiltere'nin statüsü açısından Hindistan'daki hâkimiyeti büyük önem taşımıştır. Bu noktada Rusya'nın Türkistan'da kesintisiz bir şekilde güneye doğru ilerleyişi İngiltere'yi oldukça tedirgin etmiştir. Rusya'nın Türkistan'a yönelik ilgisinin kökenleri Rusya'yı Doğu- Batı ticareti arasında baskın güç haline getirmek isteyen I. Petro dönemine uzanmakta olup I. Petro, Hazar denizinin batı ve güney kıyıları üzerinde bir ticaret kolonisi yaratmayı ümit etmiştir. Avrupalı çağdaşlarının Asya'daki ticari imparatorluklarını örnek alan Petro, Kafkasya ve Hazar vilayetlerine komşu deniz aşırı koloniler elde etmeyi amaçlamıştır. Onun bu amaçları doğrultusunda temsilcileri 1717 yılında İran'ın Safevi hükümeti ile ticaret anlaşması için görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Fakat Safevi rejiminin zayıf oluşu Petro'yü İran'ın iç politik durumuna askeri müdahale konusunda teşvik etmiştir. Askeri sefer Tahran'a ulaşmadan uzun bir süre önce terk edilmesine rağmen Kafkasya ve Rusya arasında ilk bağlantı kurulmuştur¹²³.

3.3.2.2. İngiltere'nin Hindistan'ın Hâkimiyeti İçin Diğer Devletler ile Olan Mücadelesi

İngiltere açısından son derece kârlı olan Hindistan ticareti özellikle Fransa ile yaşanan gerginlikler yüzünden zaman zaman kesintiye uğramıştır. İngiltere ve Fransa arasında XVIII. yüzyıl boyunca birkaç kez savaş yaşanmış olup bunların en önemlisi 1756-1763 yılları arasında yaşanan Yediyıl savaşları olmuştur. Bu savaşlarda İngiltere, Fransa'ya karşı kesin bir üstünlük sağlamış, Fransa, Hindistan'dan çıkarılmıştır. Fransa'nın iki önemli toprağı olan Kanada ve Hindistan ele geçirilmiştir. Fransızların elinde bulunan Frontenac, Duguesne, Louisbourg, Quebec ve Montreal ele geçirilmiştir. Böylece İngilizlerin doğuda ve batıda önü açılmıştır¹²⁴. İngiltere'nin ada pozisyonu ve güçlü konumu işgallere karşı güvenliğini sağlamıştır. Aynı durum Avrupa askeri güçlerinin yalnızca deniz yoluyla ulaşabildiğı kolonilerin büyük çoğunluğu için de geçerli olmuştur. Nitekim bu bakımdan İngiltere açısından Hindistan büyük önem taşımakta olup Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişi İngiltere'nin Hindistan'daki varlığını tehlikeye sokmuştur. Rus yazar Juchakov'un, Hindistan'ın İngiltere açısından çok kıymetli olduğunu, İngiltere'nin bu avantajlı pozisyonu kaybetmesi durumunda savunma için hazırlık yapmak zorunda kalacağı ve başarısız olması durumunda ise diğer kıtasal güçlerle ortak olarak sıkıntıya girebileceğini belirtmesinin İngiltere'de büyük bir endişe yarattığı ifade edilmiştir¹²⁵.

İngiltere'ye karşı İngiliz Hindistanı'nda rekabeti amaçlayan Avrupalı sömürge güçlerinden ilki Fransa olmuştur. Yukarıda da ifade edildiği üzere Napolyon, İngiliz bölgesi olan Hindistan'ı en savunmasız bölge olarak düşünmüş ve ciddi olarak burayı düşürmeyi planlamıştır. Fransa'nın Napolyon ile bu rekabette yerini alması ve İngiltere'yi Hindistan güzergâhında yenme girişimi 1789 yılındaki Mısır Seferi'nden sonra başarısız olmuştur. 1791 yılında Fransız Muhacir St. Jenis, İmparatoriçe II. Katherina'ya (1762-1796) Hindistan'ı işgal için bir plan önerisinde bulunmuştur. Katherina bu fikri reddetmişse de halefleri kendi çıkarları doğrultusunda bu fikri

¹²³Siegel, a.g.e., s. 1- 2.

¹²⁴Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914- 1995, Alkım Yayınevi, 2004 s. 26; Azmi Özcan, İngiliz Sömürgeciliğı, DİA, 2000, C.XXII, s.300.

¹²⁵Josef Popowski, The Rival Powers in Central Asia or Struggle between England and Russia in the East, Çev. Arthur Baring Brabant, India Office, 1893, s. 79.

desteklemişler ve ilgi göstermişlerdir. Rusya'nın Hindistan stratejisini devralmasıyla Fransız tehdidi azalmıştır. Rusya, Avrupa'daki olaylar üzerine politik bir baskı uygulanması vasıtasıyla ve İngiltere'nin Doğu sorunu ile ilgili tutumunu etkileyerek bir strateji yürütmüştür. Uzun süreli devam eden bu politik ve stratejik plana Rusya'nın Türkistan'da yeni pazar kazanma girişimleri eşlik etmiştir¹²⁶.

XVIII. yüzyılın sonlarında Hindistan'da Doğu Hindistan Şirketinin gücü artarken bu durum Londra'da da hissedilmiştir. 1792 yılında Şirket, Hükümete borç için başvuruda bulunmuş bu istek çeşitli koşullarla parlamento tarafından sağlanmıştır. Bu girişimlerden ilki şirketin parlamentonun denetimi altına alınmasıdır. Ancak Genel Vali Arthur Wellesley, şirketi Hindistan'ın önde gelen gücü haline getirme amacına ulaşmıştır. O, bölgede kalan Fransız etkilerini sonlandırmayı ve kuzey ve güneydeki Hindistan güçlerini uzaklaştırmayı başarmıştır. Böylece Hindistan'daki İngiliz şirketi oldukça güçlü bir hale gelmiştir. Şirketin bürokratik altyapısı geliştirilirken bölgedeki Hintlilerle işbirliği yapılmış, bu topluluk yeni kentsel sınıfı oluşturmaya başlamıştır. Zamanla parlamento tarafından şirkette çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Şirket çalışanlarının özel ticaret yapmaları yasaklanırken şirketin adli ve idari fonksiyonları ticari fonksiyonlarından ayrılmıştır. Vergilendirme, yargı, rüşvet gibi işlemler düzenlenmiş, şirket daha büyük bir politik güce sahip olmuştur. Şirket yönetiminin değişmesiyle birlikte İngilizlerin Hintlilere karşı olan tutumlarında da bozulmalar yaşanmıştır. Önceden İngilizler ve Hintler arasında sosyal açıdan karışık olmakla birlikte hiçbir üstünlük ya da aşağılık duygusu bulunmazken bu durum değişmiştir. Daha önce İngilizler Hindistan kültürüne ilgi duyarlarken bu durum değişmeye başlamıştır¹²⁷.

İngiltere'nin Yedi yıl savaşları sonrasında tamamen ele geçirdiği Hindistan'ın, ekonomik açıdan İngiltere için büyük önemi bulunmaktaydı. Bu sebeple İngiltere "İmparatorluk Yolu" adı verilen Hindistan ile Britanya adaları arasındaki deniz yolunun güvenliğine büyük önem vermiştir. Bu yolun Mısır'dan geçmesi Mısır'ın ya İngiltere'nin elinde olması veya başka güçlü bir devletin elinde olmamasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple 1798 yılında Napolyon'un Mısır seferi İngiltere'yi oldukça rahatsız etmiştir¹²⁸. Napolyon'un Mısır'a yönelik ilgisinin artmasında özellikle Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) sonucunda Amerika ve Uzak Doğu'daki birçok sömürgesini İngiltere'ye kaptırması etkili olmuştur. Bu kayıpları telafi edecek yeni sömürgeler bulmanın önem taşıdığı bu dönemde Napolyon'un Mısır seferinin başarılı olması durumunda Fransa'ya önemli ticari potansiyeli olan bir bölgeye sahip olma fırsatının yanında İngiltere'yle mücadelesinde büyük bir avantaj sağlayacağı düşünülmüştür. Fransa'nın en büyük rakibi olarak İngiltere'yi gören Napolyon, Hindistan'a giden yolların en kısıtı olan Mısır'ın alınması gerektiğini düşünmüştür. Mısır'ın ele geçirilmesi Fransa'ya Akdeniz hâkimiyetini ve burası üzerinden İngiltere'nin Hindistan'daki varlığını tehdit etme hatta ortadan kaldırmak için bir fırsat olarak görülmüştür. Kuşatma İngiltere ve Rusya'nın desteği ile Osmanlı Devleti tarafından etkisiz hale getirilmiştir¹²⁹.

¹²⁶Gali Oda Tealakh, "Russian Advance in Central Asia and British Response 1834-1884", The University of Durham Department of History, Doctorate Thesis, 1991, 132.; Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.4, S.18, 2011, s. 249.

¹²⁷Blackwell, 2008: 35

¹²⁸Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914- 1995, Alkım Yayınevi, 2004, s.26.

¹²⁹Enver Ziya Karal, Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802), İstanbul 1938, s.57; Şenay Özdemir Gümüş, Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarındaki Fransızlar, Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2013, S. 9, S. 253; Kamil Çolak, Mısır'ın

Napolyon'un Mısır seferi Akdeniz'de Rus çıkarlarını tehdit etmesi sebebi ile Osmanlı-Rus ittifakını sağlamıştır. İki devlet arasında 23 Aralık 1798'de 14 maddeden oluşan 8 yıllık bir ittifak antlaşması imzalanarak Rusya ve Osmanlı Devletleri, birbirlerinin toprak bütünlüğünü koruyacaklarını vaad etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın ardından 5 Ocak 1799'da İngiltere ile de 8 yıl süre ile geçerli bir ittifak anlaşması imzalamış, böylece Osmanlı- Rus ittifakına İngiltere de dâhil olmuştur.¹³⁰

1799 yılı Haziran ayında İngiltere, General Hermann'ın idaresinde Reval'den Antwerp'e askeri birliklerin gönderilmesi bakımından Rusya ile işbirliği yapmıştır. Bu sürecin sonunda Rusya'nın Napolyon ile ilişkileri daha samimi hale gelmiştir. Haziran 1801'de Napolyon 6800 Rus esiri serbest bırakmış, onları yalnızca memleketlerine göndermekle kalmamış ordularını iyileştirmiş, kıyafet desteği sağlamıştır.¹³¹

XVIII. yüzyılın sonlarında gerçekleştirilmiş olan Napolyon Bonaparte'nin Mısır seferi Hindistan genel valisi Wellesley'i oldukça endişelendirmiş, Fransızlar tarafından gerçekleştirilebilecek muhtemel bir istilayı önlemek için İran ve temsilcileri Malcolm ile görüşme içine girmiştir. Bu görüşmeler sonucunda İran Şahı ile 1800 yılında saldırı ve savunma ittifakı yapılmış olup bu ittifak her iki tarafa da İran'da Fransız ordusuna karşı birlikte hareket etme imkânı sağlamıştır. Fransa'nın Mısır'daki başarısızlığı İngiltere'yi bir süreliğine sakinleştirmişse de Çar I. Paul'un Hindistan'a yönelik planları sonucunda 1804- 1806 yıllarında yapılan savaşın neticesinde gerçekleşen İngiliz-İran anlaşmasına rağmen Bakü'nün de yer aldığı bazı İran vilayetlerinin Rusya'ya bırakılması İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Sonrasında I. Napolyon'un Çar I. Alexander ve İran Şah'ı ile Hindistan'a yönelik ortak bir sefere ilişkin görüşmeleri İngiltere açısından ciddi endişelere yol açmıştır. Bunun üzerine Hindistan Genel Valisi Lord Minto'un kendi temsilcisi, Tümgeneral Malcolm'u İran'a gönderdiği sırada İngiliz Bakan, temsilci olarak Sir Harford Jones'i göndermiştir. İngiliz subayların İran ordusunda yer almaları sağlanmıştır. Bölgeye önce ulaşmış olan General Malcolm altın dağıtmış, bu durum İranlıları oldukça etkilemesine rağmen, Napolyon'un müdahalesi sayesinde Ruslar tarafından en son ele geçirilen İran vilayetlerini elinde bulunduran General Gardanne'nin etkisini yok etme konusunda başarısız olmuştur. General Malcolm'un görüşmelerinin sonuçlarını bekleyen Sir Harford Jones, kısa bir süre sonra Bushie'ye varmıştır. Jones, İngiliz kralının elçisi olarak Şah'a İngiltere'nin İran'ı Rusya'ya karşı koruma ve desteklemesini önermiştir. Bu döneme kadar Fransa'nın İran'a yardım edemeyeceği görüşü Tahran'da yerleşmiş olduğundan Jones'in bu önerisi memnuniyetle kabul edilmiştir. General Gardanne, Onun Tahran'a gelişini beklememiş ve ayrılmıştır. 12 Mart 1809'a kadar görüşmeler hızlı bir şekilde yürütülmüş ve bir ön anlaşma ile sonuçlanmıştır. Bu anlaşma İran'ın herhangi bir yabancı ordunun Hindistan'ı geçmesine karşı çıkması ve Hindistan'ı savunmasını buna karşılık İngiltere'nin İran'ı herhangi bir Avrupa gücüne karşı desteklemesini içermiştir.¹³²

Rusya'nın Hindistan'a olan karşı olan saldırı, İngiltere'nin de Rusya'ya karşı Hindistan'ı savunma gücünün her iki devletinde Avrupa'daki gücü ve konumu ile ilişkili olduğu görülmüştür.¹³³ Rusya, XVIII. yüzyıldan itibaren, Türkistan hanlıklarının ötesinde dikkatini Hindistan'a çevirmiş olup Hindistan, Rus politikalarında önemli bir

Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798- 1801), SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, II, 2008, s. 146- 156.

¹³⁰ Yahya Bağçeci, Osmanlı Belgelerine Göre Napolyon Bonapart'ın İmparator Ünvanının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması Meselesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c.7, S.29, s. 71.

¹³¹ Terentyef, a.g.e., s.11- 12.

¹³² Popowski, a.g.e., s. 79- 81; Karadeniz, İran ve Türkistan'da İngiliz ..., s.55.

¹³³ Urquhart, a.g.e., s.VIII.

yer kazanmaya başlamıştır. I. Petro; Prens Bekovich- Cherkasskii komutasında 3,500 kişilik bir kuvveti Hive'yi işgal için gönderirken diğer yandan genç subay Artemii Volynskii'yi İran ve Hazar denizinden Hindistan'a uzanan yollar hakkında bilgi toplamak üzere İran'a göndermiştir. Benzer şekilde XVIII. yüzyılın sonlarında II. Katherine, Hindistan üzerine bir sefer düzenlemeyi planlamışsa da bu tasarımı gerçekleştirememiştir. Fakat Hindistan doğrultusunda ilerleme düşüncesinden vazgeçilmemiş, Ocak 1801'de Katherine'nin oğlu I. Paul 20,000 kişilik Kozak ordusunu işgal için Hindistan'a göndermiştir. İşgal kuvvetlerinin Volga nehrini geçerken yaşadıkları felakete rağmen bu başarısız saldırı önemli bir örnek olmuştur. XIX. yüzyılın başları Rusya için Türkistan'da büyük bir genişleme hareketinin yaşandığı bir dönem olmuştur¹³⁴. Bu dönemde İngiltere'nin endişeleri Hindistan'daki topraklarının savunmasına yönelik olmuştur. Bu durum aynı şekilde Hindistan'da da endişe uyandırmıştır. Doğu Hindistan şirketi kendi bölgesindeki toprakların savunmasından sorumlu olmakla birlikte Napolyon'un kıtayı işgal tehdidi boşa çıkıncaya kadar kendisini herhangi bir tehlikeye karşı korumak zorunda kalmamıştır¹³⁵.

Rusların kuzeyde Kafkaslar, İran ve Türkistan'ı tehdit ederek Hindistan'a ulaşmaya çalıştığı bir dönemde ortaya çıkan Milli Afgan Devleti, Hindistan yarımadasının anahtarı konumuna gelmiştir. Bu durum gerek Rusya'nın gerekse Hindistan'da hüküm süren Babürlüler ve onlarla ticari ilişkiler vasıtasıyla bu ülkeyi kontrol etmek isteyen İngilizlerin dikkati Kandahar merkezli Afganistan Devletine yöneltmiştir. Hindistan'a yönelik tehditler İngiltere'nin kuzeye doğru yönelmesini zorunlu kılmış; Maratha, Gurkha, Burmaseliler ve Sihlerle mücadele ederek onları hâkimiyet altına alan İngilizler, kısa sürede Afganistan sınırına ulaşmışlardır. Bu süreçten sonra İngiltere Hindistan'daki varlığını güvence altına almak amacıyla XIX. yüzyılın başlarına kadar Hindistan'da tamamen hâkim olabilecekleri bir sistem oluşturmaya yönelmişlerdir¹³⁶.

XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'nin endişeleri Hindistan'daki topraklarının savunmasına yönelik olmuştur. Bu durum aynı şekilde Hindistan'da da endişe uyandırmıştır. Doğu Hindistan şirketi kendi bölgesindeki toprakların savunmasından sorumlu olmakla birlikte Napolyon'un kıtayı işgal tehdidi boşa çıkıncaya kadar kendisini herhangi bir tehlikeye karşı korumak zorunda kalmamıştır¹³⁷. Bu yüzyıl boyunca Hindistan'ın kuzeybatı ve kuzey sınırının korunması, sınır ötesi ticaret ve sınır ötesindeki politik durum İngiltere'nin dış politikasında hâkim unsur haline gelmiştir. Uzun bir süre önce Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan'a yönelik Rus tehdidi ile karşılaştığında şirket, kendisine karşı düşmanca tutum sergileyen etrafındaki devletlere karşı kendini korumak için bir ordu yetiştirmek zorunda kalmıştır. 1824 yılına kadar Hindistan'da Avrupalı topçu ve piyade birlikleri ve İngiliz askeri birliğinin yanında yaklaşık 27 süvari ve 174 piyade alayı bulunmaktaydı. 1804 yılında Şirket kendi inceleme ofisinin politik birimini oluşturmuş, 1807 yılında ise Yönetim kurulu, şirketin bu alandaki faaliyetlerini incelemek için gizli ve politik bir birim oluşturmuştur. Bu

¹³⁴ H. Sutherland Edwards, *Russian Projects Against India from The Czar Peter to General Skobelev*, London: Remington & Co Publishers, 1885, s. 38; Siegel, a.g.e., s.2.

¹³⁵ Gerald Morgan, *Anglo- Russian Rivalry in Central Asia: 1810- 1895*, London: Frank Cass, 1981, s. 10.

¹³⁶ Orhan Yazıcı, *Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları I: Afganistan'ın Uluslararası Politik Alanda Yerini Alışı, Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları, S.I, 2001, s. 103- 104.*

¹³⁷ Gerald Morgan, *Anglo- Russian Rivalry in Central Asia: 1810- 1895*, London: Frank Cass, 1981, s. 10.

birim öncelikle İngiliz Hindistan Hükümetinin komşu ülkelerle ve Hindistan Prenslükleri ile olan ilişkileri ile yakından ilgilenmiştir¹³⁸.

Türkistan'da yaşanan rekabetin ve bölgedeki İngiliz politikasının kökenlerinin anlaşılabilmesinde Hindistan'ın İngiltere açıdan taşıdığı önem oldukça etkilidir. Hindistan'a yönelik Rus tehdidi hakkında ilk endişe uyandıran kişinin XIX. yüzyılın başlarında Türkistan'ı ziyaret eden William Moorcroft olduğu belirtilmiştir. Moorcroft, veteriner cerrah olup şirketin görünürde Kaltutta'daki çalışmaları ile görevlendirilmiştir. 1812 yılında serbest olarak Kaşmir, Ladakh ve Küçük Tibet'e gerçekleştirdiği yolculuğunda Hint yün şal endüstrisinin başlatılması fikrini düşünmüştür. Hiçbir yetkisi olmamasına rağmen kendisi Ladakh prensi ile bir anlaşma imzalamış ancak şirket Ladakh ile ilgilenmemiş ve anlaşmayı derhal reddetmiştir¹³⁹. Kendisi bu gezisi sırasında Rusya'nın bölgeye olan yaklaşımı ve faaliyetleri konusunda bilgi sahibi olmuş ve Hindistan'a yönelik Rus tehdidi konusunda İngiliz hükümetini bilgilendirmiştir. Aşağıda da belirtileceği üzere Moorcroft'tan sonra da bölge İngiliz temsilciler tarafından ziyaret edilmiş olup, Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri incelenmiştir.

Mısır seferinin ardından 1809 yılında yapılan İngiliz-İran ön anlaşmasından kısa bir süre sonra Rusya ile İran arasında bir savaş patlak vermiş olup İngiliz subaylar İran askeri birliklerinin birçok başarısına öncülük etmişler ancak nihayetinde savaş İran'ın lehine sonuçlanmamıştır. 1812'de İngiltere, Rusya ile uzlaşarak subaylarını geri çağırması, 12 Ekim 1813'te İngiltere'nin arabuluculuğu ile Rusya ve İran arasında Seiwa nehri üzerinde Rus kampında Gülistan antlaşması imzalanmıştır. İran; Grusya, İmereti, Megrelya, Abhazya ve Karabağ, Şirvan, Derbend hanlıklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu ülkeler arasında yeni sınır Araxes ile belirlenmiştir. Son olarak da İran, Hazar denizinde savaş gemisi bulundurma hakkından vazgeçmiştir. Bu durum, İran-İngiltere arasındaki saldırı ve savunma konusundaki işbirliği anlaşmasından sonraki on iki yıl içerisinde ikinci kez İngiltere'nin İran'ı Rusya'ya karşı koruma konusundaki yardımının nafile olduğu anlaşılmasına sebep olmuştur. Ancak Şah, hiçbir zaman Gülistan anlaşmasını nihai olarak görmemiş, birçok vilayetini kaybetme fikrini kabul etmemiştir. Sir Gore Ouseley'in Gülistan anlaşmasını sonuçlandırmasından kısa bir süre sonra 25 Kasım 1814'te Tahran'da Henry Ellis tarafından bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile İran, herhangi bir Avrupa ordusunun kendi bölgesi vasıtasıyla Hindistan'ı işgal için ilerlemesini engellemek, Hive, Buhara ve Hokand'ın idarecilerinin de benzer şekilde bir işgal ordusunun kendi bölgelerinden Hindistan'a ilerlemesini önlemesi için teşvik etme sözü vermiştir. Bundan sonra Rusya ve İran arasındaki sınırın İngiltere, İran ve Rusya'nın onayladığı şekilde belirlenmesi kabul edilmiştir. İngiltere ve İran'ın karşılıklı olarak birbirine yardım etmesi, İngiltere'nin ordu desteği sağlamak yerine yıllık 83,000 sterling devlet desteği sağlaması kararlaştırılmıştır. Afganistan ve İngiltere arasında bir savaş olması durumunda Şah, İran ordusunu İngiltere'nin emrine verecektir. Diğer yandan İran- Afgan savaşı durumunda ise İngiltere müdahil olmama yalnızca her iki taraftan da ricada bulunması durumunda arabuluculuk etme sözü vermiştir¹⁴⁰.

Avrupa'da sanayi devriminin başlamasıyla birlikte İngiliz sömürgeciliği serbest ticaret emperyalizmi denilen ikinci bir döneme başlamıştır. İngiltere bu aşamada hâkim olduğu toprakları daha çok ürettiği sanayi mamullerine bir pazar olarak kullanmaya başlamıştır. Yerli sanayinin gelişmesi önlenerek İngiliz mamullerinin tüketilmesi teşvik

¹³⁸Guide to India Office Records relating to Central Asia, The British Library Asia Pacific Africa Collection, 1998, s. 4.

¹³⁹Morgan, a.g.e., s.16.

¹⁴⁰Popowski, a.g.e., s. 81- 82.

edilmiştir. Ancak İngiltere bu uygulamasını daha çok doğu topraklarında gerçekleştirebilmiş, Amerika ve Kanada'da bir direnişle karşılaşmış ve 1815'e kadar kısa sürede batıdaki bu kolonilerini kaybetmiştir. İngiliz imparatorluğu bu tarihten sonra yönünü doğuya çevirmek zorunda kalmıştır¹⁴¹.

1814 Tahran'da yapılan anlaşmanın sonuçları İngiltere'nin İran'daki etkisinin arttığı bir dönemi başlatmıştır. İngiltere iki amaç gütmüş olup ilk olarak İran'daki askeri gücünü arttırmayı amaçlamış olup bu amacı doğrultusunda İran ordusunu disipline etmesi ve cephanelik inşası için bölgeye memurlarını göndermiştir. İkinci olarak da İngiltere İran'da etkili bir güç olmak istemiş ve bu konuda da eşit derecede başarı sağlamıştır. Prens'in İngiliz diline özellikle düşkün olduğu ve İran'ın İngiltere'ye sempati duyduğunu gösteren birçok işaret olduğu ve bu durumun da Rusya'da rahatsızlık uyandırdığı belirtilmiştir. İran'a karşı genel manada küçümseme ve ihmal etme tutumu içerisinde olan Rusya, diğer yandan Afganistan ile savaşa girmesi ve Herat'ı alması için Şahı teşvik etmeye çalışmıştır. İran, Rusya'nın bu isteğini kabul etmemiş, Şah İngiltere'nin düşmanlığını kazanmak istemediğini açıkça belirtmiş, bu durum ise Rusya ile savaşa yol açmıştır. 1826 yılında patlak veren savaş 1828 yılında Türkmençay antlaşması ile sonuçlanmıştır. Bu anlaşma ile İran; Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya bırakmak ve 20,000,000 ruble ödemek zorunda kalmıştır. 1804 yılında patlak veren itibaren 24 yıllık kısa bir süre içerisinde İran üçüncü kez İran, İngiltere'nin dostluğunun ve vaadlerinin acil bir durumda işe yaramadığını görmüştür. Bu durum İran'ı Rusya'ya yakınlaştırırken İngiltere'den uzaklaştırmıştır. İngiltere ise İran'ın maddi güçlüklerinden kurtulması için daha fazla para ödemekten kurtulmuştur¹⁴². Bu anlaşma İran'ın İngiltere ve Rusya ile olan ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Öyle Şah, bu anlaşma sonrasında Rusya'nın gücünün ağırlığını hissederken, kuzeydeki komşusu tarafından daha büyük bir aşağılanmaya maruz kaldığını ve İngiltere tarafından terk edildiğini hissetmiştir. Diğer yandan İran halkında da İngiltere'nin kendilerini düşmanlarına karşı korumada yetersiz ya da isteksiz olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Rusya, başarılı seferlerle bölgede üstün güç haline gelirken İngiltere, İran'ı Rusya'nın Hindistan'a ilerleyişinde bir bariyer olarak görmeyi sürdürmüş ancak diğer yandan da İran meselelerine ilgisiz kalarak Moskova'nın Tahran sarayında üstünlük kazanmasına izin vermiştir¹⁴³.

1828 yılından itibaren Rusya, Tahran'da baskın güç haline gelmiştir. İngiltere, İran'ı Rusya'nın Asya'daki ilerleyişine karşı bariyer olarak kullanma fikrinden uzaklaşmasından sonra dikkatini Afganistan ve Buhara, Hive, Hokand Hanlıklarına çevirmiştir. Bu hanlıkların Rusya'dan aşılmaz çöller ve buralardaki savaşçı kabileler ile Rusya'dan ayrıldığını düşünen İngiliz devlet adamları hanlıkların birbirleri ile savunma ve saldırı ittifakı gerçekleştirmeleri durumunda Rusya'nın ilerleyişinin önüne geçebileceğini ileri sürmüşlerdir. Nitekim bu amacı gerçekleştirmek için bazı İngiliz elçiler bölgede çaba göstermişlerdir. Ancak hanlıklar arasındaki iç koşullar bu planın uygulanamaz olduğunu İngiltere'ye göstermiştir. 1840 yılında Buhara Emiri Nasrullah, Stoddart ve Conolly adındaki İngiliz elçileri tutuklatmış ve öldürmüştür¹⁴⁴.

Wellington kabinesinin bir üyesi olan Lord Ellenborough, 1829 yılında işgalcilerin Hindistan'a girebilecekleri güzergâhların tespit edilmesini ve şirketin savunma şeflerinin işgalcilerin bozguna uğratılmaları için en uygun yerin neresi

¹⁴¹ Özcan, a.g.m., 2000, s.300.

¹⁴²Popowski, a.g.e., s. 82- 83.

¹⁴³Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 89- 90.

¹⁴⁴Popowski, a.g.e., s. 84.

olduğuna karar vermelerini istemiştir. Hindistan ordusunun genç subaylarından bazıları, hem bu amacı gerçekleştirmek hem de Türkistan ülkeleri ve hanlıklarının tarihi, topografik ve etnografik durumun daha iyi anlaşılabilmesi için bölgenin tasvirinin yanı sıra yolları içeren haritanın hazırlanması amacıyla bölgeye gönderilmiştir. 1857'den itibaren İngiliz Hükümetinin Hindistan'daki dış politikası; Orta Doğu sınırının istikrarının sağlanması ve Rus güçlerinin genişlemesine karşı tampon bölge olarak İran ve Afganistan'ın güvenliğinin devamını sağlamak doğrultusunda olmuştur¹⁴⁵.

Colquhoun, İngiltere'nin Hindistan'daki pozisyonunun doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için dağ kabileleri ile ilgili politikasının ve kuzey batı sınırı üzerindeki yönetiminin dikkatli bir şekilde incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu kabileler dört kısma ayrılmakta olup ilki Peşaver ve Gilgit arasında yerleşmiştir. İkincisi Hayber geçidi ve Kuram vadisi arasındaki dağlık bölgede yaşamaktadır. Üçüncü kısım Waziri ve Suliman dağlarında bulunurken Beluchistan, İngiliz temsilciler tarafından kontrol edilmektedir. Çöllük kesim ve Beluchistan tepelerinde yaşayanların Arap neslinden oldukları ve önceden yalnızca yağmacı göçebeler oldukları belirtilmiştir. Kendilerini liderlerine adanmış olan bu kabilelerle başa çıkmak Afganlardan daha zordur. Bu ülkede İngiliz çıkarlarını güvenliğinin sağlanması amacıyla çok masraf yapılmıştır. Erken dönemlerde İngilizlerin sonrasında ise Sihlerin işgali kuzey batı bölgelerindeki yolsuzlukların artmasına yol açmıştır. Dağ kabileleri sürekli olarak ovalara akınlar yapmışlar, kasabaları yağmalayarak sığırları ele geçirmişler ve hatta halklarını öldürmüşlerdir. Onları merkezi otoriteden ayıran geniş mesafeler, bu topluluklar üzerinde yetkililerin etkili bir otorite uygulamasını zorlaştırmıştır. Can ve mal güvenliğini sağlayacak bir sistemin kurulması için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Bazı kabileler arasında önde gelen yerli halkla, kendi bölgelerinde kendilerine verilen iktidar ve otoriteyi ele almışlardır. Yerli liderlerin bu kabileleri önce isyana sürükleyerek sonrasında ise yatıştırarak hükümetten gelir ve güvence sağlayabileceklerini görmeleri sebebiyle bu yöntem istenilen sonucu sağlamamıştır. Daha etkili bir yöntem ise dağlı erkeklerin bir kısmını sabit bir maaş vermek suretiyle sınır polisine dönüştürerek, yağma akınlarının teşvik edilmesinin önüne geçmek olmuştur. Bu sistem ise bütün dağ kabilelerini rahatsız etmiş, hükümete karşı ayaklanmalara yol açmıştır. Bu ayaklanmaların bastırılması ciddi masraflara sebep olmuştur. Bu keşif gezileri yerliler için korku uyandırmaktan ziyade onlara karşı son derece insancıl bir politikanın uygulandığını göstermek amacıyla gerçekleştirilmiş, bölgede askeri birliklerin faaliyetleri ticaret ve diğer alanlarda önemli imkânlar sağlamıştır. Ancak buna karşın şimdiye kadar hiçbir hükümet trans-sınır kabileleri üzerinde etkili bir şekilde başarı sağlayamamıştır. Bu sonuç, Afganistan ve sınırları üzerinde yer alan vahşi ve bağımsız kabileler üzerinde başarı sağlamak için uygulanan İngiliz programının yetersizliğini ortaya koymuştur. Fakat zaman zaman sınır kabileleri üzerine gerçekleştirilen cezalandırıcı seferlerle uygulanan hoşgörü politikasının yeterliliği sorgulanmış, bu savaşçı kabilelerin yalnızca güç gösterisinden bir ders almadıkları, kesin ve güçlü bir otoritenin kurulması gerektiği düşünülmüştür. Nitekim sonraki yıllarda sınır yönetim sistemi tamamıyla değiştirilmiş ve güçlendirilmiştir. Kabile liderleri ve İngiliz görevliler arasında doğrudan irtibatın sağlanması olumlu sonuçlar sağlamıştır. İletişim güçlendirilmiş, herhangi bir noktada birliklerin bir araya gelişini kolaylaştırmak adına stratejik demiryolları inşa edilmiştir. Bu güçlü politikanın inşası büyük masraflara yol açmışsa da oldukça önemli avantajlar sağlamıştır. Kabileler bu süreçte gerçek çıkarlarını görmeye başlamışlar, barışçı bir politikanın yalnızca

¹⁴⁵ Guide to India Office Records relating to Central Asia, The British Library Asia Pacific Africa Collection, 1998, s. 4.

kendileri için değil imparatorluğun tamamı için faydalı olacağını anlamışlardır. Ancak bu kabilelerin birçoğu dağlık bölgeler ve doğal şartlar sebebiyle çevreden izole edilmiş şekilde yaşamakta olup, işlenmemiş ve eski silahlara sahip olduklarından savunma gücü zayıftır. Ancak dağlık alanın zorlukları bu kabilelere boyun eğdirilmesini zorlu ve masraflı bir hale getirmiştir. Trans-sınır topluluklarında en büyük kargaşanın yaşandığı topluluklardan biri Müslümanlar olmuştur. Müslüman topluluklar 1880 Afgan savaşında Hayber geçidini kapatma girişiminde bulunmuşlarsa da İngiliz askeri birlikleri tarafından kısa sürede dağıtılmışlardır. Kohat bölgesinin çevresinde yer alan Afridisler diğer güçlü, savaşçı ırk olup, bu topluluğun birçoğu son yıllarda Hint ordusuna üye olmuş ve zaman zaman çıkan isyanlarda İngilizlere yardım etmiştir. Hayber ve Kohat geçitleri bu kabilenin idaresinde olup Hükümet buradan geçen yolculara müdahale edilmemesi için yıllık önemli miktarda para ödemiştir. Büyük bir alana yayılmış çok sayıda bağımsız kabileyi içine alan bu bölgenin oldukça geniş olduğu, trans-sınır kabileleri adı verilen bu kabileleri sistemli ve dostane bir hale sokmanın neredeyse imkânsız olduğu belirtilmiştir. Nitekim yapılan incelemelerde İngiltere'nin Hindistan'daki varlığının yalnızca dışarıdan değil içeriden de tehdit altında olduğunu göstermiştir. Rusya gibi büyük bir askeri gücün özellikle Afganistan'da önemli bir stratejik konuma sahipken bölgeye yaklaşması da savunma önlemlerinin alınmasını gerekli kılmış, büyük harcamalara sebep olmuştur¹⁴⁶.

Kaleler inşa etmek, Kozak şehirlerinin kurulması Rusya'nın Türkistan'da yeni kazandığı bölgelerde savunma hatları oluşturma politikasının bir parçası olup özellikle Kozak bozkırlarında bu yöntem uygulanmıştır. Rusya; tüccar, gezgin ve köylüleri göçebelerin baskınlarına karşı koruduğunu iddia etmesine rağmen bozkırın barış ve güvenliğine daha fazla zarar vermeye başlamıştır. Rusya; Avrupa Rusya'sında Rus imparatorluğunun en sıkıntılı parçasını oluşturan Kozaklara yardım etmiş ve onları komşu devletlere yağma ve saldırılara karşı kullanmıştır. Birçok kez Kozak süvarileri Kazak kabilelerini yenmek ve yağmalamak için üstün silah ve taktiklere sahip olmuşlardır. Kozaklar genel olarak daha az kayıp vermiş olmakla birlikte Kazaklar ciddi can ve mal kaybı yaşamışlardır¹⁴⁷.

XIX. yüzyılda yeni sömürgecilik anlayışı genel olarak sanayileşmiş ülkeler üzerinde hak iddia edilen toprakları ele geçirme şeklinde uygulanmıştır. İngiltere bu dönemde Osmanlı Devleti, Çin gibi ülkelere baskı uygulayarak siyasi ve ekonomik anlaşmalar yapmış, bu topraklarda ticaret tekeli elde etmiştir¹⁴⁸. 2 Ağustos 1858'de İngiliz Parlamentosu'nda çıkarılan Hindistan idare kanunu ile İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin yetkileri ortadan kaldırılarak ülke yönetimi doğrudan Londra'ya bağlanmış ve bu işle sorumlu bir bakanlık kurulmuştur¹⁴⁹. Böylece Doğu Hindistan Şirketi ile İngiltere'nin hâkimiyetine girmiş olan Hindistan şirketin lağvedilmesi ile 1858 yılında doğrudan İngiltere'ye bağlı hale gelmiştir¹⁵⁰. 1858 yılında Sepoy ayaklanmasının ardından Şirket, Hindistan'ın büyük bir çoğunluğunu kendi idaresi altında birleştirmiştir¹⁵¹.

1914 yılına kadar Rus Türkistanı'ndaki hanlıklarda İngiliz ya da Hindistan hükümetinin doğrudan bir diplomatik ya da politik temsilcisi bulunmamıştır. Bu tarihte

¹⁴⁶ Colquhoun, a.g.e., s. 141- 149.

¹⁴⁷ Morgan, a.g.e., s. 45.

¹⁴⁸ Özcan, a.g.m., 2000, s.300; Detaylı bilgi için bkz. Suat Vural, İngiliz Hakimiyetinin Hindistan'da Tesisi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1995.

¹⁴⁹ Özcan, a.g.m., 1998, s. 78.

¹⁵⁰ Özcan, a.g.m., 2000, s.300.

¹⁵¹ Jennifer Siegel, Endgame Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia, I.B. Tauris Publishers, London&New York, 2002, s. 1.

Rus Hükümeti ile yapılan anlaşma ile St. Petersburg veya Moskova'daki İngiliz konsolosluk görevlisi belli kısıtlamalarla Taşkent'e periyodik olarak ziyaret etmiştir. Ancak Rus Orta Asyası'nın güneydoğu eteklerinde kurulmuş olan Hindistan hükümetinin mesken ve temsilcilikleri Hindistan'da İngiliz varlığının korunmasında doğrudan politik bir rol oynamıştır. Rus Orta Asyası'ndan gelen yeni raporlar Hindistan hükümeti vasıtasıyla Londra'ya Kaşgar, Peşaver ve Meşhed'de ve nadiren de Chitral ve Herat'taki sakinler tarafından iletilmiştir. Kuzeybatı sınır vilayeti ve Kaşmir arasında teknik olarak Kaşmir devletinin bir parçası olan Gilgit politik ajansı yer almıştır. Politik temsilci Kaşmir'de ikamet etmiştir. 1890'dan itibaren Hindistan hükümeti Kaşgar'da İngiliz hükümeti adına konsolosluk bulundurmıştır. 1899 yılında Hindistan valisi olarak atanan Lord Curzon'un dış politikası; Kuzeybatı sınır kabileleri, Afganistan, İran ve Tibet üzerinde yoğunlaşmıştır. Şimdiye kadar kuzey batı sınır bölgeleri Pencap'taki vali yardımcılığına bağlı olup Hindistan hükümeti tarafından yalnızca dolaylı olarak kontrol edilebilmiştir. Ancak İngiliz sınır çizgisi kuzeybatıya doğru ilerledikçe Pencap'ın büyük çoğunluğu eski vilayetler gibi yasa ve yönetmeliklere tabi hale gelmiştir. 1901 yılında Lord Curzon, Pencap'ın trans-Indus bölgelerini doğrudan Hindistan hükümetine karşı sorumlu yöneticinin idaresi altında Kuzeybatı sınır vilayetine dâhil etmiştir¹⁵².

XIX. yüzyılda İngiliz sömürgelerinde öncelikli bir yer edinen Hindistan, İngiltere için hammadde kaynağının yanısıra İngiliz ürünlerinin satıldığı bir Pazar haline de gelmiştir. Hindistan'a hakim olmak maddi getirilerin yanı sıra İngiltere'ye önemli bir prestij de sağlamıştır. Hindistan'ın İngiltere açısından taşıdığı önem devletin XIX. yüzyıldaki dış politikasını doğrudan etkilemiş olup diğer devletlerle olan ilişkilerinde bu belirleyici olmuştur. Bu doğrultuda İran ve Afganistan ile olan münasebetleri dikkat çekmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere İngiltere bu devletlerin ya kendi kontrolünde olmasını ya da güçlü bir devletin elinde olmamasını istemiştir. Ancak bu noktada Rusya ile karşı karşıya kalmamak adına pasif bir tutum içerisinde girmesi bölgedeki etkin konumunu kaybetmesine sebep olmuştur.

3.3.3. Hindistan'ın İngiltere ve Çarlık Rusya Açısından Önemi

Rusya, yüzyıllar boyunca Türkistan'da yavaş fakat sistemli bir şekilde ilerlemiş ve herhangi bir durumun kendisini bu amaçtan alıkoymasına müsaade etmemiştir. Sadece işgallerle yetinmeyen Rusya, sürekli olarak asimile ve ilhak etme politikası sürdürmüş ve bu doğrultuda kayda değer başarılar elde etmiştir. Asya'da sağlam bir şekilde yerleşen Rusya asla önemsiz bir tehdit olmamış, zapt ettiği ırklardan çekinmemiş, tersine askeri amaçları için onları kullanmıştır¹⁵³.

Rusya'nın Hindistan'a yönelik ilgisi Petro dönemine kadar uzanmaktadır. Hindistan'ın İngiliz sömürgelerinde önemli bir yere sahip olduğu XIX. yüzyılda bu ilgi daha çok artmıştır. Bu dönemde Hindistan'a sahip olmak diğer devletler nezninde önemli bir prestij kaynağı olarak görülmeye başlamıştır. Nitekim Türkistan halkları Hindistan'a sefer yapmayı zenginliğe sahip olmanın bir yolu olarak görmüşler, Hindistan'a sahip olmasının ise gücün zirvesine ulaşmak anlamına geldiğini düşünmüşlerdir. Bunun sonucunda da bütün Türkistanlı idareciler, Hindistan'a sefer yapmanın hayalini kurmuş, koşullar uygun olur olmaz da Hindistan'a yürümüşlerdir. Bu durum Hindistan'a sayısız sefer yapılmasına yol açmıştır. Asya geleneklerine göre,

¹⁵²Guide to India Office Records relating to Central Asia, The British Library Asia Pacific Africa Collection, 1998, s. 5-6.

¹⁵³Popowski, a.g.e., s. 65.

Rusya'nın Hindistan'ın işgaline olan arzusu buraya sahip olmanın evrensel bir güç olmak anlamına geldiğini göstermektedir. Bir Rus tarihçisi olan Soloviev'in, Büyük Petro'nun Kuzey Denizi yoluyla Çin ve Hindistan'a giden su yollarının keşfi ile yakından ilgilendiğini söylediği belirtilmiştir. Kısa bir süre sonra bu hayalinin ulaşılmaz olduğu konusunda ikna edilmişse Hindistan ve Hindistan'a giden yollar ile ilgili tüm ayrıntıları saptama fırsatı bulmuştur. Hindistan'a giden yol üzerinde Hive, zayıf bir engel olarak görülmüştür. Nitekim Büyük Petro, 1716 yılında Hive seferi için talimat vermiş, seferin komutasına Pres Bekovitch Cherkassky'yi yerleştirmiş, Teğmen Kozin ve iki tüccarı Astarhan'dan Hindistan'a göndermiştir. Kozin, su yolları ile ilgili bütün araştırmaları yapmıştır. Birkaç ay sonra Çar Petro, Prens Cherkasski'den deneyimli ve ülkenin dilini bilen bir kişiyi, Çin ve Buhara yolu ile dönmek üzere İran güzergâhından Hindistan'a göndermesini emretmiştir. Petro; Büyük Moğol, Buhara Hanı ve Hive Hanına tavsiye mektupları göndermiştir. Hazar ve İran üzerinden Hindistan'a uzanan yollar hakkında bilgi edinmek amacı ile bölgeye gönderilen İran'daki elçi Artemius Volynski'ye talimat verdikten kısa bir süre sonra nihayetinde Rus Tümgeneralı olacak olan Tartar Tevtelev'i Çin yolundan dönmesi talimatıyla İran yoluyla Hindistan'a göndermiştir. Çar, Hindistan'dan Buhara ve Moskova yoluyla Baltık denizine giden ticaret yolunu restore etmeyi arzulamış, bu amacı doğrultusunda bu dönemde Türkistan'dan Rusya'ya uzanan ticaret yolları üzerinde bulunan Orenburg, Troisk ve Petropavlovsk'ta gümrük evleri kurmuştur. Çarın halefleri de sonrasında Türkistan hakkında bilgi toplamayı ve Asya'nın işgali için mümkün olacak her fırsatı değerlendirmek istemişlerdir. Zenginliği, değerli kumaşları, pahalı ve kıymetli taşları ile şöhret kazanmış olan Hindistan'a ulaşmak, Asya'da faaliyet gösteren her girişimci tüccar ve devlet adamı için önemli olmuştur¹⁵⁴.

İngiliz imparatorluğunun doğudaki merkezi ya da savunma noktası olarak görülen Hindistan, mevcut konumu ile yabancı saldırılara karşı savunulması gereken bir bölge olmuştur. Ülkedeki İngiliz üstünlüğü, yalnızca kendi çıkarları için değil doğu kolonileri ile olan ilişkilerin kesintisiz bir şekilde devamı ve kolonilerin refahı içinde gerekli görülmüş, yabancı istilası durumunda kolonilerin de tehlike altına gireceği düşünülmüştür. İngiltere'nin kolonileri üzerindeki gücü tüm dünyada yayılmış olup Hindistan bu noktada büyük önem taşımıştır. Diğer yandan nüfuzunu ve kaynaklarını arttırmış olan Rusya, istediği zaman bu gücü Hindistan sınırında kullanabilecek duruma ulaşmıştır. İngiltere, bu dönemde izole edilmiş bir güç olmayıp güçlü bir imparatorluk durumunda ve kolonilerinden destek alabilmektedir. Rusya konusunda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerindeki genel kanaat, geniş bir alan, homojen bir nüfus ve onların vatansever tutumu göz önüne alındığında Rusya'nın savunma için güçlü olduğu şeklindedir. Ancak geniş mesafe, iletişim eksikliği, ülkenin çoraklığı, iklim özellikleri, nakliye ve destek yetersizliği, komutan ve subayların yetersizliği düşünüldüğünde ise saldırı için Rusya'nın yetersiz olduğu düşünülmüştür¹⁵⁵. Bu varsayımların genel itibarı ile doğru olduğu anlaşılacakla birlikte Rusya tarafından alınan önlemlerle ve İngiltere'nin pasif tutumu sayesinde aşıldığı zaman içerisinde görülmüştür.

Hindistan'ı Rusya'ya karşı savunma konusunda Afganistan'ın iç gücü, Hindistan'ın güvenliğini etkileyen önemli bir unsur olmuştur. Indus düzlüklerinin yeterli düzeyde savunmasını sağlayabilmek için bu konu önem taşımaktadır. Afgan tepelerinin yakınlığı göz önünde bulundurularak, bu tepelerin ötesini görme imkânı bulunmadığından geçitlerin kapatılarak tepelerde savunma kaleleri ve konumu elde

¹⁵⁴Popowski, a.g.e., s. 69- 72;W. E.J Baxter, "England and Russia in Asia", The Imperial Parliament, Ed. Sydney Buxton; London 1893, s. 41.

¹⁵⁵Colquhoun, a.g.e., s. 202- 204.

etmek, böylece bu taraftan olabilecek girişleri engellemenin mümkün olacağı düşünülmüştür. Afganistan'ın dağlık ve yüksek bir ülke olması aşılabilir olmasını sağlamış, Güney Afrika'daki deneyimden sonra bunun savunma için oldukça önemli bir avantaj olduğu görülmüştür. Zemin hakkında iyi bir bilgiye sahip olunarak İngiliz memurların idaresinde düzensiz birliklerin dahi bölgeyi saldırılara karşı koruyabileceği, İngiliz-Hindistan ordusu gibi düzenli ve eğitilmiş bir ordunun ise gerekli olduğunda düşmanla mücadele edebilecek savunma gücü konusunda bir şüphe bulunmadığı belirtilmiştir¹⁵⁶.

Hindistan'a yönelik planları bulunan Çar Petro, yukarıda da ifade edildiği üzere 1717 yılında Türkistan'a iki sefer düzenlemiş olup ilki M. Gagarin öncülüğünde Sibirya'dan Yarkend'e ulaşmıştır. Bekoviç Çerkasskiy öncülüğünde gönderilen ikinci seferin amacı ise Hive'ye boyun eğdirmek ve Buhara Emirini, 13'ü Rus olmak üzere 35 kişilik bir kervanı Hindistan'a göndermek için ikna etmektir. Bu girişimin sonunda Bekoviç'in seferi Hive'de korkunç bir sonla neticelenmiştir. Sonuç olarak I. Petro tarafından Türkistan'a gönderilen bu askeri keşif kolları beklenen başarıyı elde edememişlerdir. 1750 yılına kadar bekleyen Rus hükümeti bu tarihte yeni bir kervanı Hindistan'a göndermiştir. Bu kez öncülüğü Orenburg valisi Nepliev yapmıştır. Ancak bu kervanda benzer sorunlarla karşılaşmış satılık eşya, mal taşımadığı için engellenmiştir. Bunun sonucunda Rusya bir tüccar için Hindistan'a ulaşmanın resmi bir memura göre daha kolay olacağını farkına varmıştır. Rusya'nın bu durumu fark etmesi Asya ile ilgili sonraki tasarılarının ticari bir karakter kazanmasında etkili olmuştur. Rusya, Türkistan'a yönelik bütün girişimlerini ticari çıkarlarını korumak ve arttırmak adına yürütmüş, bu nedenle Rusya'nın girişimlerinde ticari konuları politik konulardan ayırmak mümkün olmamıştır¹⁵⁷.

Rusya'nın Hindistan doğrultusunda ilerleyişindeki en doğal yollardan birinin merkeze en doğrudan uzanan Belh'den Kabil'e giden yol olduğunu belirtilmiştir. Bu bağlantıyla birlikte diğer bir hat Farah yoluyla Herat'dan Kandahar'a uzanmakta olup Ruslar tarafından tercih edilmektedir. Kuzey bölgesindeki dağlık kesim Hindistan üzerine saldırı için uygun olmayıp düşmanın çeşitli noktalardan girebileceği bir pozisyondadır. İngiliz tarafında ise Peşaver'i Kalkutta'nın yanısıra Karachi ile bağlayan kuzey hattı bulunmaktadır. Saldırı kuvvetleri için diğer bir rota Ghazni, Bannu ve Dera İsmail Han merkezi bölgeleridir¹⁵⁸. Hindistan'a uzanan bu güzergâhlar bölgeye gönderilmiş temsilciler aracılığı ile tespit edilmiş olup Rusya'nın bölge hakkında detaylı bilgi edinmesi işgal planlarını hızlandırmıştır.

Rusya'nın Hindistan'a ulaşma arzusu, Alexander'ın emrinde Hindistan'la ticaret amaçlı yapılan planların 1802 yılında "Neglasnyi Komitesi" ne gönderilmesiyle artmıştır. Taslak üzerinde çalışılmış ve onaylanmış, Hindistan'la olan iletişimi güçlendirmek için çaba gösterilmiştir. Batıdaki ticareti Napolyon savaşları nedeniyle oldukça yıpranan Rusya, doğuda Afganistan ve Hindistan ile ticari ilişkiler kurmak için iki kat daha fazla çaba göstermiş, ancak Rus kervanları ciddi engellemelerle karşılaşmıştır. Bunun üzerine Rusya; Batı Sibirya'dan Aksu, Kulca, Kaşgar ve Çin Tibet'i boyunca ilerleyerek Kaşmir ve Hindistan'a uzanan alternatif bir yol aramıştır. Ancak bu yol son derece uzun ve masraflı olduğu gibi aynı mallar Orenburg yoluyla Türkistan pazarlarında da elde edilebilirdi. İngiltere'nin Afganistan'da artan etkisine,

¹⁵⁶ Colquhoun, a.g.e., s. 216- 217.

¹⁵⁷ Tealakhi a.g.t., s.133- 134. Bak. Blackwoods magazine vol.81. s.145.; "Orhan Doğan, Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 37, 2002, s. 80.

¹⁵⁸ Colquhoun, a.g.e., s. 220.

Buhara ve Türkistan Hanlıkları ile olan İngiliz ticari ilişkilerinin artmasına rağmen Rusya, Hindistan'ın belirli eyaletleriyle ilişki kurmayı başarmıştır. Napolyon, İngiltere'nin deniz üstünlüğünü yıkmayı başaramamışsa da İngiltere ve Rusya arasında ilişkilerin bozulmasından faydalanabilmiştir. İngiltere'nin varlıkları arasında en etkileyici ve dayanıksız gördüğü Hindistan ile olan ilişkilerini geliştirmiş ve sınırlarını açığa çıkarmıştır. Napolyon, Fransız kuvvetleri ile Hindistan'ı işgal etme planlarının başarısızlığa uğramasının ardından İngiliz Hindistan'na karşı bir Fransız-Rus seferi düzenlemeyi planlamıştır. Bu amaçla I. Paul (1796-1801) ile dostane ilişkiler geliştirmiş, 6,800 Rus esirini serbest bırakmıştır¹⁵⁹.

Rusya, Hindistan'a ilerleyişi süresince Prusya ile işbirliğini güvence altına almış, Fransa'nın da tarafsızlığını sağlamış olup bu durum gelecekte Fransız- İngiliz düşmanlığının oluşmasında etkili olmuştur. Bu süreçte Rusya, doğudaki İngiliz üstünlüğünü yok etmek için önemli adımlar atmıştır. Rus askeri birliklerinin Orta Avrupa'da yaşadığı sıkıntılar ve Hollanda'ya karşı gerçekleştirilen Rus- İngiliz seferinin başarısız oluşu bu durumda etkili olmuştur. Bu başarısızlık Bonaparte için ise bir fırsat olmuş, Napolyon'un bölgede hızla artan gücü karşısında karşı çıkan tek güç İngiltere kalmıştır. 1800 yılında Hindistan'a karşı bir sefer düzenlemeyi planlayan Çar I. Paul, ve bu sefere katılması için General Bonaparte'yi davet etmiştir. Buna göre Rusya ve Fransa'nın her birinin 35,000 kişi temin etmesi ve onları Hazar denizinden Astarabad'a geçirmesi planlanmıştır. Otuz beş bin Rus kuvveti bir o kadar da Fransız kuvvetinin Astarabad'da toplanarak Herat ve Kandahar yoluyla Hindistan üzerine yürümesi planlanmıştır. Bu şekilde birleşen ordular; İran, Afganistan ve Pencap boyunca ilerleyerek Hindistan'da İngiltere'nin varlığına saldırıda bulunmak üzere harekete geçmişlerdir. Ancak bu girişim başarılı olmamıştır. General Bonaparte'nin bu planın uygulanamaz olduğunu düşündüğü ifade edilmiştir. Birkaç yıl sonra İmparator Napolyon, Tilsit'te Çar I. Alexander'e İngiltere'nin gücünü sarsmak amacıyla Hindistan'a ortak bir sefer düzenlemeyi teklif etmiştir. Alexander, İran ve Afganistan boyunca Hindistan'a karşı gerçekleştirilecek bir sefer için Fransız- Rus işbirliğini kabul etmiştir. 1807- 1808 yıllarında iki hükümet bu öneriyi tartışmış, Tahran'daki Fransız elçi General Gardanne İran'ın işbirliğini güvence altına almaya çalışmıştır. Bu girişim başarılı olmamakla birlikte bu düşünce iki imparatorluk çökünceye kadar da terk edilmemiştir. I. Nicholas, II. Alexander ya da Çar III. Alexander'in Hindistan'ı işgale yönelik planı olup olmadığı konusunda bir bilgi olmadığı ancak Türkistan'daki politikalarından Hindistan'a kayıtsız olmadıklarının anlaşıldığı ifade edilmiştir¹⁶⁰. Nitekim 1837 yılında İmparator Nicholas, Vitkievitch'i temsilci olarak Kabil Emirine göndermiş, İngiltere'nin müttefiki Ranjit Singh'e karşı işbirliği yapmak üzere maddi ve askeri destek teklifinde bulunmuştur. Aynı şekilde II. Alexander de 1878 yılında General Stolietoff'u Kabil'e göndermiş, Afganistan ve Hindistan ile doğrudan ticari ilişkilerin kurulması için girişimde bulunmuştur¹⁶¹.

İngiltere, Fransızların öncelikle Mısır, Suriye ve İran sonrasında ise Kafkasya, İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'ı tehdit etmesi ve bu bağlamda Rusya ile ittifak yapmasından büyük rahatsızlık duymuştur. Diğer yandan Hindistan'a yönelik Afgan saldırılarının da artması İngiltere'yi İran ile ittifaka teşvik etmiştir. Neticede İngiliz

¹⁵⁹ Tealakh, a.g.t., s.134- 135; Henry Lansdell, Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv, London: Sampson Low, 1885, C.I, s. 244.

¹⁶⁰ Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, S. 50- 51; Urquhart, a.g.e., s. 9; Popowski, a.g.e., s. 71- 72; Edwards, a.g.e., s. 41.

¹⁶¹ Edwards, a.g.e., s. 42; Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s.52.

Hükümeti Tahran'a elçi olarak John Malcolm'u göndermiş, 1801 yılında İran hükümeti ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma ile İngiltere, Afgan saldırılarına karşı İran'a yardım sağlamayı kabul ederken İran da görüşme ve ticari faaliyetler için dahi olsa herhangi bir Fransız topraklarına sokmamayı kabul etmiştir. İngiltere ise benzer bir yükümlülük altına girmemiştir. Böylece İngiltere, Rusya ve Afganistan arasında tampon bir devlet olarak İran'ı yerleştirerek Afganistan'ı güvence altına alırken diğer yandan Rusya'nın İran üzerinden sıcak denizlere inmesini engellemeyi amaçlamıştır¹⁶².

Rusya'nın Hindistan'a yönelik tasarıları üç kısıma ayrıldığını belirten Vambery, ilk olarak uzak gelecekte Rusya'nın Asya'daki varlığının görkemli hükümdarlığına inci olarak nitelendirilen Hindistan'ı ilave etmek istediğini ancak bunun uzun ve zorlu olacağını belirtmiştir. Yazar ikinci olarak, Hindistan'a sahip olmanın Müslümanların gözünde oldukça önemli olduğunu ve tüm İslam dünyasında Rusya'nın etkisini arttıracaklarını, son olarak da Rusya'nın Hindistan'a sahip olmasının İstanbul boğazı, Akdeniz ve hatta tüm Avrupa'da amaçlarını gerçekleştirmesini kolaylaştıracağını belirtmiştir¹⁶³.

Çar Petro tarafından tasarlanan Rusya'nın Hindistan'a ulaşma amacı Katherine tarafından durdurulmuşsa da Kırım savaşıdan sonra St. Petersburg sarayında Hindistan'ın işgal tasarısı hiçbir zaman kenara atılmamıştır. Rusya'nın Hindistan'a ve Türkistan'a yönelik stratejisinde askeri ve politik sebeplerin yanında sıcak denizlere inmesi için bir yol açılmasını sağlamak gibi stratejik, gittikçe büyüyen endüstrisine potansiyel pazar açmak gibi ekonomik düşünceler de oldukça etkili olmuştur. 1830 yılına kadar Rusya'nın bu hırsları fark edilmiş, İngiliz düşüncesinde bir Rus korkusu belirginleşmiş, bunun sonucunda da Rusya, İngiltere'nin büyük düşmanı olarak tanınmaya başlamıştır¹⁶⁴.

Geoffrey Wheeler, İngiltere'nin Hindistan'daki varlığı ile Rusya'nın Türkistan'daki genişlemesini karşılaştırarak bu konuda önemli bilgiler vermiştir. Yazar, Rusya ve İngiltere'nin neredeyse aynı olduğunu ancak son iki ya da üç yüz yıldır Hindistan'ın yerli halkının Türkistan'ın yirmi katından fazla olduğunu söylediği belirtmiştir. Bu bilgilere göre; Hindistan'daki İngiliz sömürgelerinin imkânını iklim belirlerken uçtaki güney kesimler hariç Türkistan'daki iklim Rus sömürgeciliği için oldukça uygun durumdadır. Dördüncü yüzyıldan itibaren zengin edebiyat ve mimarisi ile bir Hindu kültürü tüm kıtada yayılmış olup İslam onbirinci yüzyıldan itibaren önemli bir kültürel etki etmeye başlamıştır. Diğer yandan Türkistan İslam'dan önce bir kültürel mirasa sahip olmayıp bu mirasın onuncu yüzyılda güneyde oluşmaya başladığı ve XV. Yüzyıla kadar Kazak bozkırlarındaki göçebelere ulaşmadığı, sonrasında ise sadece yüzeysel olarak kaldığı belirtilmiştir. İki bölgenin fiziksel açıdan işgali konusunda ise İngiltere'nin Maratha, Sih, sonrasında Pathanlar ve zaman içerisinde ise Fransızlar tarafından desteklenmiş ve eğitilmiş ordularla karşılaşmak zorunda kaldığı belirtilmiştir. Diğer yandan Türkistan'ın ise tek savaşı topluluğu, ülkenin güney batı ucunda yer alan Türkmen topluluklarıdır. Buhara, Hive ve Hokand orduları, modern silahlardan yoksun, disiplinsiz topluluklardan oluşmaktaydı. Wheeler'in bu karşılaştırmaları bazı önemli farklılıkları açıkça ortaya koymaktadır. Yazar çatışmalarda göz ardı edilmesine karşın her iki ülkenin de Asya'daki varlığının ticari amaçlarla olduğunun unutulmaması gerektiğini ve ticaretin de barış koşullarında gelişebileceğini vurgulamıştır. Uzun bir süre önce Rusya, Doğu Hindistan şirketinin kendisine karşı düşmanca tutum sergileyen

¹⁶² Yazıcı, a.g.m., s. 106- 107.

¹⁶³ Vambery, a.g.e., 1874, s. 26- 27.

¹⁶⁴ Memet Yetişgin, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilasları", Türkler, C. XVIII, 2002, s. 596; Tealakhi a.g.t., s.134.

etrafındaki devletlere karşı mevcut konumunu korumak için ordu geliştirmek zorunda kalmasıyla karşılaşmıştır¹⁶⁵.

Rusya tarafından Hindistan'a yönelik sefer planlarının Rus kayıtlarında defalarca yer aldığı ve bölgeye her yıl yeni bir sefer düzenlendiği ifade edilmiştir. Hindistan'a sefer düzenlemeyi planlayan Rusya'daki en bilindik kişilerden biri General Skobelev'dir. Bu plan 13 Mart 1888'de İngiliz parlamentosunda tartışılmıştır. General Sir Edward Hamley'in bu plana göre, Rusya'nın Afganistan içlerine ilerlemeyi seferin temeli olarak Kabul, Herat ve Kandahar arasındaki bölgenin esas alınmasının kararlaştırıldığını söylediği belirtilmiştir. Yazar, Rusya'da yapılan çalışmalardan Rusya'nın bu dönemde Avrupa'da İstanbul'a Asya'da ise Hindistan'a sahip olmak gibi iki büyük amacının olduğunu anlaşıldığını belirtmiştir. XIX. yüzyılda Rusya'nın Asya'daki faaliyetleri de Hindistan'a sahip olma arzusunun açıkça göstermektedir. Popowski, Rusya'nın Basra körfezine ulaşmak gibi bir niyeti olsaydı Türkmençay antlaşmasının sonuçlandığı 1828 yılından itibaren bunu gerçekleştirmek için birçok fırsatının olduğunu, Rusya'nın geçmişte kazandığı yerler için İran ile savaşabileceğini belirtmiştir. İran'ın şimdiye kadar elinde tutmuş olduğu Gilan, Mazanderan ve Astarabad'ın 1724'te Büyük Petro tarafından kazanılmış olduğu, haleflerinin 1734'te İran'ı restore ettikleri, Rus diplomasisinin komşuları arasında tedirginlik ve anarşi yaratma konusunda usta olduğu belirtilmiştir. İran, politik ve askeri çöküş içerisinde bir devlet olmasına rağmen İngiltere ile olan muhalefetinden memnun olan Rus diplomasisi, Rusya'nın Tahran'daki etkisini arttırmıştır. 1864'ten itibaren Kafkasya'yı pasifize etme politikası sürdüren Kafkas ordusu her yerde istihdam edilerek diğer askeri birliklerle işbirliği yapmaksızın İran'a karşı başarılı bir seferi yürütebilecek güce ulaşmış ve Şah'ı bazı vilayetlerini Rusya'ya bırakmak konusunda zorlamıştır. Yazar, Rusya'nın genellikle ilk etapta komşularının topraklarını parçalayarak onları içten zayıflattığını, Basra körfezine ulaşmak için İran'ın işgalini tamamlamak istemesi durumunda İran'daki faaliyetlerinin tamamıyla farklı olacağını belirtmiştir¹⁶⁶.

Rus işgallerinin gerçekleştirildiği XIX. yüzyılda bazı politikacıların Asya'da hem İngiltere hem de Rusya'ya yetecek kadar alan olduğu şeklinde bir düşünce oldukları belirtilmiştir. Lord Salisbury'nin otoritesini bu doğrultuda kullandığı ve 1887 yazında İngiliz parlamentosunda bu görüşünü açıkladığı belirtilmiştir. Ancak Salisbury'nin daima bu düşüncede olmadığı, Rusya'nın Asya politikası konusunda birçok vesileyle kendisini kesin bir şekilde ifade ettiği, Afganistan'ın kuzey batı sınırındaki yerleşimin başarılı bir şekilde gerçekleşmesinden sonra ise iki imparatorluk arasındaki politik ilişkiler ve kendi pozisyonları konusunda aksi bir görüş bildirmediği ifade edilmiştir. İngiltere'nin ise Asya'nın İngiltere ve Rusya arasında paylaşılması doğrultusunda bir görüşü bulunmamaktadır. İngiltere Asya'da oldukça zengin ve nüfus olarak kalabalık bir alana sahip olup durumundan memnunken Rusya'nın Asya'daki genel olarak varlığı sınırlı kalmaktadır¹⁶⁷.

İngiltere'nin Hindistan'daki gelişimi ile Rusya'nın Asya'daki genişlemesi arasında büyük farklılıklar bulunmakla birlikte Rusya'nın genişlemesi ve kökenleri Hindistan'ın savunma politikasında bazı önemli etkiler yapmıştır. Bu etki İngiltere'nin önceki deneyimlerinden kaynaklanmış olup iki ülkenin birbirine yaklaşması, İngiltere'nin düşünce ve faaliyetlerinde önemli etki yapmıştır. Bu durum XIX. yüzyılın başlarından itibaren birtakım değişikliklere yol açmıştır. Rusya, Asya'daki ilerleyişini

¹⁶⁵ Morgan, a.g.e., s. 11.

¹⁶⁶ Popowski, a.g.e., s. 73- 75.

¹⁶⁷ Popowski, a.g.e., s. 76- 77; G. Wolseley, 1879/80. "Counter-Insurgency and Empire: The British Experience with Afghanistan and North-West Frontier, 1838-1947", South African Journal, , 147/7, s.7.

topraklarının bölgesel açıdan genişlemesi olarak kabul ederken İngiltere bu girişimleri Hindistan'a yönelik bir tehdit olarak algılamış ve savunma rolü üstlenmiştir¹⁶⁸. Nitekim XIX. yüzyılda İngiltere ve Rusya arasında diplomatik bağlamda yaşanan rekabette ve İngiltere'nin Türkistan siyasetinde bu durum oldukça etkili olmuştur.

Türkistan'da iki büyük devlet arasında yaşanan bu rekabeti inceleyen yazarların verdikleri bilgilerden Türkistan'daki Rus ilerleyişinin İngiltere'yi bu denli tedirgin etmesinin oldukça anlaşılabilir olduğu görülmektedir. Zira İngiltere Hindistan'da bir misafir konumunda iken Rusya Türkistan'ı ilhak yolu ile kendi mülkü haline getirme politikası gütmüştür. İki bölgenin yukarıda da belirtilen farklı yapıları Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır. Gerek ekonomik gerekse prestij bakımından büyük öneme sahip olan Hindistan'da üstün güç olma ve bu gücü devam ettirme çabası İngiltere için maddi ve manevi çaba gerektirirken Rusya, Türkistan'da ilerleyişi sırasında İngiltere'ye göre çok daha stratejik davranmış, bölgeyi toplu bir şekilde işgal etmek yerine bölgedeki hanlıkların arasındaki rekabet ve düşmanlıktan faydalanarak gerektiğinde onlarında desteğini almak suretiyle işgallerini tamamlamıştır.

¹⁶⁸ Morgan, a.g.e., s. 10.

4. XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ VE ÇARLIK RUSYA

4.1. Çarlık Rusya-İngiltere Arasında Türkistan’da Yaşanan Rekabet

Çarlık Rusya ve İngiliz İmparatorluğu arasında XIX. yüzyılda Türkistan ve Güney Asya’da egemenlik kurmak amacıyla bir rekabet diğer bir ifadeyle politik bir çıkar çatışması yaşanmıştır. Bu mücadelede dikkat çeken unsur her iki tarafın da jeopolitik alanda daha etkili olabilmek adına gösterdikleri çaba olmuştur. Her iki taraf da bölgede üstünlük kurmayı amaçladıklarından birbirlerinin bu bölgeye yönelik askeri veya politik girişimlerini bölgenin tamamını etkileyecek bir unsur ve kendileri için de bir tehdit olarak algılamışlardır. İki taraf arasında yaşanan bu rekabet açık bir savaş şeklinde gerçekleşmemiştir. İngiliz İmparatorluğu ve Çarlık Rusya arasında “rekabet ve stratejik bir çatışma” şeklinde Güney Asya ve Türkistan bölgesi üzerine yaşanan bu mücadelede, özellikle bir tampon bölge olarak Afganistan oldukça önemli, mücadelenin yoğun olarak etkilediği bir yer olarak nitelendirilmiştir¹⁶⁹. Bu dönemde İngiltere ve Rusya, Türkistan’da hâkimiyet kurmak amacıyla birbirleriyle ciddi ve karmaşık bir mücadele içerisine girmişlerdir. Her iki devlet de 1800’lü yılların başından itibaren bölgedeki konumlarını güçlendirmek ve ticaret olanaklarını arttırmak, Türkistan’da siyasi nüfuzunu güçlendirmek için çalışmışlardır¹⁷⁰.

XV. yüzyılın sonlarında Timuroğulları hâkimiyetindeki Altın Ordu Devleti tarih sahnesinden çekilirken yerini prenslikten devlete yükselen Çarlık Rusya’sına devretmiştir. Rus yayılması XIX. yüzyılın ortalarında kuzeyde Kuzey Buz Denizi’ne, batıda Doğu Avrupa uçlarına, güneyde Karadeniz, Hazar ve Aral sahillerine doğuda ise Sibirya ovası ve Türkistan bozkırlarına ulaşmıştır. Bu ilerleyiş 1853 Kırım savaşında alınan yenilgi ile on yıllık bir süre için durdurulmuştur. Kırım savaşı Rusya’ya mevcut askeri ve politik şartların Rusya’nın Karadeniz-Boğazlar ve Balkanlar bölgesinde ilerlemesinin mümkün olmayacağını göstermiş ve Türkistan’daki politikasını daha aktif hale getirmesinde etkili olmuştur. Bu on yıllık süre içerisinde birtakım reformlar yapan ve geliştirdiği yeni politikaların ardından tekrar Türkistan içlerine yönelen Rusya, bölgede bir başka hâkim unsur olan ve sanayisinin hammadde ihtiyacını büyük ölçüde karşıladığı Hindistan gibi zengin toprakları elinde bulunduran İngiltere ile uzun bir süre devam edecek olan bir rekabete yol açmıştır¹⁷¹.

İngiltere ve Rusya arasında Türkistan’da yaşanan bu rekabet, koşulların meydana getirdiği bir durum olup iki tarafın da bu rekabetin oluşması noktasında bir girişimi olmamıştır. Tarihte birçok büyük güç arasında yaşanan rekabetlerin aksine her iki imparatorlukta da ırksal bir düşmanlık ya da bir savaşma amacı bulunmamıştır. Bu rekabet, iki gücün çıkarlarının çatışması sonucunda küçük çaplı faaliyetlerle başlamıştır. Bu durum iki gücün başlıca özellikleri ile birlikte değerlendirildiğinde daha kayda değer bir durumdur. Rusya, bu dönemde medeni ülkelere göre oldukça geri durumdadır. Kaynak açısından gelişmemiş olup geniş hâkimiyet alanına rağmen oldukça az bir nüfusa sahiptir. Bu noktada düşünüldüğünde Rusya’nın öncelikli amacının halkın

¹⁶⁹ Yaşar Sarı, “From Old Great to New Great Game: Place of Gheography and History in International Relations, International Journal Turkic Studies Review 1-1, 2014, s. 14-15.

¹⁷⁰ Steven Sabol, “Orta Asya’da Rus İngiliz Rekabeti”, Çev. Nasuh Uslu, Türkler, c.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.587.

¹⁷¹ Halil Çetin, “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, bilig-15, 2000, s.2; Hayri Çapraz, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2011, S.24, s.56.

eğitimini ve kendi mirasını geliştirmek, İmparatorluğunu güçlendirmek, komşularının yükselişine katılmak olduğu düşünülebilmektedir. Sınırlı bir bölgede ve oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan İngiltere’nin ise ilk olarak hâkimiyeti altındaki bölgeleri genişletmek ve ticaretini arttırmak istemediği varsayılabilir. Fakat bu varsayımlar tamamıyla tersine çıkmıştır. Rusya, arazilerinin arta kalanı ve halkının yetersizliği, gelişmemiş ekonomisi ve bütçesindeki yetersizliklere rağmen daha fazla toprak kazanmak için mücadele etmiştir. İngiltere ise içinde bulunduğu koşullarda ilerlemesi için her türlü sebebe sahip olmasına rağmen işgalden kaçınmış ve hâkimiyetini genişletme çabasını sınırlandırmıştır¹⁷². Nitekim bu süreçte en dikkat çeken unsurlardan birisi de iki devletin sınır ve nüfus farklılıklarına göre kendilerinden beklenenin aksi bir politika takip etmeleri olmuştur. Rusya’nın topraklarını genişletme noktasında ve İngiltere’nin de mevcut durumunu koruma noktasındaki kararlılığı neredeyse, bölge hakkında çalışma yapan bütün yazarların dikkatini çekmiştir.

İngiltere ve Rusya bu rekabette farklı, önemli stratejik taktikler uygulamışlardır. Burada ilk soru bu hâkimiyet mücadelesinin nasıl başladığıyla alakalıdır. Yukarıda da açıklandığı üzere XIX. yüzyılın ortalarında İngiliz İmparatorluğu daha önce kurmuş olduğu “Doğu Hindistan Şirketi” olarak adlandırılan ortak şirket vasıtasıyla aşağı Hindistan kıtasını yönetiyordu. Bu durum İngiltere için İngiliz tacının mücevheri olarak düşünülmüş, İngiltere’ye büyük bir politik ve ekonomik gücün yanında Hindistan bölgesinin düzenlenmesi ve kontrolünün sağlanması için de büyük bir kolaylık sağlamıştır¹⁷³. Nitekim İngiltere açısından Hindistan’ın önemi, Hindistan’a uzanan yolları güvence altına alma ihtiyacını zorunlu kılmış olup İngiltere’nin İran, Afganistan ve Türkistan siyasetinde de bu durum belirleyici olmuştur.

XIX. yüzyılda Türkistan’da yaşanan bu rekabet XVIII. yüzyıl boyunca ve XIX. yüzyılın başlarında aşama aşama yükselmiş ve gelişmiştir. Bu dönemde her iki imparatorluk da hâkimiyetlerini genişletmek ve bölgedeki üstünlüklerini sağlamlaştırmak için mücadele etmişlerdir. Bu dönemde Hindistan’ın zenginliğinin cazibesi ile bu dönem bir kazanım çağı olmuş, Çar Petro döneminden itibaren Rusya’nın gittikçe artan hırsları için Türkistan, Rusya’nın politik amaçlarında somut bir unsur haline gelmiş ve bu durum İngiliz ve Rus imparatorluğu arasında kalıcı bir rahatsızlığın başlamasında etkili olmuştur. İki imparatorluk arasındaki bu rekabete onların çıkar ve hırslarının çatışması yol açmıştır¹⁷⁴.

İki imparatorluk için de Türkistan bölgesindeki hâkimiyetlerini geliştirmek istemelerinin çeşitli sebepleri bulunmaktaydı. Rusya’nın Türkistan’daki ilerleyişinde iç ve dış unsurlar etkili olmuştur. Türkistan’ın içinde bulunduğu siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel durum; sömürgeci güçlerin bölgedeki siyasal, ekonomik ve stratejik çıkarları bölgenin geleceğini büyük ölçüde etkilemiştir¹⁷⁵. Rus İmparatorluğu için bu dönemde Hindistan Kıtasının “Sıcak Sularına” ulaşmak ve bu bölgedeki etkisini genişletmek önem taşımıştır¹⁷⁶. Rusya, bir taraftan Türkistan güzergâhından Çin, Afganistan ve Hindistan’a ulaşmak isterken diğer yandan da Gürcistan ve Dağıstan üzerinden İstanbul Boğazı ve Basra Körfezine ulaşmayı amaçlamıştır. Rusya, bu amaçlarına ulaşabilmek için iktisadi, siyasi ve beşeri olmak üzere bütün yolları denemiştir. Ticari olarak

¹⁷² Alexis Krausse, *Russia in Asia: A Record and A Study 1558- 1899*, London: Grand Richards, 1899, s. 218- 219.

¹⁷³ Sarı, a.g.m., s.15.

¹⁷⁴ Galı Oda Tealakh, “Russian Advance in Central Asia and British Response 1834-1884”, The University of Durham Department of History, Doctorate Thesis, 1991, 68.

¹⁷⁵ Seyfettin Erşahin, Türkistan 'ın "Verilen Bağımsızlık"tan "Alınan Bağımsızlığa" Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler, AÜİFD, c. XLIV, 2003, S.1., s. 314.

¹⁷⁶ Sarı, a.g.m., s.15.

İngiltere’nin doğuda elinde tuttuğu pazarlara ulaşmak isteyen Rusya, siyasi ve beşeri açıdan ise güneydeki denizlere inmek ve Türkistan’daki etnik ve dini yayılmayı tamamlamak istemiştir¹⁷⁷. İngiltere ise Türkistan bölgesine girmeyi ve buradan kuzeye doğru ilerlemeyi amaçlamıştır¹⁷⁸.

Çarlık Rusya ile İngiltere arasındaki bu rekabet esasında Çar Petro (1689-1725)’ya kadar dayandırılmaktadır. Türkistan ve Hindistan’a büyük önem veren Çar Petro, Rusya’nın Türkistan’daki nüfuzunun ticaret yoluyla genişletilebileceğine inanmıştır. XVII. yüzyıl boyunca Türkistan (Buhara ve Hive)’den Rusya’ya on altı Rusya’dan Türkistan’a ise dokuz diplomatik heyet gönderilmiştir. Türkistan’dan gönderilen heyetler daha çok ticari meseleler ile ilgili görevlendirilirken Rus heyetleri ticari meselelerin yanında ziyaret edilen memleketin politikası, ekonomisi, askeri durumu, komşu memleketlere giden yolların durumu gibi çeşitli konularla ilgili konularda bilgi toplamakla da görevlendirilmişlerdir¹⁷⁹. Rusya’nın kültürel gelişimine büyük katkıda bulunan Çar Petro’nun İngiltere seyahatlerinde ilgisini çeken bir fabrikayı defalarca ziyaret ederken İngiliz Parlamentosunu yılda yalnızca bir kez ziyaret ettiği belirtilmiştir¹⁸⁰. Bütün bu unsurlar Rusya’nın ticari gelişimine verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

XV. Yüzyıl sonuna kadar İngiliz ekonomisi, ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayanmıştır. Adadaki koyunlardan elde edilen ham yünler, Venedik ve Cenevizliler aracılığı ile Kuzey İtalya ile diğer dokuma sanayiinin bulunduğu şehirlere gönderilmiştir. Ancak bu ticaret zaman içerisinde çökmüş ve İtalyanların Britanya Adası ile Akdeniz limanları arasındaki aracılık rolü azalmıştır. Bu durum büyük ölçüde VII. Henry (1485-1509) döneminde meydana getirilen güçlü askerî ve ticarî donanmadan kaynaklanmıştır. Bu deniz gücü sayesinde İngilizler, XVI. Yüzyılla birlikte ada dışına açılmaya ve denizaşırı ticarete bizzat katılmaya başlamışlardır¹⁸¹.

XVI. yüzyılda İngiliz tacirler, denizaşırı ticarete katılmışlar ve zaman içerisinde bu ticaretteki paylarını arttırmışlardır. İngiltere’nin Rusya ile ticarete yönelik ilk girişimi İngiliz-Rus Şirketi olarak adlandırılan şirketin kurulduğu 1553 yılında gerçekleşmiştir. Bu şirketin kurulması İngiltere’nin denizaşırı ticaretinin artışında oldukça etkili olmuştur. 1557’de Anthony Jenkinson, Moskova Şirketinin başına getirilmiştir¹⁸². Denizci Jenkinson, Hazar denizi üzerinde ilk İngiliz bayrağını havalandırmayı başarmış ve Buhara’ya ulaşmış olmasına rağmen Türkistan ile düzenli bir ilişki sağlanamamıştır. Coğrafi bilginin yetersizliğinden ötürü Jenkinson’un Hindistan’a ulaşmak için tek yolun Çar’ın egemenliğinde bulunan Büyük Babür İmparatorluğu olduğunu düşündüğü belirtilmiştir¹⁸³. Bu tarihten sonra Rusya’nın Türkistan ve Hindistan üzerinde hâkimiyet kurmak için çeşitli girişimlerde bulunduğu görülmektedir.

¹⁷⁷Yılmaz Karadeniz, “İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi (1856- 1869)”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2009, S.20, s. 54.

¹⁷⁸Sarı, a.g.m., s.15.

¹⁷⁹ Murat İlliye, “1873- 1924 Döneminde Türkistan Türkmenlerinde Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s. 7.

¹⁸⁰ Zulfıya Şahin, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2),2014, s.172- 173.

¹⁸¹ M. Elpstein, The Early History of the Levant Company, London, George Routledge & Sons Limited, 1981, s.2-3.

¹⁸² Özer Küpeli, Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581), History Studies, S.4/1, 2012, s. 373; Elpstein, a.g.e., s. 7- 8.

¹⁸³ Colquhoun, a.g.e., s. 6- 9.

1689 yılında tahta geçen Büyük Petro, kendi ulusunu güçlendirme ve topraklarını genişletme politikası sürdürmüştür. Hive’ye gönderilen elçi tarafından da doğrulanan Sibirya’nın zengin madenlerine ulaşmak amacıyla Hive’ye yönelik bir askeri sefer düzenlemiştir. Sefer başarısız olmakla birlikte, bu silsilede Yeni Sibirya Hattı olarak bilinen ilk kalenin inşa edilmesi ile sonuçlanmıştır. İshim bozkırı boyunca uzanan kalenin yapımı 1752’de tamamlanmıştır. Hazar denizi üzerinde hâkimiyet kuran Petro, İran yolu ile Hindistan’a uzanan bir ticaret yolu inşa etmek için girişimde bulunmuştur. 1722 yılında Rusya’ya bırakılan Hazar üzerindeki Astarabad, Çar için Hindistan’a ilerleyişte en önemli unsurlardan birisi olmuştur. Kendisinin Derbent’teki bir subaya Hazar kıyıları üzerindeki yüksekliklere işaret ederek bunların Astarabad’a, buradan da Belh ve Bedehşan’a kadar uzandıklarını ve develerle yalnızca on iki günlük bir seyahatle herhangi bir müdahale olmaksızın Hindistan’a ulaşabileceklerini söylediği belirtilmiştir. Ancak Petro’nun 1725 yılında ölümünün ardından Rusya’nın Türkistan’daki politikası bir süreliğine daha az başarı ile sürdürülmüştür. XVIII. yüzyılın sonlarında İmparatoriçe II. Katherine’nin hâkimiyeti döneminde Türkistan Hanlıkları vasıtasıyla Hindistan’ın işgal planı tamamlanmış ancak uygulanamamıştır. Yüzyılın geri kalanında Rusya, Avrupa’daki işgallerle meşgul olmuştur. 1775’te Kırım’ın ilhakı ile her yaş ve cinsiyetten 30,000 Tatar katledilmiştir. Zaman zaman İran ve Rusya arasında el değiştiren Gürcistan ise 1800 yılında Rusya’nın vasalı haline gelmiştir. Daha öncede belirtildiği üzere 1801 yılında İmparator Paul, Hindistan’ın Fransa ve Rusya tarafından istilası konusunda bir proje üzerinde Napolyon ile anlaşma sağlamıştır. Ancak Çar’ın ölümü ile bu proje gerçekleştirilememiştir. I. Alexander bu projeyi sürdürmemekle birlikte Türkistan’daki topraklarını genişletmeye çalışmış, bu dönemde İran ile uzun süreli çatışmalar yaşanmıştır. Bu dönemde Gürcistan ve diğer Kafkas vilayetleri ile hiçbir tarafa başarı sağlamayan anlaşmazlıklar yaşanmıştır¹⁸⁴.

Doğu Sorunu ve İngiltere’nin Hindistan savunmasının nasıl olacağını kapsayan Türkistan’da gerçekleşen bu rekabet, öncelikle İngiliz devlet adamları ve diplomatları sonrasında da askeri ve diplomatik tarihçileri uzun süre meşgul etmiştir. 1828- 34 yılları arasında İngiltere’nin deneyimleri, sorunlardan birinin çözülmesi halinde diğerinin de çözüleceğini düşündürmüştür. İki olay arasındaki bağlantının açık olduğunu belirten Ingram, Rusya’ya saldırmak için en iyi deniz gücünün Karadeniz olduğunu, Rusya’nın genişlemesini sınırlandırmanın en iyi yolunun ise Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasında Türkiye ve İran’ın tampon bölge olarak görülmesi olduğunu belirtmiştir. 1798- 1907 yılları arasında Avrupa’da Fransız imparatorluğunun tanınması karşılığında Fransa’nın Türkiye ve İran’ı Rusya’ya sunmasını önlemek adına Wellesley ve Castlereagh, Tilsit anlaşmasını bozmak için mücadele etmişlerdir. Diğer yandan Rusya’nın karşısında Osmanlı devletinin savunmasızmış gibi hareket etmesini önlemek adına Palmerston ve Klarendon Kırım savaşında mücadele etmiş, Avusturya ve Rusya’yı Balkanlar’dan ayrı tutmak için Disraeli ve Salisbury, Büyük Doğu Krizi ve Berlin kongresinde sırasında önemli girişimlerde bulunmuş, Avrupa’daki güç dengesi ve İngiliz Hindistanı’nın güvenliği, Türkiye ve İran’ın bağımsızlığı ve bütünlüğüne bağlı görülmüştür¹⁸⁵. Nitekim Rus stratejisinin başlarında Türkistan, nadiren Hindistan’a uzanan ikinci güzergâh olarak görülmüştür. Hindistan’a uzanan başlıca karayolunun İran, Herat ve Kandahar boyunca uzandığı düşünülmüştür. Özellikle İran, heybetli Kafkas dağ silsilesi ile korunurken bu güzergâh Rus etkisi altında değildi. Rusya, XIX. yüzyılın başlarında Hindistan’a giden yolları açmak için anahtar olduğu düşünülen

¹⁸⁴ Colquhoun, a.g.e., s. 6- 9.

¹⁸⁵ Ingram, a.g.e., s. 328.

İran’a karşı saldırılarda bulunmuştur. Rusya, bu seferlerinde 1801 yılında Gürcistan’ı, 1803 yılında Mingrelia’yı, 1804 yılında İmeretia’yı işgal etmiştir¹⁸⁶.

I. Paul Napolyon’un Hindistan’ı ortak işgal teklifini kabul etmiş olmakla birlikte Napolyon’un Avrupa’da savaşla meşgul olduğu bir dönemde askeri yollarla Hindistan’ın merkezine tek başına girmeyi amaçlamıştır. Bunun sonucunda 12 Ocak 1801’de Don Kazaklarının komutanı Orlov’a 22, 507 kişilik bir birlik ve 24 silahla Orenburg’a gelmeleri, buradan Buhara yolu ile Hindistan’a ilerlemeleri emrini vermiştir. Çar, 24 Ocak 1801 tarihli Orlov’a gönderdiği mektubunda Hindistan’ın zenginliğinin bu seferin ödülü olacağını belirtmiştir. Rusya’nın ilerleyişinin ilk aşamalarında yaptığı seferlerin asıl amacı; Hindistan’daki İngiliz fabrika ve kurumlarını yıkmak, ülkeyi Rus hâkimiyetine almak ve Hindistan ticareti üzerinde Rusya’nın çıkarlarını korumak olmuştur. Bu emri için İmparator, Kazak ordusuna 1,670,285 ruble vermiştir. Paul’un Orlov’a gönderdiği mektup, Rusya’nın Orenburg ve Hindistan arasındaki bölgede yaşayan halk ve bölgenin coğrafyası hakkında yetersiz bilgiye sahip olduğunu da göstermiştir. Seferin liderleri, Hindistan’ın yollarının yanı sıra Hindistan hakkında da oldukça şaşırılmışlardır. Paul bu mektubunda Kozak askerlerin Buhara ve Hive yolu ile Hindistan’a ilerlemelerini, bölgede İngiliz yerleşimleri ve askeri güçlerinin bulunduğunu ancak ağır silahlar bakımından kendilerinin üstün olduğunu belirtmiş, sefer için yolların detaylı bir şekilde incelenmesini istemiş, Hive ve Amu nehrine kadar olan bölgeyi kapsayan haritayı göndermiştir. Diğer bir mektubunda ise Kozakların Hindistan’da uygulamasını istediği politika ve taktikleri anlatmış, yolları detaylı olarak anlatma gereği duymuştur. Bu mektubunda Vasili Petrovich’e Hindistan’ın yeni ve detaylı bir haritasını gönderdiğini belirtmiş, Rusya’nın dostluğu konusunda İngiltere’ye güvence vererek İndus nehrinden Ganj’a doğru İngiltere’ye karşı ilerlemelerini, Çin’in kontrolüne girmemesi için Buhara üzerindeki yolun güvence altına alınmasını, Hive’deki Rus esirlerin serbest bırakılmalarını söylemiştir. Ancak Paul’un 1801 Martında ani ölümü üzerine planlanan sefer sonlandırılmıştır. I. Alexander (1801-1825) bu fikirlerden oldukça etkilenmiş, Tilsit’te Napolyon ile toplantısı boyunca bu fikri tartışmıştır. Ancak bu düşünce başarılı olamamıştır. Nitekim sınırda yakalanan Ruslar esir edilmeye devam etmiş, her yıl yaklaşık 200 Rus Hazar üzerinde yakalanarak Hive pazarlarında satılmıştır¹⁸⁷. Bu durum ileride Ruslar tarafından bölgede gerçekleştirilecek olan işgaller sırasında işgallerin sebeplerinden biri olarak gösterilmiştir.

İngiltere’nin Hindistan’daki varlığına yönelik ilk tehlike, XIX. yüzyılın başlarında kuzeyden gelmiştir¹⁸⁸. 1805 yılında Avusturya ve Rusya’yı Austerlitz’de bozguna uğratan Napolyon, Rusya’nın Türkistan’daki çıkarlarını kısıtlamak için İran ile işbirliği sağlamanın yollarını aramıştır. Ancak İngiltere ile zaten bir anlaşma sağlamış olan Şah’ın politikası hem Fransa hem de Rusları uzak tutmak, Afganların Hindistan’ı işgalini önlemek karşılığında İngiltere’nin yardımını sağlamak üzerine olmuştur¹⁸⁹. 1806 yılında başlayan Fransa- Rusya savaşı sırasında İran’ın Gürcistan’ı ilhak etmesini teşvik ederek durumdan faydalanmak isteyen Napolyon, aynı zamanda İran’ın İngiltere ile olan ittifakını da önlemeye çalışmıştır¹⁹⁰. İngilizlerle denizde mücadele etmeyi başaramayan Napolyon; Ruslara Fransız ve Rus birliklerinden meydana gelen bir ordu ile Kafkaslar ve İran üzerinden giderek İngilizleri Hindistan’dan atmayı teklif etmiş ve

¹⁸⁶Tealakh, a.g.t., s.135-136.

¹⁸⁷Tealakh, a.g.t., s.136-1 37; Edwards, a.g.e., s. 48.

¹⁸⁸Saray, 1997, s.49.

¹⁸⁹Colquhoun, a.g.e., s. 9- 12.

¹⁹⁰Karadeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 55.

bu teklif Ruslar tarafından kabul edilmiştir. Her ne kadar gerçekleşmesi fiilen mümkün olmasa da bu durum İngilizleri tedirgin etmiştir. Ancak Napolyon’un takip ettiği siyasetin değişmesi ve Ruslarla arasının açılması üzerine Hindistan’ı istila projesi gerçekleştirilememiştir¹⁹¹.

İran Şahı, İngiltere’den istediği yardımı elde edememesi sonucunda 1807 yılında Napolyon ile bir anlaşma imzalamıştır. Tilsit barışı ile Fransa ve Rusya arasında savaşı sonlandığında Alexander ve Napolyon, Hindistan’ı işgal için bir plan hazırlamış, İran’ı da müttefik olarak değerlendirmiştir. Fakat Fransa kendi sınırını aşmış, İngiliz elçi Sir Harford Jones ise Şah’ı İran’ın asıl düşmanının Rusya olduğu ve dostlarının da bu güce karşı çıktığı konusunda ikna etmiştir. Çar, İran ile olduğu gibi Fransa ile savaş ilan etmiş, Fransa ile olan işbirliğinden bir avantaj sağlamayacağına söz vermesine rağmen bu diplomasi başarılı olmuş, İngiliz-İran anlaşması yeniden sağlanmıştır¹⁹². Neticede 1807 yılında İran-Fransa arasında Hindistan’a askeri sefer düzenlemeyi esas alan anlaşma imzalanmıştır¹⁹³.

Osmanlı-Rusya arasındaki mücadeleden faydalanan Napolyon, Friland’da Ruslarla yaptıkları savaşı kazanmıştır. Bunun üzerine Rus Çarı ile Tilsit’te İran ve Osmanlı Devleti Topraklarının paylaşılmasını içeren anlaşma imzalanmıştır. Tilsit antlaşmasına göre, Fransa, Rusya’nın Avrupa’da kendisine yapacağı yardıma karşılık Osmanlı ile Rusya arasında barış için aracılık yaparak antlaşma yapılmasını sağlamayı kabul etmiştir. Napolyon, Osmanlıları Eflak ve Boğdan’ı Ruslara bırakmaları için ikna etmeye çalışacak bunda başarılı olamazsa Rusya’nın bu yerleri kuvvet ile alması için kendisine yardım edecekti. Napolyon, Lehistan krallığını diriltmek projesinden vazgeçecek, karşılık olarak da Rusya, Yunan adaları ile Dalmaçya ve Cattaro üzerine Fransız hâkimiyetini kabul edecekti¹⁹⁴. Bu anlaşma sonrasında İngiltere ve Rusya arasında Türkistan’da yaşanan anlaşmazlık daha çok artmıştır. Tilsit anlaşması ve sonrasında Osmanlı ve Rusya arasında ateşkesin sağlanması ile İran’ın üç müttefik gücün insafına bırakıldığı belirtilmiştir¹⁹⁵. Napolyon’un Tilsit anlaşmasından sonra fikrini değiştirip Hindistan’ı İran üzerinden işgale düşünmesi İran ve Batı dünyası arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır¹⁹⁶. Fransızların 1807 yılında İran ile yaptıkları anlaşmaya da bağlı kalmayarak Rus işgali altındaki toprakların İran’a iadesi konusundaki taahhütlerini yerine getirmemeleri Fransa- İran arasında gerginliğe yol açmıştır. Fransız itibar ve nüfusunun büyük bir darbe aldığı bu dönemde İngilizler harekete geçerek İran ile anlaşma zemini aramışlardır. Zira Fransız-Rus anlaşması aynı zamanda Hindistan için de büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Neticede İngilizler Tahran yönetimini; *“ancak Rus düşmanı olan bir devlet Rusya’yı İran’a kötülük etmekten alıkoyabilir; eğer Fransız ordusu Hindistan’a gitmek bahanesiyle bir kere İran’a girerse birdaha oradan çıkmaz”* diyerek ikna etmişlerdir. İki taraf arasındaki görüşmeler sonucunda 12 Mart 1809’da yeni bir İngiliz-İran anlaşması imzalanmıştır¹⁹⁷.

¹⁹¹ Saray, 1997, s.49.

¹⁹² Colquhoun, a.g.e., s. 9- 12; Montagu Burrows, The History of the Foreign Policy of Great Britain, London: William Blackwood and Sons, 1895, s. 256.

¹⁹³ Karadeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 55.

¹⁹⁴ Olcay Özkaya Duman, “Yakınçağlarda Osmanlı- Fransa İlişkileri ve Fransa’nın Orta- Doğu Diplomasisi”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6., S.11, 2009, s.530-531.

¹⁹⁵ George De Lacy Evans, On the Practicability of an Invasion of British India; and the Commercial and Financial Prospects and Resources of the Empire, London 1829, s.9.

¹⁹⁶ Jean Paul Roux, Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl, Çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, 2008, s. 417.

¹⁹⁷ Yazıcı, a.g.m., s. 108.

İran ile yapılan bu anlaşmanın ardından İngiltere, Afganistan ile de bir anlaşma imzalamak için girişimde bulunmuştur. Bu amaçla bu ülkeye gönderilmiş olan İngiliz Elçisi Elphinstone o sırada Afganistan Hükümdarı olan Şah Şücaülmülk ile Peşaver’de buluşarak 17 Haziran 1809’da bir anlaşma yapmıştır. Tarihe, “İlk Afgan- İngiliz Anlaşması” olarak geçen bu anlaşmaya göre; Fransızlar ile müttefiklerin Afganistan’dan geçip Hindistan’a gitmek istemeleri durumunda Afgan Şahının buna engel olması, böyle bir durumda İngilizler’in mümkün olduğu kadar savaş masrafını üzerlerine alması kararlaştırılmıştır. Yine bu anlaşmada; iki taraf arasında ebedi dostluk kurulması, iki tarafın birbirlerinin iç işlerine karışmaması ve Afgan Şahının hiçbir Fransızın, tek başına dahi olsa, kendi ülkesine girmesine izin vermemesi gibi şartlar yer almıştır. Bu anlaşma ile Fransa ve İran’a karşı Afganlarla doğrudan ittifaka giren İngiltere, diğer yandan da Hindistan’a kuzeyden gelebilecek saldırıları önlemeye çalışmıştır¹⁹⁸.

İngiltere’nin siyasi manevraları karşısında sessiz kalan Rusya, hâkimiyetini doğu ve güney doğrultusunda genişletmeye çalışmıştır. Bir taraftan Türkistan güzergâhından Çin, Afganistan ve Hindistan'a ulaşmak isteyen Rusya diğer taraftan da Gürcistan ve Dağıstan üzerinden İstanbul Boğazı ve Basra Körfezine çıkmayı amaçlamıştır. Rusya’nın bu hedeflerinin ekonomik, siyasi ve beşeri olmak üzere üç yönü bulunmaktaydı. Ekonomik olarak İngiltere'nin doğuda elinde tuttuğu pazarlara girmek, siyasi olarak güneydeki denizlere inmek isteyen Rusya, beşeri olarak da Türkistan'da etnik ve dini yayılmasını tamamlamak istemiştir. Ancak bu politikasında onun tek rakibi İngiltere olmuştur. Rusya’nın bu bölgede güçlenmesinde temel hedeflerinden biri Hindistan’ı etki altına almak olmuştur. Bu durumdan büyük endişe duyan İngiltere, Hindistan’ı korumak adına Kafkas, İran ve Türkiye’deki çıkarlarından dahi vazgeçmeye hazır davranmıştır. Nitekim 1813 yılında imzalanacak olan Gülistan antlaşması da bu korkudan kaynaklanmıştır¹⁹⁹.

XIX. yüzyılın başlarında Kafkaslar, Rusya ile İran arasında bir hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Rusya ve İran arasında 1804 yılında başlayan bu mücadeleyi Rusya kazanmış 1806 yılına gelindiğinde, Revan, Nahçıvan, Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Bakü, Kuba Hanlıkları Rusya tarafından ele geçirilmiştir. Ancak bu durumun İran tarafından kabul edilmesi daha sonra yapılacak olan anlaşmalarla olmuştur. 1812 yılında başlayan İran-Rus savaşları Rusya’nın zaferi ile sonuçlanmış ve Gülistan antlaşması imzalanmıştır. 12 Ekim 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşmasına göre; Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya’nın hâkimiyetine bırakılmıştır²⁰⁰. Gülistan antlaşması Rusya’nın Trans Kafkasya üzerindeki egemenliğini güvence altına almasında oldukça etkili olmuştur²⁰¹. Rusya, Gülistan Antlaşması ile Gence, Karabağ ve Kafkasların tamamını ele geçirdiği gibi Hazar Denizi’nde donanması olan tek devlet haline gelmiştir²⁰².

Gülistan Antlaşması ile bütün Azerbaycan Hanlıkları (Bakü, Şirvan ve Şeki)’nin Rusya’ya dâhil edilmesine ve İran’ın Doğu Gürcistan ve Dağıstan’da hak iddia

¹⁹⁸ Z. V. Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.221.; Yazıcı, a.g.m., s. 109.

¹⁹⁹ Zaur Aliyev, “Rusya ve İran Arasında 1828 Yılında Türkmençay Antlaşmasının Gizli Taraflarına Işık Tutan Tarihi Belgeler Üzerine”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 23, 2016, s. 325.

²⁰⁰ Okan Yeşiloat, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 36, Erzurum 2008, s. 188.; Sir Clements Robert Markham, A General Sketch Of The History of Persia, Longman. Green, London 1874, s. 378.

²⁰¹ A Narrative of the Russian Military Expedition To Khiva Under General Perofski in 1839, Translated from the Russian fort he Foreign Department of the Government of India, Calcutta, 1867, s. 26.

²⁰² İsmail Safa Üstün, “İran: Safevilerden Günümüze Kadar”, DİA, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 401.

etmekten vazgeçmesine rağmen Revan ve Nahçıvan Hanlıkları İran’ın himayesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak Napolyon’un daha önce verdiği söze bağlı kalmaması sonucunda İran, Rus Çarlığı karşısında yalnız kalarak Gürcistan’ı kesin olarak Rusya’ya bırakmak zorunda kalmıştır²⁰³. İran, bu antlaşma sonrasında Güney Kafkasya topraklarında hak iddia etmeyeceğini kabul etmesine rağmen, yönetimde bulunan Kaçar Hanedanı, İngiltere ve Fransa’yla işbirliği yaparak, Rusya’ya karşı saldırı hazırlıkları yapmıştır²⁰⁴. Çarın bu antlaşma ile İran’daki etkilerini ortadan kaldırmayı hedeflediğini anlayan İngilizler, her türlü yardımda bulunacaklarını vaad ederek Feth Ali Şah’ı bir yandan Ruslar’la yeni bir savaşa girmesi için kışkırtmışlar diğer yandan da daha önce hazırlanmış olan antlaşma metnini esas tutarak yeni bir metin hazırlamışlardır²⁰⁵.

Rusya’nın Doğu’daki uygulama ve tasarıları, İngiltere için 1813 yılında İran’da imzalanan Gülistan anlaşmasından sonra bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Gürcistan’a hâkim olmak için İran ile mücadele eden Ruslar, 1813 yılında onları ağır bir yenilgiye uğratarak Aras nehrine kadar Kafkasların büyük bir kısmına hâkim olmuşlardır. Gülistan anlaşmasının tarihçiler ve politikacılar tarafından İngiliz-Rus rekabetinin başlangıcı olarak algılandığı ifade edilmektedir. Bu anlaşma, Rusya’ya Hazar denizinin bütün batı kıyılarının kontrol altına alınması, hâkimiyetini batıya doğru Erivan’a ve Gürcistan’ın bir kısmına kadar genişletmesi imkânını vermiş, Rusya’yı Hazar’ın tartışmasız bir gücü haline getirmiştir²⁰⁶. Kafkaslardaki Rus hâkimiyeti İngilizlerin dikkatini yeniden bu bölgeye çekmiştir. Rusların Güney Kafkasya’da olan hızlı ilerleyişleri Osmanlı Devleti ve İran’ın yanı sıra İngiltere ve Fransa tarafından da hoş karşılanmamıştır. Nitekim İngiltere ve Fransa, Rusları Güney Kafkasya’dan uzaklaştırmak için Osmanlı Devleti ve İran Şahlığını kullanmak istemişlerdir²⁰⁷. İngilizler İran’daki politik ve ticari nüfuzlarını Rus üstünlüğüne karşı korumak veya dengeyi sağlamak için harekete geçmişler, bunun sonucunda da 1814 yılında İran Hükümeti ile bir dostluk ve ticaret antlaşması imzalamışlardır²⁰⁸. 1814’te imzalanan antlaşmaya göre, İran, Hindistan’a saldıracak bir ordunun sınırlarından geçmesine engel olacak, kendi topraklarına yapılacak bir saldırıda ise İngiltere ile ortak hareket edecekti. Britanya hükümeti buna karşılık 200.000 tümen veya 150.000 sterlin ödeyecek, ancak bu para İngiliz sefirinin gözetimi altında harcanacaktı. Ayrıca İngilizler ordunun yetiştirilmesine de yardım edecek ve malî yardımda bulunacaklardı. İran’ın dış siyasetini tamamıyla İngiltere’ye bağlı hale getiren bu anlaşmadan üç yıl sonra Ruslar, İran üzerindeki İngiliz etkisini ortadan kaldırmak ve Feth Ali Şah’ı Türkler’e karşı yanlarına çekebilmek için bir antlaşma yapmak için girişimde bulunmuşlarsa da sonuç elde edememişlerdir²⁰⁹. İngiltere, İran ile imzaladığı bu anlaşma ile Afganistan ve İran

²⁰³ Cihat Aydoğmuşoğlu, “Abbas Mirza (1789- 1833) ve Dönemi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.4., S.19, 2011, S.130- 131; A. Dirr, “Gülistan”, İslam Ansiklopedisi, MEB, IV, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1993, s. 834.

²⁰⁴ Yeşiloat, a.g.m., s. 188.

²⁰⁵ Tahsin Yazıcı, “Feth Ali Şah”, DİA, 1995, C. XII, s. 452.

²⁰⁶ Gali Oda Tealakh, “Russian Advance in Central Asia and British Response 1834-1884”, The University of Durham Department of History, Doctorate Thesis, 1991, 68.

²⁰⁷ Zekeriya Türkmen, “XIX. Yüzyılın Başlarında Rusların Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)”, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 16-19.

²⁰⁸ Saray, 1997, s.49- 50; bkz. E. Hertslet, Treaties, ect. 1, Concluded between Great Britain and Persia, and between Persia and other Foreign Powers, wholly or partially in force on the Ist April 1891, London 1891, s.6.

²⁰⁹ Tahsin Yazıcı, “Feth Ali Şah”, DİA, 1995, C. XII, s. 452.

arasında meydana gelebilecek herhangi bir savaşta müdahil olmamayı taahhüt etmiştir²¹⁰. Böylelikle Gülistan antlaşması, Hindistan’a yönelik Fransız Rus hedeflerine bir tepki olarak yapılan 1814 yılındaki İngiliz- İran anlaşması ile dengelenmiştir. Bu anlaşmanın maddeleri altında İngiltere, dış işgallere karşı İran’a yardım etme sözünü vermiş ancak Napolyon tehdidinin sona ermesiyle İngiltere’nin İran’daki bütün çıkarı sona ermiştir²¹¹.

1814 senesinde İran ile imzalanan anlaşmadan sonra Hindistan’ın kuzeyden ve batıdan bir tehdiye açık olduğunu gören İngilizler, bu amaçla çeşitli tedbirler almanın yollarını aramışlardır. Bu durum daha önce de belirtildiği üzere Türkistan’daki Rus-İngiliz rekabetinin de başlamasında etkili olmuştur. İngiltere, batı bölgesini kısmen güvenceye aldıktan sonra Hindistan’ın kuzeyi yani Afganistan’ı güvence altına almaya çalışmıştır. İngilizler, bu süreçte Hindistan’ın kuzeyindeki memleketleri daha iyi tanımak ve buralardaki İngiliz nüfuzunu geliştirmek istemişlerdir. Bu amaçla da Hindistan’daki İngiliz Valiliği görevlilerinden M. Elphistone ile H. Pottinger, gerekli inceleme ve araştırmaları yapmak üzere Afganistan’a gitmişlerdir. M. Elphinstone ile H. Pottinger Belucistan ile Afganistan’ı gezerek o memleketler hakkında detaylı bilgiler toplamışlardır²¹². Indus nehrinin batı kıyısında yer alan geniş bir ülke olan Afganistan savaşçı kabilelerin çoğunlukta olduğu bir bölgedir. M. Elphinstone 1809 yılında Afganistan’ı ziyaret ettiğinde ülke güçlü bir monarşinin içinde olup Ahmet Şah’ın yönetimi altındadır. Ancak bu tarihten itibaren iç rekabet ve taht kavgaları ile monarşi parçalanmış ülke kabile reislerinin idaresinde el değiştirmiştir. Bu durum sonraki yıllarda da devam etmiştir. Sir Alexander Burnes, 1832 yılında Afganistan’ı ziyaret ettiğinde ülkenin büyük bir kısmı dört kabile reisinin idaresinde bulunmaktaydı. Bu kabile reisleri Peşaver, Kabil, Kandahar ve Herat’ı nispeten kendilerine merkez edinmişlerdir. Sonraki dönemlerde Hindistan’daki İngiliz Hükümeti, Afganistan’ın politik ilişkilerine müdahale etme ihtiyacı duymuşlardır. 1839 yılında İngiliz ordusu Afgan tahtında hak iddia eden rakipler arasındaki mücadeleye dâhil olmuştur²¹³. Bu durum İngiltere’nin Afganistan hakkında detaylı bilgi edinmesi için bir fırsat yaratmıştır. Fransız tehlikesinden kurtulan İngiltere, Hindistan güzergâhındaki İran, Afganistan ve Türkistan toprakları üzerinde Rusya ile olan mücadelesini hızlandırmıştır²¹⁴.

XIX. yüzyılın başında İranlılarla Ruslar arasında yaşanan sorunların çözülmesi için arabuluculuk görevi üstlenen İngilizlerin bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İngilizlerin İran’ın taleplerini karşılayamamaları üzerine Rus-İran Harbi yeniden başlamıştır. İran ordusu Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmek üzere, 16 Temmuz 1826 tarihinde harekete geçmiştir. Ancak bu savaşta İran ordusu Rus ordusuna mağlup olurken Revan ve Nahcivan Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. İran ordusunun başkomutanı Veliht Abbas Mirza yaklaşmakta olan kış şartları yüzünden anlaşma yapmak istediğini General İvan Fyodoroviç Paskeviç’e iletmiş, bu durumdan istifade eden Rus ordusu hiç zorlanmadan 3 Ekim’de Marendi’yi, 14 Ekim’de de Tebriz’i ele

²¹⁰ Yılmaz Karadeniz, İngiltere’nin İran Afganistan Politikası (1848- 1870), Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD), Sayı:11, Diyarbakır 2008, s.119.

²¹¹ Tealakhi a.g.t., s.135-136.

²¹² Saray, 1997, s.49- 50; Çetin, 2000, 2-3;Detaylı bilgi için bkz. M. Elphistone, An Account of the Kingdom of Caubul, London, 1815, s.1; H. Pottinger, Travels in Beloochistan and Sinde, London, 1816, s.3.

²¹³ “Overland Journey From India to England”, Saturday Magazine , S. 18/ 546, 1841, s. 211. ; Vambery, Central Asia and The Abglo- Russian ..., s. 42.

²¹⁴ Thomas Holdich, The Gates of India, Being an Historical Narrative, London : Macmillan and co., limited, 1910, s. 411; Karadeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 54.

geçirmiştir²¹⁵. İngiltere’nin Kabil’deki yenilgisini telafi etmeye çalıştığı bu dönemde İran’ın Hazar Denizi üzerindeki Türkmenlerin korsanlık faaliyetlerini durdurmak için Rusya’dan yardım istemesi Rusya’ya fırsat yaratmıştır²¹⁶. İkinci kez ağır bir yenilgiye uğrayan İranlılar bir nevi teslim manasına gelen Türkmençay anlaşmasını imzalamak zorunda kalmışlardır²¹⁷. 1804- 1813 ve 1826- 1828 yıllarında yaşanan İran-Rus savaşlarında Azerbaycan valisi olarak önemli bir rol oynamış olan veliaht Abbas Mirza, Tebriz’in Ruslar tarafından zaptından sonra bu anlaşmanın imzalanmasında oldukça etkili olmuştur²¹⁸. Bu anlaşma ile Rusya, Erivan ve Nahcivan hanlıklarını ilhak etmiş, Rusya’nın İran’dan beş milyon tümen tazminat alması kararlaştırılmışsa da sonrasında bu miktar azaltılmıştır²¹⁹.

Türkmençay anlaşması ile İran, Hazar denizi üzerinde savaş gemisi bulundurma hakkını kaybederken Rusya böyle bir kısıtlama içine girmemiştir. Astarabad körfezinin ağzında yer alan Ashurada’yı kontrol altına alan Rusya, buradaki varlığını güçlendirmek için çalışmıştır. Rusya’nın savaşmaksızın stratejik yollarla sürdürdüğü bu politika, Türkistan’ın en stratejik noktalarına sahip olmasında oldukça etkili olmuştur²²⁰. Rusya’nın İran üzerinde oluşturduğu nüfuz ve dış politikada İran’ı etkileme gücü, Feth Ali Şah zamanında (1797-1834) Rusya ile yapılan Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşması (1828) ile belirginleşmiştir²²¹. Rusya, 14 Eylül 1829 yılında Osmanlı Devleti ile imzaladığı Edirne antlaşması ile büyük bir savaş tazminatı ve Avrupa’da kazandığı imtiyazlara ek olarak Asya’da Anapa, Poti, Akhaltsykh, and Akhalkalaki bölgelerini ele geçirmiş, böylece Kafkasya’nın güneyindeki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Rusya, Türkiye ile olan bu savaşın sonuçlanmasından sonra dikkatini İran’a çevirmiş, Şah Hükümetinin doğuda saldırgan girişimlerde bulunmasını teşvik etmiştir²²².

Rusya, İran ile imzaladığı Türkmençay, Osmanlı Devleti ile imzaladığı Edirne antlaşmalarına göçler ile ilgili maddeler koymuştur. Böylece, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı’dan ve İran’dan toplam bir milyon kadar Ermeni, Azerbaycan’ın Revan ve Karabağ, kısmen de Gence ve Nahçıvan bölgelerine yerleştirilmiştir. Rusya uyguladığı bu göç siyaseti ile Kafkasya’daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hâkimiyet kurma yoluna gitmiş ve Kafkasya’daki Müslüman halkın kolayca yönetilmesini sağlamıştır. Rusya bu siyaseti ile öncelikle Kafkasya’daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli yerleşmeyi, ikinci olarak da bir Dünya devleti olmak için komşu ülkeler (Osmanlı ve İran) işgal edilirken orada yaşayan Ermenilerin

²¹⁵ Yeşiloat, a.g.m., s. 188.

²¹⁶ Colquhoun, a.g.e., s. 15.

²¹⁷ Saray, 1997, s. 51; Aliyev, a.g.e., s. 328.

²¹⁸ Mustafa Fayda, Şah Abbas, DİA, 1988, C. I., s. 27; Robert Grant Watson, A History of Persia From the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858 with a Review of the Principal Events that Led to the Establishment of the Kajar Dynasty, London : Smith, Elder and Co., 1866, s. 240- 243.

²¹⁹ V. Minorsky (1988). “Türkmen Çayı”, İslam Ansiklopedisi MEB, C. XII/II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 660.; A, Narrative of the Russian Military Expedition To Khiva Under General Perofski in 1839, Translated from the Russian fort he Foreign Department of the Government of India, Calcutta, 1867, s. 26; Mustafa Tanrıverdi, “Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’da Ermenileri İskan Politikası ve Türklerin Göçü”, Yeni Türkiye , C. II, 2014, s. 939- 940.

²²⁰ Colquhoun, a.g.e., s. 16.

²²¹ Sıtkı Uluerler, “Herat Meselesi ve İran- İngiliz Savaşının (1856- 1857) Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, Turkish Studies, S.10/1, 2015, s. 808.

²²² Russia’s March Towards India, By an Indian Officer, C.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 92.

gücünden istifade etmeyi planlamıştır²²³. Rusya’nın aynı politikayı sonrasında Türkistan bölgesinde de uyguladığı, bölgedeki etnik yapıyı değiştirerek güçlü bir hale geldiği görülmektedir.

1828 yılında imzalanan Türkmençay anlaşması ile İran topraklarındaki Rus işgalleri resmen kabul ettirilmiştir. İngiltere, Rusların dikkatini Türkistan’dan Kafkaslara çekmek için İran topraklarındaki Rus işgalini onaylamış hatta aracı olmuştur. Nitekim bu durum 1828’den 1857 yılına kadar Rusya’yı meşgul ederek Hindistan üzerindeki Rus tehdidini de geçici olarak uzaklaştırmıştır²²⁴. Rusya, bu süreçte mevcut konumunu daha çok güçlendirmiş, esasında Hindistan’ı işgal planındanda vazgeçmemiştir.

Türkmençay ve Edirne anlaşmaları ile İngiliz Hindistanını savunma meselesi askeri bir meseleden politik bir meseleye dönüşmüş olup Hindistan’ı işgale karşı nasıl savunacağını düşünen ve Rusya’nın genişlemesini durdurmak için bir çözüm arayan İngiltere, Yakınoğu’da istikrarı korumak için çalışmıştır. Yazar, İngiltere açısından iki farklı bakış açısı bulunduğu bahsetmiş olup sosyal reformun Hindistan ve Yakınoğu devletlerini İngiltere’nin birer kopyası haline dönüştürmeyi kapsadığını askeri ve diplomatik reformun ise politik ve sosyal sistemin devamını kapsadığını belirtmiştir. Sosyal reformun ticaret yoluyla gerçekleşmesinin ticareti koruyacağını ifade etmiştir. İngiltere, Hindistan savunmasını ucuza ve çaba göstermeden gerçekleştirmek amacıyla Yakınoğu devletlerinin idarecilerinden bölgede İngiliz ticaretini korumalarını istemiştir. Ancak Sind emirleri İngiliz ticaretini koruyamayacaklarını bildiklerinden Hindistan’ın İngiliz gemilerine açılmasına şiddetle karşı çıkmışlardır²²⁵.

İngiltere’nin Yakınoğu’da ticaretini genişletmek istemesinde kar amacı gütmeyeceği, İngiliz tüccarların buradaki ticaretin genişletilemeyeceğini bildikleri, İngiliz üretiminin Yakınoğu devletlerinin gelirlerini arttıracığı ve İngiltere’nin bölgede güvenliği sağlamak için bunu istediği belirtilmiştir. İngiliz politikasındaki bu değişiklik, 1828- 34 yılları arasında Türkiye’nin yanısıra İran politikasında da yerini almıştır. Elphinstone heyetinin 1808 yılında Peşaver’de Şah Şuca’ya gönderilmesinden itibaren İngiltere, Afganistan ile olan bağlantının Sind ya da Sihlerle bir savaşa yol açacağını anlamıştır. 1834 yılında Afganistan’ın işgaline yol açacak alternatif bir yol olan ancak rahatsızlık verecek bir seçim teklif edilmiştir. İngiliz Hindistanı’nın güvenliğinin sağlanmasının Rusya’nın Yakınoğu’daki politik etkisi ve bölgesel genişlemesinin sınırlandırılmasına bağlı olması durumunda Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasında Türkistan içlerine doğru uzanan bir tampon bölgenin oluşturulması ile Rusya’nın Hive’ye, oradan da Amu Derya boyunca doğuya doğru, Afganistan’a genişlemesinin önlenebileceği düşünülmüştür. Hive ve Buhara, köle ticaretini sonlandırmaya ikna edilinceye ve tercihen yerleşik alışkanlıkların göçebeliliğin yerine geçmesine kadar Rusya’nın bu konuda müdahil olacağı, Türkistan’a olan tutumunun Türkiye ya da İran’a olduğu gibi olmayacağı düşünülerek ticaretin genişlemesinin sosyal bir reforma neden olabileceği ifade edilmiştir²²⁶. Rusların İran’ı hâkimiyet altına alarak buradan Afganistan ve Hindistan’ı tehdit edebilecek bir pozisyona ulaşmaları

²²³ Mustafa Tanrıverdi, Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’da Ermenileri İskan Politikası ve Türklerin Göçü, Yeni Türkiye , C. II, 2014, s. 939- 940.; Reha Yılmaz, “Kafkasya’da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, S. 2(1), 73- 74.

²²⁴ Yılmaz Karadeniz, “İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi (1856- 1869)”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2009, S.20, s. 57- 66.

²²⁵ Ingramm, a.g.e., s. 337.

²²⁶ Ingramm, a.g.e., s. 338.

İngilizleri oldukça endişelendirmiştir. İngiliz basınında Hindistan’daki İngiliz hâkimiyetinin kuzeyden Rus tehdidi altında olduğu konusu tartışılmaya başlanmıştır²²⁷.

XIX. yüzyılın başlarında Türkistan hakkında İngiltere’nin bilgisi kısıtlı olup bunun başlıca iki nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki İngiltere’nin bölge ile oldukça geç ilgilenmeye başlamasıdır. 1826- 28 Rus-İran savaşı ile birlikte Rus İmparatorluğu’nun Hindistan’a doğru genişleme hareketinin başlamasının ardından Türkistan, İngiltere açısından stratejik önem kazanmış ve İngiltere’nin dikkatini çekmiştir. İkinci unsur ise Türkistan’ın milli bir devlet veya sınırları kesin olarak tanımlanmış bir bölge olamayışından kaynaklanmıştır²²⁸. Daha öncede ifade edildiği üzere İngiltere bu tarihten sonra İran politikasını değiştirmiş, İran’ı tampon bölge olarak korumak yerine Türkistan hanlıklarını Rusya’nın ilerleyişine engel bir bariyer olarak kullanmak istemiştir. Ancak hanlıklar arasındaki rekabet ve mevcut koşullar buna izin vermemiştir.

İngiliz Hindistanının güvenliği konusundaki endişelenen Wellington, İran politikası konusunda ikilem yaşamıştır. Türkiye’ye karşı güç kullanmanın Hindistan’da kargaşaya yol açabileceği ve Hindistan’ın gelecekteki güvenliğini tehlikeye sokabileceği, Rusya’yı tehdit etmenin ise Türklere karşı yardım etmek şeklinde görülebileceği ve Rusya’nın Asya’da misilleme yapmasını teşvik edebileceği düşünülmüştür. Diğer yandan Rusya’nın Yunanistan’da durdurulmasının onları İran’a itebileceği ve bir daha Yunanistan’a döndürmenin zor olacağı anlaşılmıştır. Bu noktada Doğu sorunu ve İngiliz Hindistanı’nın güvenliği meselesinin birbirinden ayrılamayacağı belirtilmiştir. 1828 yılında Yunanistan sorunu Avrupa’nın yanı sıra Asya’da ortaya çıktığında kıtasal bir müttefik olmadığı sürece İngiltere’nin açıkça ve doğrudan Rusya’ya karşı çıkamayacağını bilen İngiliz politikası Avusturya’nın Yakın Doğu politikası konusunda tereddüt yaşamıştır. Wellington 1829 yılında Doğu’daki savaflara kadar beklemiş, bu tarihten itibaren Yakındoğuda yeni bir güç dengesi yaratmak için çalışmıştır. Bu metotlardan biri, Dış işleri sekreteri Lord Aberdeen’in tavsiyesiyle Yunanistan’ın geliştirilmesidir. Yunanistan’a yardım edilerek ve Türklere halefi olarak görülerek bunun karşılığında İngiliz ticareti teşvik edilerek İngiltere’nin, Rusya’nın Doğu Akdeniz’deki genişlemesini durdurabilecek kadar güçlü ve istikrarlı olması sağlanabileceği düşünülmüştür. Ancak diğer yandan Yunanistan’ın İngiliz Hindistanını savunamayacağı da görülmüştür. Ellenborough, yönetim kurulunun başına geçer geçmez Aberdeen’in Wellington üzerindeki etkisi ile mücadele etmeye başlamıştır. İngiliz Hindistanı’nın güvenliğinin Avrupa’daki güç dengesine değil Türkiye’nin korunmasına bağlı olduğunu savunmuştur. Seçilen yöntem ile İngiltere Asya’daki büyük oyunda Yakındoğu’daki güç dengesi oluşturmayı da amaçlamıştır. 1829 yılında Edirne anlaşmasını takiben Türkmençay antlaşmasıyla birlikte İngiltere, Hindistan’a yaklaşan tehlikenin farkına varmıştır. Wellington, seçilen yolun doğru olmadığını, müttefiklerine daha büyük fedakârlıklar yaptıklarını ancak karşılık alamadıklarını savunmuştur. Rusya’nın Yunanistan’a Türkiye’ye saldırmak için yardım ettiğini, Rusya’nın aleti olduklarını belirten Ellenborough, biran önce gerçeğin farkına varmaları gerektiğini ifade etmiştir. Yakındoğu’daki çıkarları konusunda İngiltere’nin Rusya’ya bağlı olmayacağını anlaşıldığını belirten Ingrams, Avusturya ve İngiltere’nin Rusya’nın dikkatini Batı Avrupa’ya çekmeye çalıştıklarından bahsetmiştir. Yunan

²²⁷ Saray, 1997, s. 51- 52.; J.H. Gleason, The Genesis of Russophobia in Great Britain, London 1950, s. 165- 187.; Sir Aucland Colvin, The Last Lieutenant- Governor of North West under the Company, Oxford, 1895, s. 85.

²²⁸ Geoff Watson, Siting The Stage: Representations of Central Asian Environments in British Literature, 1830- 1914, New Zealand Journal of Asian Studies 9, 1, 2007, s. 98.

isyani sırasındaki durum doğrudan Rusya’yı tehdit ettiğinden her ikisi de başarısız olmuştur. Ingramm; Edirne ve Münchengratz arasında Rusya’nın Yakındoğu’daki politikasının İngiltere tarafından yanlış anlaşıldığını belirtmiştir. Paul tarafından başlatılmış olan alternatif bir Rus politikasını takip eden Nicholas, İngiltere ve Fransa’dan ziyade Rusya’nın baskısı altında kaldıkça Türkiye ve İran’ı güney sınırındaki zayıf devletler olarak korumayı istemiştir. Yazar, Rus politikalarının amacının hem tüm Yakındoğu’da Rus gücünü üstün kılmak hem de eşit seviyede İngiliz Hindistanı’nı tehdit etmek olmasına karşın İngiltere’nin bu gerçekliği anladıktan sonra dahi politikasının daima aynı kaldığından bahsetmiştir. Asya’daki “Büyük Oyun” adı verilen bu çekişme 1829- 30 kışında başlamıştır. İngiltere; Çanakkale boğazı ve İran’ın Rusya’nın eline geçmesi durumunda Türkistan ve Bağdat’ta durmayı düşünmüştür²²⁹.

Ruslar ise Türkmençay ve Edirne antlaşmaları ile İran ve Türkiye’den az sayıda ancak oldukça değerli bölgeleri almışlardır. Türkiye; Karadenizin doğu kıyısında Anapa ve Poti’yi kaybederken İran; Erivan ve Nahçıvan ile Kafkasya’dan Azerbaycan’a geçişin kontrolünü kaybetmiştir. Rusya’nın zaferleri sonucunda Tahran’daki İngiliz halkı oldukça sıkıntı çekmiştir. Rusya’nın gerçekleştirdiği işgaller ile Küçük Asya’nın kaderini tayin edebilecek güce ulaştığı, doğuda ve batıda ilerlemesinin önünde ciddi bir engel kalmadığı ifade edilmiştir. Castlereagh ve Canning’in Yakındoğu’yu görmezden gelme noktasındaki kararlılığı sonucunda İran, Avrupa güç dengesinin bir unsuru haline gelmiş, Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasındaki sınır Kafkasya’dan Horasan’a, doğuya doğru ilerlemiştir. Ellenborough’un 1829 Ekiminde Rusya’yı İran’daki işgali genişletme doğrultusundaki herhangi bir girişiminin bir Asya gücü olarak İngiltere tarafından hoş karşılanmayacağı konusunda uyarıyı istediği belirtilmiştir. Rusya’nın genişlemesinin İngiliz Hindistanı’nı tehlikeye sokacağı ve dolayısıyla durdurulması gerektiği savunulmuştur. Canning, Rusya ile herhangi bir tartışmadan kaçınmayı istemekle birlikte Hindistan Hükümetinin İngiliz-İran ilişkilerini sürdürmesini istemiştir. Ancak bu uyarı gerek Rusya’nın İran’dan daha fazla talebi olmaması gerekse Ellenborough’un kabine arkadaşlarının uygun bulmaması sebebiyle gönderilmemiştir. Ellenborough, 1828 Eylül ayında yönetim kurulunun başkanı olduktan sonra Türkistan’daki bu rekabette önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Onun politikasının açık ve basit olduğunu belirten Ingramm kendisinin en uygun zamanda Rusya’ya karşı dünyadaki bütün silahlı araçları göndermek için çabalayacağını söylediğini ifade etmiştir. İran ordusunun almış olduğu yenilgiler İran’ın bir müttefik olarak kullanılamayacağını ve Rusya’nın geri çekilmesini sağlayamayacağını ispatlamıştır. İlk olarak 1810 yılında Wellesley’in fark ettiği üzere coğrafi konum olarak İran ve Türkiye’nin İngiltere ve İngiliz Hindistanı’nın değil Rusya’nın komşusu olması, Rusya’nın onlardan daha fazla istekte bulunabileceği ve hamisi olmayı deneyebileceği anlamına gelmekle birlikte bu durum İngilizlerin önlemeye çalıştıkları durumun meydana gelmesine yol açabileceği de görülmüştür. Bu farkındalık; Napolyon savaşlarından itibaren Castlereagh ve Canning’in politikasının bir sonucu olarak İngiltere’nin İran ile işbirliği yaparak Hindistanın güvenliğini sağlayamayacağını ortaya koymuştur. Yakındoğu devletlerini daima İran’ın üstünde sayan İngiltere onları hiçbir

²²⁹Ingramm, a.g.e., s. 48- 50; Zaur Aliyev, “Rusya ve İran Arasında 1828 Yılında Türkmençay Antlaşmasının Gizli Taraflarına Işık Tutan Tarihi Belgeler Üzerine”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 23, 2016, s. 325; V. Minorsky (1988). “Türkmen Çayı”, İslam Ansiklopedisi MEB, C. XII/II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 660.

zaman tehdit etmediğinden İngiltere’nin Fransa ya da Rusya ile bağlantısını tercih edecektir²³⁰.

Nahçıvan ve Erivan’ın düşmesinin ardından İran, Rusya’ya İngiltere’den daha fazla önem vermeye başlamıştır. Rusya’nın Kafkasya’daki kaybı için İran’a tazminat olarak Bağdat ya da Herat’ı ele geçirmesi için yardım girişiminde bulunma ihtimali İngiliz Hindistanı’nı tehlikeye sokmuştur. Her iki durumu da önlemek zorunda olan İngiltere, Türkmençay ve Edirne antlaşmalarından sonra Rusya’nın daha fazla bölge talep etmesinden endişe duymuş olup, Rusya’nın İran ve Türkiye’yi kullanabileceği konusundaki endişeleri de devam etmiştir. Rusya’nın Türkiye ve İran’da etkisini arttırmaya çalışması, İngiliz Hindistanı savunmasını askeri değil politik bir sorun haline getirmiştir. Türkistan’daki rekabette Aralık 1829 yılından itibaren rol oynamaya başlayan İngiltere, iflas ve isyanlardan koruyarak Hindistan’ın işgalini önlemeye çalışmıştır. İsyân çıkmasından endişe duyan Hindistanlılar Avrupa’da Metternich gibi isyanın tüm Asya’ya yayılmasından korkmuşlardır. Rusya’nın Afganistan’a yeteri kadar yaklaşması ya da İran’ın kaynaklarını pratik olarak kullanabilecek güce ulaşması, Rusya’nın savaşa girmeksizin bölgedeki üstünlüğünü arttırmıştır. İsyân ve endişeleri önlemek ve İngiliz Hindistanı’nın savunmasını uzaktan ve ucuza gerçekleştirmek İngiltere’nin Türkistan’dan gerçekleştirebileceği bir durumdur. Yazar, Rusya’nın gücünü Polonya ya da Balkanlarda sınırlama çabasının İngiliz Hindistanı’nı tehlikeye sokacağını belirtmiştir. İngiltere’nin hem Hindistanın güvenliğini sağlamak hem de Avrupa’daki güç dengesini korumak için tüm Yakınoğu’daki Rusya’nın etkinliğini kontrol altında tutması ve kendisini kısıtlamaması gerekmiştir. Endüstriyel devrimin ikinci aşamasında, XIX. yüzyılın başlarındaki genel hava İngiltere’nin Yakınoğu’da bir savaş için mallarının kalitesi ve çeşitliliği açısından büyük bir varlığa sahip olduğu şeklindedir. Yakınoğu’da ticaret Hindistan’daki Hristiyanlık gibi imparatorluğa hizmet etmekteydi. Ingramm, İngiltere’nin Yakınoğu ile olan ticaretinin yetersiz ve ihtiyacı karşılayamayacak düzeyde olduğunu belirtmiştir. Ellenborough, Türkistan’da Ruslar ile mücadele etmek için 1830 yılında Hindistan’a uzanan yeni ticaret yolları açmayı planlamış, Aberdeen onlarla Türkiye ve İran’da mücadele etmek için, Erzurum vasıtasıyla Azerbaycan içlerine uzanan yolu geliştiren İngiliz elçiyi Trabzon’a göndermiştir. Yazar bu durum başarılı olması durumunda Asya’daki büyük oyunda tüccarların etkin bir rol oynayacağını belirtmiştir. Bu karar Türklere yönelik İngiliz politikasında ne kadar büyük değişiklik olduğunun ispatı olmuştur. Daha önce de bahsedildiği üzere İngiliz politikasında Türkmençay ve Edirne antlaşmalarından sonra değişiklik meydana gelmiştir. Lacy Evans, Hobson gibi yazarlar bu politik değişiklikte önemli etkilerde bulunmuşlardır. Bu kişiler hem hükümetin korkularını belirginleştirmişler, hem de İngiliz Hindistanı’nın nasıl savunulabileceğini açıklamışlardır. Bu kişiler; Castlereagh ve Canning’in Avrupa’daki güç dengesini rahatsız eden, Wellesley ve Wellington’un Rusya’nın güney sınırı boyunca huzursuzluğa yol açarak Rusya’ya saldırmak gibi İngiltere’nin Asya’daki faaliyetlerindeki iki geleneksel bakıştan uzaklaşan bir strateji önermişlerdir. Hindistan’ın Türkistan’dan savunulması fikri ön plana çıkmıştır. Evans’ın varsayımları, Napolyon savaşlarından itibaren süregelen Avrupa’nın güç dengesinde önemli bir değişiklik yaratmıştır. Rusya, Fransa’dan daha güçlü ve tehlikeli bir güç haline gelmeye başlamıştır. İngiltere, Fransa’yı durdurmakla meşgul olduğundan Rusya’nın Türkistan’daki genişlemesini önceden görmezden gelirken bu defa Yakınoğu’da Rusya’yı durdurmak, İngiltere’nin çıkarları için hayati bir önem taşımaya başlamıştır.

²³⁰Ingramm, a.g.e., s. 50- 53; Sıtkı Uluerler, “Herat Meselesi ve İran- İngiliz Savaşının (1856- 1857) Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, Turkish Studies, S.10/1, 2015, s. 808; Aliyev, a.g.e., s. 325.

İngiltere’nin Küçük Kaynarca anlaşması altında Viyana’yı yerleşimine dâhil eden Rusya’nın Türkiye’deki haklarını sınırlandırma noktasındaki başarısızlığı Rusya’nın konumunu güçlendirmiştir²³¹.

İngiltere ve Fransa için Rusya’ya karşı Karadeniz’de tehdit oluşturan tek güç olan Polonya’nın parçalanması güç dengesini tehlikeye sokmuştur. Rusya’nın İstanbul ve Çanakkale boğazının kontrolünü elde etmesi, Trabzon’dan Musul yoluyla Basra’ya ticareti açması, Basra körfezinde etkinlik kazanması, genişlemesinin önünde bir engel kalmaması anlamına gelmekteydi. Rusya’nın İngiliz Hindistanı’nı tehdit eder pozisyona ulaşması ile İngiltere’nin ikilemi iki katına ulaşmıştır. Rus seyyah Baron Meyendorff’un Rusya’nın Türkistan’ı geliştireceği ve buraya medeniyeti götüreceğini iddia ettiği belirtilmiştir. Birçok İngiliz tarafından inkâr edilen bu iddia James Baillie Fraser’i takiben Evans’ın Hive’yi Türkistan’ın en stratejik noktası olarak görmesine sebep olmuştur. Rusya’nın Hive’yi işgalini takiben bir başka Rus seyyah Muravyev’in Hindistan, Afganistan ve Türkistan ticaretinin kuzeybatıya doğru Hazar ve Volga istikametine çekileceğini bildirdiği ifade edilmiştir. Ticarete yaşanan her türlü gelişmenin Rusların İngiliz mallarına uyguladığı gümrük vergisi kısıtlamaları ve politik tehdit sebebiyle İngilizlerin işine yaramayacağı görülmüştür. Evans’ın Hazar’ın doğu kıyılarında Rus gücünün görülmesinin Hindistan halkını en çok huzursuz ve tedirgin eden konu olduğunu belirttiği ifade edilmiştir. Evans, Rusların Hindistan’ı işgal etmek istemeleri durumunda, Basra körfezinde yerleşen İngilizlerin saldırma ihtimali sebebiyle Azerbaycan’dan İran’a değil Herat’a doğru ilerleyeceklerini, Hazar’ın doğu kıyılarından Hive’ye, Amu Derya’dan Belh ve Kunduz istikametine ilerleyeceklerini Hindikuş’un karşısından Kabil’e geçeceklerini düşünmüştür. Bu yürüyüşün iki seferden oluşacağını belirten Evans bunlardan ilkinin Hazar ve Belh arasında diğerinin ise Hindikuş ve Hayber geçidi arasında olacağını ummuştur. Rusya, İngiltere’nin bu bölgelerde savunmada güçlük çekeceğini bildiğinden ilerlemek için Amu Derya’nın yukarısını ve Hive boyunca uzanan yolu seçmiştir. Buhara ve Hive, direniş açısından oldukça zayıf olmakla birlikte İran’ın da Rusya’dan ziyade kendisini işgal eden Afganistan’a tutunması düşük bir olasılık olarak görülmüştür. Evans’ın bu koşullarda İngiltere’nin Asya’daki müttefikinin Afganistan olacağını düşündüğü belirtilmiştir. Evans, 1828 yılında Rusları uzlaşmaya zorlamak için Hindistan süvari birliğini İran’da savaşmak için göndererek Hazar üzerinde Astarabad temel alınarak Karadeniz’de birleşik bir operasyon gerçekleştirmeyi ve Rusya’nın Hive ile olan iletişimini kesmeyi önermiştir. Türkmençay antlaşmasının maddeleri ve Edirne antlaşmasını takiben Rusya’nın sultan üzerindeki baskıcı etkisi bu saldırının gerçekleştirilemeyeceğini ispatlamıştır. Bunun yerine İngiliz Hindistanı’nın savunmasının doğuya ve batıya doğru kaydırılması düşünülmüştür. Hindistan Hükümetinin Buhara, Kabil ve Peşaver’e göndereceği elçiler Rusya’nın bölgedeki faaliyetlerini detaylı bir şekilde rapor edebilir ve Afgan birliğine rakip prenslerin arasına müdahale edebilirdi. Bu gerçekleştirildiğinde ise Hindistan’dan bir askeri birliğin Kabil’in kuzeyine Hindikuş’a gönderilmesi gerekli görülmüştür. Hindistan hükümeti bu politikayı aynı zamanda Afganistan’da da başlatmış, Dışişleri bakanlığı Avrupa’da karşı hareketlerle Rusya’yı durdurmaya çalışmıştır. Castlereagh,

²³¹Ingramm, a.g.e., s. 53- 59; Russia's March Towards India, By an Indian Officer, C.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 92; Yılmaz Karadeniz, “İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi (1856- 1869)”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2009, S.20, s. 57- 66; Mustafa Tanrıverdi, Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’da Ermenileri İskan Politikası ve Türklerin Göçü, Yeni Türkiye , C. II, 2014, s. 939- 940.

Viyena’da Rusya’nın Türkiye’den tek başına ayrılması durumunda Polonya üzerinde Rus idaresini teklif etmiştir. Ancak bu teklif durumu değiştirmemiştir²³².

Ellenborough’un Rusya’nın tüm Asya’daki saldırgan tavrı konusundaki endişelerini Evans da doğrulamıştır. Ruslarla İndus üzerinde bir savaş yapmak durumunda kalınacağını düşünen Evans, Rusların İndus’a iki seferle ulaşacaklarını düşünmüştür. O, Rusları durdurmanın en iyi yolun Rusya Hive’yi işgal eder etmez 60, 000 kişilik bir askeri birliğin Hindikuş’tan geçişi durdurmak üzere Kabil’e gönderilmesi olduğunu savunmuştur. Lahor ve Delhi’de muhafaza edilecek 40, 000 kişilik bir askeri birlikle Hindistan’ın kuzeybatı sınırının güvenliği sağlanacaktır. Ellenborough, Hindistan’daki bir ordunun Rus istilasını önleyebileceğini fakat Hindistan’ın kuzey batı sınırında Rusya’nın büyük bir karışıklık ve masrafa yol açabileceğini kavramıştır. Bu koşullarda kesin bir karar vermek zorunda kalan İngiltere için bu durum Afganlar ve Sihler arasında bir seçim yapmak anlamına gelebilirdi. Ellenborough’un başlangıçtaki stratejisi her ikisini de kışkırtmak olmuştur. Ingramm, İngiltere’nin öne sürdüğü politika ve planların İngiliz Hindistanını savunmaktan ziyade Yakınoğu’da savaşı ve sınır savaşlarını teşvik ettiğini vurgulamıştır. Afganistan’da Ellenborough tarafından uyarılan Wellington, İngiltere’nin Rusya’nın Hindistan’ı işgalini durdurabileceği konusunda bir kuşkusunun olmadığını, ancak bu konuda kesin bir tavır sergilenmesi gerektiğini savunmuştur. Ellenborough, Hindistan hükümetinin sanki ayrı bir Asya devletiymiş gibi Afganistan’la ilgilenmesine müsaade edecektir. Fakat bu düşüncenin yersiz olduğu, Afganistan’ın bir müttefik olarak ordu gönderemeyeceği ve görüşme yapamayacağı, Wellington’un ise tüm Napolyon savaşları boyunca etkisiz ve maliyetli olduğu ispat edilen İngiliz aletleriyle ve devlet desteğiyle desteklenmesine izin vereceği belirtilmiştir. Sonuç olarak İran’ı İngiliz-Rus ilişkilerinin dışında tutma gayretinin aksine Wellington, Aralık ayında St. Petersburg’tan Rusya’nın Hive’ye doğru genişlemesini açıklamasını talep etmeyi kararlaştırmıştır²³³.

Türkistan’da yaşanan Büyük Oyunun başlangıcında İngiltere’nin Rusya’ya karşı Hindistan savunmasını Türkistan’da gerçekleştirmek istemesinin sebeplerinden biri, Rusların Hazar sınırını aşmadıkları sürece Hive ve Buhara meselelerinin uluslararası Avrupa siyasetinden ayrı tutulabileceği, Rusya’nın İngiliz Hindistanı’ndan olduğu gibi Hive ve Buhara’dan da uzak duracağı, Türkiye ve İran’da olduğu gibi onlar üzerinde hak iddia edemeyeceği düşüncesi olmuştur. Muhtemel bir Rus istilasına ve Rusya’nın genişlemesine karşı İngiliz Hindistanı’nın nasıl savunulacağı konusunda İngiltere, bazı bilgileri edinmek istemiştir. Bu bilgiler; Hazar limanındaki gemilerin tonajı, Rus donanmasının büyüklüğü, kervanlarla Orenburg’tan Buhara’ya doğru ilerlemenin ne kadar mesafe olduğu ve ne kadar zaman alacağı, yıllık geçen kervanların büyüklüğü ve sayısı, Hazar’ın doğu kıyısındaki Rus yerleşimi hakkında detaylar, Rusya’nın Aral denizine yönelik hareketleri, Hive, Buhara ve Hokand’ın politik ve askeri durumu, Türkistan’a ticaretinin yıllık getirisi şeklindedir. Bu bilgileri toplamak üzere Ellenborough, özellikle Rusların Hazar’ın doğu kıyısındaki faaliyetleri konusunda önemli bilgiler edineceğini düşünerek genç bir süvari subayını bölgeye göndermiştir. Ancak çok daha detaylı bilgiler sunacak olan Arthur Conolly, Büyük Oyun’da oldukça önemli bir rol oynamıştır. Ocak 1830’da İngiliz diplomatı cevaplayan ilk kişi Stratford Canning adına Lord Heytesbury olmuştur. Heytesbury, Rusya’nın bölünmüş Türkiye’yi korumayı planlamadığını anladığından Edirne antlaşmasını takiben Rusya’nın

²³²Ingramm, a.g.e., s. 59- 61; Boulger, a.g.e., s.164.

²³³Ingramm, a.g.e., s. 62- 65; Charles Marvin, The Russians At The Gates Of Herat, London And New York :Frederick Warne And Co., 1885, s. 96- 107; Guide to India Office Records relating to Central Asia, The British Library Asia Pacific Africa Collection, 1998, s. 4.

zaferlerini genişletmesinden endişe duymamıştır. Londra’da kimsenin kendisine inanmaması ve Rusya’nın politikasını yanlış anlayan Dış İşleri Bakanlığının uyarılarına rağmen Rusya ile gereksiz bir çatışmaya neden olacağını düşünmüştür. O, Rusya’nın Hindistan’ı işgali meselesini gereksiz bir kuruntu olarak görmüştür. Rusların Türklerle yaptıkları kara savaşında ordularının neredeyse tamamen yok edildiği ve dolayısıyla Hindistan’ın işgali gibi büyük bir girişimde bulunmak için ülkenin güçsüzlüğünün bilincinde oldukları düşünülmüştür. Bu düşünceye göre Rusya’nın Türkistan’daki tek çıkarı ticaret olup İngiltere ile askeri değil politik bir problemi bulunmaktadır. Rusya’nın Türkistan ile olan ticareti genişlemekte olup Rusya, Türkistan ve Afganistan ile olan ticaretini kuzeybatıya doğru genişletme amacını da saklamamıştır. Ancak Rus ajanlarının daima hükümetlerinin emirlerinden ileri gitmelerinin İngiliz Hindistan’ın kuzeybatı sınırının ötesindeki kabileler arasında İngiltere’ye karşı rahatsızlık uyandırdığı belirtilmiştir. Rusya’nın Hive’deki etkisine karşılık Hindistan hükümetinin Buhara ve Kabil’e elçiler göndermesi ile bu durumun önlenebileceği, doğru bilgi elde etmenin en kesin yolunun Tiflis’te konsolosluk açmak olduğu düşünülmüştür. Yazar bu durumun Asya’da yaşanan büyük oyunun yanlısılarından biri olduğunu, Buhara ve Kabil yöneticilerinin İngilizlerin buldukları bölgeleri yönetemediklerini belirtmiştir. Sir John Malcolm ve Sir John Macdonald, Hindistan hükümetinin Yakındoğu politikasını yaklaşık 30 yıl boyunca sürdürmüşlerdir. Onların aile çıkarları Bombay ve Ludhiana olarak adlandırılan savunma ve sınır politikası okullarının açılmasında etkili olmuştur. Bombay Okulu Hindistan’ı İran’da savunmak ya da İran terk edilirse de Sind’de savunmayı istemiştir. Onların bu seçimi olası istila yolları üzerinden yapılmıştır. Rusya’nın Hazar’dan Hive’ye ya da Orenburg’tan Buhara’ya buradan da Amuderya boyunca Afganistan’a ilerlemesi doğru ilerlemesi durumunda Hindistan, Kabile ya da Sihlerin işbirliği ve Delhi’de ikamet edenler ve Ludhiana’nın desteği ile savunulacaktır. İran heyeti ise dışarıda bırakılacaktır. Macdonald, Sir Robert Gordon’u Rusların kolaylıkla Maveraünnehir’i işgal edebilecekleri, Buhara’yı alır almaz kısa ve kolay yoldan Amuderya’dan İndus’a ulaşabilecekleri konusunda uyarmıştır. Bu konuda cevap veren Ellenborough, Türkmenlerin geri çekilerek bozgundan kaçınacakları bu sebeple levazım ve kesin bir zafer elde etmenin Evans’ın belirttiğinden daha zor olduğunu ifade etmiştir. Macdonald, Rusların ele geçirdikleri yerleri başarılı bir şekilde pasifize ettiğini, İran’ın Hindistan’a giden en açık yol olduğu ve müttefik olarak gerekli olduğunu belirtmiştir. Rusya’nın ele geçirilen ganimetleri paylaşmayı teklif etmesi durumunda İran’ın yardım etme ve Rusya’nın İran üzerinde hamilik oluşturması İngiliz Hindistan’ı için en büyük tehditlerden biri olarak görülmüştür. Böyle bir durumda İngiliz Hindistan’ı tehlike altına girecek, İngiltere’nin en hayati çıkarı İran’da Rus tehdidi ile karşı karşıya kalacak, Abbas Mirza başarı için savaşmak zorunda kalmayacaktır²³⁴.

G. J. Alder’in, Arthur Conolly’nin Eylül 1830’da İngiltere üzerinden Afganistan boyunca Hindistan’a buradan Herat’a ulaşmasına kadar Herat’ın Hindistan savunmasındaki strateji önemi konusunda kimsenin bir girişimi olmadığını söylediği belirtilmiştir. Ancak bu durumun doğru olmadığını belirten yazar hem Malcolm hem de Macdonald’ın Herat’ın Hindistan’ın anahtarı²³⁵ olarak oynadığı rolün farkında

²³⁴ Ingramm, a.g.e., s. 65- 68; Boulger, a.g.e., s.164.

²³⁵ Gerek Rusya gerekse İngiltere Herat’ı Hindistan’ın anahtarı olarak kabul etmiştir. Sir Henry Harnley, Sir Frederick Roberts, Sir Charles MacGregor, Lord Napier of Magdala ve diğer büyük İngiliz Generalleri Herat’ın stratejik açıdan taşıdığı büyük öneme dikkat çekmişlerdir. MacGregor, 1875 yılında Herat’ın Hindistan’ın anahtarı olarak taşıdığı önemin sebeplerini açıklarken Hindistan’ın işgali için en iyi ve en yakın nokta olduğunu, Hindistan’a giden yol üzerinde stratejik bir konumda yer alan bu bölgenin

olduklarını vurgulamıştır. Ancak Conolly’nin seyahatleri sonucunda yaptığı yayınlar ve 1831’de Hindistan hükümetine yazdığı bir dizi yazıya kadar Hindistan savunmasında Herat rol oynamamıştır. Ancak hem Malcolm hem de Macdonald, daha önceki yıllarda Asya’daki büyük oyunun başlangıcında burayı ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu kişiler Heytesbury gibi Hindistan’a yönelik Rus tehdidinin dolaylı olduğunu Türkistan değil İran’a yönelik bir doğrudan tehdidin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Malcolm; Canning’in İngiltere’nin Tahran’daki etkisini kaybetmesine yol açacak olan Rus-

İran savaşları sırasında müdahaleyi reddetmesi konusunda Wellington’u uyarmıştır. Macdonald, Rusya’nın İran şahının üzerinde olacağı ve onu bir araç olarak kullanacağını öngörmüştür. Malcolm ise Rusya’nın Hindistan’ı işgal etmek için boşuna bir çaba asla harcamayacağı, çünkü Hindistan’daki üstün gücün denize bağlı olduğunu bildiklerini, uygun oldukları her zaman Avrupa’da huzursuzluğa yol açacaklarını belirtmiştir. Malcolm, Rus işgallerini ve yayılmasını önlemek için karşı politikalara ihtiyaç duyulduğu ve işgale karşı en iyi savunma şeklinin Yakındoğu devletlerindeki kargaşa ve güçsüzlük olduğu şeklinde bir ikilem yaşamıştır. Malcolm’un Asya ülkelerinin güçlü bir ordunun istilasına karşı direniş gücünün zenginliklerine bağlı olmadığını ve bir takım yerleşik geleneklerin onlar üzerinde oldukça etkili olduğunu söylediği ifade edilmiştir. Kabil veya Buhara’yı güçlendirmeye çalışmanın işgal tehlikesini azaltmayacağını, Rusların daha çok yerleşmesine sebep olacağını düşünen Malcolm kariyeri boyunca reform politikalarına karşı çıkmıştır.²³⁶

Hindistan savunmasında İran üzerinde odaklanılmasında politik sebeplerin yanı sıra askeri sebepler de etkili olmuştur. Coğrafya hakkında yeterli bilgiye sahip olunmayıp, bölgenin doğru bir haritasının bulunmaması bu duruma sebep olmuştur. Malcolm, düzenli bir ordunun Hindikuş’u geçemeyeceğini, onların Herat’ı alarak geri dönmek zorunda kalacaklarını, İran Şahının da bunu denemek isteyebileceğini düşünmüştür. Doğuya doğru genişleme onun Rusya’ya olan bağımlılığını telafi edebilirdi. 1826 yılında Herat hâkimi, İranlıların Horosan’ın eyaleti olduğunu iddia ettikleri en doğu şehri Ghorian’ı ele geçirmiştir. Malcolm, Herat’ın düşüşüne izin verilmemesi konusunda sert bir tavır takınmıştır. Malcolm’un burada bir Rus- İran ordusu ya da Ruslar tarafından inşa edilmiş bir İran ordusunun İndus’a iki sefer gerçekleştirebileceğini, Herat’ı savunmanın en iyi yolunun İran üzerinde hâkimiyet için Rusya ile savaşmak değil Avrupa’da misilleme yapmakla tehdit ederek onu geri tutmak olduğunu söylediği ifade edilmiştir. O, bu politikanın yalnızca Hindistan’ın güvenliğini değil aynı zamanda İngiltere’nin Asya monarşisi üzerindeki politikasını da koruyacağını, İngiltere’nin gücünün Rusya’nın Avrupa’da ilerleyişini durduracağını belirtmiştir. Malcolm, yalnızca Teke Türkmenlerinin İran’ı sindirmek için Ruslara yardım etme ihtimaline karşı Türkistan’a dikkat edilmesin gerektiğini savunmuştur. O, İngiltere için Türkistan’da hayati öneme sahip, Meşhed, Buhara, Kunduz ve Herat olmak üzere dört bölgeden oluşan bir dikdörtgen tespit etmiştir. Malcolm, onların Kafkasya ve Hazar üzerinde kazandıkları görkemli zaferlerden dolayı Rusların Orenburg üzerinden Buhara’ya ilerlemeyeceklerini, güneydoğuya doğru ilerlemeleri durumunda Kafkasya’da ve Hazar üzerinde durdurulabileceklerini düşünmüştür. Netice olarak sabit bir bariyer oluşturularak Rusya’nın ilerlemesinin önüne geçilmesi öngörülmüş olup Rusya’yı durdurmak için önerilen bu dikdörtgen Asya’daki Büyük

iklim ve coğrafya açısından Asya’nın en güzel ve verimli alanı olduğunu, Hazar’dan İndus’a kadar uzanan alanda en güçlü nokta olduğunu belirtmiştir. O, bu özellikleri ile Herat’ın İngiltere’yi Hindistan’da tehdit etmek için en uygun nokta olduğunu düşünmüştür. (Charles Marvin, *The Russians At The Gates Of Herat*, London And New York :Frederick Warne And Co., 1885, s. 96- 107).

²³⁶Ingramm, a.g.e., s. 68-69.

Oyun’un en önemli amaçlarından biri haline gelmiştir. Büyük Oyunun başlarında 1828-30 yıllarında İngiltere’nin Yakınoğu’daki politikası Bombay hükümeti ve yönetim kurulu tarafından kontrol edilmiş, Hindistan hükümeti neredeyse hiç dâhil edilmemiştir. Hükümetin önerileri sorulmuşsa da görmezden gelinmiştir. Bu durum kişisel çatışmalara yol açmıştır. Oysaki Wellington’un bir asker olarak Hindistan’da şöhret kazandığı günlerde yakın arkadaşı olan diplomat Malcolm ve Hindistan Genel Valisi Lord William Bentick, Napolyon savaşlarının sonunda İspanya ve Akdeniz seferleri sırasında Wellington’un İspanya’daki başarılarını İtalya’da taklit etmeye kalkıştığında onun kalıcı düşmanlığına maruz kalmıştır²³⁷.

Bentinck ve Metcalfe, Yakınoğu’da genişlemeyi değil İngiltere’nin çıkarlarını güçlendirmeyi savunmuşlardır. Hindistan’da çok az İngiliz, yerli halkın insafı ile yaşamakta olup İmparatorluk hükümetini korumak için Hindistan ordusuna güvenilemezdi. Yerleşimciler tarafından desteklenmeleri gerekiyordu. Bentinck, Rusya’nın askeri koloniler üzerindeki uygulamalarını çoğaltmak istemiştir. Metcalfe, Hindistan’daki İngilizlerin kendi arazilerinde merkezi etkilemelerine izin vermiştir. Onlara herhangi bir vergi imtiyazı sağlanmamış olmakla birlikte ekonomi, siyasi istikrar ile yönetilecektir. Aynı şekilde İngilizler de Hindistanlıların hukuki kurallarına uymuşlardır. Bentinck ve Metcalfe, Türkistan’daki bu rekabete İngiliz kuzeybatı sınırının güvenliğini sağlamak için ilgi göstermişlerdir. Hindistan hükümetinin Rus işgali devam ederken Türkmenlere ve Afganlara karşı sınırı savunması zor görüldüğünden Malcolm, Türkistan’daki kargaşanın Avrupa işgaline karşı en iyi savunma olacağını, Hindistan’da kalıcı bir huzursuzluğa sebep olabileceğini düşünmüştür²³⁸.

İngiliz sınırının ne kadar kuzeybatıya taşınacağı Türkistan’daki çekişmenin başlangıcında en tartışmalı meselelerden biri olmuştur. Bu durumun farkında olan Ellenborough’un bölge hakkında detaylı bilgi ihtiyacı olmasına karşın sabırlı davrandığı, yönetim kurulu ve Evans’ın söylediklerini destekleyen Heytesbury’nun raporlarından bilgi toplamak yerine sorduğu sorulara cevap gelmesini beklediği ifade edilmiştir. Ellenborough’un asistanı Benjamin Jones, 1829 Aralık ayı başlarında 200 tonluk teknelerin yirmi gün içerisinde İndus üzerinden Lahor’a açılacağı bilgisini vermiştir. Ellenborough’un, İngiltere’nin Kabil, Buhara ve Türkmenleri onların Rusya’dan getirdiklerinden daha uyguna ve daha iyi bir şekilde destekleyeceğine emin olduğu ifade edilmiştir. Asıl amacı politik olan Ellenborough, İngiliz mallarını doğrudan İndus üzerinden taşıyarak Rusya’nın Buhara ve Kabil ile olan ticaretini koparmak istediğini belirterek ticari bir yöntem kullandığını iddia etmiştir. Gizli komite Ellenborough’un İran ve Bağdat’taki orduları eğitmek için olan maddi isteklerine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Ellenborough, Türkistan ile olan ticari ilişkilerde amacının politik olduğunu ve hükümetin kayıplarını telafi edeceğini belirtmiştir. Ranjit Singh’i Sutledge ve Jumna arasında yer alan eski kanalı tekrar açmak için ikna edebileceğini böylece kısa sürede kar sağlanacağını uman Ellenborough, Ganges ve İndus havzalarının birleştirilmesi durumunda ticaretin ve hatta askeri birliklerin doğudan batıya kuzey Hindistan boyunca daha hızlı ilerleyeceğini düşünmüştür. Ganges ve İndus üzerinden Kuzey Hindistan’ın tamamının güvenliğini sağlanabileceği varsayılmıştır. Ellenborough, İngiltere’nin Tahran ve İstanbul’dan geri çekilmesi koşuluyla Türkistan’ın yanısıra Bağdat’a doğru ilerleyebilecekleri hususunda Wellington ve Aberdeen ile pazarlık yapmıştır. Bağdat Valisi birkaç yıl boyunca Bombay hükümetinden ordularını eğitmek için cephane, buharlı vapur ve askeri heyet

²³⁷ Ingramm, a.g.e., s. 69- 70.

²³⁸ Ingramm, a.g.e., s. 71- 73; Skrine- Ross, a.g.e., s. 413.

göndermesini rica etmiştir. Bu konu 1828 yılında Bombay ve Fort pense William arasında anlaşmazlığa sebep olmuş, İran ve Sind politikası hakkında fikir vermiştir. Ellenborough, valinin yeniden sorması durumunda kabul etmeye karar vermiştir. İngiltere’nin Türkiye’yi desteklemeye çalışma noktasındaki yeni politikasında Bağdat’ta anlaşmazlık çıkmamasına ihtiyaç duyulmakta olup diğer yandan da Hindistan hükümetinin eski politikası Bağdat’ı hamiliğine dönüştürmeye hazır durumdadır²³⁹.

İngiliz- Rus rekabetinde Sind ve Afganistan’da saldırılar başladığında Türkiye ve İran savunmada kalmışlardır. Büyük Oyun diplomatik ve ticari olmak üzere iki aşamada yaşanmıştır. Ellenborough, Türkistan’daki hayati öneme sahip dikdörtgen olarak adlandırılan bölgede Rusya’yı yenme noktasında karalı davranmıştır. Ocak 1830’da Bentinck’ten Kabil ve Buhara’ya diplomatik bir heyet ya da tüccar olarak bir İngiliz’in gönderilmesini istemiş, böylece Türkistan hakkında daha detaylı bilgi toplanabileceğini belirtmiştir. Bentinck aynı zamanda nasıl satılacağını görmek üzere Buhara’ya İngiliz mallarından örnekler göndermiştir. İndus üzerinden İngiltere’nin ticaret yapması sağlanabilirse bu durum nehir boyunca yer alan devletlerle ticari antlaşmalar yapılmasını gerekli kılacak, böylece Ranjit Singh ile yakın bir irtibat kurulabilecek ve askeri bir keşifle Sih ordusunun gücü ve Ranjit Singh öldüğünde muhtemel olacaklar hakkında araştırma yapılabilecekti. Ellenborough, Pencap’ın hamiliğini üstlenmek ve güvenliğinin İngilizlere geçmesini sağlamak, Ranjit’i Sind emirlerine karşı kullanmak istemiştir. İngiltere’nin politik anlamdaki en büyük değişikliklerinden biri Sind’de yaşanmıştır. İngiltere’nin Sind ile olan sınırı tatmin edici bir kuzey batı sınırı bulmakta zorlanmanın güzel bir örneğidir. İngiltere’nin yeni savunma politikası yeni bir sınır politikasını da gerekli kılmıştır. Ellenborough, İndus üzerindeki gemi seferlerinin Sind emirleri tarafından kapatılmasına izin vermeyeceklerini, bu durumun ticari açıdan olmasa da politik açıdan önemli olduğunu belirtmiştir. Ellenborough için Asya’daki Büyük Oyunda üç karışık sorunun çözülmesi gerekmektedir. İngiltere, Rus işgallerini nerede durduracağına karar vermek zorunda kalmıştır. İkinci olarak aşama aşama ilerleyen Rus genişlemesinin etkilerine karşı korunmak ve bu yayılmayı önlemek için Türkistan’da bir güç dengesi yaratılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Ellenborough’un ticari anlamdaki bütün programı bu politik amaca yönelik olmuştur. 1828- 42 yılları arasında Türkistan’da yaşanan rekabette en önemli nokta, iki paralel kararın alınması olmuştur. Bunlardan biri, Hindistan’daki müttefik devletlerin iç meselelerine müdahale etmeden ilhakın yapıp yapılmayacağı diğeri ise Kuzey Batı sınırının ötesindeki devletler arasında istikrarlı bir güç dengesi yaratmak için alınacak kararı takiben İngiliz Hindistanı’nın politik sınırından İndus’a doğru orduyu hareket ettirip ettirmemek olmuştur. İngilizlerin siyasi konumunu gerçekçi bir şekilde kavrayan Ellenborough, kötü seçimlerden kaçınarak kötü sonuçlarla karşılaşmanın önüne geçilmesi gerektiği varsayımı ile büyük oyuna başlamıştır. 1801 Tilsit antlaşmasından sonra kıta devletleri İngiltere’den daha fazla şüphe uyandırdığından, İngiltere güç dengesi ile korunmuştur. Ancak sonraki süreçte dengeler değişmiş, Avrupa’da kendisine yardım edebilecek müttefik bulmanın zorluğu İngiltere’yi Asya’da bir alternatif aramaya zorlamıştır. Rusya’nın 1828 yılında Arras’ta genişlemesi ve İngiliz Hindistanı’nın Ranjit Singh’in ölümünden sonra sınır olarak kabul edilen İndus’a doğru genişlemesi Avrupa ve Hindistan politik sistemlerinden bağımsız bir politik sistem olarak ele alınamayacağını göstermiş olup üç güç arasındaki denge kararlı bir şekilde değişmiştir. Asya’daki büyük oyunun başlangıcında İngiltere;

²³⁹Ingramm, a.g.e., s. 75- 78; Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 102.

Türkmenler, Afganlar ve Sihler arasında bir güç dengesi yaratarak Rusya’nın yayılmasını ve gerçek işgallerde bulunmasını önlemek istemişlerdir²⁴⁰.

İngiltere’ye göre 1834 yılında Türkiye ile İran’ın toprak bütünlüğü, 1829 yılında harita üzerinde işaretlenmiş olan ve Rusya tarafından da Türkmençay ve Edirne anlaşmaları ile tanınmış olan alanları kapsamaktaydı. Türkiye’nin sınırları ne Kafkasya’daki Ruslar ne de bağımsızlığı planlayan Mehmet Ali için uygun değildir. Kafkasya’dan Azerbaycan’a giden güzergâhları kontrol eden Nahçıvan ve Erivan’ın ele geçirilmesinin ardından Ruslar, İran ve Kafkasya arasında yer alan sınırı kaplamışlardır. İran’ın karışık durumdaki doğu sınırı, İngiliz Hindistanı’nın güvenliğinin anahtarı durumunda olup İngiltere Herat’ın batısına çekmeye çalışmıştır. İngiliz Hindistanı’nın güvenliğinin sağlanması durumunda Herat İran’ın bir parçası olmayacaktır²⁴¹.

İran’ın Rus nüfuzu altına girmesi, Rusların Afganistan üzerinden Hindistan’ı tehdit edebilecek bir konum elde etmesi, Hindistan’daki İngiliz hâkimiyetinin kuzeyden Rus tehdidi altında olduğunu açığa çıkarmıştır. Bu döneme kadar Rusya; Kafkaslar, İran ve Türkistan’da ele geçirdiği yerler ile nüfuz sahasını Hindistan sınırına kadar uzatmış, bu durum Hindistan’ı elinde bulunduran İngilizleri oldukça endişelendirmiştir²⁴².

İngiltere’nin Hindistan’daki temsilcileri kuzeyden gelen tehditlere karşı bölgedeki varlıklarını korumaya çalıştıklarına inanırken; Rusya, Türkistan’a doğru yayılmasını, topraklarının doğal bir şekilde genişlemesinin bir sonucu olarak görmüştür²⁴³. Rusya’nın Türkistan’a doğru ilerleyişi sırasında Rusya ve İngiltere yalnız Türkistan’da değil Merkezi Asya topraklarında iki kuvvetin en azından siyasi bir çatışmaya gireceklerinin farkında olmuşlardır. Hindistan’ın alt kısmında hâkimiyetini güvence altına almaya çalışan İngiltere, bu amaçla Afganistan ve İran gibi bazı komşu devletleri kendi nüfuzu altında tutmaya çalışmıştır. Bu nedenle de Rus ilerleyişini Türkistan’da kendi hâkimiyetini tehdit eden bir unsur olarak görmüştür. Diğer yandan Rusya da İngiltere’yi kendisi için tehlikeli bir rakip olarak görmüş; askeri, iktisadi, siyasi sebeplerden dolayı rekabet mücadelesini Türkistan’a kaydırmaya çalışmıştır. I. Petro’dan bu yana Hindistan’a girmek için çabalayan Rusya’nın bu hedefi üzerinde Türkistan bulunuyordu. Rusya, Avrupa’da İngiltere karşısındaki zayıflığını Türkistan üzerinde ilerleyerek İngiltere’yi arkadan tehdit ederek kapatmaya çalışmıştır²⁴⁴.

İngiltere ve Rusya arasındaki stratejik ilişkiler kuşkusuzdur ki sabit kalmamıştır. Bu ilişkiler; sınır değişimleri, askeri örgütlenmeler, iç politikalar, politik koşullar ve özellikle anlaşmalar gibi çeşitli koşullarda değişiklik göstermiştir. Bütün vilayetlerin zenginliklerinin artması ya da azalması, demiryollarının inşası, istihkâmların kurulması gibi çeşitli unsurlarda yine bu ilişkilerde etkili olmuştur. Türkistan’da yaşanan rekabet de bu durumu doğrulamaktadır. XIX. yüzyılın başlarında Rusya’nın Asya’daki sınırları Hindistan’daki İngiliz varlığından binlerce mil uzakta bulunuyordu. Genel kanaat Sibirya ve Indus arasında uzanan bölgenin geçilmez çöller, aşılmaz dağlardan oluştuğu şeklindeydi²⁴⁵. Hindistan’ın gelişmesi ve Sibirya’nın keşfinin olduğu dönemde her iki ulus da kendi hâkimiyetini karşı kıtaya doğru genişletme çabasına girdiğinde aradaki mesafeden dolayı çatışma riski azdı. Ancak her iki tarafın da etki alanı ve sınırlarını

²⁴⁰Hopkirk, a.g.e., s. 135-43; Ingramm, a.g.e., s. 79- 82; M. Elphinstone, An Account of the Kingdom of Caubul, London, 1815, s.1; H. Pottinger, Travels in Beloochistan and Sinde, London, 1816, s.3.

²⁴¹Ingram, a.g.e., s. 328- 329.

²⁴²Yazıcı, a.g.m., s. 110- 111.

²⁴³Sabol, a.g.m., s. 587.

²⁴⁴Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Ankara 1995, s.118.

²⁴⁵Josef Popowski, The Rival Powers in Central Asia or Struggle between England and Russia in the East, Çev. Arthur Baring Brabant, India Office, 1893, s.135.

genişletmesi ile birlikte taraflar arasındaki mesafe azalmıştır. Rusya’nın elde ettiği başarılar onu daha çok hırslandırmış, güneydeki komşularının sahip olduğu topraklar için girişimlerde bulunmuştur. XIX. yüzyılın başlarında Rusya da Hindistan’ın işgali için tasarımlarda bulunmaya başlamıştır. Bu dönemde İngiltere’nin kaynakları böyle bir tehlikeden kaynaklanabilecek endişelerle başa çıkabilecek düzeydedir. Fakat aynı zamanda gerekli bütün hazırlıklar yapılmış, adım adım İngiliz Hindistanı’nı Asya Rusyasından ayıran bölgeyi araştırmak için incelemeler yapılmıştır. İncelemelerin sonuçları oldukça tatmin edici olmuştur. İngiliz sınırının ötesindeki bölgelerin büyük bir kısmı dağlık alanlar ya da çöllerden meydana gelmekte olup buradaki vahaların büyük bir kısmı savaşçı göçebe kabileler tarafından iskân edilmekteydi. Ayrıca Hindistan’daki yetkililer, Rusya’nın Hindistan üzerindeki saldırıda bulunmasının son derece zor olduğu, Çarlığın egemenlik alanının sınırlarının Hindistan sınırından oldukça uzak olduğu dağlık ve çöllük alanlarla birbirinden ayrıldığı ve bu bölgelerde son derece tehlikeli kabilelerin bulunduğu gibi sebeplerle kendilerini rahatlatmışlardır²⁴⁶.

XIX. yüzyılın ilk yarısında her iki imparatorlukta da karşılaştırılabilir bir ilerleyiş söz konusudur. İngiltere, hâkimiyetini Hint okyanusundan Hindistan boyunca Peşaver’e doğru genişletirken Rusya, Kırgız bozkırını sindirmiş, Aral denizinin doğu kıyılarında varlığını göstermiş, Sır Derya boyunca ilerlemiştir. Vambery, XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere’nin Türkistan’daki siyasetinin pasif olduğunu, askeri etkisinin Afganistan’ın kuzey sınırından daha öteye gitmediğini belirtmiştir²⁴⁷.

1830’lu yılların başlarına kadar iki İmparatorluk arasında Türkistan’da yaşanan bu çıkar çatışması sürekli bir şüphe ve ciddi bir düşmanlık seviyesine ulaşmıştır. Rusya açısından bu durum Rusya’nın 1830 yılı boyunca bölgede istihbarat toplama çalışmalarını arttırması ile anlaşılabilir. Bu nedenle rekabet belirginleşmiş ve Türkistan’daki çıkarları onların Avrupa’daki ilişkileri üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Hindistan yönündeki hızlı Rus ilerleyişi, henüz Türkistan bozkırlarından uzak olmasına rağmen bu durum, İngiliz çıkar ve güvenliğini tehdit eden unsurları ortadan kaldırma gerekliliğine yol açacağını ve muhtemelen Rusya ile askeri bir çatışmanın başlangıcı olacağını düşünen İngiliz politikacıları endişelendirmiştir. Bu nedenle İngiltere’nin Türkistan’daki politikası büyük ölçüde Rus tehdidine karşı Hindistan’ı savunma ihtiyacından ortaya çıkmıştır. İngiltere bu aşamada bozkır bölgesindeki Rus politikasını ve Rusya’nın hanlıklar üzerindeki etkinliğini değerlendirmeye başlamış ve bu etkiyi sınırlamanın yollarını aramıştır. Bu amaç doğrultusunda da Rusya’nın Hazar’daki deniz gücünü ve bölgedeki ticaretinin hacmini araştırmıştır. Bu durum Orenburg, Buhara ve Hive arasındaki yolların durumu, seyahatin süresi ve kervanların sayısı gibi diğer faydalı konular hakkında da bilgi toplanmasını sağlamıştır. 1820’nin sonlarından 1860’ın sonlarına kadar kırk yıllık süre boyunca Hazar’ın doğu kıyılarındaki Rus yerleşimi ve Aral denizindeki çıkarları konusunda bilgi toplamakla geçmiştir. İngiltere, Hanlıkların askeri kapasitesinin belirlenmesinin yanında onların Rus ilerleyişine karşı direniş potansiyeli ve Rusya ile olan ticaretten geliri konusunda endişeler taşımaktaydı²⁴⁸.

Popowski, Rusya ve İngiltere’nin Türkistan politikasındaki yöntem farklılığının dikkat çekici olduğunu belirtmiştir. Rusya, bu ülkelere karşı zayıflatma ve güçsüzleştirme politikası sürdürürken İngiltere, güçlendirme, medenileştirme ve birleştirme politikası takip etmiştir. Bu yöntem farklılıkları uygarlıkların gücüne göre değişiklik göstermektedir. Rusya sürekli olarak sınırlarını genişletmeyi amaçlamış olup

²⁴⁶ Krausse, a.g.e., 1899, s. 219- 220.

²⁴⁷ Vambery, Sketches of Central Asia, 1868, s.379-380.

²⁴⁸ Tealakh, a.g.e., s.69- 70.

Ruslar tarafından imparatorluk sınırlarına dâhil edilen topraklar Rus vilayeti olarak görülmüş ve Ruslar tarafından sömürgeleştirilmiştir. Rusya hükümeti, yeni vatandaşların Rus adet ve geleneklerini, Rus dilini ve hatta dinini aşama aşama benimsemeleri için elindeki bütün kaynaklarını kullanmıştır. Rusya bu bakış açısıyla Türkistan hanlıklarının asla güçsüz olmadıklarını ve iç koşullarının sıkıntılı olmadığını savunmuştur. Diğer yandan Asya’nın en değerli kısmına sahip olan İngiltere’nin ise buranın fethedilen bir ülke olarak görülmesi gerektiğini ve İngiltere ile hiçbir koşulda birleştirilemeyeceğini bildiği ifade edilmiştir. Henry Rawlinson’un Hindistan’ın işgal edilmiş bir ülke olduğunu, daima için için yanmakta olduğunu, rakip bir Avrupalı güce olan yakınlığın bu yangının büyümesine sebep olacağını söylediği belirtilmiştir. Bu noktada İngiltere, Rusya’nın Hindistan’a yaklaşmasından büyük endişe duymakta olup bu durum Türkistan hanlıklarının güçlenmesine ve Rus ilerleyişine direniş göstermesine imkân sağlayabilirdi. Nitekim İngiltere Rus ilerleyişini durdurmak için her türlü fedakârlığı göstermeye çalışmıştır. Türkistan’a İngiliz politikasının sistematik bir şekilde uygulanabilmesi için halkın genel görüşünün ortak bir noktada toplanması gerekli görülmüştür. Ancak İngiliz devlet adamlarının görüşüne göre halk arasındaki bencillik, şüphecilik, egoizm gibi duyguların bu birlikteliğin oluşmasını zorlaştırdığı ve bunların üstesinden gelinmesi gerektiği ifade edilmiştir. Yazar bu zorlu görevin John McNeill, David Uguhart ve Baillie Fraser olmak üzere üç başarılı adam tarafından gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Tahran’daki İngiliz politikasında yaşanan sorun ve özellikle 1833 yılında Rusya ve Türkiye arasında yapılan Hünkâr İskeleyi anlaşması İngiltere’de endişe uyandırmıştır. Bunun üzerine diplomatik görevlerde bulunan McNeill Tahran’dan David Uguhart İstanbul’dan gelmiş, Baillie Fraser ile bir basın kampanyası başlatılmıştır. Yalnızca günlük yazılar değil aylık ve yıllık yazılar ile bir yarış içine girilmiştir. 1836 yılında McNeill Tahran’da elçi olarak, Uguhart İstanbul’da elçilik sekreteri olarak görevlendirilmiş, Baillie Fraser ise Londra’da kalmıştır. Hepsi de Rusya’nın uyguladığı yöntemin İngiltere’yi hem Asya hem de Avrupa’da nasıl zor bir pozisyonda bırakacağını açıkça belirtmişler, onların etkisi ile Rusya’dan duyulan endişe artmış, 1830’lu yılların sonlarında İngiliz-Afgan savaşının patlak vermesi ile bu endişe zirveye ulaşmıştır. Bu durumun sebebinin McNeill, Rusya’nın müdahalelerine bağlamıştır. Bu dönemden itibaren yayılmakta olan Rus endişesi İngiltere’de Kırım savaşının başlıca nedenlerinden biri olarak görülmüştür. Yazar bu üç adamın Rus ilerleyişinin yaratacağı tehlike konusunda İngilizlerin doğrudan dikkatini çektiğini, ancak İngiltere’nin Rusya’nın amaçlarının ne olduğu sorusuyla meşgul olup bu amaçlara ulaşmak için nasıl bir yöntem uygulayacağı konusunda ilgilenmediğini belirtmiştir. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısında kazanmış olduğu deneyimlere rağmen İngiltere, Rusya’nın İran ve Türkistan’daki etkisini azaltmak ve Rus ilerleyişini durdurmak konusunda başarı sağlayamamıştır. İngiltere’nin İran’ın kuzey sınırı üzerinde yeteri kadar güçlü bir orduya sahip olmadığı görülmüş ve İngiltere İran’ı Rusya’ya karşı savunamamıştır. İngiltere’nin verdiği güvencelere rağmen Rusya, birkaç defa İran’ın vilayetlerini zorla ele geçirmiştir. Rusya ele geçirdiği İran vilayetlerinde kalıcı bir pozisyon elde ederken İngiltere yalnızca işgal etmiş, en fazla bir liman şehrini ya da İran adasını koruyabilmiştir. Nihayetinde Rusya komşusu olarak Şah hükümetine, istekleri karşılanmadığında İngiltere’ye göre daha tatsız olabileceğini göstermiştir²⁴⁹.

²⁴⁹Popowski, a.g.e., s. 86- 89; Vambery, Sketches of Central Asia, 1868, s.379-380; Saray, 1997, s.56.; Forbes, a.g.e., s. 7; Detaylı bilgi için bak Fraser- Tytler, W.K., Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia, London 1950, s.90-91.

İngiliz politikacılarını bu dönemde rahatlatan faktörlerden birisi, Rusya’nın ilerleyişinin amaçları hakkında onların sıklıkla tekrar ettikleri güvenceler ve kendi heyetlerinin bu durumu doğrulamaları olmuştur. Bozkırın işgalinden itibaren Kozak askerlerinin evsiz ve vahşi kabileleri takip ettikleri ve onlara boyun eğdirdikleri söylentisi yayılmıştır. Bu kabilelere boyun eğdirildiğinde Rusya’nın istikrarlı milletlerle iletişime geçerek gelişmiş bir ziraat, zengin bir ticaret ile politik ve sosyal bir düzen kuracağı şeklinde uydurma bir amaç gösterilmiştir. Türkistan Hanlıklarının işgali ve ilerleyiş sırasında ise bu imajda belirli değişiklikler yapılması gerekmiştir. Rus ordusunun yarı vahşi halklar arasında Avrupa medeniyetini yaymak için çaba gösterdiği şeklindeki iddiaları yayılmıştır. Diplomatik saldırı döneminde İngiliz memur ve halkın düşüncesini etkisizleştirmek amaçlanmıştır. Rus basını, Rusya’nın Hindistan’ı işgal edeceği şeklindeki düşüncelerin kaynağı olarak Hindistan Hükümetini suçlamış ayrıca bu tarz korkuların ifade edilmesini Hindistan’daki İngiliz yöneticilerinin henüz kendi güçlerinin istikrarlılığı konusunda ikna olmadıklarının bir göstergesi olduğunu ileri sürmüşlerdir²⁵⁰.

Türkistan üzerinde hâkimiyet kurma amaçlı yaşanan sömürge ve stratejik bir rekabet olan büyük oyun aynı zamanda Afganistan’ın tampon devlet özelliğini kazanmasına neden olmuştur. Doğu Hindistan şirketinin bir memuru olan Arthur Conolly’nin Büyük Oyunun babası olarak düşünüldüğü ifade edilmektedir. İki emparyal güç arasında yaşanan bu rekabette İngiltere ve Rusya arasında yer alan bölgenin güvenliği, kontrolü ve politik hâkimiyeti için mücadele edilmiştir. Rusya için Afganistan ve komşu bölgelerin kontrolü, Hint okyanusunun sıcak sularına girişini sağlayacak önemli bir adım olarak görülmüştür. Sonuç olarak Rusya; Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan’ın doğuşundan sonra bu bölgeleri istila etmiştir. İngiltere ise Hindistan’daki sömürgelerinin tamamının güvenliğinin sağlanması için bu bölgenin kontrolünü zorunlu görmüştür. Büyük Oyun İngiliz sanayileşmesiyle eş zamanlı ortaya çıkmıştır. Ancak İngiltere’de yaşanan modernleşme, İngiltere’nin Hindistan’daki varlığına yönelik Rus saldırılarını garanti altına alamamıştır. İngiltere’nin güvence amaçlı pratik ve askeri düşünceleri sonucunda bölgenin haritasının gelişmesinin yanında Hindistan’a gönderilen keşif heyetlerinin sayısı da artmıştır. Diğer yandan Hindistan, Rus düşmanlığının tehlikeli bir şekilde ilerlediği bölgeye İngiltere’nin nüfuz etmesini kolaylaştırmak için yerli kumandanlarla geçici ittifaklar kurmakla sorumlu olmuştur. Büyük oyun olarak nitelendirilen bu rekabet ve çatışmada bir savaş asla meydana gelmemiştir. Öyle ki bu rekabet iki tarafın da şimdiye kadar bilmediği Asya’nın kalbinde uzak alanlarda sessizce ve gizli bir şekilde yaşanmıştır²⁵¹.

Rusya bu dönemde Türkistan’ın işgali için yaptığı hazırlıkları iletmiştir. Rus ilerleyişinin ne durumda olduğunu incelemek için bölgeye elçiler gönderilmiştir. Bu elçilerin raporları, bilgisizliği yok etmek için ülkede ve idareciler arasında yayılmıştır. 1831 yılında Merv’i ziyaret eden Wolff’un yazıları yayınlanmış, ertesi yıl Buhara’yı ziyaret eden Burnes, bu yerlerin önemine dikkat çekmeye çalışmıştır. Perovskii’nin Hive seferi, İngiltere’nin Majör Abbott, Albay Richmond ve Shakespear’ı; Merv, Hive ve Buhara’ya göndermeye teşvik etmiştir. 1839- 40 yıllarında Abbott ve Shakespear bölgeye gönderilmiştir. Abbott 1840 Mayıs ayında Novo- Alexandrovsk kalesine ulaşmıştır. Hazar üzerinde ve Rus kalelerinin durumu hakkında incelemeler yapmak

²⁵⁰ Mehmet Saray, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, Türkler, C.XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 571.

Tealakhi a.g.t., s.145-146.

²⁵¹ Duarte, a.g.m., s.4-5.

görevi ile bölgeye gönderilen Abbott ve Shakespear, Emir’in kontrolünde esir tutulan Conolly’nin serbest bırakılması konusunda başarısız olmuşlardır²⁵². Bu temsilciler ve bölge hakkındaki görüşleri İngiliz- Rus rekabetinde önemli bir rol oynamış olup çalışmamızda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

General Perofski’nin Hive seferi için hazırlık yaptığı dönemde Vitkievitch²⁵³, Rusya Hükümeti tarafından askeri ve diplomatik temsilci olarak Kabil’e gönderilmiştir. O, buradan Lahor’a ilerlemiş hem Kabil hem de Kandahar’a, Herat ve Hindistan hâkimi Ranjit Singh üzerine saldırıda bulunmak için askeri ve maddi destek sağlama teklifinde bulunmuştur. Değerli hediyelerle Kabil’e gelen Vitkievich heyeti Emirde rahatsızlık uyandırmamış ancak O, ne Peşaver’in terk edilmesini kapsayan İngiltere’nin desteğini ne de İran’ın Herat üzerindeki iddialarının tanınmasını isteyen Rusya’nın desteğini kabul etmemiştir²⁵⁴. 1837 yılında Dost Muhammed’in sarayına giden Teğmen Vitkievitch’in gizli heyeti Rusya’nın Türkistan’daki amaçları konusunda İngiltere’ye yeniden güven vermeye çalışmamış, Çar Nicholas ve Lord Aberdeen arasında Osmanlı İmparatorluğunun devamına ilişkin, Çar’ın Asya Politikasının İngiltere ile dostane olacak şekilde değiştirmesi konusunda bir dostluk anlaşması yapılamamıştır²⁵⁵. Burnes ile aynı dönemde Kabil’i ziyaret eden Vitkievitch, bir taraftan Burnes ile Emir arasındaki görüşmeleri izlerken diğer yandan Sih lideri Ranjit Singh ile görüşmek için yazışmalar yapmıştır. İngiltere ile karlı bir anlaşma yapma konusunda bütün ümidini yitiren Dost Muhammed, dikkatini Rus- İran işbirliğine çevirmiştir. 18 Nisan 1838 yılında Burnes’in bölgeden ayrılmasını takiben Vitkievitch, onun isteklerini kabul ettiğine dair söz vermiş ve İran Şahı ile bir işbirliği sağlamış, İran, İngiltere’nin düşmanı haline gelmiştir²⁵⁶. Bu dönemde her iki tarafta Afganistan siyasetini Hindistan’a yönelik planları doğrultusunda şekillendirmiş, Hindistan’a giden yol üzerinde önemli bir noktada bulunan Afganistan ve İran’da güvenliği sağlamaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda da Türkistan’a olduğu gibi Afganistan’a da temsilcilerini göndermişlerdir. İngiltere’nin pasif tutumunun, İran’ın yardım isteğine tepkisiz kalışının Rusya’nın işini kolaylaştırdığı söylenebilmektedir. İran ve Afganistan’ın ise Rusya ve İngiltere ile olan ilişkilerinde düşmanlarına karşı toprak bütünlüğünü korumak öncelikli olmuştur.

Rusya’nın Türkistan’da tavizsiz bir politika uyguladığı, amaçlarını gizlemediği, demiryolları ve çeşitli yatırımlarla amacına ulaşmaya kadar planlarından vazgeçmediği görülmektedir. İngiltere ise Türkistan’ın işgali süresince hanlıklara destek olmadığı gibi Hindistan’ın güvenliğini sağlamak adına attığı adımlarda Türkistan halklarına yönelik işgalleri görmezden gelmeyi ve Rusya’nın vaatlerine inanmayı tercih etmiştir. Nitekim Rus işgallerinin başlangıcında bölgede baskın güç İngiltere iken mevcut konumunun gücünü kullanmayarak, işgaller karşısında bir nevi sessiz kalarak bölgede ikinci güç haline gelirken İngiltere’nin bu tutumu Rusya’nın ilerleyişini kolaylaştırmıştır.

Rusya’nın Türkistan’ı işgal sürecinde İngiltere’ye karşı takip ettiği politikada dikkat çeken unsur, Türkistan’daki genişleme politikasının durdurulmasına müsaade etmeksizin mümkün olduğunca İngiltere ile doğrudan bir temasa geçmekten kaçınması ve askeri alanda gerçekleştirdiği işgalleri diplomatik yollarla İngiltere’ye kabul ettirme çabası olmuştur. Bu diplomatik çekişme de İngiltere ise kendi çıkarlarını korumak noktasında bir tutum sergilemiş, hanlıkların işgali noktasında Rusya’nın ilerleyişini

²⁵²Krausse, a.g.e., 1899, s. 222; Edwards, a.g.e., s. 93.

²⁵³Vitkievitch, Afganistan’ı ziyaret eden ilk Rus temsilcidir.

²⁵⁴Edwards, a.g.e., s. 63.

²⁵⁵Krausse, a.g.e., 1899, s. 222.

²⁵⁶Russia’s March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 102.

Hindistan’a yönelik bir tehdit olarak algıladığında harekete geçmiştir. Ancak İngiltere de Rusya gibi askeri yöntemlere başvurmamış, Rusya tarafından gerçekleştirilen işgallerden ziyade kendisine verilen güvenceleri ön planda tutmuştur. Bu durum İngiliz devlet adamları arasında da görüş ayrılıklarına yol açmış olup çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu konuya değinilmiştir.

4.2. İngiltere ve Çarlık Rusya’nın Türkistan’a Gönderdiği Temsilciler ve Bu Temsilcilerin Türkistan’ın Durumu Konusundaki Görüşleri

4.2.1. İngiliz Temsilciler

4.2.1.1. XIX. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan’daki Temsilcileri ve Türkistan’ın Durumu Konusundaki Görüşleri

XIX. yüzyılda Türkistan’a karşı batının ilgisinde büyük bir artış yaşanmıştır. Batılı gezginler, haritacılar, seyyahlar, misyonerler, casuslar ve arkeologlar, bölgeye yönelik düzenli olarak keşif seferleri gerçekleştirmişlerdir. Türkistan’a olan bu ilgi artışında sanayileşme sonucunda sanayi ülkelerinin veya sanayisini kurmaya çalışan ülkelerin hammadde ve Pazar arayışları etkili olmuştur. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan Rus yayılcılığı bu dönemde dikkat çekmektedir²⁵⁷.

XIX. yüzyılda Türkistan’da yaşanan Rus yayılcılığı bölgeye yönelik ilgi ve çıkarı bulunan başta İngiltere olmak üzere bazı devletleri rahatsız etmiştir. Türkistan’da istikrarlı bir şekilde devam eden Rus ilerleyişinin İngiltere açısından ekonomik ve prestij bakımından büyük öneme sahip Hindistan’ı da etkilemesi İngiltere’nin bu noktadaki endişelerini daha fazla arttırmıştır. Rusya, bu dönemde bölgeyi incelemek, bölgede yer alan devletlerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumlarını anlamak, İngiltere başta olmak üzere diğer devletlerin bölgeye yönelik faaliyetlerini öğrenmek adına bölgeye çok sayıda heyet göndermiştir. Diğer yandan İngiltere tarafından da bölgeye yönelik keşif ve inceleme heyetlerinin sayısı arttırılmıştır. Nitekim bu girişimler sonrasında XIX. yüzyılda Türkistan, Büyük Güçlerin çatışma alanı haline gelmiştir. Hanlıklar arasında birlikteliğin olmayışı, çalışmada belirtilecek olan Türkistan’ın mevcut koşulları Türkistan’ı işgallere daha açık hale getirmiştir.

XIX. yüzyıl boyunca İngiltere ve Rusya arasında yaşanan bu rekabette seyyahlar önemli bir rol oynamışlardır. Avrupa hükümetinin sömürge bölgelerindeki ırksal ve sosyal farklılıkların daha geniş kesimlerce anlaşılmasında etkili olan seyahat yazıları bu açıdan emperyalist amaçlar için oldukça yararlı olmuştur. Bu seyahat yazıları Büyük Oyun adı verilen İngiliz- Rus mücadelesi ve emperyalist genişleme açısından yararlı bilgiler de içermektedir²⁵⁸. Büyük Oyunun ilk yılları boyunca seyyahların büyük bir kısmı, özel iş bağlantıları kurmak amacıyla bölgeye gelmişler ve hükümet tarafından maddi açıdan desteklenmişlerdir. Bilimsel araştırmalar, imparatorluğun korunması ve genişlemesi için gerekli olan fiziki ve kültürel coğrafyanın haritasının yapılmasını ve bozkır sınırlarının tasvir edilmesini sağlamıştır. Askeri gezginler Türkistan’da çeşitli roller oynamışlardır. İngiliz memurlar kendilerini gizli bir ajan olarak görmüşler, amaçlarını gizli tutmuşlardır. Seyyahların birçoğunun hikâyesi askeri, politik ve

²⁵⁷ Bekir Biçer, “Seyyahların Gözüyle Türkistan’ın İstilas”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 10, 2011, s. 128.

²⁵⁸ Linda Bowman, “Travelers Tales: Great Game Narratives”, 10th Biennial Conference of the Australasian Association for Communist and Post Communist Studies in Canberra, 3-4 February 2011, s.1.

bilimsel fonksiyonlarla kombine edilmiştir²⁵⁹. Seyyahlar Büyük Oyun sırasında Türkistan’ı araştırmaya başladıklarında yerli halkın kurnazlıklarından, işlenmemiş arazilerden ve buradaki insanların dünyanın gerisinde kaldıklarından bahsetmiştir²⁶⁰.

Sömürgecilik çağında Türkistan’a en az Rusya kadar ilgi duyan bir diğer ülke İngiltere olmuştur. Hindistan’da hâkimiyetini henüz sağlamlaştıramamış olan İngiltere’nin Türkistan’a yönelik hedeflerinin yalnızca ekonomik değil askeri ve siyasi yönleri de bulunmaktaydı. İngiltere’nin Türkistan üzerindeki sömürgeci hedeflerini gerçekleştirmek için bölgeye gönderdiği ilk seyyah ise Doğu Hindistan şirketinde görevli William Moorcroft olmuştur²⁶¹. Veteriner olarak nitelendirilen ilk İngiliz William Moorcroft (1767-1825) “İngiliz at doktoru” olarak Doğu Hindistan Şirketinde çalışmıştır²⁶². Moorcroft, Büyük Oyun’da açık bir asker olmamıştır. O, kendisiyle yakın dönemde bölgeyi ziyaret eden Burnes gibi asker, araştırmacı ve politikacı değildir²⁶³. 1765 yılında İngiltere’de dünyaya gelen Moorcroft, veterinerlik eğitimi almış ve hayvanlar üzerinde incelemeler yapmak üzere 1808 yılında Hindistan’da görevlendirilmiştir²⁶⁴. Aralıksız süren savaşların olduğu çalkantılı bir dönem olan XVIII. yüzyılın sonlarında başlıca problem milli savunma için önemli bir konu olan süvari sınıfı için uygun atların desteklenmesi meselesidir. Moorcroft’un birkaç arkadaşı ve tanıdıkları bu konuyla yakından ilgilenmişler, 1794 yılının başlarında kuruluş aşamasında olan Londra veterinerlik okulunda kısa bir dönem için Moorcroft hem hocalık hem de yöneticilik (müdürlük) yapmıştır. Hindistan’da kendi alanında eğitim alan Moorcroft’un kırklı yaşlarında 1808 yılında meydana gelen büyük ayaklanma askeri savunma ile ilgilenmesinde doğrudan etkilidir²⁶⁵.

Moorcroft, Atlar üzerine çalışma yapmak amacıyla ilk seyahatini Himeyalaların ötesine, Batı Tibet bölgesine yapmış ancak araştırmaları atlarla sınırlı kalmamış, bölgedeki siyasi gelişmeleri de incelemiş, bir rapor halinde İngiliz yönetimine sunmuştur. Moorcroft, İngiltere’nin ilgi alanına girmeye başlayan Afganistan ve Türkistan’a ikinci bir inceleme gezisi planlamıştır. 1819 yılında George Trebeck isimli genç bir Alman, İranlı Mir İzzat Ulah ve Hintli Ghulan Hyder Khan’ın yardımcılığındaki geniş bir ekiple Hindistan’dan başlayan yolculuk Yarkent, Kaşmir, Kabil, üzerinden Belh ve Buhara’ya kadar uzanmıştır²⁶⁶. 1812’den 1825’e kadar keşif öncüsü olarak hizmet görmüş, Tibet, Afganistan ve Buhara’yı araştırmış, 1824 yılında Hayber Geçidini tasvir eden ilk İngiliz olmuştur²⁶⁷.

Moorcroft, herhangi bir yetkisi olmaksızın İngiliz- Rus rekabetini incelemiş ve bu rekabette rol oynamıştır. 1812 yılına kadar O, yalnızca kâşif, bilgi toplayıcısı, ticari ajan, diplomat ve stratejist rollerini benimsemiştir. Moorcroft; Tibet, Ladak, Kaşmir, Afganistan veya Amuderya Türkistan geçişine giren ilk şirket çalışanıdır. Bu yollarda

²⁵⁹ Bowman, a.g.e., s.2.

²⁶⁰ Bowman, a.g.e., s.18.

²⁶¹ Emin Özdemir, “Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan’a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri”, History Studies, Volume 2/2, 2010, s. 121; Thomas Holdich, The Gates of India, Being an Historical Narrative, London : Macmillan and co., limited, 1910, s. 444. Moorcroft’un seyahati hakkında detaylı bilgi için bkz. Holdich, a.g.e., s. 442- 450.

²⁶² Charles C. Kolb, “Tournament or Great Game: The Struggle for the Mastery of Central Asia, H-Net Reviews in the Humanities& Social Sciences, s.2

²⁶³ Alder, a.g.m., s.175.

²⁶⁴ Özdemir, Rus İşgalinden Önceki..., s.121.

²⁶⁵ Alder, a.g.m., s.176.

²⁶⁶ Özdemir, Rus İşgalinden Önceki..., s.121.

²⁶⁷ Charles C. Kolb, “Tournament or Great Game: The Struggle for the Mastery of Central Asia, H-Net Reviews in the Humanities& Social Sciences , s.2

zaman zaman ölüm tehlikesi ile karşılaşmıştır²⁶⁸. Kültürel ve dini meselelere çok ilgi duymayan Moorcroft; gittiği yerlerin politik ve stratejik durumunu incelemek, Hindistan’daki İngiliz şirketlerinin buralarda yapabilecekleri ticaret imkânlarını araştırmak, yeni gelişmeye başlayan İngiliz sanayisi için henüz keşfedilmemiş hammadde kaynakları bulmak amacıyla seyahat etmiştir²⁶⁹. Bütün zamanını ve boşluğunu askeri savunmaya ayıran Moorcroft, İngiltere’nin Türkistan’daki konumunu güvence altına almak adına ticari açıdan daha fazla etkinlik gösterme çabasına girmiştir. Onun bu ülkeye yönelik ticari hırsları Rusya’yı suçlarken diğer yandan aynı tavır Rusya tarafından da İngiltere’ye karşı sergilenmiştir. Moorcroft’un 1819 yılından itibaren başlayan son büyük seyahati ona verilen resmi talimatların belirlediği dar sınırı aşmış olup Buhara’ya kadar uzanmıştır. İç Asya pazarlarını ele geçirmeyi amaçlayan Moorcroft, buranın potansiyel açıdan büyük ham madde kaynağına, çaya, değerli madenlere, tekstil ürünleri için Pazar alanlarına ve işlenmiş mallara sahip olduğuna ve İngiltere’nin Asya’nın istediği renkte ve tarzda ürünler ürettiğine inanmıştır. Moorcroft, bir bakıma seyahatini Pazar araştırmaları yapmak ve numune sayılarını arttırmak ve detaylı tasvirler yapmak amaçlı genişletmiştir. İngiltere, daima kendisinin Rusya’ya göre hem daha büyük bir endüstriyel güce ve girişim kabiliyetine sahip olduğuna hem de üretim ve taşıma maliyetinin daha düşük olduğuna inanmıştır. İngiltere, Asya pazarlarına yönelik saldırılarını kararlaştırmış ve bu amaca ulaşmak için girişimlerde bulunmuştur. Bu durum İngiltere’nin savaş sonrasında Asya’ya gelişmiş bir medeniyet ve Hindistan’ın kıta güvenliğini sağlayarak kendi yurduna dönmesinde etkili olmuştur. Moorcroft; Batı Himalayalar boyunca ticaret rotalarının açılmasını mümkün kılacak her türlü araştırmayı yapmıştır. Her durumda asıl amacı ise Ladakh’a girişi sağlamaktır. O, bütün durumun ticari, askeri ve politik anahtarının bu olduğunu düşünmüştür. Moorcroft, kuzeyden Hindistan içlerine uzanan savunmasız güzergâhlar üzerinde hâkimiyet kurmanın ya da vazgeçmenin İngiltere’nin elinde olduğunu savunmuştur. Buraya sahip olmanın Kaşgar, Yarkend, Khote, Ladakh, Pencap bölgelerinin düşmesini engelleyeceği gibi Bengal’e karşı gelişen Rus tehlikesini gösteren Moorcroft aynı zamanda iç bölgenin de kurtarılabilirliğini söylemiştir. Böyle bir durum Çin’in tamamının Rus egemenliğinden kurtarılması için yeterli olacak ayrıca İngiltere, Çin üzerinde daha güçlü bir etkiye sahip olabilecek ve bu gücünü denizden de kullanabilecekti. Ladakh ticari açıdan İngiliz mallarının kuzey batıdan güneydoğuya yayılmasını sağlayacak hem bir depo hem de Pazar yeri özelliğini taşıyordu. 1825 yılı Haziran ayında Buhara’da buradaki son Rusya resmi heyeti hakkında her türlü bilgiyi toparlayan Moorcroft’un bu çalışması yalnızca Rusya’nın Hindistan’a yönelik düşmanca planlarını genişlettiğini değil aynı zamanda kuzeyde ilgisinin Hokand, Çin Türkistan’ı ve Ladakh’a yönelik ilgisinin de devam ettiğini göstermiştir. 22 Temmuz 1825 yılında uzun ve tehlikeli bir yolculuktan sonra Hindistan’a dönmüştür. Döndükten sonra dergi yazılarını sürdürmüş, yazısında Yukarı Amuderya üzerinde İngiliz göçmenlerin yerleşme ihtimalini tartışmış olup muhtemelen bu yazıyı 3 Ağustos 1825 yılında yazmıştır. Bunun üzerinden dört haftadan daha kısa bir süre içinde hastalanmış ve ölmüştür. Moorcroft, İngiltere’nin Türkistan politikasında belirgin bir şekilde etkili olmaya başladığı 1829 yılından dört yıl önce ölmüştür²⁷⁰.

Büyük Oyun’da önemli bir rol oynadığı kabul edilen Moorcroft, İngiliz hükümetine sadık bir şekilde hizmet etmeye çalışmış, hükümetinin politikası ve bakış açısında önemli bir etki yaratmıştır. Moorcroft’un 1812 yılındaki seyahati, Nepal

²⁶⁸ Alder, a.g.m., s.192.

²⁶⁹ Özdemir, Rus İşgalinden Önceki..., s.122.

²⁷⁰ Alder, a.g.m., s.200- 207.

savaşından sonra Hastings'in Kumaon ve Garwhal'ı ilhak etme kararında etkili olmuştur. Moorcroft'un elde ettiği yeni coğrafi bilgiler (1812'den 1819'a kadar güzergâh araştırmaları yapılmış) resmi haritalarda yerini almıştır. Moorcroft'un yardımcısı George Trebeck'in seyahat esnasında tuttuğu notlar, çizdiği çizimler ve mektupları Horas Hayman Wilson tarafından 1841 yılında iki cilt halinde *Travels in the Himalayan, Provinces of Hindustan and The Panjab Ladakh and Kashmir in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara* ismiyle yayımlanmıştır²⁷¹. Oldukça geniş bir alanı inceleyen Moorcroft'un coğrafya hakkında topladığı bilgilerin oldukça yetersiz olduğu ve bu yönüyle hayal kırıklığı yarattığı belirtilmiştir²⁷².

Moorcroft'tan sonra Türkistan'ı ziyaret eden bir diğer önemli isim Alexander Burnes'tir. O, Buhara'yı ziyaret eden ilk İngiliz temsilci olmuştur. Burnes, Buhara'ya olan seyahatini Moorcroft'un yarım kalan yolculuğunu tamamlamak arzusuyla gerçekleştirmiştir. Onun Hindistan'a yönelik Rus tehlikesi konusundaki bakış açısı Moorcroft ile benzerlik göstermiştir²⁷³. Burnes, 1821 yılında Doğu Hindistan şirketinde memur olarak çalışmak üzere Hindistan'a gitmiş ve buradaki İngiliz yönetiminde çeşitli alanlarda görev almıştır. Kısa sürede yerel dilleri ve Farsçayı öğrenen Burnes, başarıları ile dikkat çekmiş, Hindistan'daki İngiliz Yönetimi tarafından 1829 yılında Afganistan ve Türkistan'ın askeri, coğrafi ve sosyo-politik özelliklerini incelemek amacıyla görevlendirilmiştir²⁷⁴.

Rusya ve İran arasında XIX. yüzyılda yaşanan yakınlık üzerine İngiltere; Afganistan, Türkistan ve İran'daki coğrafi ve manevi durumlarını detaylı bir şekilde öğrenmek ve incelemek için çeşitli memurlarını bölgede görevlendirmiştir. 1832- 35 yıllarında Lahor, Etek, Kabil, Buhara ve Meşhed'e uğrayarak uzun bir yolculuk geçiren Burnes, bölge hakkında detaylı bilgi toplamıştır²⁷⁵. Burnes, diğer görevlerinin yanında araştırma yapma ve istihbarat toplamakla görevlendirilmiştir. 1830 yılının başlarında Buhara'yı ziyaret eden Burnes, yaşlı vezir Kuşbegi tarafından görüşmek amaçlı çağrılmış ve iki saat boyunca sorgusu alınmıştır. Birkaç gün sonra vezir, Burnes'in Hindistan veya kendi ülkesine bir ilgisi olup olmadığını sorgulamıştır. Bu şüphelerin gerçek olma ihtimaline rağmen Burnes, Vezir'in bu şüphelerini tatmin edebilmiştir. Bu diplomatik başarıdan sonra Kuşbegi'nin tam anlamıyla korumasına sahip olan Burnes, şehrin bütün kısımlarını ziyaret edebilmiştir²⁷⁶.

Burnes, seyahatine Delhi üzerinden başlamış, Hindistan'da şirketin en ileri garnizonu durumunda olan Ludhiana şehrine gitmiştir. Burnes burada, bu dönemde Afgan idareciliğini yeniden ele geçirmek isteyen Şah Şuca ile karşılaşmıştır. Burnes, Şah'ın Kabil tahtını yeniden ele geçirebilmek için yeterli güce sahip olmadığını ifade etmiştir. Buradan bir hafta sonra Hindistan hükümetinin yazlık merkezi olan Simla'ya ulaşan Burnes, buradaki Genel Vali Lord William Bentinck'e görevinin sonuçlarını rapor etmiştir. Burnes ve ekibi Hindistan'a (İndus nehrinin ağzına) ulaştıktan beş ay sonra Ranjit Sing'in merkezi Lahor'a varabilmiştir. Ranjit Singh, burada İngiliz mallarının boşaltılarak kara yolu ile Afganistan'a buradan Amu Derya üzerinden Türkistan pazarlarına nakledilmesini kararlaştırmıştır. Burnes, Ranjit Singh'e Lord

²⁷¹ Özdemir, Rus İşgalinden Önceki..., s.121; Alder, a.g.m., s.207.

²⁷² Thomas Holdich, *The Gates of India, Being an Historical Narrative*, London : Macmillan and co., limited, 1910, s. 442.

²⁷³ Biçer, a.g.m., s. 129, Alder, a.g.m., s.211.

²⁷⁴ Henry Lansdell, *Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, London: Sampson Low, C. II, 1885, s. 73; Özdemir, Rus İşgalinden Önceki..., s.122; Biçer, a.g.m., s. 129.

²⁷⁵ Bayur, a.g.e., s. 250; Thomas Holdich, *The Gates of India, Being an Historical Narrative*, London : Macmillan and co., limited, 1910, s. 451.

²⁷⁶ Bowman, a.g.e., s.5.

Ellenborough’un mektubunu iletmiştir. Bu mektupla IV. William’ın Sih idarecisine özel bir mesajını iletmiştir. Burnes, Ranjit tarafından askeri birlikleri denetlemesi için birliğe davet edilmiştir. Burnes ve ekibi yaklaşık iki ay Ranjit’in misafiri olarak kalmışlardır²⁷⁷. O, Indus’un Lahor’un kuzeyine kadar gemi ile geçilebilir olduğunu göstermiştir. Burnes, Türkistan bölgesinin her yerinde İngiliz mallarının Rus malları ile rekabet edebilecek seviyeye ulaşması için bu malların iletilmesini sağlayacak büyük bir su yolunun açılmasının planlarını yapmayı kararlaştırmıştır. Kendisi, Hindistan’ın kuzeyinde bulunan Sihlerin lideri olan Ranjit Singh’in kendileri için hiçbir sorun çıkarmadığını, İngilizlere dostane davranmasının yanında ticari geçişlerde de kendilerine fayda sağladığını rapor etmiştir. Burnes’in üstleri bu ilk heyetin sonuçlarından oldukça memnun kalmışlardır. Genel Valinin güvenini kazanan Burnes, ikinci bir heyet için yeni fikirler ileri sürmüştür. O, Hindistan’ın haritada belirtilmeyen, önceki yıllarda bir tanesi Arthur Conolly tarafından keşfedilen gizli güzergâhlarının incelenmesini amaçlamıştır. Burnes, ilk olarak Kabil’e gitmeyi, burada Rancit Singh’in en büyük rakibi olan Dost Muhammed ile yakın ilişkiler kurmanın yollarını aramayı ve aynı zamanda da ordunun etkinliğini ve gücünü arttırarak merkezin güvenlik açığını kapatmayı önermiştir²⁷⁸.

Burnes, Kabil’den Hindikuş boyunca ilerlemeyi Amu Derya üzerinden Buhara’ya ulaşmayı amaçlamıştır. Burada Kabil’deki ile aynı durumu ümit eden Burnes, Hazar denizi ve İran yolu ile Hindistan’a dönmeyi amaçlamıştır. 1831 yılı aralık ayında Genel Vali Lord Auckland tarafından bu planı onaylanmış, Indus nehrinin ticarete açılması politikası üzerine çalışmak ve Afganlarla ticari ilişkiler kurmak amacıyla Kabil’e gitmek üzere görevlendirilmiştir²⁷⁹. 17 Mart 1832 yılında Indus’u geçen Burnes ve ekibi Afganistan’a giriş hazırlığı yapmak için Ranjit Singh’in ev sahipliği ve korumasında Pencap’a dönmüşlerdir. Burnes ve ekibi Hayber geçidinden geçmeleri durumunda hayatta kalmalarının zor olduğu bunun yerine daha uzun ve dolambaçlı dağ yollarını tercih etmeleri noktasında uyarılmışlardır. Jalalabad boyunca güvenli bir şekilde geçtikten sonra kervanlarını Kabil’e doğru batı istikametinde sürdürmüşlerdir. Ancak Hindikuş dağlarının zirvelerinin görülebildiği uzak bir mesafede bulunan bu alanın etrafı karlı dağlarla çevrilidir. Dost Muhammed kendisine verilen ekipman ve yardımcılarıyla birlikte Lahor’a oradan da İngilizler açısından Kuzey’de gelişen Rus tehtidine karşı tampon bir bölge olarak düşünülen Dost Muhammed Han’ın başında bulunduğu Afgan krallığının başkenti Kabil’e ulaşmıştır. Indus nehrini geçtikten altı ay sonra ilk amaçları olan Dost Muhammed’in kalesine ulaşmışlardır. Burnes daha çok Buhara ile ilişkilendirilmekle birlikte gerçekte Kabil’le de yakından alakalıdır. Ayrıca Afgan merkezi ve idarecisi de onun kaderinde etkili bir yere sahiptir. 1832 yılı ilkbaharında burayı ziyaret eden Burnes’in şehri oldukça sevdiğini, bahçeleri, meyve ağaçları ve kuş sesleri ona İngiltere’yi anımsattığını söylediği ifade edilmiştir. Burnes, Dost Muhammed’in oldukça mütevazı biri olduğunu belirtmiştir. Burnes’in raporunda Dost Muhammed’in şöhretinin daha önce ülkeyi ziyaret eden seyyahlar tarafından da bilindiğini ve kimsenin onun sahip olduğu meziyetlere sahip olmadığını söylediği belirtilmiştir²⁸⁰.

²⁷⁷ Hopkirk, a.g.e., s. 135-37.

²⁷⁸ Hopkirk, 1901, s. 135- 139; Thomas Holdich, The Gates of India, Being an Historical Narrative, London: Macmillan and co., limited, 1910, s. 451.

²⁷⁹ Russia’s March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 100- 101.

²⁸⁰ Hopkirk, a.g.e., s. 135-43.

Dost Muhammed, komşusu Sihlere karşı olan nefretini Burnes’ten gizlememiş, İngiltere’nin onun devrilmesine yardım etmek isteyip istemeyeceğini sormuştur. Ranjit ile olan dostluğun uzaklaştırılması için yapılan bu teklif Kalkutta veya Londra’da oldukça olumsuz karşılanmıştır. Onlar, Afganların Sihlere göre daha asi olduklarını düşünmüşlerdir. Dost Muhammedin bu teklifi sayesinde Burnes, hükümetinin Ranjit ile uzun süreli bir anlaşma yapmasına ve böylesi tehlikeli bir komşu ile kötü ilişkiler kurulamayacağına dikkat çekmiştir. Resmi bir memur olarak Burnes, en savunmasız sınır olarak Kalkuta’nın böyle bir duruma ihtiyacı olduğunu, bu iki güçlü rakibin İngiltere’ye karşı dostane olduğunu biliyordu. Bu iki idareciye göndermiş olduğu raporunda uzlaştırıcı davranmıştır. Dost Muhammed, İngiltere ile uzlaşma sağlanabileceğine, tahtına sıkıca sahip çıkması gerektiğine ve yalnızca bir kişinin bu savaşçı milleti birleştirme kapasitesine sahip olduğunu belirtmiştir. Dost Muhammed ile olan son görüşmesinden sonra Burnes ve ekibi gece yarısı kuzeye doğru ilerlemiş, Hindikuş’u geçerek Belh ötesinde Amu Derya ve nihayetinde Buhara’ya doğru yola çıkmışlardır. Dost Muhammed’in bölgesi Burnes’in seyahatinde en tehlikeli nokta olarak belirlenmiş, yalnızca yedi yıl önce Moorcroft ve iki arkadaşının başına gelenler unutulmamıştır. Buhara’ya yaklaştıklarında Burnes, Kuşbeyine bu kutsal şehrin efsanevi ihtişamını görmek istediklerini belirterek burayı İslam’ın kulesi olarak tasvir etmiş, onun bu mesajı karşı taraftan olumlu karşılanmış ve Buhara’ya gelmesi memnuniyetle kabul edilmiştir. Kuşbegi ilk olarak Burnes’e bu uzun yolu ne için geldiklerini sormuştur. Burnes kendisine Buhara’nın ihtişamını görmek ve karayolu üzerinden İngiltere’ye dönmek istediğini söylemiştir. İkinci olarak kendisine mesleği sorulmuştur. Hindistan ordusunda memur olduğunu söyleme konusunda bir süre tereddüt eden Burnes’in cevabı Kuşbeyini tedirgin etmemiştir. Buharalılar Burnes’in dini inancı, tanrıya inanıp inanmadığı gibi çeşitli konulara daha fazla ilgi göstermişlerdir. Burnes, Buhara’da kaldığı süre içerisinde buradan Hive’ye baskı yapmayı ve İran yoluyla kendi memleketine dönmeyi ümit etmiştir. Ancak Kuşbegi onu Hive’ye yapacağı seyahat konusunda ciddi bir şekilde uyarılmış, bölgenin oldukça dağınık ve tehlikeli olduğunu söylemiştir. Bunun sonucunda Burnes, Merv ve Astrabad yoluyla doğrudan doğruya İran’a gitmeye ve Hive seyahatini iptal etmeye karar vermiştir²⁸¹. Burnes, 6 Kasım 1833 yılında Londra’ya varmıştır. Sonraki aylarda şehrin en tanınmış genç adamı olmuş ve zaman içerisinde İngiltere’nin en tartışılan ve en ünlü gezgini haline gelmiştir²⁸².

Burnes ve ekibi bir dizi seyahat sonucunda 18 Ocak 1833 yılında Basra körfezi üzerinden Bombay’a ulaşmıştır. 13 ay süren seyahati süresince pek çok önemli bilgi edinen Burnes, İngiliz-Rus ilişkilerinin daha da düşüşünde etkili olmuştur. 20 Şubatta Kalkuta’ya varan Burnes, Genel Valiye Türkistan’da yapmış olduğu keşif hareketinin sonuçlarını anlatmıştır. Bu bilgilere göre Rus savaş gemileri İstanbul’da demir atmış olup bu durum Londra ve İstanbul’da büyük bir huzursuzluğa yol açmıştır. Bu durum 1831 yılında başlayan olaylar zincirinin son parçası olmuştur. Sözde Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olan Mısır’da Sultan’ın idaresine karşı isyan çıkmıştır. İsyen ilk başta yerel bir mesele gibi görünse de kısa sürede ciddi bir sorun haline gelmiştir. Sultanın kendi vasallarından birisi Arnavut kökenli Mısır idarecisi Mehmet Ali Paşa olmuştur. Onun güçlü ordusu ilk olarak Dımaşk-Şam ve Halep’i ele geçirmiş ve Anadolu içlerine doğru ilerlemiştir. İstanbul ve sultanın tahtına karşı yürümek için hazırlandığı görülmektedir. Bu noktada İngiltere’nin yardımı istenmişse de Dış işleri

²⁸¹ Hopkirk, a.g.e., s. 147- 148

²⁸² G. J. Alder, “Standing Alone: William Moorcroft Plays the Great Game, 1808-1825”, The International History Review, 2:2, s.172.

sekreteri Lord Palmerston²⁸³ bu konuda yalnız hareket etmek noktasında tereddüt göstermiştir. İngiltere, Osmanlı sultanın taleplerine karşı yavaş hareket ederken diğer yandan Rusya tam tersine oldukça hızlı davranmıştır. Rusya, İstanbul’un saldırgan yeni bir hanedanın eline geçmesini istememiştir. Mehmet Ali’nin ordularının ilerleyişine karşı durmak için Sultan’a destek teklifinde bulunmak üzere Nikolai Muraviev, İstanbul’a gönderilmiştir. Hala İngiltere’nin yardım edeceği ümidini taşıyan ve İngiltere’nin yardımını tercih eden Osmanlı Sultanı Rusya’nın yardımını kabul etmek noktasında kararsız kalmıştır. Palmerston, St. Petersburg’un resmi olarak İngiltere’nin müttefiki olduğuna inanmaya başlamasına rağmen Londra hiçbir girişimde bulunmamış, asla tek taraflı hareket etmemiştir. Mehmet Ali Paşa’nın askeri birlikleri Anadolu içlerine ilerlerken Sultan’ın Nicholas’ın yardım teklifini kabul etmekten başka çaresi kalmamıştır. Bunun üzerine Rus donanması kısa bir sürede İstanbul’a ulaşmıştır. Hem Türkler hem de Rusların kuvvetleri ile başa çıkamayacağını anlayan Mehmet Ali’nin kumandanları seferi durdurma kararı almışlardır. İngiltere’nin kararsızlığı Rusya’nın işini kolaylaştırmıştır. Son Rus hareketinin Kalkuta’ya ulaştığı haberleri duyulduğunda bu durum Rusya’nın nihai hedefi olan Hindistan’a ulaşmanın bir parçası olarak görülmüştür. Böyle bir dönemde Burnes, Kalkuta’ya ulaşmıştır. Bu dönem “Büyük Oyun”un yoğun bir şekilde başladığı bir dönemdir²⁸⁴.

Burnes’in Genel Vali Lord William Bentinck’e raporunun ulaşmasından sonra Londra’da kabinenin toplanarak Türkistan’daki denetleme kurulu ve diğer üst düzey yetkililerin durumu, Hindistan’a yönelik Rus tehdidi ihtimalinin görüşülmesi kararlaştırılmıştır. İngiliz kralı ve özel yetkililer Burnes’in hikâyesini birinci ağızdan dinlemek istemişlerdir. Bir kahraman haline gelen Burnes’in bu seyahati, Kraliyet Coğrafya Topluluğunun altın madalyası ile ödüllendirilmiştir. Dönemin önde gelen yayımcılarından John Murray hızlı bir biçimde Burnes’in seyahatini “Travels into Bokhara” adıyla yayınlamıştır. Burnes’in üç ciltlik bu hikâyesi, Türkistan’ın varlığı, gizemi ve etkileyiciliğinin okuyucuya ilk kez aktarılmasını sağlamıştır. Bu eserlerine ilave olarak Burnes biri askeri diğeri politik olmak üzere iki gizli rapor ve bölgenin topografyası ve ticari yönleri ile alakalı ikiden fazla rapor hazırlamıştır. Askeri raporunda Herat kadar Kabil’in de Rusların eline geçmesinin oldukça tehlikeli olduğunu ifade etmiştir. Raporunda düşman ordusunun bir ay içerisinde Belh’ten buraya ulaşabileceği de ifade edilmiştir. Kabile savaşlarında oldukça cesur ve korkusuz olmalarına rağmen Afganlar, Kabil’in uzun süre Rus ordusuna karşı dayanabileceğini düşünmemişlerdir. Kabil’in ele geçirilmesi durumunda istilacıların Hindistan’a ilerlemelerinin önünde çok engel kalmayacaktır. Kabil’in Rus ordusunun eline geçmesi ihtimaline karşı İngiltere’nin Birleşik Afganistan tahtına Kamran Şah’tan ziyade Dost Muhammed’in getirilmesini isteyeceğini savunmuştur. Burnes hala bölgede bulunan Wilson, Kinneir ya da Lacy Evans’ın aksine Rus hareketinin Kabil’e karşı kolaylıkla ses getireceğini savunmuştur. Burnes, Kabil’de kalıcı bir heyetin bulunmasını sağlamak için oldukça çalışmıştır. Bir yandan Dost Muhammed ile yakın ve dostane ilişkiler kuran Burnes diğer yandan da İngiliz mallarının Afganistan ve Türkistan pazarlarında Rus mallarından daha çok tercih edilmesini sağlamak için Rusya’nın Amu Derya’nın

²⁸³ 1784 yılında doğan Palmerston 1807 yılında İngiliz parlamentosuna üye olarak girmiştir. Çeşitli küçük memurluklarda bulunduktan sonra 1827 yılında Canning’in bakanlar kuruluna girmiştir. Canning’in ölümünden kısa bir süre sonra bu görevden ayrılmış, sonraki iki yılında dış ilişkilere çalışmıştır. 1830 yılında Lord Grey’in bakanlığı döneminde Dış işleri sekreteri olmuştur. Palmerston 1830- 52 yılları arasında yirmi yılı aşkın bir süre İngiliz dış politikasında oldukça etkili olmuş bir idarecidir. G.P. Gooch, A century of British foreign policy, London, G. Allen & Unwin, Ltd., for the Council for the Study of International Relations, 1917, s.6.

²⁸⁴ Hopkirk, a.g.e., s. 149-50.

güneyindeki faaliyetlerini gözetim altında tutmuştur. Burnes, gemi ile geçilebilir olduğunu gösterdiği İndus nehrinden tamamıyla faydalanılması durumunda, İngiliz mallarının daha ucuz ve daha iyi olacağını, Rus mallarının ise nihayetinde sona ereceğini savunmuştur²⁸⁵.

1834 yılının başlarında Alexander Burnes’in üç ciltlik seyahat notları halkın satışına açıkça sunulmuş, nihayetinde yeniden basılan bu çalışma Fransızca ve Almancaya çevrilmiştir. On üç aylık bir yolculuktan henüz dönmüş olan Burnes’in bu yolculuğu Hindistan’dan Afganistan’a buradan Buhara’ya ve İran yoluyla Hindistan’a dönüşüne kadar uzanmaktadır. O, iki bin yıl önce Makedonyalı Büyük İskender’den itibaren bu toprakları ziyaret eden neredeyse ilk Avrupalıdır. Bu nedenle Alexander Burnes olarak anılmıştır. Burnes, politik danışmanlık yapmış, İngiliz ordusu tarafından 1839 yılında istila edilen Kabil’i başarılı bir şekilde restore eden Şah Şüca’ya bütün Hindistan’ın yabancı sekreteri olarak gönderilmiştir. Burnes, 1841 yılında ölümüne kadar Afgan mafyasının elinde kalmış, Türkistan’daki Büyük Oyun’un en önemli aktörlerinden biri olarak kalmıştır²⁸⁶.

Türkistan’ı ziyaret eden bir diğer önemli isim olan Charles Stoddart, 1838 yazında İran ordusunun Herat’tan geri çekilmesi üzerine McNeil tarafından Buhara’ya gönderilmiştir. İran sınırındaki yağmacılık faaliyetlerini durdurmak için bölgeye gönderilen Stoddart, Buhara emirini Rus esirlerini serbest bırakması, Buhara pazarlarında Rus esirlerin satılmasına izin vermek suretiyle Orenburg sınırı boyunca ve Hazar üzerinde Türkmenlerin adam kaçırma faaliyetlerini teşvik etmelerini ve ticaretten alınan haksız haraçları durdurması için ikna etmeye çalışmıştır²⁸⁷. Stoddart, Buhara’ya ulaştıktan sonraki üç gün içinde kendini hapsedilmiş olarak bulmuştur. İlk olarak bir evde hapsedilen Stoddart kısa bir süre sonra “Siah-tchah”a gönderilmiştir. Burada uzun bir süre sıkıntılı bir süreç geçirmiştir²⁸⁸. Bu durum Batılı yazarlar tarafından Buhara’nın bu dönemde muhafazakâr ve baskıcı tutumunun en açık göstergelerinden birisi olarak ifade edilmiştir.

Stoddart’ın ardından benzer talimatlarla Hive ve Hokand Hanlıklarına gönderilen Conolly, Hive, Buhara ve Hokand hanlıklarının üç taraflı zorunluluklarla birlik olmalarını, köle ticaretinin terk edilmesini, Rusya ve İran hükümetleri ile dostane ilişkiler geliştirmelerini önermiştir. Ancak Hive’de, telafi edilememiş olan son seferden kaynaklanan kin sebebiyle Rusya’nın müdahalesi yeni bir tehlikenin yakın olduğunu göstermiştir²⁸⁹.

İngiliz memur olan Arthur Conolly 6. Bengal Yerli Hafif Süvari sınıfında yüzbaşı olmakla birlikte bu durumu gizli tutmuştur. Kendisi aynı zamanda Lord Ellenborough’un soyundandır. Bölgeye askeri ve siyasi keşif yapmak üzere gönderilmiştir. Conolly, İngiliz- Rus rekabetinin önemli isimlerinden biri olmuştur. Seyahatinin ilk aşamalarını arkadaşına yazdığı mektupla dile getiren Conolly oldukça değişik hikayeler anlatmış, zenginliğin yanısıra Türkistan’ın dağlık ve kanunsuz bölgelerinden bahsetmiştir. Conolly, 1829 sonbaharında Moskova’dan Kafkasya’ya doğru yola çıkmıştır. İngiltere ve Rusya bu dönemde hala müttefik olmakla birlikte aralarındaki gerginlik giderek artmaktadır. Ancak buna rağmen Conolly, Rus memurlar tarafından Tiflis’te oldukça iyi karşılanmış, kendisine Kafkaslardan İran sınırına uzanan

²⁸⁵ Hopkirk, a.g.e., s. 150-51; Thomas Holdich, The Gates of India, Being an Historical Narrative, London: Macmillan and co., limited, 1910, s. 451.

²⁸⁶ Alder, a.g.m., s.173.

²⁸⁷ Lansdell, a.g.e., s. 74; Henry Rawlinson, England and Russia in the East..., s.158.

²⁸⁸ Boulger, a.g.e., s.187-188.

²⁸⁹ Rawlinson, a.g.e., s.158.

tehlikeli yolculuğu sırasında koruma amaçlı bir Kazak verilmiştir. Ruslar bu durumu şu şekilde açıklamışlardır: Kafkasya boyunca serbest geçiş yetkisi verilmemiş olup kendilerine karşı hala büyük bir nefret besleyen Çerkez çocuklarına karşı tetikte olunması gerekmektedir. Ancak Çerkezleri önemsemeyen Conolly, Rus askeri birliklerinin bu vahşi dağlılara zorluk çekmeden boyun eğdirebileceklerini düşünmüştür. Ne O, ne de Rus orduları, dağlık bölgelerdeki Rus Çarlığı'nın egemenliğini sarsacak şiddetli bir savaşı tahmin edememişlerdir. Conolly, güneye doğru olan yolculuğunda Rus ordusunu, memur ve adamlarını, onların ekipmanlarını, çalışmalarını ve ruh hallerini profesyonel bir gözle izlemiştir. O, Kuzey İran'ın içlerine girinceye kadar görmüş olduğu her şeyden çok etkilenmiştir. Conolly, kışın ortasında çadırları olmaksızın karın içinde uyuyan her türlü zorluk ve sıkıntıya göğüs geren Rus ordusunun direnç ve tahammülü karşısında şaşkınlığa uğramıştır. Şimdiye kadar Rusya'nın koruması altında olan Conolly kimliğini gizleme ya da farklı bir kimlik benimseme noktasında herhangi bir sorun yaşamamıştır. Conolly, büyük Karakum çöllerinden geçerek Hive'ye ulaşmayı amaçlamıştır. Bundan sonraki yolculuğunda kendisine Kazak bir muhafız eşlik etmiş olup, dünya üzerindeki en tehlikeli yerlerden birine girecek olan Conolly için kimliğini gizlemek zorunlu olmuştur. Bir İngiliz olarak yerli dili oldukça iyi konuşmasına rağmen sonraki yazılarında Asyalılar arasında seyahat ederken kimliğinin belirlenmemesi için oldukça zorlandığını ifade etmiştir. Conolly, Hive'ye ulaşamamış olmasına rağmen Karakum- Hazar bölgesi hakkında daha önce Londra veya Kalküta'nın hiç bilmediği oldukça kıymetli bilgiler toplamayı başarmıştır. O, ayrıca korkulanın aksine Rusya'nın Hive'nin yanı sıra Hazar'ın doğu kıyılarına dahi henüz hâkim olmadığını öğrenmiştir. Sorgulamalardan tamamıyla kurtulduktan sonra Conolly, doğuda üç yüz mil uzaklıkta Afganistan ile İran sınırına oldukça yakın olan Meşhed'e doğru ilerlemeye karar vermiştir. Buradan Afganistan'a girmeyi ve stratejik açıdan oldukça önemli bir şehir olan Herat'a ulaşmayı amaçlamıştır. Bu topraklarda yirmi yıl önce Christie'nin gizli ziyaretinden sonra hiçbir İngiliz memur görülmemiştir. Bu bölge işgal ordusu için gerek yiyecek gerekse diğer gereksinimlerin sağlanması açısından sahip olduğu kapasite ile oldukça uygun bir bekleme noktasıdır. Conolly'nin ulaştığı dönemde Herat, Türkistan'ın en acımasız idarecilerinden biri olarak belirtilen Kamuran Şah tarafından idare edilmekteydi. Herat'ta üç hafta kalan Conolly, burada gizlice gözlemlerde bulunmuş ve notlar almıştır. Özellikle verimli bir arazinin bir ordu için sağlayabileceği imkânlar dikkatini çekmiş, şehir savunması ile ilgili yapılabilecek şeylerle ilgilenmiştir. Conolly, bunları gizli yapmış, kendisini ifşa etmemiştir. Conolly'nin keşiflerinin sonraki aşaması eşkıyalar tarafından kuşatılmış oldukça tehlikeli bir bölge olan 300 mil uzaklıktaki Kandahar olmuştur. Kendisini Müslüman kutsal bir topluluğun bir parçası olarak gösteren Conolly, onlardan ilgisini çekecek birçok bilgi edinmiştir. Kandahar'a ulaşmayı başaran Conolly, buraya ulaştıktan kısa bir süre sonra oldukça hastalanmışsa da yeniden sağlığına kavuşmuştur. Henüz yeni iyileşmişken onun bir İngiliz olduğu, bu durumu gizlediği, o zaman Kandahar'la savaşta olan Kamuran için ajanlık yaptığı söylentileri yayılmıştır. Bu durum onun hasta yatağından kalkmasına ve yalnızca dokuz gün içinde şehirden ayrılmasına yol açmıştır. Onun Moskova'dan Hindistan'a olan yolculuğu 4,000 milden daha uzun sürmüştür. Conolly, çağdaşlarının bazılarının aksine hayatta kalabilmeyi başarmış ve oldukça önemli bilgiler edinmiştir. Düşman Rus ordusunun ilerleme olasılığının bulunduğu güzergâhlarda seyahat eden Conolly; Hindistan savunması için gerekli cevapları elde edebilmiştir. Seyahati sırasınca yaşadığı olumlu olumsuz bütün hikâyesini; “Journey to North of India, Overland from England Through Russia, Persia, Affghaunistan” adlı çalışmasında anlatmıştır. Üç yıl sonra 1834 yılında yayınlanan bu eserin uzun ekler

kısımında Rusya’nın Hindistan’a yönelik muhtemel istila planlarının detayları ve muhtemel başarıları anlatılmıştır. Conolly, Rus ordusu için iki muhtemel yol olduğundan bahsetmiştir. Bunlardan ilki Hive’nin ele geçirilmesini kapsamakta olup Belh’i takiben oradan Hindikuş’a, Büyük İskenderin yaptığı gibi buradan da Kabil’e uzanmaktadır. Ordu buradan Jalalabad ve Hayber geçidi vasıtasıyla Peşaver’e ve nihayetinde de Hindistan’a ulaşabilirdi. Başlangıç olarak Hive’nin ele geçirilmesi Hazar’ın doğu kıyılarından ziyade Orenburg’tan daha iyi olabilirdi. Bu güzergâh uzun olmasına rağmen Karakum’a oranla daha sulak bir yol olup tehlikeli Türkmenlere kıyasla buradaki kabileler daha kolaylıkla baskı altına alınabilirdi. Ayrıca Aral denizinin kuzey kıyılarına ulaşan Rus askeri birlikleri buradan botlarla veya sallarla Amu Derya ağzına taşınabilir, buradan Hive’ye gidilebilirdi. Hive’nin ele geçirilmesi ve nihai olarak Hindistan’a ilerlenmesi ardı ardına birkaç sefer yapılmasını gerektirebilir ve iki ya da üç yıl sürebilirdi. İkinci mümkün yol ise Rus generallerinin Herat’ı ele geçirmeleri ve burayı askeri birliklerin toplanmaları için işaret noktası belirlemeleridir. Rus orduları buradan Kandahar yolu ile Bolan geçidine buradan da Hindistan’a ulaşabilirdi. Herat’a İran vasıtasıyla Kara yoluyla ya da Hazar geçidi ile Astarabad’dan ulaşılabilirdi. Herat’ın Rusya’nın eline geçmesi ya da dostane İran’a dâhil edilmesi durumunda Rus ordusu orada yıllarca garnizon kurabilir ve her ihtiyacına kısa sürede ulaşabilirdi²⁹⁰.

Conolly, Rusya’nın her iki yoldan birini seçeceğini ancak her iki durumda da karşılarına aynı engelin çıkacağını belirtmiştir. Her iki yol da Afganistan içinden geçmektedir. Conolly, Afganların çok az kazancı olduğunu ve Rusların onların ülkesine girmelerinden endişe ettiğinden bahsetmiştir. Ayrıca Afganlar, Rusların en bağımlı olduğu İranlılara karşı da fanatik bir biçimde düşmandır. Afganların ulus olarak direnişe geçmeleri durumunda zorlukların aşılabilir hale gelebileceğini belirtmiştir. Conolly’nin varsayımına göre Afganlar, Rusya’nın tacizlerine karşı kendi dağlarındaki sığınaklardan Ruslar’ın yiyecek ikmalini ve iletişim ağlarını keserek kanlarının son damlasına kadar mücadele edeceklerdi. Eğer Afganlar bölünmüş olarak kalırlarsa Ruslar çeşitli sözlerle veya rüşvetlerle onları birbirlerine karşı kullanabilir ve gruplaşmayı sağlayabilirdi. Conolly, küçük bir devlet liderinin Avrupa istilasına karşı tek başına etkili bir savunma gerçekleştiremeyeceğini, onun kendi ülkesindeki rakiplerine karşı kıskırtmak suretiyle kolaylıkla kazanılacağını ya da doğrudan Hindistan’a yönlendirilerek iki katı fayda sağlanabileceğini belirtmiştir. İngiltere’nin ilgisinden dolayı Afganistan, Kabil’de güçlü ve merkezi bir idarenin altında yeniden birleştirilebilirdi. İngiltere ile karlı ve kesin bir işbirliğine ikna etmek için güçlü bir rüşvet gerekecekti. Eğer Rusya bu beklentileri gerçekleştirme noktasında başarı sağlarsa prensi ikna etmek için yeterli olacak ve tahtta değişiklik yapılabilecekti. Afgan liderinin iddialarına göre tahtın desteklenmesi gerekli görülmüş olup Conolly bu noktada Kamuran Şahı teşvik etmiştir. İngiltere ve Kamran Şah arasındaki ortak çıkar noktası Türkistan’ın tahıl ambarı olarak nitelendirilen Herat bölgesiydi. İki taraf ta bu bölgenin ne İran ne de Rusların eline geçmesini istememiştir. Üstelik Herat da Kamuran’ın İngiltere ile işbirliği konusunda oldukça endişeli olduğu da ortadadır. Conolly, İran’a karşı mücadele etmenin bırakılması durumunda Herat’ın üstün güçlerin eline geçmesinin ve Hindistan yolunun Ruslara açılmasının an meselesi olduğu noktasında onu uyarmıştır. Ellenborough, Rus tüccarlarının ilerleyişini durdurmak için bölgedeki İngiliz mallarının üstünlüğünün kullanılabilmesine inanmıştır. Moorcroft üstlerini bu konuda teşvik etmiş, bu politika beş yıl sonra resmi İngiliz politikası haline gelmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere Moorcroft’un hayallerinden birisi İngiliz mallarının İndus nehri vasıtasıyla kuzeye doğru Türkistan

²⁹⁰Popowski, a.g.e., s. 84; Ingramm, a.g.e., s. 65- 68; Boulger, a.g.e., s.164; Hopkrik, a.g.e., s. 123- 130.

sınırına taşınması ve buradan kervanlar vasıtasıyla İpek yolunun eski pazarlarına taşınmasını görmektir. Ellenborough bu fikri yeniden ele almış ve şirket yöneticileri tarafından benimsenmiştir. Bu büyük su yolu hakkında çok fazla şey bilinmediği için ilk olarak buranın gemi ile geçilmesinin sağlanması için araştırılması gerekmiştir. Oldukça geniş bir alanda akan İndus nehrinin aktığı bu bölgeler şirkete ait olmayıp özellikle güneyde Sind, kuzeyde Pencap idarecileri bu duruma karşıdır. Lord Ellenborough biraz dolambaçlı bir yol olmakla birlikte zekice bir hamle yapmıştır. Pencap yöneticisi Rancit Singh, İngiliz kralına bazı kıymetli Kaşmir şalları göndermiş, İngiliz hükümetinin karşılık olarak ne göndereceği sorunu ortaya çıkmıştır. Bu durum Ellenborough’a fikir vermiş, Rancit Sing’e hediye olarak beş at göndermiştir. Bu atlar daha önce Asya’da görülen atlar içinde en büyükleri olup sıradan binek atı değildir. Son zamanlarda St. Petersburg’a elçi göndermiş olan Asya hükümdarı için bu hediyelerin son derece etkili ve özel olduğunu düşünmüştür. Ayrıca Bombay valisi Sir John Malcolm, Rancit Sing’e onların büyük atları ile çekilen altın yıldızlı devlete ait at arabalarının inşa edilmesi ve imparatorluk içinde dolaştırılmasını teklif etmiştir. Ancak gerek büyüklük olarak gerekte iklim koşullarının yetersizliğinden dolayı bu at arabalarının 700 mil uzaklıktaki Rancit’in merkezi Lahore ulaşması mümkün olmamıştır. Bunun yerine İndus’a teknelerle gitmek zorunda kalınmıştır. Bu durum Lahor’a kadar gemi ile geçilip geçilemediğinden emin olmak ve nehri incelemek için imkân vermiştir. Hindistan’da genel olarak benimsenmesine rağmen Ellenborough’un İndus’un gizli bir şekilde araştırılması planı gerçekleşmemiştir. Bu durumu en şiddetli eleştirenlerden biri Yüce konseyin üyelerinden Sir Charles Metcalfe olmuştur. İndus’un araştırılması planının bir hile olduğunu, bu durumun kendi hükümetlerine yakışmadığını belirtmiştir. Metcalfe ve Sir John Malcolm Hindistan’ın iki önemli ismi olup oldukça yaygın iki uç stratejik düşünceyi temsil etmişlerdir. Hindistan Genel Valisi olan Metcalfe, şirketin bölgedeki varlığının ve sınırlarının sağlamlştırılması gerektiğine inanırken Malcolm, Londra’da Ellenborough gibi ileriye yönelik yeni bir politikaya ihtiyaç duyulduğuna inanmıştır. Pencap yöneticisi Rancit Singh İngiliz kralına bazı kıymetli Kaşmir şalları göndermiş, İngiliz hükümetinin karşılık olarak ne göndereceği sorunu ortaya çıkmıştır²⁹¹.

Türkistan hakkında önemli incelemelerde bulunan Conolly, Hokand Hanı tarafından esir edilmiştir. Rusya bakanı, İngiliz Memur Conolly’nin kaderi ile bizzat ilgilenmiş, İngiliz orduları Afganistan’da başarılarını sürdürürken bir yandan da İngiliz memurunun talihsiz kaderini değiştirmek için Nasrullah ikna edilmeye çalışılmıştır. Ancak Kabil’deki savaşın kaderinin değişmesi ve 1841 yılında yaşanan felaket müjdesinin gelmesi üzerine Nasrullah eski zalim davranışlarına geri dönmüştür. Nasrullah intikamını almak için Hokand sarayında ikamet eden diğer İngiliz memur Captain Conolly’i huzuruna getirtmek istemiştir²⁹². Bu amaçla Nasrullah, Conolly’i kendi sarayına davet etmiştir. Bu plandan haberdar olmayan ve güçsüz durumda olan Stoddart, Conolly’e gelmesini önermiştir. Hokand hanının uyarılarına ve eski arkadaşı Hive hanının tavsiyelerini rağmen Conolly onları dinlemeyerek Buhara’ya gitmiştir.

1839- 40 yıllarında Herat’daki elçi Major Told tarafından Doğu Hindistan Şirketinin temsilcisi olarak bölgeye sevk edilen İngiliz subay ve iki yardımcısı James Abbott ve Richmond Shakespeare de bölgede bulunmaktaydı. Kendisine yalnızca Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlama görevi verilen Abbott, görevinin sınırlarını

²⁹¹ Hopkrik, a.g.e., 131-135; Lansdell, a.g.e., s. 75.

²⁹² Boulger, a.g.e., s.188; Charles Marvin, The Russians At The Gates Of Herat, London And New York :Frederick Warne And Co., 1885, s. 96- 107.

aşmıştır²⁹³. Abbot’un yapmış olduğu hatayı telafi etmek görevini üstlenen Richmond Shakespeare elçi olarak bölgeye gönderilmiştir. Oldukça uygun bir dönemde Hive’ye gelen Shakespeare zamanında Han, ilk kez hızla ilerleyen Rus tehlikesinin farkına varmış, uzun süredir bekleyen kölelerin iade edilmesi konusunda başarı sağlayan Shakespeare, 400 kişilik bir grupla Hive’den Orenburg’a dönmüştür. Bu sürecin Rusya’ya olan zararları konusunda herhangi bir şey bulmak zordur. Öyle ki Abbott’un yetkisi olmaksızın yaptığı görüşmeler haricinde dostane güçler ile olan ilişkiler oldukça olumlu geçmiş olmasına rağmen Rusya görüşme sürecinin tamamını ağır bir şekilde eleştirmiştir. Rusya’nın, İngiltere’nin arabuluculuk yapmasını bir aşağılama, hakaret olarak gördüğü, İngiltere tarafından gerçekleştirilen herhangi bir iyiliği kabul etmesini aşağılanmak olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu nedenle de Rusya, kaçırılmış olan öznelerinin kurtarılması için arabuluculuk yapmasından dolayı Shakespeare’a minnettar olmayı reddetmiştir. Öyle ki bu konuda aşırı alınganlık ve hassasiyet gösteren Rusya, İngiltere’yi Özbek prenslikleri ile ayrıcalıklı ticari ve politik ilişkiler kurmayı istemekle suçlamıştır. Bu iddialar İngiltere tarafından tanınmamış ve ulusal önemi tamamıyla reddedilmiştir²⁹⁴. 1841 Kasım ayından önce her iki memur da tutuklanmıştır. Altı aydan daha uzun süre hapsedilen iki İngiliz elçinin bu durumu 24 Haziran 1842 yılında Stoddart’ın kaldığı harabede idam edilmesiyle sonlanmıştır. Aynı Tarihte Buhara ile Rusya arasında 9 maddelik antlaşma yapılmış bu antlaşmayla Rusya’nın Buhara ve yakın çevresinde politik ve ticari ayrıcalıkları artmıştır²⁹⁵.

Rusya hükümeti bu süreçte Stoddart’ın serbest bırakılması için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Bu amaç doğrultusunda Buteneff, bölgeye gönderilmiştir. Rusya’nın bölgeye en iyi yetkililerini gönderdiği, Albay Buteneff’in yenilenmiş talimatlarla Buhara’ya ulaştığında beklenildiği kadar olmasa da sadık ve kararlı yöneticilik yaptığı, Rus elçinin Hive’deki meslektaşına yönelik övgülerinin kaydedilmeye değer olduğu ifade edilmiştir. İlgi çeken kısım iki temsilcinin karşı politikaları temsil etmeleri resmi bir güvensizlik içinde birbirlerine saygı duymaları olmuştur. Rus elçisi Hive’deki Nikiforof’a göndermiş olduğu raporunda Teğmen Stoddart’ın oldukça zeki, iyi eğitilmiş ve anlaşılabilir bir kimse olduğu ve kendisinin memnuniyetini kazanmış olduğundan bahsetmiştir. Rus elçisinin saygın bir konuğu olarak gittiği ülkede Orenburg’a dönmelerini engelleyecek bir durum bulunmadığı halde o bunu kabul etmemiştir. Öyle ki St. Petersburg’daki İngiliz elçisi Lord Clanricarde, kendisinin ülkeden kaçması için bu fırsatı benimsemesi gerektiğini söylemiştir. Ancak onun İngiltere’nin şerefini ve kendisinin İngiliz memuru olarak bu görevi üstlendiğini düşünerek yabancı bir hükümetin özgürlüğünü sağlaması için yardım etmesini reddetmiştir. O, doğrudan İngiliz hükümetinin kendisine müdahale etmesini beklemiş ancak böyle bir fırsat hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Kasım ortalarında tekrar hapse atılmış geçici bir süre Buhara’da kalan Ruslar süreyi nisana kadar uzatmalarına rağmen bir daha İngiliz hapishanesine girmesi ya da onun kaderine etki etmesi asla mümkün olmamıştır. Öyle ki kaldıklarının son döneminde Stoddart’ın esir edilmesi konusundaki endişelerini paylaşmışlardır. Burnes ve Macnaghten’in öldürüldüğü haberleri, Kabil’de ayaklanmanın çıkması, Stoddart ve hemen ardından ona katılan Conolly’nin aylarca süren sıkıntıdan sonra tutuklanmaları ve halk önünde idam edilmeleri üzerine İngiliz istilası tehlikesine karşı Rusya’nın arabuluculuğu ve desteğinin gerekliliği sona ermiş; Buteneff “Asya’nın bu kesiminde Rus etkisini

²⁹³Rawlinson, a.g.e., s.158.

²⁹⁴Rawlinson, a.g.e.,s.159-160; Edwards, a.g.e., s. 93.

²⁹⁵Henry Lansdell, Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv, London: Sampson Low, C. II, 1885, s. 73; Boulger, a.g.e., s. 189- 190; Çapraz, a.g.m., s. 57.

güçlendirmek ve Rusya ile olan ticareti geliştirmek” gibi çeşitli önerileri ve çalışmaları nedeniyle görevden uzaklaştırılmıştır²⁹⁶.

İngiltere tarafından ardı ardına Türkistan’a gönderilen ; Moorcroft ve Trebeck, Arthur Conolly, Bailie Fraser, Alexander Burnes ve hatta Misyoner Wolff gibi gezginlerin seyahatleri önemli şüphelere yol açmış ve telaş uyandırmıştır. “İngiliz” terimi bir devlet olarak doğuda 1835 yılında kullanılmış, İngiltere’nin Türkistan’daki etkisi bu tarihten itibaren hızla artmıştır. Rus üretim malları için Pazar alanlarının bulunduğu Türkistan’da İngiltere’nin güç kazanması iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin zarar görmesine yol açmıştır. Kırgızların yanısıra Rusların da en yakın ve azılı komşuları olan Hivelileri ve Türkmenleri, İngilizlerin silah ve cephanelerle desteklemesinin İngiltere’nin uyguladığı programa karşı durmanın gerekliliğine ikna etmek için gerekli olduğu düşünülürken diğer yandan İngiliz temsilcileri raporlarında Hindistan ve Hindikuş arasındaki bölgenin yanı sıra Türkistan’ın en önemli pazarı olan Buhara’daki pazarın efendisi olmayı hedeflediklerini gizlememişlerdir²⁹⁷.

XIX. yüzyıl boyunca gönderilen İngiliz ve Rus heyetleri ile ilgili dikkatimizi çeken bir husus bu heyetlerin daima bu iş için eğitim almış kişiler arasından seçilmeyişi ve hükümetin izni ve bilgisi olmaksızın da bölgeye kâşiflerin gitmesi olmuştur. Bu durum bu kişilerin sınıflandırılmasını da zorlaştırmıştır. Nitekim Büyük oyun adı verilen, İngiltere- Rusya arasında yaşanan bu çekişmede; kâşifler, haritacılar, askeri görevliler, diplomatlar, sufiler, arkeologlar ve ajanlar gibi birçok kesimden kişi önemli bir rol oynamıştır. Türkistan’ın kapalı bir toplum olması özellikle ticari yollarla bölgeye girilmesini gerekli kılmış, bu noktada temsilcilerin asıl kimliklerini gizlemek zorunda kaldıkları görülmüştür.

4.2.2. Rus Temsilciler

4.2.2.1. Çarlık Rusya’nın Türkistan’a Gönderdiği Temsilciler ve Bu Temsilcilerin Türkistan’ın Durumu Konusundaki Görüşleri

Rusya’nın Türkistan’da ilerleyişinde askeri ve stratejik unsurların yanı sıra ekonomik düşünceler de etkili olmuştur. Rusya’nın işgallerden önce bölge ile olan ticari bağlantıları oldukça genişlemiş, ihraç gelirini 1849’da 2, 724, 820 rubleden 1962’de 16, 634, 396 rubleye çıkarmıştır. Ancak ticarete kervanların karşılaştığı zorlu iklim koşullarının yanı sıra düşman kabile ve idarecilerin yaşadıkları bölgelerden geçişte yaşanan güvensizlikler, Türkistan pazarlarında Hristiyan tüccarlara karşı yapılan ayrımcılık gibi sıkıntılar devam etmiştir. Hükümet tarafından Rus tüccarları korumaya yönelik alınan önlemler ile ticaret devam etmiştir. Yerli tekstil endüstrisinin yanı sıra dış pazardaki ham pamuk ihtiyacı bu ticarete etkili olmuştur. Bu ihtiyaç, pamuk fiyatının beş kattan fazla artmasına yol açan Amerikan sivil savaşından (1861-65) sonra çok daha fazla artmış, Rusya bu ihtiyacını karşılamamın yollarını aramıştır. Bu konuda Türkistan büyük önem taşımış olup pamuk ithalatı 1860’tan 1864’e neredeyse üç katına yükselmiştir. Rusya, böylece bölgenin doğrudan kontrol edilmesinin ekonomik değerini kavramıştır. Nihayetinde Rus politikacılar, bölgenin ilhak edilmesinin giderek sayıları artan topraksız ya da fakir Rus köylüleri için yerleşim alanı sağlayacağını savunmaya başlamışlardır²⁹⁸. Nitekim bu süreçten sonra Rusya doğrudan Türkistan hanlıklarını ilhak etmeye yönelik bir siyaset uygulamış ve Türkistan’da işgallerini hızlandırmıştır.

²⁹⁶ Lansdell, a.g.e., s. 75; Rawlinson, a.g.e., s.162- 164.

²⁹⁷Rawlinson, a.g.e.,s.150.

²⁹⁸John Anderson, The International politics of Central Asia, Manchester University Press, 1997, s. 10.

İngiltere ve Rusya arasında doğuda yaşanan rekabette Rusya, bölgeye yönelik işgal planlarını daha rahat gerçekleştirmek için gizli elçiler bulundurmıştır²⁹⁹. 1814 Viyana anlaşması sonrasında Avrupa meselelerinden uzaklaşan Rusya dikkatini Türkistan’a çevirmiştir. Bu tarihten itibaren bölgeye askeri korumalar eşliğinde diplomatik heyetler ve ticari kervanlar gönderilmiştir. Rusya’nın hâkimiyet alanı hiçbir zaman hanlıklar tarafından tehdit edilmediğinden Rusya’nın Türkistan’daki heyetleri sınır anlaşmazlığını çözmekle ya da ticari ilişkileri geliştirmekle ilgilenmemişlerdir. Bu elçilerin temel vazifesi, ekonomik, coğrafi, politik ve askeri konularda bilgi toplamak olmuştur. Onların bu amaçları kadar önemli olan diğer bir vazifeleri ise bir yandan hanlıkları Rusya’ya bağlamaya çalışırken diğer yandan hanlıklar arasında husumeti arttırmak ve onları kışkırtmak olmuştur. Uzun vadede bu strateji bölgede Rus üstünlüğünü sağlamayı, İngiltere gibi bölgede araştırma yapan güçleri etkisiz kılmayı amaçlamıştır³⁰⁰.

Rus elçileri genellikle üst rütbeli memurlardan olmamakla birlikte Dış İşleri Bakanlığı ya da Orenburg askeri yönetimi onları Türkistan’a göndermeden önce müzakereleri yürütebilmeleri, onların hanlıklarda bir süreliğine kalmalarını kolaylaştırmak ve hanlıkların en yüksek yetkilileri ile tanışmalarına imkân sağlamak için onları daha yüksek rütbelere getirmiştir. Örneğin, Butenev’in Nasrullah ile olan görüşmelerini güçlendirmek amacıyla kendisine haberci elçi unvanı verilmiş olup bu durum Rus Hükümeti yetkilileri tarafından da desteklenmiştir. Rusya’nın bölgedeki öncelikli amaçlarından biri Kırgızlar ve Hiveliler arasındaki iletişimi sonlandırmak olmuş ve bu amaç içinde uzun zaman uğraşmıştır. Ancak Hivelilerle yapılan görüşmelerde önemli bir netice elde edilememiştir. Üstelik Kırgızlar, Rusların bir unsuru olma fikrine de karşı çıkmışlardır. Kırgız meselesi karmaşık bir unsur haline gelmiş, 1851- 1853 yılında Hokand’la yaşanan çatışmaların artmasında etkili olmuştur. Nihayetinde Rusya, Kırım savaşının öncesinde ve savaş sırasınca kötüleşen koşulların baskısı altında planlarını ertelemek zorunda kalmıştır. Rusya bu dönemde bölge hakkında bilgi sahibi yeteri kadar bilgi sahibi olmadığı gibi bölgedeki keşif hareketlerini de tamamlamaya ihtiyaç duymuştur. Bu ilk heyetler Türkistan hükümetinin durumu ve karşılıklı ilişkiler konusunda çok bir bilgi sağlayamamışlarsa da tarihçiler için Rus politikasının açık ve gizli amaçlarını ortaya çıkarmak noktasında oldukça öğretici olmuşlardır³⁰¹.

Rusya, Türkistan üzerindeki son işgallerini gerçekleştirmeden önce bölge hakkında bilgilerini arttırmak için çaba göstermiştir. Bu noktada diplomatik ilişkiler vasıtasıyla bu amacına ulaşmaya çalışmıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ve Buhara arasındaki ilişkiler yoğunlaşmıştır. Buhara Hanı tarafından St. Petersburg’a elçiler gönderilmiş olup bu elçilerden iki tanesi 1816 ve 1820 yıllarında Petersburg’a ulaşmışlardır. 1820 yılında Çar I. Alexander’de bölgeye bir elçisini göndermiştir. Bu elçiyi takiben bölgeye diplomatik heyetler gönderilmiştir. Bu dönemde

²⁹⁹ Charles Marvin, Reconnoitring Central Asia; Pioneering Adventures in the Region Lying Between Russia And India, London: S. Sonnenschein, Le Bas & Lowrey, 1886, s. 130.

³⁰⁰H. Sutherland Edwards, Russian Projects Against India from The Czar Peter to General Skobelev, London: Remington & Co Publishers, 1885, s.2; Gali Oda Tealakh, “Russian Advance in Central Asia and British Response 1834-1884”, The University of Durham Department of History, Doctorate Thesis, 1991, 43-44.

³⁰¹Tealakh, a.g.t., s.44-45.

Rusya’nın bölgeye gönderdiği heyetlerin amacı bölge hakkında coğrafi ve stratejik bilgi toplamak olmuştur³⁰².

Türkistan’a gelen ilk Rus seyyahlar Filip Efremov, M. N. Muravyev ve Baronde Meyendorff olmuştur. Meyendorff’un ardından bölge batılı seyyahların akınlarına uğramıştır. Bu dönemde Türkistan’a gelen ilk batılı seyyah grubu Nazaroff, Eversmann ve Muravyev’den oluşmuştur. Bu seyyahlar birbirleri ile yakın dönemlerde bölgeyi ziyaret etmişlerdir. 1813- 14 yıllarında Hokand’ı ziyaret eden Nazaroff, bölge hakkında incelemelerde bulunmuştur. 10 Ekim 1820 yılında Orenburg’tan ayrılan Eversmann, Rus hükümeti tarafından Türkistan’ın doğal kaynaklarını ve ulaşım imkânlarını araştırmak için Aleksandr Negri yönetiminde ve Meyendorff komutasında oluşturulan inceleme ekibine katılmıştır. O, Rus ekiple birlikte Moskova’dan, Orenburg’a, oradan da Kazak bozkırlarından geçerek Buhara’ya ulaşmıştır. Buhara önlerine gelindiğinde ekipten ayrılan Eversmann, Tatar tüccar kılıfına girerek üç ay Şehirde kalmayı başarmıştır. Muravyev ise 1819- 20 yıllarında Türkmenistan ve Hive’de incelemelerde bulunmuştur. O, 1822 yılında Rusya’ya döndüğünde Rusya’nın Hindistan’daki İngiliz gücünü tehdit edecek önemli bir kale olduğunu belirttiği Hive Hanlığının başkentini ilhak etmeyi henüz başaramamış olmasından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Muravyev, Hive’nin; Rusya’nın Buhara ve Kuzey Hindistan ile ticaretini engelleyen bir ileri karakol konumunda bulunduğunu, Rusya’nın kontrolü altına alınması durumunda bu ticaretin Güney Asya bozkırlarındaki dağınık kabilelerin saldırılarına karşı güvence altına alınacağını belirtmiştir. O, böylece Hive’nin tüm Asya ticaretinin toplanma merkezi haline geleceğini ve deniz ticareti açısından büyük bir üstünlüğe sahip olan Hindistan’ın da bu durumdan etkileneceğini belirtmiştir³⁰³. Muravyev bu düşünceleri ile bazı Rus politikacılar ve Rus askeri komutanları tarafından uzun yıllar önce düşünülmüş, son 50, 60 yıl boyunca terk edilmiş olan düşünceleri canlandırmıştır.

Türkistan’a gelen ilk batılı seyyah grubunda olan Nazaroff, Eversmann ve Muravyev’in bölge konusundaki gözlemleri birleştirilerek yayınlanmıştır. Bu ekip Moskova’dan Orenburg’a buradan da Kazak bozkırlarından geçerek Buhara, Semerkant, Taşkent, Bedeşan ve Hokand’ı ziyaret etmiştir. Bölgenin gerek coğrafyası gerek mimarisi gerekse eğitim ve kültürel hayatı hakkında incelemelerde bulunan heyet ayrıca Hanlıkların tarihi ile ilgili bilgiler toplayarak, Türkistan Hanlıkları ile diplomatik ilişkiler kurmaya çalışmıştır³⁰⁴.

Rus politik faaliyetleri Türkistan’da XIX. yüzyılın başlarında Hive, Buhara ve Hokand’a yönelik yoğun ilgileri ile dikkat çekici hale gelmiştir. Bu hanlıkları ziyaret eden heyetlerden biri 1820 yılında Buhara’yı ziyaret eden Alexander Feodorovich Negri (1784-1854) olmuştur. Bu heyetin gezisi sonucunda Baron Georgii Meyendorff tarafından 1826 yılında Fransa’da “A Journey from St. Petersburg to Bukhara” adlı çalışma yayınlanmıştır. 1833 yılında 38 yaşındaki General Perovskii, Rusya’nın bozkırda ileri karakolu olan ve Türkistan ile olan her türlü iletişimde önemli bir nokta olan Orenburg’a Genel Vali olarak atanmıştır. Yeni Orenburg yönetimi Buhara ve Hive’de gerçekleşen her türlü olayı dikkatle incelemeye başlamıştır. Perovskii, Genel

³⁰² “Russian Embassy to Bukharaia”, North American Review, 25:2, 1827, s. 308. Bu makale Georges Meyendorff tarafından yazılan Voyage d’Orenburg a Bukhara, fait in 1820, a travers les Steppes gui s’etendent a l’est de la Mer d’Aral e au dela de l’ancien laxartes, Paris 1826 eser hakkında yazılmıştır.

³⁰³ Sir Richard Phillips, Russian Missions Into the Interior of Asia, London, Printed for R. Phillips, 1823, s.5vd.; Nazaroff hakkında detaylı bilgi için bkz. Phillips, a.g.e., s.5- 11; Edwards, a.g.e., s. 2- 3; Didar Annaberdiyev, “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde ve Askeri Anlatılarında Türkmenlere Atfedilen Atasözleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/2, 2012, s.515.

³⁰⁴ Bekir Biçer, Seyyahların Gözüyle Türkistan’ın istilası, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 10, 2011, s. 128.

Vali olarak atanmasından kısa bir süre sonra 26 Eylül 1833 yılında Dışişleri Bakanlığının Asya Departmanının Başkanı olan Rodofinikin’e bir mektup yazarak önemli politik ve ticari endişelerini paylaşmıştır. Özellikle Türkistan’da yer alacağını düşündüğü İngiltere başta olmak üzere dış ilişkiler konusunda detaylı ve güvenilir bilgi elde etmeyi istediğini belirtmiştir. Perovskii, aynı zamanda William Moorcroft ve George Trebek isimlerinde iki İngiliz’in Hanlıkları kısa bir süre önce ziyaretlerine dikkat çekmiştir. Bu nedenle O, biran önce propaganda ve karmaşadan kaçınmak için doğrudan Merkezi hükümetten değil Orenburg’un yerel yetkililerinden bir elçilik heyetinin bölgeye gönderilmesini önermiştir. Perovskii bu yolla hükümetin geniş bir maliyetin altına girmekten kurtulacağını düşünmüş, ayrıca elçinin Buhara hükümeti ve halkının şüphesinden ve gereksiz incelemelerinden kurtulacağını ümit etmiştir³⁰⁵.

Perovskii’nin Türkistan konusundaki fikirleri zaten bölgedeki İngiliz faaliyetlerini yakından takip eden Hükümetle de uyuşmuştur. Hükümet bir yandan hanlıklar ile ticari ilişkileri geliştirmeye çalışırken diğer yandan da Hanlıklar ile olan elçilik görevlilerini değiştirmeye çalışmaktadır. Bu görev için Perovskii, I. V. Vitkevitch’in görevlendirilmesini önermiştir. Ancak bu konuda böylesi önemli bir görev için İmparator’un I. V. Vitkevitch’i güvenilir bulmadığı, bu görev için daha tecrübeli ve güvenilir bir memurun seçilmesinin önemli olduğu cevabını almıştır. Bunun üzerine Perovskii kısa sürede alternatif birisi olarak P. I. De Maizon’u bulmuştur. Kendisinin Fransızca’nın yanı sıra Arapça, Farsça, Tatarca ve Rusça eğitim aldığı da rapor da belirtilmiştir. De Maizon bu görev için görevlendirilmiş olup Ekim 1833 yılında kendisine yapması gerekenlerin listesi verilmiştir. Bu talimatlar Rusya’nın Türkistan’a yönelik ilgisinin kapsamını da açığa çıkarmaktaydı. Bu durum Rusya’nın yalnızca Hive ve Buhara ile ticari ilişkilerini geliştirmek ya da bu hanlıklarda esir tutulan Rus öznelerinin serbest bırakılmasını sağlamak niyetinde olmadığını aynı zamanda nihai siyasi kararların verildiği bu çevredeki etkisini genişletmesini kolaylaştıracak bilgi toplama işiyle de yakından ilgilendiğini göstermektedir³⁰⁶.

De Maizon heyetinin analitik incelemeleri Rusya’nın tasarıları ve amaçları noktasında bakıldığında bu heyetin XIX. yüzyılda Türkistan Hanlıklarına gönderilen ilk önemli Rus istihbarat heyeti olduğunu göstermektedir. De Maizon’un görevlendirilmesi için Perovskii, ilk olarak kendisine öncelikli olarak dikkat vermesini istediği konuların listesini yapmıştır. Bu liste bir yandan hanlıklar arasındaki iç ilişkilerin dikkatli bir şekilde incelenmesini diğer yandan da Hanlıkları boyun eğdirmek için Rusya’nın kararlılığını açıkça göstermeyi içermekteydi. Bu listedeki konular oldukça kapsamlı olup Hanlıkların politik, askeri, ekonomik, ticari ve etnik olmak üzere Hanlıkların yaşantısındaki her alana nüfuz etmeyi amaçlamıştır. Fakat listedeki coğrafya, ticaret, elit sınıf, bölgedeki kabileler gibi birçok konunun yer alması Rusya’nın 1830 yılında Türkistan’ın durumuna ilişkin ne kadar az bilgi sahibi olduğunu da göstermektedir. Hanlıkların dış ilişkileri konusunda Rusya’nın oldukça bilgisiz olduğunu da göstermiştir. Ekonomik açıdan Rusya ticari ilişkilerini geliştirmek istediğinden Buhara’nın özellikle İngiltere olmak üzere Türkiye, İran ve diğer yerel devletlerle olan ticari ilişkilerinin araştırılmasını istemiştir. Başarılı bir seyahat sonrasında De Maizon, Hive ve Rusya arasında herhangi bir savaş yaşanması durumunda herhangi bir askeri müdahalede bulunmayacağına söz vermiş bir Buharalı memur ile dönmüştür. Bu durum Rusya için Rusya ve Hive arasında kalmış olan bölgeyi işgal eden Kırgız kabilelerinin bir kısmına boyun eğdirmesinin yolunu açmış, Hive’ye karşı yapacağı saldırılar için bir

³⁰⁵ Tealakh, a.g.t., s. 45.; “Russian Embassy to Bukharaia”, North American Review, 25:2, 1827, s. 308.

³⁰⁶ Tealakh, a.g.t., s. 46.

adım olmuştur. Rusya bu hareketine 1834 yılında Hazar denizinin doğu kıyılarında Novo- Aleksandrovska kalesinin inşası ile başlamıştır³⁰⁷.

De Maizon tarafından gönderilen raporları kontrol eden ve bölgedeki faaliyetleri incelemeye devam eden Perovskii 1835 yılında, yaklaşık on yıldır bozkır bölgesinde hizmet ettikten sonra Asya halkının dili ve gelenekleri hakkında derin bir bilgi sahibi olan De Maizon tarafından yürütülen görevle ilgili benzer bir amaç için Buhara’ya Vitkevich’in görevlendirilmesini planlamıştır. Vitkevitch raporunun başında görevini tanımlarken bu seferin amacının bozkırdaki Rus bölgelerinin ötesinde uzanan Kırgız kabileleri ile yakınlaşarak bu göçebelerin duygu ve düşüncelerini etkilemek, onların durumları hakkında detaylı ve güvenilir bilgi elde etmek, Buhara ve Hive’nin genişliğini ve İngiltere’nin onlar üzerindeki etkisini keşfetmek şeklinde belirtmiştir. Ancak kendisinin nasıl Buhara için yola çıktığı ya da Perovskii’den aldığı resmi talimatlar konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Vitkevich’in Buhara’dan dönüşünden sonra 14 Temmuz 1836’da Perovskii’nin Rodofinikin’e ilettiği tavsiyelerinden bazı ipuçları anlaşılmaktadır. Bu bilgiler Vitkevich’in Perovskii’nin kışkırtmaları ile gönderildiğini ve Perovskii’nin gelişme göstermeksizin, onun uzun hizmetinden sonra terfi ettirilmesini arzu ettiğini doğrulamaktadır. Vitkevich heyeti dikkatli bir şekilde hazırlanmış, De Maizon heyetin hazırlanırken kullandığı tekniklerle benzer teknikler kullanılmıştır. Asyalı kıyafetleri giyinen Vitkevich, bir ticaret kervanıyla Buhara’ya ulaşmıştır. Bazı yetkililer onun Müslüman ülkenin merkezi olan bu ülkeye at üstünde Kazak Memuru üniforması ile girmesini istemişlerse de Vitkevich basit bir Kırgız olarak seyahat etmenin daha inandırıcı olacağına inanmıştır. Onun Buhara’daki görevi 2 Ocak’tan 13 Şubat 1836’ya kadar altı hafta devam etmiştir. Bu süre içinde ekonomik ve politik durum ve Hanlıklar arasındaki ilişkiler konusunda bilgi toplamıştır. Vitkevich yalnızca Buhara’nın askeri gücü, ekonomisi ve ticari durumu hakkında değil aynı zamanda Hive’nin ekonomik durumu, Kırgız, Kazak ve Karakalpaklarla olan ilişkileri konusunda da ilginç bilgiler toplamıştır. Vitkevich 18 Nisan 1836’da Buhara’dan Orsk’a dönmüştür. 1837 yılında St. Petersburg’a geri çağırılmış, Tahran’daki Rus bakanı Graf Simonich’e nezaretinde hizmet etmesi için gönderilmiştir. O, Rodofinikin’den aldığı bir takım gizli talimatları Afgan Emiri Dost Muhammed’e iletmıştır. Bu talimatlar Hive’ye karşı işbirliği yapması durumunda iki milyon nakit iki milyon da mal olarak Rusya’nın Afganistan’a yardımını içermekteydi. Vitkevich, içinde Rus taburunun da bulunduğu İran ordusuna eşlik etmiş, danışmanı olan Simonich ile birlikte Herat’a karşı Şah tarafından yönlendirilmiştir. Ancak Vitkevich ilerleyen ordudan ayrılarak Sistan ve Kandahar yoluyla Kabil’e gelmiş ve burada Dost Muhammed ile iletişim kurabilmiştir. 1838 yılında Tahran’a dönmüş, 1839 yılının başlarında St. Petersburg’a gelmiş ve burada gizemli bir şekilde öldürülmüştür. Vitkevich’in 1837 yılında Kabil’de Dost Muhammed’e Rusya’nın maddi destek ve ittifak teklifinde bulunması İngiltere’yi Hindistan’da endişeye düşürmüştür³⁰⁸.

Modern tarihçilerden Curzon, Rus memur Vitkevich’in 1835 yılında Buhara’da 1837 yılında Afgan merkezi Kabil’de olduğunu, Dost Muhammed Han’ın ülkesinin Hindistan ordusu tarafından işgal edilmesinin en önemli sebeplerinden biri olduğunu belirtmiştir³⁰⁹.

Vitkevich heyetinin başarısı büyük ölçüde Şah’ın Herat’a karşı girişimlerinin başarı ya da başarısızlığına bağlı olmuştur. Rusya iki amacında başarılı olmak için

³⁰⁷ Tealakh, a.g.t., s. 46- 48.

³⁰⁸ Tealakh, a.g.t., s. 48- 49.

³⁰⁹ Hon. George N. Curzon, Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo Russian Question, London, 1889, s. 101-102.

dolambaçlı yollar kullanmıştır. İlk olarak İngiltere’yi rahatsız etmekten kaçınmak amacıyla doğrudan yardım etmek yerine İran vasıtasıyla Dost Muhammed’e yardım etmeyi seçmiştir. İkinci olarak da Dost Muhammed’i Hive’ye karşı bir müttefik olarak kazanmak istemiştir. Bu esnada Perovskii Dış İşleri Bakanına Rusya’nın Dost Muhammed’e yardım etmemesi durumunda İngiltere’nin Afganistan’ı ve muhtemelen Türkistan’ın diğer uluslarını işgal edeceğini, bölgeye ordu, silah ve maddi yardımın yapılmasının Rusya’nın buradaki genişlemesinin önünde zorlu bir engel oluşturacağı konusunda uyarı amaçlı bir mektup göndermiştir. Rusya Hükümetinin resmi pozisyonunda İran’ın Herat’a saldırmasında karşı karşıya kaldığı durum gerçek niyetinden oldukça farklıdır. Bu sefer Rusya tarafından finanse edilmesine, Rus Elçi Kont Simonich tarafından Şah’ın teşvik edilmesine ve Rus memur ve askerlerinin sefere eşlik etmesine rağmen St. Petersburg’taki Rusya Dış İşleri Bakanı Nesselrode, İran Hükümdarı tarafından yönetilen sürecin kötü niyet taşıdığı noktasında İngiliz Hükümeti ile hem fikir olduğunu belirtmiştir³¹⁰.

1839 yılında Rus politikası, başta bölgeye gönderilen temsilcilerin verdikleri bilgiler olmak üzere pek çok unsurun etkisiyle Hive’ye karşı bir sefer düzenlemeye zorlanmıştır. Hive Hanlığının iyi durumda bulunmasından İran ve Buhara’nın rahatsızlık duyması Rusya’nın işini kolaylaştırmıştır. Rusya, 1830’ların başından itibaren İranlılar’ı Merv ve Herat istikametinde genişlemeye devam ederken Buhara Emirliği’ni ise savaşa teşvik etmiştir. Sonunda Ruslar’ın Buhara emirine savaş malzemesi götüren bir müfrezesinin Hive topraklarından zorla geçmeye kalkması, Hive kuvvetlerinin de bunları yakalayıp esir alması Rusya’nın harekete geçmesine sebep olmuştur. Gerçekte ise Rusya, Türkistan’a inmekte en büyük engel olarak gördüğü Hive Hanlığını kontrol altına almak istemiştir³¹¹.

İlk olarak Afganistan’daki İngiliz faaliyetlerini yakından bir şekilde izleyen Rusya, bu duruma karşı önlem almak istemiştir. İkinci olarak İngiltere’nin Hindikuş’un ötesinde ve Türkistan’daki ticari başarıları Rusya’nın kıskançlıkla teşvik olmasına yol açmış, Hive pazarlarını bariz rakibinden korumak isteyen Rusya, Hive pazarını Rus ürünleri için kapalı Pazar haline getirmek istemiş, aksi takdirde İngiliz-Hindistan mallarına karşı başarılı bir şekilde rekabet edemeyeceğini görmüştür. Ayrıca Rusya Hükümeti, De Maizon (1834-35) ve Vitkevich (1836-37) heyetleri vasıtasıyla bölge hakkında yeteri kadar bilgi edinmiş bulunuyordu. Sahneye çıkabilecek ve direniş gösterebilecek herhangi ciddi bir gücün olmayışı da Rusya’nın saldırı politikasını kolaylaştırmıştır. Perovskii kayda değer bir güç toplayarak Hive’ye karşı yürüyüşe geçmiştir. Bu sefer, İngiltere’nin Afganistanlı Dost Muhammed’e karşı harekâtıyla ilişkili olarak gecikmiştir. Perovskii, 10,000 deve ve çok sayıda atın bakımı için bulunan 2,000 Kırgız’ın yanı sıra 22 silah ve 5,000’den fazla asker ile yürüyüşe geçmiştir. Seferde yer alan erkeklerin çoğu Rus mahkûmlar ya da Polonyalı esirlerden oluşmuştur. Sefer amacına ulaşamamış, Hive’ye giden yolun yarısı geçilemeden askerlerin ve hayvanların büyük kısmı ölmüştür. Eğer bu seferde başarı sağlanmış olsaydı Perovskii’nin aşağıdaki koşulları Hive’ye kabul ettirmek için orada kalmasına izin verilecekti. Bu koşullar; Rusya’ya karşı bütün düşmanca girişimlerin sonlanması, Hive’nin Rusya’ya karşı koyamayan Kırgızlar ve Türkmenler üzerindeki yetkisinin sınırlandırılması, Hive yetkililerinin kendi sınırlarını aşmamaları, Hive’nin Kırgız ayaklanmalarını kışkırtan Kırgız kaçaklarını barındırmaması, Hive boyunca geçen kervanlara baskı yapılmaması, Hive’nin Sır Derya üzerindeki kaleler üzerinde hak iddia

³¹⁰ Tealakh, a.g.t., s. 49-50.

³¹¹ Saray, a.g.m., s. 168; Hon. George N. Curzon, Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo Russian Question, London, 1889, s. 101-102.

etmeyi bırakması, Rus tüccarlardan vergi toplanmaması, Hiveli tüccarlarla her bakımdan eşit koşullara sahip olmaları, Rusya ve Hive’nin konsoloslarını ilki Hive diğeri Orenburg’ta olmak üzere karşılıklı takas etmeleri Rus konsoloslarının herhangi bir engelleme olmaksızın Amu Derya nehrinde tutabilmesi gibi şartlardan oluşmaktaydı³¹².

Rus işgallerinin devam ettiği dönemde dahi İngiltere için Rusya ile savaş ihtimali oldukça uzak kalmıştır. Bu dönemde Hindistan’da yaklaşık 70,000 kişilik güçlü İngiliz kuvvetleri bulunmakta olup ülkenin önceki askeri gücüne oranla bu rakam oldukça fazladır. Eşit sayıda kuvvetlerle Afganistan’dan Pencap’a ilerlemek Rusya için oldukça zor olacaktır. Fakat bu koşullarda dahi Vambery; Pencap, Kaşmir, Bhotan ve özellikle Hindistan’daki fanatik Müslümanlar arasında yaygın olan rahatsızlık ve muhtemel İran- Afgan işbirliği ile Rusya’nın güçlü bir destek sağlayabileceği ihtimalinin de unutulmaması gerektiğini savunmuştur³¹³.

Perovskii’nin seferinin başarısızlıkla sonuçlandığı haberi Kabil’deki İngiliz merkezine ulaştığında İngiltere’de doğal olarak ciddi bir rahatlama yaşanmıştır. En azından şimdilik Baron Brunnow’un Amu Derya kıyılarında Sepoy (İngiltere’nin idaresindeki Hindistan askerleri) ve Kazakların karşılaşacakları şeklindeki olumsuz tahminleri için erken olduğu görülmüştür. Ancak İngiltere, yakından takip ettiği 1830 yılının başlarından itibaren tehlikenin giderek arttığı Rus- Hive ilişkilerinin yapısını incelemeye devam etmiştir. 1839 yılında Perovskii’nin Hive seferi Türkistan’da ilk Rus zaferinin yaşanacağını düşündürmüş ve Hive konusundaki korkularında haklı çıkarmıştır. Bu kaygı Palmerston’un 1840 yılında iki İngiliz Memur Captain James Abbot ve Sir Richmond Shakespeare heyetlerinin Hive’ye gönderilmesi kararını almasında etkili olmuştur. Palmerston, Rusya’nın amacının ileri sürdüğü bahanelerin ötesinde olduğunu fark etmiş, nitekim gönderilen heyetin başlıca görevi de Rusya’nın Hive’ye karşı olan faaliyetlerinde ileri sürdüğü bahaneleri ortadan kaldırmak olmuştur. Heyet, Perovskii’nin ordunun kalan kısmıyla geri çekildiği esnada bölgeye ulaşmıştır. Rusya’nın talepleri ve göstermelik mağduriyetlerinin ortadan kaldırılması, Hive Hanının Rusya’ya karşı daha ılımlı bir politika için ikna edilmesi için çalışılmıştır. Han onların tavsiyelerine uymak için hızlı davranmış, Rus unsurların yakalanmaları ve köleleştirilmeleri geleneğini ortadan kaldırmıştır³¹⁴.

Perovskii’nin seferinin gizli amaçlarından biri Rusya’nın askeri üstünlüğüne rağmen Türkistan’daki gücünü pekiştirmek, bölgedeki Rus endüstri ve ticaretine zarar verecek olan gittikçe yayılan İngiltere’nin etkisini yok etmek olmuştur. Perovskii’nin ilk amaçlarından biri Hive Hanı Allah Kulu³¹⁵,’nun tahttan indirilerek yerine Rusya’ya sadık Kırgız sultanlarından birinin geçirilmesi olmuştur. Rusya, Kırgızların Hive’ye olan bağlılığını sonlandırmayı ümit etmiş ancak Orenburg Bazı Kırgız ileri gelenlerine bu teklifi yaptığında onlar bunu kabul etmemişlerdir. Bu dönemdeki Rus politikasının tamamının altında yatan unsur Afganistan’daki İngiliz başarısını sonlandırmak olmuş,

³¹²Tealakh, a.g.t., s. 50.

³¹³ Vambery, Central Asia and The Anglo- Russian ..., s. 29.

³¹⁴ Tealakh, a.g.t., s. 51- 52.

³¹⁵ 1872- 73 yıllarında İran ve Afganistan boyunca Hindistan’a uzanan yolculuğunu kaleme alan Hippisley Cunliffe Marsh çalışmasında, Allah Kulu Hanın 1825 yılında tüm Hive’de hakim olduğunu, ülkedeki bütün esir ve suçluları öldürdüğünü ve bu durumun ülkede karışıklığa yol açtığını belirtmiştir. Hippisley Cunliffe Marsh, A Ride Through Islam: Being a Journey Through Persia and Afghanistan to India Via Meshed, Herat and Kandahar, London : Tinsley Brothers, 8, Catherike Street, Strakd. 1877, s.120.

Kırgızlar arasındaki Rus etkisine karşı ve Hive’de (muhtemelen İngiliz ajanları tarafından teşvik edilen) Ruslara karşı bir direnişin olmaması için çalışılmıştır³¹⁶.

Perovskii’nin başarısızlıkla sonuçlanan Hive seferinin ardından Hive Hanı, Rusya’nın kendisine karşı olan saldırısındaki kararlılığının farkına varmıştır. Bundan dolayı Rusya ile arasındaki soğukluğu gidermek için çabalamış, iyi niyetinin bir göstergesi olarak da 418 Rus esirle birlikte Ata Niaz Hoca’yı Shakespeare’nin beraberinde Orenburg’a göndermiştir. Aynı zamanda Han, ticaret kervanlarına saldırı, yağma, köle ticareti gibi bütün uygulamaları sonlandıran 19 Temmuz 1840 tarihli meşhur beyannamesinde bulunmuştur. Bu beyannamede; bütün cesur savaşçılar, Kırgız, Karakalpak önderlerine ve bütün vatandaşlarına seslenerek 1840 yılı Temmuz ayı itibari ile Büyük Rus İmparatoru ile yeni bir barış döneminin başlayacağını, dostluk ve iyi ilişkiler için çalışılacağını, Rus unsurlarına ve eşyalarına karşı bir saldırının yapılmamasını, Rus unsurların esir olarak yakalanmamalarını belirtmiş aksi şekilde davrananların ağır bir şekilde cezalandırılacaklarını bildirmiştir. Rusya eğer gerçekten köle ticaretinin sonlandırılması ve kervanlarının güvence altına alınması için mücadele ediyor olsa idi bu bildiri iki taraf arasındaki sorunun giderilmesini sağlayabilirdi. Ancak Ruslar tarafından Hanın bu hareketi Hive’nin zayıflığının bir işareti olarak görülmüş, gelecekte İngiltere’nin Rusya’nın Hive’ye karşı gelecekte yapabileceği herhangi bir saldırıya karşı elinde bulundurabileceği herhangi bir sebepten mahrum bırakma çabası doğru anlaşılmıştır. Palmerston tarafından Hive’de incelemelerde bulunmak üzere görevlendirilen Abbott’un çabaları İngiltere Hive işbirliğini korumak için atılmış bir adım olarak yorumlanmıştır. Bundan dolayı da Perovskii’nin bozguna uğramasından kısa bir süre sonra St. Petersburg, Hive ve Buhara’daki politik etkisini arttırmak için çalışmıştır. 1841 baharında Ruslar hem Hive hem de Buhara’da kalacak elçi araştırmaya başlamışlar, Nikiforov ve Butenev öncülüğünde bölgeye heyetler gönderilmiştir. Rusya’nın girişimleri onların Hive’yi işgal etme ve hanlık üzerinde kontrol sağlama fikrinden vazgeçmediğini göstermiştir. Nitekim bu nedenle Hive Hanı, Arthur Conolly’nin tavsiyesini dinleyerek Hive ve Buhara’ya elçilerini göndermiş, Rus saldırılarına karşı karşılıklı yardım ve savunma desteğini oluşturmaya çalışmıştır. Ancak bu öneriler ne Hokand ne de Buhara’da ciddiye alınmamış her iki hanlık da durumun ciddiyetinin farkına varamamıştır. Rusya, İngiliz heyetlerini ve hanlıklarla yapılan görüşmeleri bölgedeki kendi çıkarlarına karşı bir faaliyet olarak görmüştür. Bundan dolayı Türkistan hanlıkları ile hem ticari hem de politik noktalarda özel ilişkiler noktasında öncelikli haklara sahip olduğu şeklinde temelsiz iddialarda bulunmuştur. Rusya, özel ilişkilerle Hive Hanlığının kendisine bağlı olduğu, bu durumun Hive Hanlığı üzerinde ayrıcalıklı bir pozisyona sahip olmasını sağladığı şeklindeki temelsiz iddialarına dayanarak Hive’de istisnai haklara sahip olması gerektiğini savunmuştur. Coğrafi konumunun sağladığı avantaj bir süre Hive’yi korumuşsa da Rus Generalleri coğrafi engellerin üstesinden geldikten sonra Hive’ye karşı olan askeri tasarılarını gerçekleştirmek için vakit kaybetmemişlerdir. Bu esnada uluslararası politik bakıştan yoksun olan Hanlar birbirlerine karşı olan kin ve düşmanlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu nedenle de İngiltere Rusya rekabetinin kendilerine sunduğu hiçbir fırsatı değerlendirememişlerdir³¹⁷.

Rusya’nın keşif ve ticari ilişkileri geliştirmek amaçlı yürüttüğü siyaset Perovskii’nin aldığı ağır yenilginin ardından yeniden başlatılmıştır. Yeni dönemdeki ilk heyet Kaptan Nikiforov öncülüğünde bölgeye gönderilmiştir. Nikiforov’a iki topograf

³¹⁶ Tealakh, a.g.t., s. 52.

³¹⁷ Tealakh, a.g.t., s. 52- 54; Yalçınkaya, a.g.e., s. 57.

eşlik etmiş, 3 Mayıs 1841’de Orenburg’tan ayrılan heyet 9 Ağustos 1841’de Hive’ye ulaşmıştır. Rusya bu kez Hive’ye karşı yeni bir yaklaşım geliştirmeye çalışmış, hanlık üzerinde üstünlük sağlamayı amaçlayan Rusya hanlıkla olan ilişkisini yerel düzeyde tutarak teması azaltmak istemiştir. Hive ile olan ilişkilerini yerelleştirmeye ve iç karışıklıklardan kaçınmaya çalışmıştır. Rusya bu amaçlarını, uzun zaman köle ticareti, ticaret güzergâhlarına müdahale edilmesi, göçebeler üzerinde egemenlik kurmak gibi çeşitli bahaneler altında gizlemiştir. Nikiforov, Rusya Hükümeti adına Hivelilere Hive’deki en yakın Rus idaresi olan Orenburg Askeri İlçe Komutanı ile herhangi bir problemde iletişime geçmelerini söylemekle yetkilendirilmiştir. Asıl görevinin yanında Nikiforof’a köle ticaretini sonlandırmak, Hive’nin köçebe kabileler üzerindeki etkisini sınırlandırmak, Rusya’nın Hive’yle ve bitişindeki bölgelerle olan ticari ilişkilerini geliştirmek gibi talimatlar da verilmiştir. Ayrıca Perovskii’nin seferi ile yok olan Hive’nin Rusya’ya karşı olan güvenini canlandırmak, Rusya’nın niyeti konusundaki şüpheleri de azaltmakla görevlendirilmiştir. Nikiforov önceki elçiler gibi Rus sınırlarının sabitlenmesi konusunda Han ya da diğer memurlarla herhangi bir tartışma içine girmeye ya da cevap vermeye karşı uyarılmıştır. Böyle bir durumda kendisinin konuyu başka tarafa çekerek karşı tarafın dikkatini dağıtması, Rus vatandaşı olarak kabul edilen göçebe halklar üzerine konuşarak konuyu dağıtması söylenmiştir. Nikiforov stratejik bölgeler hakkında topografik bilgi toplamakla görevlendirilmiştir. O, Hazar’ın doğu kıyısındaki Rusya’ya ait bölgelerde Hive’nin tanınmışlığını sonlandırmak için yönlendirilmiş, aynı zamanda diğer Hive şehirlerine serbest giriş konusunu açarak Hivelileri rahatsız etmemesi konusunda da uyarılmıştır. Nikiforov bu elçiliği sırasında, Türkistan Hanlıkları üzerindeki Rus politik etkisinin başarı sağlaması için en önemli unsur olan Hive’nin güvenini sağlamak için elinden geleni yapmıştır. Ancak Hive memurları ile olan görüşmelerinden hiçbir netice alamamış, istediği başarıyı sağlayamamıştır. Onun seyahatinin tek katkısı Hive yollarının ve şehrin detaylı bir tasvirini sağlaması olmuştur ki bu çalışmada beraberinde eşlik eden topograflar tarafından yapılmıştır. Nikiforof heyetinin sonuçlarına bakılmaksızın Hive Rusya ile olumlu ve istikrarlı ilişkiler oluşturma çabasını sürdürmüştür. Nitekim bu amaçla da Han elçileri Vaiz Niyaz ve İshbai Babaev’i Orenburg’a göndermiştir. 12 Aralık 1841’de Orenburg’a varan elçiler Şubat 1842’de Han’dan İmparatora gönderilen bildiriye iletmek ve görüşme yapmak üzere St. Petersburg’a doğru buradan ayrılmışlardır. Ancak elçiler St. Petersburg’ta görüşme yapmak için yetkileri olmadığı suçlamasıyla reddedilmişlerdir. Nikiforov’un kaldığı yerden devam etmek için Danilevskii idaresindeki yeni Rus heyetinin eşliğinde Hive’ye geri gönderilmişlerdir. Ruslar bu dönemde Hive ile yaşanan politik başarısızlıklarını İngiliz elçilerinin çalışmalarının sonucu olarak yorumlamışlardır³¹⁸.

Rusya’nın Türkistan hanlıklarının her birine karşı ayrı ayrı ilgisinin XIX. yüzyılda yoğun bir şekilde arttığı görülmektedir. Nikiforov heyetinin Hive için hazırlık yaptığı dönemle aynı zamanda Rusya, Buhara’ya da bir heyet göndermek için hazırlanmıştır. Buhara’daki heyet 1840 yılında St. Petersburg’a döndüğünde Buhara Emiri’nin İngiliz ordusunun Hindikuş geçidinin kuzeyinde görülmesinden endişe duyduğu konusunu tartışmıştır. Bu heyet N. F. Butenev öncülüğünde 3 Mayıs 1841’de Nikiforov ile aynı zamanda Buhara için Orenburg’dan ayrılmıştır. Heyete Khanykov ve iki maden mühendisi eşlik etmiştir. Tanınmış oryantalist Khanykov, İngiltere’nin işgal amaçlarına karşı Rusya’nın sur inşa etmeyi (kale duvarı) amaçladığını Afganlara ileterek onları etkisizleştirmekle görevlendirilmiştir. Butenev, Buhara’dan ayrılmadan

³¹⁸ Tealakh, a.g.t., s. 54- 56; Krausse, a.g.e., 1899; s. 222; Edwards, a.g.e., s. 93.

önce Orenburg’da Perovskii ile görüşmüş, Perovskii kendisine Türkistan’da yapacağı görüşmelerde nasıl bağlantı kuracağı konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Butenev, 5 Ağustos 1841’de Buhara’ya ulaşmıştır. Buhara’ya ulaşan heyet aynı gün Emir tarafından kabul edilmiştir. Ondan sonra da elçinin saraya gelmesine izin verilmiş, heyetin sekiz ay Buhara’da kalmasına rağmen sarayda yaptığı görüşmeler hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Buharalıların dini tatil günü olan Cuma gününü kasıtlı olarak seçtikleri anlaşılmaktadır. Böylece Han ile resmi görüşmeler yapılamayacaktır. Butenev Cuma günü olan ziyaretini gerçekleştirmediğinde Emir, onunla olan görüşmeler için danışmanlarından birini görevlendirmiştir. Emir ile Butenev’in doğrudan görüşeceğini düşünen Rusya için bu durum elçi ve onun heyetinin ilk şanssızlığı olarak görülmüştür. Butenev, Rusya’yı ilgilendiren konuların listesini iletebilmesine rağmen Buhara’nın verdiği cevaplar Rusya açısından tatmin edici olmamıştır. Ticaret ve geçiş anlaşması ile ilgili olarak Emir, önceki deneyimlerinden dolayı Rus İmparatorunun ilk olarak anlaşmayı imzalamasını ve bu amaç için Rusya’ya gönderilen Buharalı bir haberci ile kendisine göndermesini talep etmiştir. Buhara Emiri Rus esirlerin serbest bırakılmaları konusundaki Rusya’nın taleplerini yerine getirmeyi arzu ettiğini ancak bunun anlaşma onaylandıktan sonra olabileceğini belirtmiştir. Emir ayrıca Rusya’nın da Buharalı tüccarlara aynı koşulları sağlaması durumunda Rus tüccarlardan Buhara’da toplanan vergilerin de azaltılacağını söylemiştir. Butenev, Buhara’da kaldığı süre içerisinde burada tutuklu bulunan iki İngiliz memur Stoddart ve Conolly ile bir araya gelmiştir. Emiri, Queen’in her ikisinin de serbest bırakılması konusundaki mektubu ile ilgili bilgilendirmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere İki İngiliz elçisi de Hanlıkların bağımsızlıklarını korumak için daha güçlü bir pozisyon elde edebilmek amacıyla Rusya’nın şikâyetlerini ortadan kaldırmak konusunda ikna etmek amacıyla Özbek Hanlıklarına gönderilmiştir. Yazar Terentiev’den Conolly ve Stoddart’ın sahip oldukları eşyalar ile ilgili dikkat çekici bir durum öğrenilmiştir. Her iki elçinin de harita ve evrakları Hive pazarlarında satılmış ancak Butenev’in İngiliz ajanlara ait herhangi bir eşyayı satın alması yasaklanmıştır. Butenev 1842 Nisan ayında Buhara’dan ayrılmış, dört gün sonra Orenburg’a ulaşmıştır. Butenev Rus politikasının belirlediği amaçlardan hiçbirine ulaşamamıştır³¹⁹.

Hive’ye sık sık giden Rus heyetleri birden fazla amaç için gönderilmiş olup politik açıdan daha dolambaçlı yollar seçilmiştir. Nikiforov heyeti gibi Danilevskii heyetinde de araştırma yapmak ve bilgi toplamak amacı ile bir naturalist bir de topograf bulundurulmuştur. Heyete verilen resmi talimatlar ilk olarak halk politikasının konularını araştırmak, ikinci olarak da bütün gizli konuları içeren stratejik çıkarlarla ilgilenmek şeklindedir. Danilevskii heyetinin amaçları; ticari vergilerin azaltılması için görüşmeler yapmak, İranlı esirlerin serbest bırakılmasına aracılık etmek, Rusya’nın iyi niyeti konusunda Han’ı etkilemek ve Hive üzerindeki Rus etkisini Han’a dayatmak şeklinde açıklanmıştır. Diğer yandan elçi sınır sorunu üzerine konuşmaması için uyarılmış, Hivelilerin bu konu üzerinde ısrarcı olmaları durumunda ise Rusya’nın sınırının Sır Derya nehri ve Aral denizinin kuzey kıyılarından başlayarak Hazar denizine doğru uzanacağını söylemesi belirtilmiştir. Danilevskii heyetinin bu girişimi sonucunda Rusya- Hive arasında aşağıdaki maddeleri içeren bir bildiri yayınlamıştır:

³¹⁹ Tealakh, a.g.t., s. 57- 58; Edwards, a.g.e., s. 93.

1. Şimdiden sonra Rusya’ya karşı ne açık ne de gizli düşmanca bir faaliyette bulunulmamalıdır.
2. Ne bozkırda ne de Hazar üzerinde herhangi bir yağma ya da haydutluk yapılmayacak, eğer Hiveli bir kişi böyle bir harekette bulunursa hemen cezalandırılacak, çaldığı eşyalar geri verilecek.
3. Rus unsurlar köleleştirilmeyecek, Hive bölgesinde bulunan Rus unsurların mallarının korunması ve güvenliklerinin sağlanmasıyla sorumlu olunacak.
4. Hive sınırları içerisinde bir Rus vatandaşın ölmesi durumunda ona ait mallar mirasçılara iletilmesi için Rus sınır muhafızlarına teslim edilmeli.
5. Hive’de isyan çıkaran Rus muhaliflerini önlenmeli ve onlar Rusya’ya teslim edilmeli.
6. Rus tüccarlardan vergi yılda bir kez ve %5’i aşmayacak şekilde toplanmalı
7. Sır Derya’dan Buhara’ya veya diğer Asya ülkeleri boyunca yapılan ticaretten ya da bu ülkelerden gelen mallardan Ruslar da faydalanabilecek ve vergiden muaf olacak.
8. Rusya’nın diğer Asya ülkeleri ile olan ticareti de engellenmeyecek ancak bu onlardan resmi zekât toplanacak.
9. Her durumda Rusya’ya sadık bir dost gibi davranılacak ve Rus imparatoru ile olan dostluk bağları güçlendirilecek.

Bu bildirge Hive’nin otoritesi altında bulunan Özbekler, güney Kırgızları, Karakalpak ve Türkmenlerin hepsine duyurulmuştur. Rusya, yukarıda yer alan şartların hepsine benzer taahhütlerde bulunma düşüncesini uygun bulmuştur. Bu temelde yapılan görüşmeler sonuçlandıktan sonra Danilevskii, Petersburg’a doğru yola çıkmıştır. Böylesi büyük bir başarıyı beklemeyen Rusya bu anlaşmayı mümkün olabilecek en ciddi destek olarak görmüş ve onaylı bir kopyasını Danilevskii’ye St. Petersburg’a giderken eşlik eden Binbaşı Muhammed Emin vasıtasıyla Hive hanına iletmiştir³²⁰.

Büyük ölçüde İngiltere’nin Kabil’deki başarısının Hive’de yarattığı endişeden kaynaklanan bu önemli diplomatik kazanım Rusya’nın Hive ile olan dostane ilişkileri için olumlu olmuştur. Ancak yine de Rusya için bu durum Hive ‘nin tamamıyla hâkimiyet altına alınması için verdiği mücadelede bir mola anlamına gelmiştir. Rusya’nın Hive ile olan ilişkilerini geliştirmesinin sağladığı önemli katkılardan biri Türkistan Hanlıkları hakkında askeri ve coğrafi bilgi toplaması olmuştur. Görüşmelerde sağlanan diğer bütün unsurlar ölü bir mektuptan daha fazla bir öneme sahip değildir. 1842-45 arasındaki dönemde Merv bölgesinin egemenliği için Buhara-Hive savaşı yaşanmıştır. Bu dönemde Rusya Sır Derya’nın aşağı kesimlerinde kontrolü sağlamak için verdiği mücadeleyi yoğunlaştırmıştır. 1847 yılına kadar Rusya; Raim, Kazala, Aralsk gibi Hokand’ın bazı stratejik kalelerini inşa ederek Aral Denizinin doğu kıyılarında yerleşmiştir. Ertesi yıl (1848) Rusya, Butakov, Pospelov ve Shevchenko gibi bazı bilim adamlarını incelemeler üzere Aral Denzine göndermiştir. 1850-1853 Kırım savaşı boyunca Rusya, Semireche ve İli nehrinin ötesindeki bölgeyle meşgul olmuştur³²¹.

Rusya, Türkistan’ı işgal sürecinde bölgeye göndermiş olduğu temsilciler ve gizli görevliler vasıtası ile bölge hakkında detaylı bilgi edinmiş, bu temsilcilerin göndermiş olduğu raporları dikkate alarak askeri girişimlerde bulunmuştur. Perovski tarafından gerçekleştirilen Hive seferi de bu durumun somut örneği olmuştur. İngiltere ve Rusya’nın Türkistan siyasetindeki farklılıklardan birisi de bu noktada ortaya çıkmıştır. İngiltere bu dönemde bölgeye gönderdiği temsilcilerin bazılarının uyarılarına ve

³²⁰ Tealakh, a.g.t., s. 59-60.

³²¹ Tealakh, a.g.t., s. 60.

XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN SİYASETİ... Aysel ERDOĞAN

Türkistan ve Hindistan’ın Rus tehdidi altında olduğu konusundaki uyarılarına rağmen bölge konusunda hareketsizlik politikasını sürdürmüş, bu durum Rus ilerleyişinin hız kazanmasını sağlamıştır.

5. XIX. YÜZYILDA İNGİLTERE’NİN TÜRKİSTAN SİYASETİNDE İRAN VE AFGANİSTAN’IN YERİ VE ÖNEMİ

İran ve Afganistan, sahip oldukları coğrafya ile tarih boyunca hâkimiyet mücadelesi ve iç karışıklıklara sahne olmuş bir coğrafyadır. Coğrafi açıdan Afganistan, İran yaylasının kuzeydoğu kısmında yer almakta olup kuzeyi, Türkistan’ın ovalık alanları, doğusu kuzey Hindistan ovası, güney ve batısı ise plato görünümündeki alan ile çevrilidir³²². Geniş yüzölçümü ve kalabalık nüfusu ile dikkat çeken İran ise ortaçağ boyunca coğrafi ya da siyasi açıdan bir bütünlük teşkil etmemiştir. İran’ın büyük bir kısmı dağlık bir yayladan oluşmakta olup bu yaylaya Hazar denizi kıyı bölgeleri ile Basra körfezi eklenmektedir. Bu kıyı bölgeleri dışında İran’ın denizle bir bağlantısı bulunmamaktadır³²³. Bu ülkelerin coğrafi açıdan ticaret ve göç yolları üzerinde bulunması İngiltere ve Rusya arasında yaşanan rekabetten etkilenmelerine sebep olmuştur. Nitekim Afganistan, ileride de anlatılacağı üzere mevcut konumu itibari ile İngiltere tarafından Hindistan ve Rusya arasında tampon bölge olarak şekillendirilmeye çalışılmıştır.

İngiltere’nin XIX. yüzyılda İran ve Afganistan’a karşı olan tutumunda Hindistan’a uzanan yolların güvenliğini sağlama isteği etkili olmuştur. Nitekim Hindistan’ı sömürge haline getiren İngiltere, sonrasında sürekli olarak İran- Afganistan güzergâhını kontrol altında tutmak istemiş, bu noktada Rusya ve Fransa ile zaman zaman sıkıntı yaşamıştır³²⁴. İngiltere’nin bu dönemdeki İran ve Afganistan politikası bu sahada etkili olmak isteyen iki devletin durdurulması ve Afganistan- Hindistan- İran üçgeninde hâkimiyetin korunması esasına dayanmıştır. Kuzeyden Rusya’nın, güneyden ise Napolyon döneminden itibaren Akdeniz yoluyla Hindistan’a ulaşmaya çalışan Fransa’nın durdurulması için çalışılmıştır. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanında Osmanlı Devletinin zayıflığının ortaya çıkması ile boğazlarda hâkimiyet kurmaya çalışan Rusya’nın bu girişimleri, İngiltere’nin siyaseti ile etkisiz hale getirilmiştir. Fransa’nın da Hind güzergâhında hâkim olması engellenmiştir³²⁵.

İngiltere’nin İran ile olan ilk teması XVI. yüzyılın ortalarında Tahran’la ticari ilişkiler kurulduğunda gerçekleşmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra İngiliz gezginler Şah’tan Hristiyan tüccarların İran’ın tamamı ile ticareti geliştirmeleri için izin elde etmiştir. Sonrasında iki taraf arasında yapılan anlaşma ile İngiltere, körfezin savunması için sürekli savaş gemisi bulundurma hakkını elde etmiştir. 1800 yılında Rusya ve Fransa, Hindistan üzerine ortak bir saldırı planı yaptıklarında, bu planın uygulanmasında İran’ın öneminin farkında olan Napolyon, Şah ile işbirliği sağlamak için Tahran’a elçilerini göndermiş ancak önemli bir sonuç elde edememiştir. İngiltere ise İran ordusunu iyileştirmek ve Napolyon’un elçilerini etkisiz kılmak için memurlarını bölgeye göndermiştir. Nihayetinde Şah, Batılı güçlere karşı Hindistan savunmasına destek olmaya karar vermiştir. Bunun sonucunda iki taraf arasında dostluk ve işbirliği anlaşması sağlanmıştır³²⁶. Ancak ilerleyen süreçlerde İran, Rus tehlikesi ile karşılaştığında İngiltere’nin desteğini alamadığı gibi İngiltere’nin arabuluculuğu ile

³²²M. Longworth Dames,“Efganistan” İslam Ansiklopedisi MEB, c. IV, Eskişehir 1997, s. 133.; Mehmet Saray, “Afganistan”, DİA, C.I., 1988, s. 401; Orhan Yazıcı, Modern Afganistan’ın Kuruluşu 1834- 1922, Huzur Cilt Evi, Malatya, 2011, s. 3.

³²³ E. Berthels, “İran”, İslam Ansiklopedisi, MEB, C. V/II, 1987, s. 1013.; Bernard Hourcade, “İran”, DİA, C. XXII, 2000, 392.

³²⁴ Yılmaz Karadeniz, İngiltere’nin İran Afganistan Politikası (1848- 1870), Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD), Sayı:11, Diyarbakır 2008, s. 119.

³²⁵ Karadeniz, a.g.m., 2008, s. 133.

³²⁶ Colquhoun, a.g.e., s. 177- 179.

birçok önemli şehrini Rusya’ya bırakmak zorunda kalacaktır. Bu durum özellikle Rusya ile imzalanan Türkmençay antlaşmasından sonra İran’ın İngiltere siyasetinde ciddi bir değişikliğe sebep olacaktır.

Çar I. Paul’un Hindistan’a yönelik planları sonucunda 1804- 1806 yıllarında yapılan savaşın neticesinde gerçekleşen İngiliz-İran anlaşmasına rağmen Bakü’nün de yer aldığı bazı İran vilayetlerinin Rusya’ya bırakılması İngiltere’yi rahatsız etmiştir. Sonrasında I. Napolyon’un Çar I. Alexander ve İran Şah’ı ile Hindistan’a yönelik ortak bir sefere ilişkin görüşmeleri İngiltere açısından ciddi endişelere yol açmıştır. Bunun üzerine Hindistan Genel Valisi Lord Minto’un kendi temsilcisi, Tümgeneral Malcolm’u İran’a gönderdiği sırada İngiliz Bakan, temsilci olarak Sir Harford Jones’i göndermiştir. İngiliz subayların İran ordusunda yer almaları sağlanmıştır. Bölgeye önce ulaşmış olan General Malcolm altın dağıtmış, bu durum İranlıları oldukça etkilemesine rağmen, Napolyon’un müdahalesi sayesinde Ruslar tarafından en son ele geçirilen İran vilayetlerini elinde bulunduran General Gardanne’nin etkisini yok etme konusunda başarısız olmuştur. General Malcolm’un görüşmelerinin sonuçlarını bekleyen Sir Harford Jones, kısa bir süre sonra Bushie’ye varmıştır. Jones, İngiliz kralının elçisi olarak Şah’a İngiltere’nin İran’ı Rusya’ya karşı koruma ve desteklemesini önermiştir. Bu döneme kadar Fransa’nın İran’a yardım edemeyeceği görüşü Tahran’da yerleşmiş olduğundan Jones’in bu önerisi memnuniyetle kabul edilmiştir. General Gardanne, Onun Tahran’a gelişini beklememiş ve ayrılmıştır. 12 Mart 1809’a kadar görüşmeler hızlı bir şekilde yürütülmüş ve bir ön anlaşma ile sonuçlanmıştır. Bu anlaşma İran’ın herhangi bir yabancı ordunun Hindistan’ı geçmesine karşı çıkması ve Hindistan’ı savunmasını buna karşılık İngiltere’nin İran’ı herhangi bir Avrupa gücüne karşı desteklemesini içermiştir³²⁷.

İngiltere, XIX. yüzyılın başlarında Fransız- Rus tehlikesine karşı Afganistan ile de işbirliği sağlama girişimlerinde bulunmuştur. Bu amaç doğrultusunda 1809 yılında, Afganistan Şahı Şah Şüca’ya Mountstuart Elphinstone heyeti gönderilmiştir. Sih lideri Ranjit Singh ve diğer şefler tarafından kendisinin teslim olmasının isteneceği şeklinde bilgilendirilen Şah Şüca, başlangıçta İngiliz heyeti kabul etmek istememiştir. Ancak Şah Şüca, İngiltere’nin amacının Fransa ve Rusya tarafından Afganistan’ın işgalini önlemek amacıyla işbirliği yapmak olduğunu anladıktan sonra İngiliz elçi Elphinstone’yi memnuniyetle karşılamıştır. İki taraf arasındaki görüşmeler sonucunda Haziran 1809’da Fransa ya da diğer Avrupalı güçlerin Afganistan’a girmesine izin verilmemesi doğrultusunda bir anlaşma yapılmışsa da bu anlaşma uygulamaya geçirilememiştir. Nitekim heyetin Peşaver’de bulunduğu aylarda Şah Şüca’nın abisi Şah Mahmud’un Kandahar’ı ele geçirdiği haberleri karışıklığa yol açmıştır. Nitekim Şah Şüca, abisi karşısında başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece İngiltere ile imzalanan anlaşmanın da bir geçerliliği kalmamıştır³²⁸. Bundan sonraki süreçte Şah Şüca, 23 yıl boyunca tahtı yeniden ele geçirmek adına mücadele etmişse de başarı sağlayamamıştır. Nihayetinde O, 1839’da I. İngiliz-Afgan Savaşı sırasında Dost Muhammed Han’ı deviren İngilizler tarafından toprak tavizi ve Afganistan’ın dış ilişkilerinde İngiltere’ye bağımlı olması karşılığında tahta çıkarılacaktır.

Rusya’nın bu dönemde İran ile olan münasebetleri ise doğu Kafkasya ve Türkistan üzerindeki amaçları doğrultusunda şekillenmiştir³²⁹. İran üzerinde planları olan Rusya, Kabil’deki elçinin resmen tanınmasını, demiryolunun güneye doğru

³²⁷Popowski, a.g.e., s. 79- 81; Karadeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz ..., s.55.

³²⁸Percy Sykes, A History of Afghanistan, C.1, Macmillan& Co. LTD, London 1940, s.387-388.

³²⁹Muriel Atkin, Russia and Iran 1870- 1828, University of Minnesota Press, United States of America, 1980, s. 12.

ilerlemesini ve Basra körfezi üzerinde bir liman elde etmeyi istemiştir. Rusya’nın böyle bir liman inşa etmek için baskı yapmasında; İngiltere’nin Hindistan demiryolu hattını Belucistan yoluyla Basra körfezine doğru ilerletmek, Hint-Avrupa sistemini tamamlamak ve Rusya’yı Hint okyanusundan uzaklaştırmak doğrultusundaki niyeti ile ilgili endişeleri etkili olmuştur. Rusya’nın güneye doğru uzanan bir demiryolu inşası ile böyle bir limanı işgal etme düşüncesi Hindistan için büyük bir tehdit olarak görülmüştür. Hindistan valisi Lord Curzon, birkaç yıl önce Basra körfezi üzerinde Rusya’ya ait bir liman imtiyazının İngiltere’ye karşı bir hakaret olarak görüleceğini, statükonun bozulacağını ve savaşa kasıtlı bir provokasyon olacağını savunmuştur. İran, Avrupa’dan Hindistan’a uzanan yol üzerinde, en doğuda gerçekleştirilecek operasyonlar için bir üs olarak görülmüştür³³⁰. Basra körfezi, XIX. yüzyılın başlarına kadar büyük ölçüde İngiltere’nin çıkarlarına hizmet etmiş olup özellikle Hindistan’daki çıkarı İngiltere’nin bölgedeki rolünü arttırmada etkili olmuştur. Bu durum İngiltere’nin Hindistan’daki çıkarlarını koruma noktasında körfezin önemini arttırmıştır³³¹.

XIX. yüzyılda Hindistan’a uzanan en uygun güzergâhın İran ve Herat olduğu anlaşılmaktadır. Herat’tan gelen yollardan birisi Kandahar, Kuetta ve Bolan Geçiti boyunca uzanmakta olup oradan İngiliz bölgesine geçmektedir. Bölgede yağmacı kavimler yerleşmiş olduğundan Bolan geçidindeki zorlukların üstesinden gelmek kolay değildir. Astarabad’dan Bolan geçiti vasıtasıyla yapılacak seyahatin tamamı yaklaşık 2, 000 verst uzunluğunda olup Herat yaklaşık olarak bu yolun yarısında yer almaktadır. Kandahar’dan Belucistan’a, buradan da Herat’a alternatif bir yol uzanmaktadır. Bunların dışında da alternatif güzergâhlar bulunmaktadır. Bütün bu yollar yeterince kullanılabilir olmakla birlikte İngiltere, İran ya da Rusya’nın Herat’a yerleşmesinden oldukça tedirgin olmuştur. İngiltere, yalnızca Rus ilerleyişini durduracak güçte olmayışından değil aynı zamanda bu güzergâhların Ruslar için açılmasından da endişe etmiştir. Rusya’nın Merv yoluyla Herat’a ilerleme olasılığı İngiltere’yi faaliyet alanı ile ilgili sabit bir hat oluşturmaya zorlamıştır³³². Astarabad, Hive, Buhara, Kabil, ve Hindistan’dan geçen ana yolların tamamının birleştiği Herat, İran için oldukça büyük bir öneme sahip olup Türkmençay anlaşmasından sonra da İran her fırsatta buradaki gücünü kazanmak için mücadeleye etmiştir³³³. Herat, ileride de anlatılacağı üzere konumu itibari ile İngiltere’nin Hindistan savunmasında ve İngiliz- Rus rekabetinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Öyle ki Rusya’nın teşvik ve görüşte desteği ile İran tarafından Herat’ı ele geçirme amaçlı çok sayıda sefer düzenlenmişse de İngiltere tarafından bertaraf edilebilmiştir. Rusya’nın bu tutumunda İngiltere’yi bu bölgede meşgul ederek Türkistan’daki ilerleyişini hızlandırmak ve Hindistan’ı işgal etmek amacıyla olduğu, bu süreçteki girişimlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

İngiltere XIX. yüzyılda dış politikasında sürekliliğe büyük önem vermiştir. İngiliz- Rus rekabetinde, daha öncede belirtildiği üzere İngiltere’nin tepkisi 1829’dan sonra Edirne ve Türkmençay anlaşmalarından sonra artmış, İngiliz-Rus ilişkilerinde dönüm noktası, İngiltere’nin Hindistan’ı Rusya’ya karşı nasıl savunacağını düşünmek zorunda kalması olmuştur³³⁴. Nitekim İngiliz- İran münasebetleri, Doğu Hindistan Şirketi ile büyüyen ticaret ve şirketin Basra körfezindeki konumu üzerinde

³³⁰ Terentyef, a.g.e., s. 82.

³³¹ Lawrence G. Potter, *The Persian Gulf in History*, Palgrave Macmillan, United States, New York, 2009, s. 291; Rus demiryolu hakkında detaylı bilgi için bkz. George Dobson, *Russia's Railway Advance Central Asia Notes Of A Journey From St. Petersburg To Samarkand*, London: W. H. Allen & Co., 1890.

³³² Terentyef, a.g.e., s. 82- 83.

³³³ Terentyef, a.g.e., s. 92.

³³⁴ Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828- 1834*, Clarendon Press, Oxford 1979, s. 16- 17.

yoğunlaşmıştır. 1799 yılında Hindistan Genel Valisi Richard Wellesley, Lahore üzerine baskın yapan Durrani Afganileri ve Mısır’ı işgal eden Fransızların Hindistan’a saldırmasından endişe duymuştur³³⁵. Fransa ve Rusya, Hindistan’daki isyanları teşvik etmekle birlikte her iki devletin de farklı stratejilere ihtiyacı olmuştur. Fransa, bir işgal tehdidi altında olup askeri bir probleme sahipken Rusya, politik bir amaç olan yalnızca topraklarını genişletmek için çalışmıştır. İngiliz Hindistanının güvenliği üzerindeki Rus tehdidi en iyi şekilde Napolyon savaşlarından hemen sonra ve İran bağlantısı sırasında Fransa tarafından gösterilebilmiştir³³⁶.

İngiltere XIX. yüzyılda resmi olarak İran’da kin ve karışıklığa neden olan iki anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaların imzalandığı dönemde İran’da 1795-1925 yılları arasında hâkim olan Kaçarlar silsilesinin ikinci hükümdarı olan Feth Ali Şah (1797-1834) hüküm sürmekteydi. Bu dönem İran; İngiltere, Fransa ve Rusya’nın hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Basra körfezinden gerçekleştirilecek bir İngiliz istilasından ziyade Gürcistan üzerinden gerçekleştirilecek bir Rus işgalinden korkan Kaçar hanedanı³³⁷, Hazar ve Azerbaycan çevresinde yaşayan kabilelerin desteğine ihtiyaç duymuştur. Doğu Kafkasya özellikle Gürcistan üzerinde İran’ın Rusya ile olan mücadelesi devam etmiştir³³⁸. Nitekim bu anlaşmalar da bu rekabetin sonucunda gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, Doğu Hindistan Şirketinde sivil yönetimde deneyimli bir asker olan John Malcolm’un girişimi ile gerçekleştirilmiş olup Fransız- Afgan tehdidine karşı Feth Ali Şah’ın işbirliğini sağlamak amaçlanmıştır. Malcolm’un bu çabası 1801 İngiliz-İran politik ve ticari anlaşmalarının imzalanmasında etkili olmuştur. Bu anlaşma ile İran, İngiltere’ye Fransız ya da Afgan işgaline karşı yardım sözü vermiştir. Feth Ali Şah’a göre, böylesi bir girişim İngiliz Hindistanının savunmasını güçlendirmek için İran bağlantısını sağlamak anlamına gelmekteydi. İran’daki gelişmeler özellikle İran’ın kırk yıldır Gürcistan üzerinde Rusya ile olan çatışması ve gelecekte herhangi bir zamanda Kafkasya’da Rus-İran sınırı üzerine yaşanacak bir çatışma durumu ise İngiltere’nin de çıkarlarını etkilemekteydi. İngiliz Hindistanının savunması güçlendirilmeden İran’la bir bağlantının Fransa’ya karşı Avrupa koalisyonu görüşmelerini daha zor hale getireceği düşünülmüştür³³⁹.

Feth Ali Şah, Rusya ve İran arasındaki ilişkilerin bozuk olmasından dolayı Rusları Doğu Kafkasya’dan uzaklaştırmak adına İngiltere’nin askeri ve diplomatik desteğini sağlamak istemiştir. Diğer yandan Tigris dağı yakınında Basra’da ikamet eden Doğu Hindistan Şirketine bağlı Samuel Manesty’nin Kafkasya üzerindeki Rus zaferinin Hindistan için büyük bir tehdit olacağı şeklindeki görüşü, İngiltere’nin İran’a karşı tutumunda etkili olmuştur. İran’ın bölgesel açıdan duyduğu rahatsızlığın İngiltere’nin İran üzerindeki etkisini arttırması için büyük bir fırsat yarattığı belirtilmiştir. Ancak İran ve İngiltere’nin birbirlerine olan tutumları farklılık göstermiştir. Sonraki yıllarda İran, Şirketin yardımını istediğinde İngiliz yetkililer, 1801 anlaşması resmi olarak onaylanmadığından bu anlaşmayı bağlayıcı olarak görmemişlerdir. İngiltere, ayrıca

³³⁵ Muriel Atkin, *Russia and Iran 1870- 1828*, University of Minnesota Press, United States of America, 1980, s. 123; B. S. Jones, *Papers Relative to the Progress of the British Power in India, and the Subsidiary System of Alliance*, London, 1832, s.74.

³³⁶ Ingram, a.g.e., s. 17- 18.

³³⁷ Kaçar Hanedanı hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, University of California Press, London, England, 1969, s. 26-45.

³³⁸ Aydoğmuşoğlu, a.g.m., s. 135; Stephanie Cronin, “Building A New Army: Military Reform In Qajar Iran”, *War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present*, Editör: Roxane Farmanfarmanian, New York: Routledge Yayıncılık, 2008, s. 48.

³³⁹ Atkin, a.g.e., s. 123; Ingram, a.g.e., s. 18- 19.

Mısır’daki Fransız tehlikesinin uzun sürmeyeceğini ve Afganların yenilgiye uğratılacaklarını düşünmüştür. Diğer yandan İngiltere ve Rusya Napolyon’a karşı işbirliği içerisinde olduklarından ne Londra ne de şirket, bu değerli müttefikine karşı düşmanca bir tutum içine girmek istememiştir. Nitekim İngiltere’nin bu tutumu karşısında İran 1805- 1807 yılları arasında Fransa’nın yardımına başvurmuştur³⁴⁰.

İran’ı siyasi ve askeri açıdan kendi tarafına çekmek ve Hindistan’da İngiltere ile etkili mücadele etmek isteyen Napolyon, daha 1800 yılında Feth Ali Şah ile diplomatik girişimleri başlatmıştı. Fransa’nın bu girişimi karşısında sessiz kalmayan İngiltere ise 1801 yılında Hindistan hükümetinde görevli John Malcom’u İran’a göndererek Fransa’nın girişimlerini engellemek istemiştir. Napolyon, 1806’da başlayan Fransa-Rusya savaşı sırasında İran’ın Gürcistan’ı ilhak etmesini teşvik ederek durumdan faydalanmak istemiştir. Bir yandan da İran ile görüşmeleri sürdürerek Şahın İngiltere ile ittifakını engellemeye çalışmıştır. Bu dönemde Napolyon tarafından, Avrupa askeri yapısına uygun olarak düzenli birliklerin eğitimini sağlamak, İranlıların durumlarından haberdar olmak ve Hint yollarına ulaşmak için İran’a bir heyet gönderilmiştir. Napolyon’un bu girişimleri sonucunda Hindistan’a askeri sefer düzenlemeyi esas alan 16 maddelik İran-Fransa Anlaşması 1807’de Finkenstein’da imzalanmıştır. Anlaşmadan sonra Fransız General Gardanne’yi İran’a gönderen Napolyon, İngiltere’nin İran’daki etkisini zayıflatmayı ve Hindistan’a ulaşmayı amaçlamıştır. Bu anlaşma ile İran ordusu askeri ve teknik olarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Anlaşma Avrupa siyasi yaşamında ve özellikle çıkarlarına ters düştüğü için İngiltere ve Rusya tarafından tepki ile karşılanmıştır. Hindistan üzerinde Fransa ile İngiltere arasında sömürge mücadelesi devam ettiği için ve İran’ın Hindistan üzerinde manevi yönden ağırlığı sürdüğü için Finkenstein Anlaşması, bir açıdan Fransa’yla işbirliği yaparak komşusu olan Rusya ve İngiltere’ye savaş açması olarak görülmüştür. Bu döneme kadar Farsça, İran kültürü ve ticareti, Hindistan’da çok etkili olmuş, bir bakıma Hindistan, İran’ın fikri yönden sömürgesi sayılmıştır. Hindistan’ın diğer ülkelerle ticareti İran üzerinden gerçekleşmesi sebebiyle İngiltere’nin çıkarı İran’ın zayıflamasını gerektirmiştir. Dolayısıyla İngiltere, İran’ın komşularıyla ters düşüp zayıflaması ve sınırlarının daralması için uğraşmıştır. Aynı politikayı Afganistan’da da uygulayan İngiltere, Fransa’nın İran’la yakınlaşmasını kendine yönelik bir tehdit olarak algılamış ve bu yakınlaşmayı engellemeye çalışmıştır³⁴¹.

İngiliz Hindistanının güvenliği meselesi, İngiliz dışişleri bakanlığını, doğuda Fransız-Rus işbirliğinin yapılmasından daha fazla endişelendirmiştir. 1807 sonbaharında Sir Harford Jones; General Gardane ve Fransız askeri heyetinin etkinliğine meydan okumak ve Şahı Finkenstein’in anlaşmasını bırakması için ikna etmek üzere İran’a gönderilmiştir. İngiliz Hindistan’ını muhtemel bir Rus veya Fransız işgalinin etkilerine karşı güçlendirmek amaçlanmıştır. Bu durumun kolaylıkla gerçekleştirileceği, Fransızlar Hindistan’a saldırdıklarında ve İngiltere savunmak zorunda kaldığında açıkça anlaşılmıştır. Bu hedefe giden yolda karşılıklı üç düşman devlet bulunuyordu. Fransa’nın; Rusya’dan ya da Türkiye ve İran’dan, İngiltere’nin; Afganistan, İran ya da Sihlerden yardım umabileceği beklenmekteydi. İngiltere bu

³⁴⁰Atkin, a.g.e., s. 123- 124.

³⁴¹Manizheh Sadri, 19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İran’da Askerî Alanda Yenileşme Hareketleri, The Journal of Academic Social Science Studies, c.6, S.8, 2013, s. 487; Yılmaz Karadeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi (1856- 1869), SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2009, S.20, s. 55; Yılmaz Karadeniz, İran’ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere’nin Rusya’ya Karşı Diplomatik Manevraları, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.4, S.18, 2011, s. 249.

noktada bir seçim yapamazken Hindistan Hükümeti de Fransızlara karşı direnen her Yakındoğu devleti gibi bir tavır takınmıştır³⁴².

İran ile imzaladığı anlaşmanın ardından Napolyon bu anlaşmaya bağlı kalmayarak 1807 yılında Rus çarı ile Tilsit’te İran ve Osmanlı Devleti topraklarının paylaşılmasını içeren anlaşmayı imzalamıştır³⁴³. Tilsit Anlaşmasının ardından endişelenen İngiltere, Malcom idaresinde Basra Körfezine savaş donanması göndererek İran’a gözdağı vermiştir. Ayrıca 1809’da Harford Jones’i İran’a göndermiş ve İngiliz subayların İran ordusunda görev almalarını sağlamıştır. Böylece Fransa’nın İran üzerinden olası Hindistan seferi engellendiği gibi kuzeyden gelebilecek Rus yayılmasına karşı tedbir alınmıştır. Jones’in gayretleriyle 1809’da İran ile İngiltere arasında imzalanan anlaşma bütün bunları resmileştirmiştir. Harford Jones ve Hindistan Hükümeti arasında 1808-9 yılları arasında İran ile bağlantının değeri konusunda yaşanan anlaşmazlık İngiliz-İran ilişkilerini yaklaşık otuz yıl etkilemiştir. Fransız tehdidi sona erdikten sonra Genereal Gardane, Rus tehdidinin önüne geçmek için Rusya ve İran arasında arabuluculuk yapmak ve onların Kafkasya’daki sınırını güçlendirmek için çalışmıştır. Bu durumun hem Rusya’nın Polonya’da Fransa ile çarpışmasını teşvik edebileceği hem de İran meselesini Avrupa meselelerinden ayırarak Yakın Doğuda Rusya’nın geri çekilmesi ile İngiltere’ye yardım edebileceği düşünülmüştür³⁴⁴. Napolyon savaşları sırasında İran ile yakın bağlantılar kurulmasını engelleyen durumlardan bir tanesi de İngiliz hükümetinin istikrarsızlığı olmuştur. İngiliz politikası üzerinde etkili olmaya çalışan İranlılar bu durumun her zaman değişken olduğunun farkında olmuşlardır. Hindistan Hükümeti’nin tutumundaki değişiklikler İran heyetinin de durumuna yansımış, Hindistan Hükümetinin Dış İşleri Bakanlığı ile kontrol merkezi arasındaki mesafenin uzamasına yol açmıştır. Başlangıçta İran, Avrupa’daki güç dengesinden ayrılması daha zor olduğundan Afganistan’a nazaran çok daha az değerli bir müttefik olarak görülmüştür. 1798 yılında Bonaparte Mısır’ı işgal ettiğinde Dış İşleri Bakanlığı Hindistan’ı savunma sorumluluğunu kabul etmemiş, müttefik olarak görmemiştir³⁴⁵.

Türkistan’da yaşanan rekabet, İran’da oldukça etkili olmuş ve bölgeyi ziyaret eden elçiler için oldukça tehlikeli olmuştur. Bu elçilerin bazıları ölüm riski alırken bazıları gözden düşerek memleketlerine dönmek zorunda kalmışlardır. Bu durum üst üste Tahran’a gönderilen elçiler olan Sir Harford Jones, Sir Gore Ouseley ve Sir Henry Willock’un başına gelmiştir. 1799’da Hindistan hükümetinin Hindistan’ın üstün gücü olması ve onları Avrupa işgaline karşı savunabilecek bir müttefik bulunması konusunda Afganistan’ın İran’dan daha iyi bir müttefik olacağı hususunda yapılan tartışmalarda Jones; Wellesley ve Malcolm tarafından onaylanmamıştır. Ancak Şahın Afganların işgalini engelleyebileceği düşüncesi ile İran bağlantısı da oldukça değerli görülmüştür. Gülistan anlaşmasının maddeleri gereğince İran, hala Kafkasya’dan Azerbaycan’a stratejik bir geçit olarak kontrol edilmekte olup diplomatik uygulama devam ettiği sürece kendilerinin kuzey batı sınırı kendi bölgelerini korumayı sürdürecekti. Ticaret, İngiliz askeri heyeti ve kararlaştırılmış bir halef, İran hükümetini güçlendirecek ve onların sınır boyunca uzanan vilayetler üzerindeki kontrolünü arttıracaktır. Bu

³⁴² Ingram, a.g.e., s. 21.

³⁴³ Karadeniz, a.g.m., 2009, s. 55.

³⁴⁴ Ingram, a.g.e., s. 21- 22; Karadeniz, a.g.m., s. 55; Detaylı bilgi için bkz. Sir Harford Jones Brydges, An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia, in the Years 1807-11: To which is Appended a Brief History of Wahauby. Volume 2.

³⁴⁵ Ingram, a.g.e., s. 22- 23.

sebeplerle Wellesley, İran bağlantısını Avrupa’daki güç dengesinden ayırmak istemiştir³⁴⁶.

İngiliz- İran münasebetleri 1807 yılına kadar Hindistan hükümeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Siyasi çıkarlardan dolayı İngiliz Hükümetinin, İran Şahının talebine rağmen Rus-İran savaşını görmezden gelebilmesi mümkün olmuştur. Wellesley, İngiliz Hindistanının hem uzaktan hem de ucuz müdafaa edilmesi gerektiğini göz ardı etmiştir. Harford Jones, Trabzon ve Erzurum güzergâhı gelişinceye kadar İngiltere’nin İran ile olan ticaretinin genişleyemeyeceği, Bushire’den gelen İngiliz mallarının Tiflis’ten gelen Rus malları ile rekabet edemeyeceği konusunda kendisini uyarmıştır. Jones, 1799 yılında yünlü giysi satışını arttırmak için girişimde bulunulmuştur. XVIII. yüzyılda İran’da yaşanan sivil savaş nedeniyle İngiltere’nin getirmiş olduğu mallar büyük ölçüde artmış, 1800 yılında İngiltere’nin arayışı durmuştur. Sonuç olarak İngiltere’nin İran ile olan ticareti oturmamış ve devlet desteği sağlanamamıştır. Nitekim İran bağlantısı ticari açıdan politik ve stratejik avantajlar yerine maddi gerginliklere yol açmıştır³⁴⁷.

İngiltere’nin Afganistan ile resmi olarak teması, komşu Lahor krallığı, Maharajah Ranjit Singh (1780 –1839) ile Amritsar antlaşmasının imzalanması ile başlamıştır. Bu anlaşma Nisan 1809’da Ranjit Singh ve Charles Metcalfe (1785-1846) arasında imzalanmıştır. Anlaşma, İngiliz ve Lahor idarecilerinin dostluk içerisinde olmalarını ve birbirlerinin bölgelerine müdahil olmamalarını içermiştir. Bu tarihten itibaren İngiliz politikacılar, İran ve Afganistan’ın karşılıklı bir düşmanlık içerisinde oldukları düşüncesine varmışlar ve bu devletlerle yapılacak olan ittifak antlaşmalarının dengelenmesine önem vermişlerdir. Nitekim 1808 yılında gönderilen ve başarısız olan Malcolm heyetinin yerine Sir Harford Jones (1764-1847) öncülüğünde bir heyet, 12 Mart 1809’da İngiliz- İran ön anlaşmasını görüşmek üzere İran’a gönderilmiştir³⁴⁸. Ön ittifak anlaşması olarak 1809 yılında İran- İngiltere arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Jones, Şah’a Finkenstein anlaşmasını bozması, Rusya’ya karşı savaşması ve düzenli piyade birliklerini eğitmek üzere İran’a askeri bir heyetin gönderilmesini teklif etmiştir. Avrupa’daki üçüncü koalisyonu destekleme konusunda başarısız olan Dış İşleri Bakanlığı, Asya meselelerine yönlendirilmişlerdir. Ancak askeri heyetin gelmesinden önce bu amaç değişmiştir. İran’ın Avrupa savaşında bir müttefik olmadığı gibi Avrupa istilasına karşı Hindistan’ın en uzak karakolu olmayışı Wellesley’i endişelendirmemiştir. Fransa, Hindistan’a yönelik geçici tek askeri tehdit olarak görülürken Rusya, politik ve mesafe olarak uzaklığına karşın Hindistan için kalıcı bir tehdit oluşturmuştur. Hindistan’ın en iyi şekilde korunması ve büyüyen Hindistan imparatorluğunun himayesi için İran’a ihtiyaç duyulmuştur³⁴⁹. Wellesley, Yakın Doğu’daki istikrara büyük önem vermiş olup bu durumun Türkistan’daki Büyük Oyunun kökenlerinden biri olduğunu belirtmiştir. İran’ın Fransız işgalini Bağdat’tan geri çekebileceği ancak Rusya’nın Azerbaycan ya da Hive’ye doğru genişlemesini durdurulamayacağı belirtilmiştir. 1809 yılında Jones’in ön anlaşmasında İngiliz Hindistanı’nın güvenliğinin sağlanmasındaki en iyi yolun, Rusya’nın Gürcistan, İngiltere’nin İran üzerindeki himayesine karşılık, Yakındoğu’daki güç dengesinin istikrarlı bir hale getirilmesi olduğu belirtilmiştir. Bu anlaşma ile İngiltere, İran ve

³⁴⁶ John Perry, “Brydges, Harford Jones,” *Encyclopaedia Iranica*, IV/5, Pp. 488-489, Available Online At <http://www.Iranicaonline.Org/Articles/Brydges-Sir-Harford-Jones> Ingram, a.g.e., s. 28- 29.

³⁴⁷ Ingram, a.g.e., S. 30- 31.

³⁴⁸ Adam George Findlay, *Preventing Strategic Defeat A Reassessment of the First Anglo-Afghan War*, School of Humanities and Social Sciences University of New South Wales Canberra, (PhD thesis) 2014, s. 24.

³⁴⁹ Ingram, a.g.e., s. 23.

Afganlar arasında bir savaş yaşanması durumunda müdahil olmamayı, her iki tarafın isteği doğrultusunda ise barış için arabuluculuk yapmayı kabul etmiştir. Bu ön anlaşmanın ardından 25 Kasım 1814’te Tahran’da İran Hükümeti ile İngiltere arasında kesin bir anlaşma sağlanmıştır. İki devletin birbirlerine karşılıklı olarak yardımını esas alan bu anlaşma bir savunma anlaşmasıdır. 1809 yılında yapılan ön anlaşmanın yenilediği bu anlaşma ile İran’ın bir Avrupalı gücün saldırısına uğraması durumunda isteklerinin İngiltere adına Hindistan Genel Valisi tarafından karşılanması, gerekli görüldüğünde ise Hindistan’dan İran’a askeri yardım gönderilmesi, İngiltere tarafından İran’a yıllık belli bir miktar devlet desteği sağlanması kararlaştırılmıştır. Afganların ise İngiltere ile bir savaşa girmesi durumunda İran, İngiltere’ye destek için askerlerini gönderecektir. Ön anlaşmada olduğu gibi Afganlar ve İran arasında bir çatışma durumunda ise İngiltere’nin tarafsız kalması, ancak iki tarafın isteği doğrultusunda barış için müdahil olması kararlaştırılmıştır³⁵⁰.

İngiliz Hindistanı’nın İran’ın komşusu olmayışı endişeyi arttırmış olup Wellesley’in İran’a yardımının Rusya’nın karşı saldırılarını teşvik edebileceği düşünülmüştür. Wellesley, düzenli piyade birlikleri için teklif ettiği parayı iki katına çıkarmış, onları eğitmesi için gönderdiği askeri heyeti genişletmiştir. İranlılar destek olarak Hindistan askerlerini tercih etmelerine karşın İngiltere’den, Rusya Gürcistan’dan çekilinceye kadar Rusya ile barış yapmayacağına dair söz vermesi istenmiştir. Bu istek Wellesley tarafından kışkırtıcı bulunmuştur. O, aynı zamanda Hazar üzerindeki İran donanmasını eğitmesi için İngiliz deniz subaylarını göndermeyerek bunun yerine tersane işçisi ve marangoz göndermeyi teklif etmiştir. Nihayetinde Wellesley, Jones’in halefine Tahran’da fabrikalar ve konsolosluklar açmak amacıyla karar vermek için yeni bir ticaret anlaşması yapılmasını söylemiştir. John Malcolm, 1800 yılındaki İran’daki ilk elçiliğinden 1830 yılında Bombay valisi olarak ayrılıncaya kadar Yakın Doğu Devletlerinin zayıflığının İngiliz Hindistanı’nı güçlendirdiğini savunmuştur. İngilizlerin saldırısına kadar, ileri karakollar ve sınırlar üzerine yapılan gerilla saldırıları ile Avrupa ordusunun doğuya doğru ilerleyişini erteleyebilmişlerdir³⁵¹.

Castlereagh, Wellesley’in İran siyasetini eleştirmiş, İngiltere’nin öncelikli çıkarları konusunda Wellesley’in bakış açısını eleştirdiğinden Tahran anlaşmasını yeniden düzenlemiştir. Castlereagh, Wellesley’in İngiliz Hindistanı’nın savunmasının Avrupa’daki güç dengesinden ayrılması konusundaki görüşüne katılmıştır. Ancak burada İngiltere ve Rusya’nın tutumları farklılık göstermektedir. İngiltere’nin İran’a yönelik himayeci tutumu Rusya’nın Napolyon’a karşı İran’ı baş müttefik olarak görmesinden ayrılmaktadır. Castlereagh, bu durumu engellemek için 1814 yılında İran’a devlet desteğini kesmiş, İran’daki İngiliz elçilerin sayısını azaltmış, askeri heyetleri geri çekmiş, Kafkasya’da Rus-İran sınırında herhangi bir şekilde yer almayı reddetmiştir. Avrupa birliği tıpkı Napolyon’a karşı yapılan koalisyonlar gibi doğu sorunu görmezden gelmeye bağlıdır. Wellesley ve Castlereagh arasındaki farklılık Asya’nın yanı sıra Avrupa’da özellikle Akdeniz’de kendini göstermiştir. Wellesley İtalyanları da İranlılar gibi düşünmüş, Naples kralına en zahmetli müttefik olarak davranmıştır. Wellesley’in düşüncelerini uygun bulmayan Castlereagh onun politikasını İran’da olduğu gibi Akdenizde’de tersine çevirmiştir. Castlereagh, 1818 yılında Canning’i takiben İran’ı Rusya’nın isteklerini yerine getirme noktasında ikna ederek İran ve Rusya arasında arabuluculuk yapmak istemiştir. Quseley’in sözlerini kabul etmek ya da Şahi onlardan kurtarmak için para desteğinde bulunmaya İngiltere’yi ikna etmek amacıyla gönderilen

³⁵⁰ Indian Papers: Treaties : Ordered to be printed 11. March 1839, S.2., s.4-6; Archibald Forbes, The Afghan wars, 1839-42 and 1878-80 (1892), Seeley and Co., London, 1892, s. 1; Findlay, a.g.t., s. 25.

³⁵¹ Ingram, a.g.e., s. 23- 25.

İranlı elçi Rusya’da rahatsızlık uyandırmıştır. Castlereagh, her iki durumdan da kaçınmaya çalışmışsa da uzlaşmak zorunda kalmıştır. O, Hindistan hükümetine ödemek üzere Doğu Hindistan Şirketine para göndermeyi kabul etmiştir. Castlereagh, aynı zamanda İngiltere’nin İran ile olan çıkarlarının Hindistan’ın savunması ile sınırlı olduğunu, İran’ın Rusya ile dostane ilişkiler ile en iyi şekilde bağımsızlığını koruyabileceği ve Kafkasya üzerindeki sınırı takip edebileceği konusunda elçiyi uyarmıştır. Şah ise daima Kafkas sınırını takip etmek konusunda istekli olmuş ve İngilizler İran’ın saldırıya uğramasına izin vermedikleri sürece burası hakkında hiçbir bir bilgiye sahip olmamıştır. Gülistan anlaşmasını onaylamalarının sebebi de bu durum olmuştur. İngiliz tehdidi, İran’ın saldırıya uğramasına ya da Rusya’ya bağımlı hale gelmesine izin vermemiştir³⁵². Castlereagh, 1814 yılında Tahran anlaşmasındaki değişiklikleri görüşmek ve iki ülke arasında anlaşma sağlamak üzere Henry Ellis’i İran’a göndermiştir. Ellis, İran sarayındaki İngiliz Bakan Morier ile ilişkili olarak düzenlenen anlaşma ile İngiltere kendisinin arabuluculuğunu reddeden herhangi bir Avrupalı gücün İran’a saldırması durumunda İran’a yıllık belirli bir miktar devlet desteği sağlamayı kabul ederken bu desteğin İran’ın Avrupalı komşularına kendisinin saldırması ya da onlara ait bir bölgeyi işgal etmesi durumunda karşılanmayacağını bildirmiştir. Buna karşılık olarak da İran, herhangi bir Avrupalı gücün Hindistan’ı işgal için topraklarından geçmesine izin vermemeyi kabul etmiştir³⁵³. Böylelikle İran, en önemli şehirlerini Rusya’ya bırakmış olmasına rağmen 1814 yılının sonunda İngiltere ile bir barış ve ittifak sağlanmış olup kendisi saldırmadığı sürece herhangi bir Avrupalı güç ile olan savaşta İngiltere’nin desteğini sağlama imkânı elde etmiştir. Fakat Rusya, henüz net bir şekilde belirlenememiş olan İran sınırı üzerindeki tehdidi ile İran’ı savaş ilan etmeye teşvik etmiştir. İran, İngiltere’nin desteğine başvurduğunda ise İngiltere, Avrupa ulusuyla savaş riskine girmek yerine anlaşma metnine bağlı kalmayı tercih etmiştir. Bunun sonucunda İran, birçok vilayetini Rusya’ya bırakmak zorunda kalmıştır. Hazar üzerinde savaş gemisi bulundurma hakkı yalnızca Rusya’ya tanınmıştır. Şah, özellikle Erivan ve Nahçıvan’ı kuzeydeki komşusuna bırakmaya zorlandığında İngiltere’den yardım istemiş ancak bir yardım sağlayamamıştır. Nitekim bu durumda İngiltere’nin dostluğu ve verdiği sözlerin acil durumlarda geçerli olmadığı görülmüştür³⁵⁴.

İngiliz elçi Ellis, Wellesley’in planladığı gibi İran’ın iç meselelerinde İngiltere’nin karışması hususundaki tartışmalarda Malcolm’un politikasını izlemiştir. Buna göre; İran’daki düzen için Hindistan’ın güvenliğinin ön koşul olmadığı, İran’ı görmezden gelmenin de mümkün olmayacağı belirtilmiştir. Ellis, Abbas Mirza’nın anlaşma metninden uzaklaşması, Gülistan anlaşmasında yer alan bir maddeyi uygun görmesi sebebiyle Castlereagh’ın değişikliklerine karşı çıkacağını düşünmüştür. Abbas Mirza’nın Rus desteğine bağımlı olmasının İngiliz Hindistan’ının güvenliğini tehdit edebileceği düşünülmüştür. Ellis, İran’ın çeyreğinde dahi Rusya’nın hâkimiyet alanı veya etkinliğinin genişlemesinin Hindistan İmparatorluğundaki çıkarlarını tehlike altına sokacağını belirtmiştir. İngiltere’nin İran’ın hamiliğini üstlenmesine ihtiyacı olmamasına rağmen İran’ın tampon bölge olarak kalmasına ve Rusya’yı durdurmak için bir yol bulmaya ihtiyaç duymuştur. Ellis, İran’daki huzursuzluk ve İran hükümetinin

³⁵²Ingram, a.g.e., s. 31- 33.

³⁵³Robert Grant Watson, A History of Persia From the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858 with a Review of the Principal Events that Led to the Establishment of the Kaçar Dynasty, London : Smith, Elder and Co., 1866, s. 182.; Bkz. J. Morier, A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople In The Years 1808 and 1809, Philadelphia, 1816.

³⁵⁴Colquhoun, a.g.e., s. 177- 179.

zayıflığının Hindistan’ı Rusya’ya karşı değil Fransa’ya karşı savunma sağlayacağını savunmuştur. 1817 yılında İran ordusu için İngiliz memurları toplamaya çalışan Sir Gore Ouseley, Rusya ve İran arasındaki hassas meseleleri rahatsız etmesinden ötürü dışişleri bakanlığı tarafından sertçe uyarılmıştır. Hindistan savunmasını meclis sistemine bağlamaya çalışan Castlereagh, İran’daki rakip hanedanın muhtemel etkilerini görmezden gelmiştir. Abbas Mirza’nın en büyük rakibi Kermanşah valisinin 1821 yılında ölümüne karşın Rus-İran meseleleri üzerindeki gerginlik ve İran’daki üstünlüğü devam etmiştir. 1819 yılından sonra Henry Willock, İran’ı sıklıkla İngiltere’nin St. Petersburg’ta kendilerinden yana müdahil olmayacağı ya da Rusya’nın buna izin vermeyeceği konusunda uyarılmıştır. Willock aynı zamanda Castlereagh konusunda da uyarıda bulunmuştur. İran ve Rusya onları sınırda takip edinceye ve kesin barış için görüşmeler yapıncaya kadar, Rusya Azerbaycan’ı işgal ederse İngiltere maddi desteğini sürdürecektir. Yalnızca Abbas Mirza’nın menfaatlerini içermediğinden 1820 yılında bir savaşın olması muhtemel olmuştur. Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki stratejik açıdan önemli bariyerlerden birisini Aras nehri ve Erivan ve Nahçıvan şehirlerinin kaleleri oluşturmakta olup bu yerler kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru uzanan önemli rotaları yönetmekteydi. Bu bariyer İran’da yer alıyordu. İngilizler daha kuzeyde yer alan sınırları dengede tutmak için Rusları ikna etmedikleri sürece Gürcistan Rus Hükümeti buraları ele geçirinceye kadar durmayacaktır. Rusya’nın bunu gerçekleştirmesinin ardından Kaçarların Rusya’ya bağlı hale gelmesini engellemek oldukça zor olacaktır. Viyana yerleşiminin coğrafi açıdan haritada yer alan sınırlar arasında bir denge teşkil ettiğini düşünen Castlereagh, yakın doğu coğrafyasının en önemli gerçeklerini görmezden gelmiştir³⁵⁵.

Castlereagh, İran ve Afganistan arasında yer alan sınırla eşit şekilde ilgilenmemiştir. İran bağlantısının dış işleri bakanlığını kurtarma konusunda kararlı olan Castlereagh, İngiliz Hindistanı’nın güvenliğinin sağlanması hususunu görmezden gelmiştir. Oysa ki 1814 yılında Tahran anlaşmasındaki en tehlikeli madde varlığını sürdürmekte olup bu madde İngiltere’nin İran ve Afganistan arasında bir basamak olmamasını şart koşmaktaydı. İran, İngiliz himayesi olarak muamele gördükçe ve Müslüman Hanlıklar Avrupa ve Hindistan politik sistemi arasında tampon olarak devam ettikçe Wellesley’in planladığı üzere Afganistan ve İran arasındaki anlaşmazlık İngiltere’yi etkilemeyecektir. Yabancı ofisin İran’ı ve Afganlarla çatışmaya yol açabilecek İran’ın Horasan’da pasifize edilmesini görmezden gelmesi durumunda Hindistan Hükümeti Afganistan’da alternatif bir savunma sistemi inşa etmek hususunda yetersiz kalabilirdi. Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasında sınır teşkil eden Herat’ın İranlılar tarafından ele geçirilmesi uzak doğuda tehdit oluşturacaktır. 1820 yılında bu durum Castlereagh’ın dış işlerindeki halefi George Canning’in İran bağlantısından kurtulması konusundaki kararlılığı ile daha muhtemel bir hal almıştır. Bu durumdan dış işleri bakanlığının sorumlu oluşu Avrupa’daki güç dengesini de etkilemiştir. 1817’den itibaren İran, Türkiye ile olan anlaşmazlığında İngiliz desteğini aramış olup, ilk anlaşmada İngiliz çıkarlarını tehdit eden Kafkasya’daki kayıplarını bölgesel olarak telafi etmenin yollarını aramışlardır. Yazar, 1821 yılında savaş patlak verdiğinde komutanlarının ölmemesi halinde İran ordusunun Bağdat’ı ele geçirebileceğini belirtmiştir. Rusya’dan destek uman ve bunu inkâr eden Abbas Mirza’ya ve Anadolu’da gerçekleşen başarısız seferlerin İran’da etkisini yitirmesine karşın İngilizlerin prenslikler ve Yunanistan’daki isyanlara karşı kararlı bir şekilde direnişi istemeleri sultanı rahatsız etmiştir. İngiltere’nin Tahran anlaşması altında İran

³⁵⁵Ingram, a.g.e., s. 35.

ile olan bağlantısı İran ve Türkiye arasındaki savaş ve anlaşmazlığı canlandırmıştır. İran’ın Castlereagh’ın ödeme sözü verdiği ancak Hindistan hükümetinin ödemediği paranın ödenmesi konusundaki talebi 1822 yılında kötü bir hal almış, yaşamı tehdit altında kalan Henry Willock Londra’ya dönmüştür. Rütbe konusundaki tartışmalar İngiliz- İran münasebetlerini sürekli olarak olumsuz etkilemiştir. Napolyon savaşları sırasında İngiltere, Şah’ı Hindistan Genel Valisi ile eşit seviyede görmüş, Şah İngiliz temsilcilerin Şah Abbas ya da Fars valisi ile görüşmesini beklemiştir. Her iki taraf da eylem için İngiltere’yi para için ise şahı reddetmekten vazgeçmeye hazırdır. Netice olarak Canning’in İran bağlantısının İngiltere’nin hayatı çıkarlarını korumadığı ancak tehdit edebileceği şeklindeki analizi doğrulanmıştır. Canning, Castlereagh’a İngiltere’nin İran’daki tek çıkarının İngiliz Hindistanı’nın savunması olduğunu, bu durumun Avrupa’nın iç politikalarından ayrı tutulması gerektiğini belirtmiştir. Wellesley, İran’ın hamiliğini üstlenmenin masraflı ve zor olacağını ispatlamıştır. En iyi savunma politikasının İran’ın tampon bölge olarak görülmesi olduğu anlaşılmıştır. Canning’in İngiliz Hindistanı’nın savunması hakkındaki düşüncelerini yanlış anlayan Doğu Hindistan Şirketi, başlangıçta onun İran’daki etkilerini arttırmak istediğini düşünmüş, Canning’in görevini Sir John Malcolm’a teklif etmiştir. Ancak O, Wellesley’in İran bağlantısını Hindistan’ın yardımcı müttefiki haline dönüştürme politikasının yalnızca dış işlerince gerçekleştirilebileceğini düşünerek bu teklifi reddetmiştir. Canning, Wellesley’in politikasını canlandırmaya çalışmamış, Hindistan Hükümeti İran’daki temsilciler üzerinde üstünlük kurmaya çalışmamış, dostane ilişkileri ve bilgi ağını sürdürmeyi amaçlamıştır. Tahran anlaşması, Napolyon savaşları sırasında kıtadaki geçiş şartlarının olumsuz sonuçlarından biri olmuş, İngiltere’nin Avrupa’daki faaliyet özgürlüğünü kısıtlamıştır. İngiltere bu dönemde Hindistanın güvenliğini sağlamak adına İran’ın Rusya tarafından işgalini engellemeye çalışmış, diğer yandan maddi ve manevi açıdan çıkaracağı güçlükler sebebiyle de İran’ın hamiliğini üstlenmekten kaçınmıştır. XIX. yüzyılda İngiltere deniz gücü ve çevresel bir güç olarak yeni bir döneme girmiş, barış zamanındaki ittifaklarda pazarlık (görüşme) yapmamıştır. Kıtasal ve askeri bir güç olarak Hindistan hükümeti, korunmasız ve tehdit altında kalmış, eylem özgürlüğüne işgal ve isyan etme özgürlüğünden daha fazla değer verilerek yabancı bürokrasinin onları korumayı üstlenmesi gerektiğini düşünmüştür. Şah, Rusya ile olan sınır görüşmelerinde İngiltere’den hiçbir yardım alamayacağını en az Hindistan hükümeti kadar açık görmüştür. Şah, 1826 Eylülüne kadar Tahran’a ulaşmamış olan İngiliz konuk Sir John Malcolm’u kabul etmemiş, sonrasında da ikinci Rus- İran savaşı patlak vermiştir. Malcolm’un gecikmesi Canning için uygun olmuş, Hindistan Hükümetinin de müdahil olmasını önlemiştir. Gecikme Rusya’nın da işine yaramıştır. Rusya, Gülistan anlaşması ile değiştirildiği üzere Rus-İran sınırını izlemek için gizli bir komisyon kuran, Rus- İran ilişkilerindeki gerginliğin babasından ve İngiltere’den maddi yardım almak için yardımcı olacağını düşünen Abbas Mirza’yı atlatmak için vakit kazanmıştır³⁵⁶.

İngiltere, Çar I. Alexander’in 1825 yılında ölümünü takiben yerine geçen yeni Çar Nicholas’ın kontrolünde Rusya’nın Türkistan’daki yayılcı faaliyetlerinin daha çok farkına varmıştır. Bu dönemde Rusya’nın girişimleri İngiltere’nin Türkistan’daki tek rakibinin Rusya olduğu gerçeğini açıkça ortaya koymuştur³⁵⁷. Nitekim Rusya, Gülistan anlaşması ile İran’a ait olduğunu kabul ettiği Gökçe’yi 1825 yılında işgal etmiş, Abbas Mirza, kendi davranışlarının sebep olduğu bu durum karşısında çekimser kalmıştır. Şah, yirmi yıldır idare ettiği Rus-İran ilişkilerinin sorumluluğunu üstlenmeyi

³⁵⁶ Ingram, a.g.e., s. 36- 39.

³⁵⁷ Findlay, a.g.t., s. 26.

reddetmiştir. Bu süre içerisinde kendisinin askeri reformlarını daima eleştiren dini sınıflar bu kez kutsal bir savaş olarak gördükleri bu savaşa onu zorlamışlardır. 1826 yılında ilk saldırıyı Abbas Mirza gerçekleştirmesine rağmen Macdonald ve yönetim kurulu Rusların kışkırtıcı bir şekilde onları saldırgan davranmaya teşvik ettiklerini savunmuştur. Bu durum İran için İngiliz arabuluculuğu ve maddi yardımı içeren Tahran anlaşması ile adlandırılmıştır. Canning, para ödemeyi kabul etmemiştir. Neticede İngiltere, Rusya olsun ya da olmasın Avrupalı müttefiklerinin düşmanlarını maddi açıdan desteklememiştir. Napolyon savaşları zayıf devletleri güçlü devletlere karşı desteklemenin sadece masraflı bir yenilgiye yol açtığını kanıtlamıştır³⁵⁸. 1825- 27 yılları arasında Abbas Mirza ve Rus General Paskevitch arasında yaşanan bu mücadelede İngiltere, 1814 yılında İran ile yaptığı anlaşmada yer alan İran’ın saldırması durumunda müdahale etmeyeceğini belirten maddeye bağlı kalmıştır. İngiltere’nin maddi ve askeri destekten kaçınması zaten sıkıntı içerisinde olan İran’ı daha büyük maddi sıkıntıya sokmuştur³⁵⁹. 1827 yılında çalışma arkadaşları Canning’i İngiliz arabuluculuğunu teklif etmeye zorlamıştır. Ancak Canning, bu düşüncenin Rusya’yı rahatsız ettiğini öğrenir öğrenmez hiçbir şey yapmamıştır. Canning’in Tahran anlaşması gibi son derece saçma olduğunu söylediği anlaşmaların Rus-İngiliz ilişkilerini etkilemesine izin vermesi durumunda İngiltere’nin Avrupa’da büyük sıkıntı yaşayacağını söylediği ifade edilmiştir³⁶⁰. Başa geçen devlet adamlarının görüşlerinin İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkilerde ve İngiltere’nin Hindistan güvenliğinin sağlanması yolunda atacağı adımlarda oldukça etkili olduğu görülmektedir.

İdaresi altındaki sekreterlik, Canning’in Rusya’yı kontrol edip edemeyeceği konusunda kuşku duymakla birlikte kendisi de bu işbirliğinden çok memnun olmadığından bu yöntemin denenmeye değer olduğunu, doğuda savaş olmaksızın sonuç elde etmeye yarayabilme ihtimali olduğunu düşünmüştür. Bu zorlu girişim İran’ın talepleri ile tehlikeye atılmak anlamına gelmemiştir. Türkmençay’da barış görüşmeleri sırasında önemli bir sorumluluk verilen Canning’in, halefi Castlereagh gibi İngiltere’nin İran’ı Rusya’nın taleplerine cevap vermeye teşvik ettiğini belirtilmiştir. İran’a teklif edilen tek yardım tazminatın bir kısmını ödemek ve anlaşmada yer alan bağlılık şartlarından uzaklaşmak karşılığında bir kerelik maddi devlet desteğinin sağlanması olmuştur. Avrupa’daki güç dengesinin korunması İngiltere’nin Hindistan’daki güvenliğinin sağlanmasından çok daha önemli gelmiştir³⁶¹. İran’ın Rusya ile olan bu mücadelesinde İngiltere’nin tutumu İran sarayında İngiliz etkisini ve saygınlığını azaltırken İran’ın hâkimiyeti dolaylı olarak Rusya’nın kontrolüne bırakılmıştır³⁶².

İngiltere, İran’ın içine girdiği bu sıkıntılı durumda destek olmak yerine devletin içerisinde bulunduğu maddi sıkıntıdan istifade ederek 1814 yılında vaade ettiği devlet desteğinin küçük bir kısmını ödeyerek bu yükümlülükten kurtulmak istemiştir.

Canning ve Castlereagh, İngiltere’nin İran ile bağlantı kurmaya ihtiyacı olmadığını, bu durumun Avrupa’da İngiltere’yi zayıf düşüreceğini ve İngiliz Hindistan’ını güçlendirmeyeceğini düşünmüşlerdir. Bu bakış açısına göre; İran, Rusya ile savaşabildiği kadar İngiltere de sadece kendi adına savaşacak, İran’ı desteklemek yalnızca kamu parasının boşuna harcanmasına yol açacaktır. Napolyon’a karşı olduğu gibi, Hindistan’ın işgallere karşı savunması askeri bir sorun olarak görülmeye devam ettikçe, İngiltere Dış İşleri Bakanlığı, İran’ın savaşmak için doğru yer olmadığına

³⁵⁸Ingram, a.g.e., s. 40.

³⁵⁹ Archibald Forbes, The Afghan wars, 1839-42 and 1878-80 (1892), Seeley and Co., London, 1892, s.2.

³⁶⁰Ingram, a.g.e., s. 40.

³⁶¹Ingram, a.g.e., s. 41.

³⁶² Archibald Forbes, The Afghan wars, 1839-42 and 1878-80 (1892), Seeley and Co., London, 1892, s.2.

inanmıştır. İngiliz donanması Akdeniz ya da Karadeniz’de saldırı gerçekleştirmeli, Hindistan ordusu ise Indus’u savunmalıydı. İngiliz devlet adamları, bütün endişelere rağmen Hindistan ordusunun herhangi bir Avrupa ordusunu bozguna uğratabileceği konusunda kuşku duymamıştır³⁶³. Bu durum da İngiltere’nin İran ve Afganistan’a yönelik denge politikası gütmesinde ve tarafsız durumunda etkili olmuştur.

1828’de İran ve Rusya’nın Türkmençay antlaşmasını imzalamasından sonra, İmparator tarafından Şah’a dayatılan barış koşullarının iyileştirilmesi hususunda Rusya-İran arasındaki duruma müdahil olma konusunda ümitsizliğini kabul eden Canning’in İran hakkındaki bu varsayımların yanlış olduğu kanıtlanmıştır. Aynı zamanda İran’ın daha fazla bölgeye değil kuzey- batı sınırında istikrara ihtiyaç duyduğu gerçeği de göz ardı edilmiştir. Erivan ve Nahçıvanı ilhak eden Rusya, Türkmençay anlaşması ile Kafkasya ve Azerbaycan arasında yer alan, stratejik açıdan önemli bariyerlerden birini İran’dan almıştır. Rusya aynı zamanda Hazar üzerindeki yelkenli savaş gemileri üzerindeki haklarını onaylatmış, Rus yerleşimciler için yeni bölgesel haklar elde etmiş, XIX. yüzyılda Avrupa kapitülasyonları için örnek teşkil etmiş ve ayrıca da İran’ın neresinde olursa olsun yardıma ihtiyaç duyma ihtimallerine karşı Rus tüccarlara konsolos hakkı sağlanmıştır³⁶⁴.

İran’da XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rus etkisi artarak kendini hissettirmiştir. Rusya’nın Herat’ı ele geçirmek için girişimleri başarısız olmuşsa da sonrasında Kuzey İran’da Horosan’ın tamamı pratikte Rusya’nın kontrolüne girmiştir. Trans-Hazar demiryolunun tamamlanması bu durumda etkili olmuştur. İran’ın bu kesiminde nüfus diğer kesimlerinde olduğu gibi huzursuz ve isyan için hazır durumda olup Şahın zayıf idaresi, memurlar arasındaki bozulma ve genel olarak kötü yönetim hoşnutsuzluğun artmasına ve Rusya’nın bölgede güçlenmesine yol açmıştır. İngiltere, dolaylı olarak Rusya’nın İran’da güçlenmesine izin vermiştir. Sınırları üzerinde en güçsüz noktada Hindistan tehlike altına girerken, pratik olarak tüm İran’da İngiliz bayrağı altında gerçekleşen İngiliz ticareti yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, İngiliz deniz ulaştırma hattı ve ileri karayolu güzergâhı, Rus deniz üssünün kurulması ve Rus gemilerinin Basra körfezi üzerinde yer alması ile tehlike altına girmiştir. İngiltere’nin Güney İran ile olan ticaretini koruması için Basra körfezi üzerindeki kontrolü geri kazanması büyük önem taşımıştır. İngiltere’nin kuzeyde Rusya’ya karşı durma noktasındaki başarısızlığı ve Basra körfezindeki kontrolün İngiltere’de olmasının önemi anlaşılmıştır. İngiltere’nin bir dereceye kadar sorumluluklarını bu yönde anladığı, körfezin İngiliz gemileri tarafından bu kadar etkili bir şekilde devriye gezilmesi ile kanıtlanmaktadır. Öyle ki İran ve Arap kıyı nüfusu İngiltere’nin İran’ın körfezdeki otoritesini desteklediğine ve koruduğuna inanmıştır³⁶⁵.

Rusya, Abbas Mirza’yı mirasçı olarak tanıyarak, büyük bir miktar tazminat talep ederek ve İran’ın hamiliğini üstlenmeyi planladığını ima ederek politikasında önemli bir değişikliğe gitmiştir. İngiltere de aynı şekilde Canning’in ölümü ve Wellington düklüğü döneminde başbakan olan ve 1828’de Lord Ellenburgh’u yönetim kuruluna başkan olarak atayan Goderich’in istifasının ardından İngiliz politikasında da büyük değişiklikler yapmıştır. İngilizler ilk olarak Rusya ve İran arasındaki sınır sorununun yerleşmiş olduğunun ve Rusya’nın İran’a karşı düşmanca değil dostça davranarak İngiliz Hindistanı’nı tehdit ettiğinin farkına varmıştır. 1828 yılında yeni Hindistan genel Valisi Lord William Bentinck de bu durumu görmüş ve İngiliz Hükümetinin, İran

³⁶³ Eward Ingram, In Defence of British India: Great Britain in the Middle East, 1775-1842, Frank Cass& Co. Ltd, 1984, s.62.

³⁶⁴ Ingram, a.g.e., s. 41- 42.

³⁶⁵ Colquhoun, a.g.e., s. 179- 181.

heyetinin kontrolünü üstlenmesi gerektiğini savunmuştur. Rusya’nın İran’ı Bağdat, Bahreyn ve Herat’a doğru ilerlemeye teşvik ederek İngiltere’nin Yakın Doğu’da hayati çıkarlarının bulunduğu yerlerdeki huzuru tehdit edebileceği anlaşılmıştır³⁶⁶.

İran ve Afganistan’ın bu rekabette önem kazanmasında etkin unsurun buldukları coğrafyanın Türkistan ve Hindistan’ın güvenliği noktasında taşıdığı önem olduğu dikkat çekmiştir. Bu rekabette İran ve Afganistan’ın İngiltere ve Rusya’ya olan tutumunda da toprak bütünlüklerini koruma endişesi etkili olmuştur. Netice olarak her iki devlet de bu rekabetten olumsuz etkilenmiştir. Öyle ki İran, İngiltere’nin pasif tutumu ve Rusya’nın kararlı tavrı ile Ruslar tarafından işgal edilirken Afganistan toprakları da iki defa İngiliz işgaline maruz kalmıştır. Bu işgallerde Herat’ın Rus tehdidi altına girmiş olması etkili olmuş olup İngiltere’nin bölgedeki temsilcilerinin Herat’ın Türkistan’ın önemi konusundaki raporları Herat’a İngiliz politikasını şekillendirmiştir.

5.1. İngiltere ve Çarlık Rusya Arasında Türkistan’da Yaşanan Rekabette Herat’ın Yeri ve Önemi

Rusya, XIX. yüzyılın başlarında İngiltere’ye karşı Türkistan’da güçlü bir konum elde etmek adına İran’ı kullanma ve bu devlet üzerinden Afganistan başta olmak üzere Hindistan havalisinde problemler çıkmasını sağlayarak İngiltere’yi güç duruma düşürmeye çalışmıştır. Fakat İngiltere’nin de Rusya’nın bu planları karşısında kendi içerisinde hesaplarının ve stratejilerinin bulunduğu, Rusya’nın amacına bu denli kolay ulaşmasının mümkün olmayacağı tarihi gelişmelerden anlaşılmıştır. İngiltere, Rusya’nın İran ve Afganistan’ı kullanarak Türkistan’da hâkim olma stratejisi karşısında bu bölgede stratejik yönden kendisi için önemli olan mevkiiler üzerindeki nüfuz alanını güçlendirme politikasını sürdürmüştür³⁶⁷. Bu noktada özellikle Herat meselesi, İngiltere’nin bu dönemdeki Türkistan politikasının önemli bir cephesini oluşturmuştur. Bu dönemde olaylar ağırlıklı olarak İngiltere, İran, Rusya, Fransa eksininde şekillenmekle birlikte, olayların genel tarihi akışı içerisinde Herat meselesinin temelinde İran’ın yaşadığı sıkıntılı durumlar aynı şekilde Osmanlı Devleti’nin de o zamanki şartlara göre iç ve dış problemlerle meşgul oluşu etkili olmuştur³⁶⁸.

Herat’ın İngiltere’nin Türkistan politikasındaki yeri ve öneminin anlaşılabilmesi adına şehrin coğrafi konumu ve tarihi geçmişine kısaca baktığımızda; burasının konum itibarıyla kuzeybatı Afganistan’da yer alan, oldukça eski bir tarihe sahip bir şehir olduğu görülmektedir. Şehir, stratejik açıdan bulunduğu konumu ile her zaman dikkat çekmiştir. İslam devrinde gelişmeye başlamış olup tarih boyunca gerek ticari açıdan ve gerekse ilmi yönden yetiştirdiği ilim adamlarıyla tanınmış olan şehir, özellikle Timurlular döneminde büyük gelişmeler göstermiştir. Genel itibarı ile Gazneli, Selçuklu, Gurlu, Moğol, İlhanlı, Timur devirlerinde Herat, bu havalide hâkim olan devletlerin ellerinde tutmak istedikleri yerlerin başında gelmiştir³⁶⁹. Herat, bu konumu ile İngiltere’nin Türkistan politikasında ve Hindistan güvenliğini sağlama noktasında önemli bir rol oynamıştır. Kırım savaşı öncesinde imzaladığı anlaşma ile İran’ın bu savaşta tarafsız kalmasını sağlayan Rusya, aynı zamanda Osmanlı Devleti ile gireceği

³⁶⁶Ingram, a.g.e., s. 42- 43.

³⁶⁷Edouard Driault, Şark Mese’lesi, Çeviren Nâfiz, Yayına Haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 374- 380.

³⁶⁸Uluerler, a.g.m., s. 807.

³⁶⁹Zeki Velidi Togan, “Herat”, İslam Ansiklopedisi MEB, C. V-I, Eskişehir 1997, s. 429-440; Abdul Wasay Najimi, Herat: The Islamic City: A Study in Urban Conservation, Curzon Press, 1988, s.19- 29.

savaşta İngiltere’yi meşgul etmek için İran’ı Herat’ı almaya teşvik etmiştir³⁷⁰. Kafkaslar, İran ve Türkistan’da ele geçirdiği yerler ile nüfuzu Hindistan sınırına ulaşan Rusların ilk hedefinde Afganistan’ın batısında bulunan ve stratejik açıdan oldukça önemli olan Herat şehri yer almıştır. Bu şehrin Hindistan’a girmek isteyen ordular nezdindeki önemini iyi bilen İngilizler ise bu şehri korumak için ellerinden geleni yapmışlar, Herat; İngiltere ve Rusya arasında en büyük rekabetin yaşandığı şehirlerden biri olmuştur³⁷¹. Bu dönemde İngiliz politikası ve İran’ın çıkarları karşılaşmış ve bu karşılaşmalarda Herat oldukça zarar görmüştür³⁷². Nitekim XIX. yüzyılda Herat iç çekişmeler ile Rus ve İngiliz sömürge siyasetinin etkisi altında kalmıştır³⁷³.

Kırım Savaşı sonrasında İngiltere, Rusya’nın, Balkanlar’da ve Karadeniz’deki etkisini kırmış olmakla birlikte Rusya’nın, İngiltere’nin bu hareketine cevap niteliğindeki Türkistan’daki girişimlerine karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim Herat meselesi, esasında, bu yönüyle İngiltere’nin Türkistan’daki politikasının önemli bir cephesini oluşturmuştur³⁷⁴. İran ordusu, Rusya’nın teşviki ile 1833 baharında Abbas Mirza kumandasında Herat üzerine yürümüştür. Ancak Abbas Mirza’nın ani ölümü üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bir yıl sonra da İran’daki taht değişikliğinden istifade etmek isteyen İngilizler, seçkin subaylardan oluşan bir heyeti bölgeye göndermişlerse de başarılı olamamışlardır³⁷⁵. Tahran’daki İngiliz elçisi Ellis, Hindistan Hükümetinin İran ve Hindistan arasında kalan ülkelerle herhangi bir askeri işbirliğinin olmadığı konusunda bilgilendirilmiştir³⁷⁶. Rusların teşvik ve yardımlarıyla İran’ın 1833’de Merv ve Herat’ı işgal girişimleri, İngiltere’nin Hindistan’ın savunması için merkezini Afganistan’a nakletmesine yol açmıştır. Herat’a yapılmış olan bir sefer, İngiltere ve Hindistan’a yapılmış sayıldığından bu durum İngiltere’nin İran’daki nüfuz kaybına da yol açmıştır³⁷⁷.

Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda İngiltere’yi sıkıntıya sokmak adına görünüşte İran’ı destekleyerek Afganistan ve Hindistan’da etkinlik kurmaya çalışmıştır. İran’da hâkimiyeti elinde tutan Kaçar Hanedanı zamanında, Herat’a yönelik çok sayıda askeri harekât (1837-1838, 1842-1843, 1856-1857) gerçekleştirilmiştir. İranlılar, Herat’a yönelik bu girişimlerinden kesin sonuç alamamış, her defasında İngiltere’yi karşısında bulmuştur. İngiltere, çoğu zaman bu bölgeye asker göndermek yerine, bölgedeki yerel güç unsurlarını İran’a karşı harekete geçirerek ve diplomatik yünden etkinliğini kullanarak Hindistan ile Afganistan’daki üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmıştır³⁷⁸. Rusya’nın girişimleri sebebiyle Wellesley, düzensiz süvarileri piyade birlikleri ile destekleyerek İran ordusunu yeniden düzenlemek istemiştir. Onların fonksiyonu yarı askeri olarak kabileler üzerinde hanedanın ve hanedan üzerinde İngiltere’nin etkisini arttırmaktır. Şahın dış işleri ile ilgili meselelerdeki temsilcisi ikinci oğlu Azerbaycan valisi Abbas Mirza olup kendisi bu görevi yerine getirmemiştir. Nitekim 1834 yılında Abbas Mirza’nın oğlu Muhammed Şah tahta geçtiğinde İngiltere,

³⁷⁰ Karadeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 58.

³⁷¹ Yazıcı, a.g.m., s. 111.

³⁷² A. P. Thornton, British Policy in Persia 1858- 1890, The English Historical Review, Oxford University Press, Vol. 70, No. 274, 1955, s. 55.

³⁷³ Recep Uslu, Herat, DİA, 1998, C. XVII, s. 216.

³⁷⁴ Sir Clements Robert Markham, A General Sketch Of The History of Persia, Longman. Green, London 1874, s. 467.

³⁷⁵ Saray, 1997, s.54- 56.

³⁷⁶ Sir Auckland Colvin, John Russell Colvin, The Last Lieutenant- Governor of North West under the Company, Oxford Clarendon Press, 1895, s. 80.

³⁷⁷ Cetin, 2000, 3.

³⁷⁸ Togan, a.g.m., s. 441- 442.

İran’da sivil savaş için hazırlık yapmak zorunda kalmıştır. Kaçar hanedanın İran’da hâkim olduğu dönemde İran’ın özel vilayet ve şehirleri Şahın oğulları tarafından idare edilmekte olup onlar Tahran’a yıllık belirli miktarda haraç göndermekteydi. Bizans Kaçar mahkemesi üzerindeki güç dengesinin muhtemel etkisiyle herhangi bir askeri reform önerisi nin şiddetli bir anlaşmazlığa yol açabileceği düşünülmüştür. Wellesley, güçlü bir emperyal hükümetin denge unsuru olabileceğini, sivil savaşın teşvik edilmesinin İran’daki rahatsızlığı arttıracığının muhtemel olduğunu varsaymıştır³⁷⁹. 1834 yılında İran hâkimi Feth Ali Şahın ölümünün ardından yerine Abbas Mirza’nın oğlu Muhammed Şah geçmiştir. Rusya’nın İran üzerinde oluşturduğu nüfuz ve dış politikada İran’ı etkileme gücü, Feth Ali Şah zamanında (1797-1834) Rusya ile yapılan Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşması (1828) ile belirginleşmiştir. Rusya’nın İran üzerindeki bu nüfuzu, Muhammed Şah (1834-1848) zamanında da devam etmiştir³⁸⁰.

İran tarihi, Yakındoğu’da İngiliz politikasının, yerel siyasette kargaşadan kaçınılması ve İngiliz Hindistanının savunması için olacak planların anlaşılması bakımından iyi bir örnek olmuştur. Wellesley, İran’ın İngiliz üreticilerin malları ile reforme edilmesini planlamıştır. Kısa bir sürede askeri heyetlerle yakın bağlantı takip edilerek artan ticaretle İran’daki düzenin devamı sağlanacak, İngiliz iç politikasında kargaşa yaşanmaksızın Kafkasya’da güç dengesi sağlanabilecekti. Kaçar hanedanı; Azerbaycan, Gilan ve Mazenderan’da kontrolünü sağlamlaştırırken İran’ın kuzeybatı sınırının ötesindeki Müslüman hanlıklar da Rusları sınırda tutabilirdi. Bu kez Rusya’nın, Kafkasya ve Azerbaycan arasında tatmin edici tek stratejik bariyer olan Aras’a doğru ilerlemesi mümkün olup bu durum risk yaratabilirdi. Bu politika, Ellenborough’un yirmi yıl sonra Türkistan’ı ucuz demir eşyalarla donatmak için Hindistan’ı İngiliz tüccarlara açma girişiminin habercisi olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarında Kaçarların, güçleri Farslara dayanan Zandlar üzerindeki zaferinin politik dezavantajlarının farkına varan Wellesley, İngiliz mallarını Ruslardan almaya dayanan İran geleneklerini görmezden gelerek onları İngilizlerin deniz yoluyla Bushire göndermesinden çok daha uyguna gelecek şekilde karadan Azerbaycan’a göndermiştir. Wellesley bu girişimi ile Kafkasya’daki Rus-İran sınırını dengelemeyi düşünmüştür³⁸¹.

Ruslar, İranlıların daha önce kendilerine kaptırdıkları toprakları geri alma çabalarına karşı onları doğuda Türkmenler ve Afganlar aleyhine genişlemeleri ve Hindistan’a yayılmaları doğrultusunda teşvik etmeye başlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda Rus Büyükelçisi Kont Simoniç, İran veliahdı Prens Abbas Mirza vasıtasıyla İran Hükümetine, İran’ın Herat ve Merv istikametinde topraklarını genişletmesi durumunda Rusya’nın kendisine yardım etmeyi ve İran’dan almakta oldukları savaş tazminatının geri kalan kısmından vazgeçmeyi teklif ettiğini bildirmiştir. Rusların teklifini kabul eden İranlılar doğuya doğru genişlemek ve Herat’ı almak için sefer hazırlıklarına başlamışlardır³⁸². İngilizler ise Hindistan’ın kapısı olarak gördükleri Herat’ın, İran’ın kontrolüne geçmesini istememişlerdir³⁸³.

30 Aralık 1835’te İran Başbakanı ve İran Dışişleri Bakanı parlamentoda, Afganların bir hükümet olarak düşünülmesine karşı çıkarak Afganistan’ın büyük bir

³⁷⁹ Ingram, a.g.e., s. 25- 26.

³⁸⁰ Uluerler, a.g.m., s. 808

³⁸¹ Ingram, a.g.e., s. 27- 28.

³⁸² Saray, 1997, s.53.

³⁸³ Cihat Aydoğmuşoğlu, Abbas Mirza (1789- 1833) ve Dönemi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. IV, S.19, 2011, s. 134.

kısımının İran Şahına ait olduğunu, Şahın Afganlarla ilgili meselelerde karar alma özgürlüğüne sahip olduğunu belirtmiştir. Ellis’in, bu tarihte Hariciye Vekili Palmerston’a yazdığı mektupta, Hindistan’ın güvenliği için, İran monarşisinin Afganistan’a doğru genişlemesine İngiliz Hükümetinin izin vermeyeceği belirtilmiştir³⁸⁴. Ellis’in bu mektubunda Rus elçisi Kont Simoniç’in İran Şahını Herat seferine çıkması için teşvik ettiğini, kendisine Herat’a yapılacak bir seferi düşmanca bir hareket olarak göreceğini söylediği ifade edilmiştir. Ancak bu konuda başarılı olamayınca İngiltere, Tahran elçiliğine Sir John McNeill’i getirmiştir³⁸⁵.

Babası Abbas Mirza tarafından 1832- 33 yıllarında Horasan ve Herat seferlerine katılan Muhammed Şahın da en büyük arzusu da Afganistan’ın batı sınırı üzerinde yer alan bağımsız Herat prensliğini ele geçirmek olmuştur. Afgan topraklarının kalıntısı olan Herat, hala meşru kraliyetin bir parçası olarak varlığını sürdürmekteydi³⁸⁶. Muhammed Şah, Herat’ın hâkimi Kamran Mirza’nın Feth Ali Şah zamanında taahhütlerini yerine getirmemesi ve bazı İranlıları esir almasını gerekçe göstererek, Türkistan’da kalıcı bir güç haline gelmeye başlayan ve güneye yönelen Rusya’nın da etkisiyle 22 Temmuz 1837’de Herat seferini başlatmıştır. İran güçlerinin Herat’a kadar ilerlemesi, sömürgesi olan Hindistan’ın savunması için Afganistan’ı Rusya ile arasında tampon bölge olarak gören İngiltere’yi endişelendirmiştir. Daha önce İran’a Afganistan ile anlaşmazlığında tarafsız kalacağını resmen bildirmesine rağmen hemen harekete geçen İngiliz hükümetinin İran nezdindeki diplomatik teşebbüsleri Herat kuşatmasını önleyememiştir³⁸⁷. Şehzadeliği zamanından beri Herat’ı almak isteyen Muhammed Şah ise Rusya desteğine de güvenerek gerçekleştirdiği bu sefer İngiltere’yi oldukça rahatsız etmiştir. Gelişmelerden oldukça rahatsız olan İngiltere, öncelikle Sir John McNeill’i İran’a göndererek ve diplomatik bir üslupla Muhammed Şah’ı Herat seferinden döndürmek için uğraşmıştır. Fakat McNeill de Şah’ı Herat seferinden vazgeçirmeyi başaramamıştır. 1837 yılında durumu Palmerston’a rapor eden McNeill’in, Herat’ın Hindistan’ın güvenliği noktasında büyük öneme sahip olduğunu, İran Şahlığının eline geçmemesi gerektiğini söylediği belirtilmiştir³⁸⁸. Mart 1836 yılında Lord William Bentinck’in yerine Hindistan Genel Valisi olarak atanan Lord Auckland İran’daki bu durumun raporları Londra’ya ulaşmadan, Kalkuta’ya hareket etmiştir. Orta Doğu ve Hindistan olaylarından sorumlu Gizli Komite, Lord Auckland’a verdiği emirlerde, Hindistan’ın güvenliği konusunda Rus tehdidinin öneminden bahsettikten sonra İngiliz politikasını, Afganistan’daki Rus nüfuzuna karşı gerekli tedbirleri almak şeklinde tanımlamıştır³⁸⁹.

Rusya’nın teşviki ile gerçekleştirilen Herat seferlerin asıl amacının Hindistan olduğunu gören İngiltere, harekete geçmiştir. Durumun ciddiyetini ve Hindistan’ın tehdit altında bulunduğunu McNeill’in, Palmerston’a bir kez daha bildirmesi üzerine İngiliz Hükümeti, kendisinden İran Şahına, bu harekâta devam etmeleri durumunda İngiltere’nin gerekli her türlü tedbiri alacağını bildirmesi istenmiştir³⁹⁰. Nitekim hemen ardından İngiltere, İran’ı tehdit ederek Basra Körfezi’nden başlamak üzere bütün İran’ı

³⁸⁴ Hansard’s Parliamentary Debates, Third Series, 1842, LXIV, s.474.

³⁸⁵ Saray, 1997, s.54- 56.

³⁸⁶ Archibald Forbes, The Afghan wars, 1839-42 and 1878-80 (1892), Seeley and Co., London, 1892, s. 2.

³⁸⁷ Osman Gazi Özgüdenli, “Muhammed Şah”, DİA, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 571- 572.

³⁸⁸ Sykes, a.g.e., s. 431- 432; Uluerler, a.g.m., s. 808; Mirza Bala, “Kaçar”, İslam Ansiklopedisi, MEB, c. VI, Eskişehir 1997, s. 36-37. Saray, 1997, s.54- 56.

³⁸⁹ Saray, 1997, s.56.; Forbes, a.g.e., s. 7; Detaylı bilgi için bak Fraser- Tytler, W.K., Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia, London 1950, s.90-91.

³⁹⁰ Saray, 1997, s. 61- 62.

işgal edeceğini bildirmiş ardından da savaş gemilerini Basra Körfezi’ne göndermiştir. Diğer yandan ise İran’ı zor duruma sokmak ve Şah’ı Herat seferinden döndürmek için bu coğrafyada Safevî Devleti’nin kuruluşundan beri Şii İran’a karşı var olan muhalif aşiretleri harekete geçirmiştir. İngiltere’nin bu tavrı etkili olmuş ve İran’a karşı bu havalide başlayan isyanlar, Muhammed Şah’ı zor duruma sokmuştur. İngiltere, bir taraftan Afganistan’daki emirleri İran’a karşı birleştirmeye çalışırken diğer taraftan da Basra körfezine donanma göndererek İran ’ı savaşla tehdit etmiştir. İngiltere’nin bu girişimleri sonucunda Rusya’dan beklediği desteği de bulamayan Muhammed Şah, yaklaşık on aydır süren Herat muhasarasını kaldırmak zorunda kalmıştır. Kuşatma zaten iyi gitmeyen ülke ekonomisini iyice sıkıntıya sokmuştur. Kont Simoniç ise bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Petersburg’a geri çağırılmış, Tahran’da yeni Rus elçisi olarak Duhamel tayin edilmiştir³⁹¹.

Rusya ve Hindistan arasındaki asıl çatışma 1838 yılında, Rusya’nın önerileri ile Ruslar tarafından yönetilen ve güçlendirilen İran ordularının Herat’ı ele geçirme girişimlerinin ardından başlamıştır³⁹². Bu dönemde İngiltere ve Rusya’nın rekabet sahasına dönüşen İran’ın oldukça sıkıntı içerisinde olduğu, iç politikasının İngiltere ve Rusya’nın Türkistan ve Hindistan’daki çıkarları doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. Rusya, kendisine bağlı zayıf bir İran yaratarak İran’ı istediği zaman İngiltere’ye karşı kullanmak hem de kendi çıkarları doğrultusunda hedefinde olan bazı yerleri ele geçirmek istemiştir. Nitekim kendi teşviki ile gerçekleşmesine rağmen Rusya, İran’ın Herat seferi sürecinde ve sonrasında çıkan isyanlarla uğraşmasından istifade etmiştir. İngiltere ise kendi ekonomik ve stratejik çıkarlarını ön planda tutarak hayati öneme sahip olan Hindistan’ın herhangi bir tehlide maruz kalmasını önlemek amacıyla hareket etmiştir. Bu dönemde İngiltere, kendisi için en büyük tehdit olan Rusya’ya karşı Afganistan’ı bir tampon bölge gibi kullanma niyeti taşıdığını Herat meselesinde açıkça göstererek, buraya yönelik bir tehdidi görmezlikten gelmeyeceğini de belli etmiştir. İngiltere’nin İran’a yönelik politikası İran’ın kendi coğrafyasında zayıf noktaların nereler olduğunu çok iyi bildiğini ve bu durumu ustaca kullandığını göstermiştir.

İngiltere’nin kararlı duruşu ve Eldred Pottinger’in yeteneği sayesinde ile Afganistan üzerindeki ilk Rus planı olan Rusya’nın İran vasıtasıyla Herat’ı ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmışsa da bu durum İngiltere’nin Rusya’nın amaçlarının farkına varmasını sağlamış ve önemli gelişmelere yol açmıştır. Çarı, diplomatik anlamda yenmenin gerekli olduğunu fark eden Lord Palmerston, İran Şahı ile anlaşma ve Afgan Emiri ile işbirliği yapılması için talimat vermiştir. Önceden bu konuda herhangi bir zorluk yokken bu dönemde Kabil halkı kendi arasında ayrılmış olup Dost Muhammed Hanın tahtı tehlikeye düşmüştür. Bu nedenle de Hindistan Hükümeti, Şah Şüca-ül Mülk ile ilişkiler kurarak kendisini desteklemiştir. Bu durum tahtta değişiklik yapma isteğinden ziyade tamamıyla Rusya’nın Afganistan içlerine ilerleyişini durdurmak amacı ile gerçekleştirilmiş olup Şah Şüca desteklenerek İngiltere’nin güvenilir bir müttefiki haline getirilmek istenmiştir³⁹³. Ancak 1836 yılında Hindistan Genel Valisi olan Lord Auckland’ın Afganlara karşı olan tutumu, Burnes’in bütün

³⁹¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Muhammed Şah”, DİA, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 571- 572; Uluerler, a.g.m., s. 808; Saray, 1997, s. 61- 62.

³⁹² Krausse, a.g.e., 1899, s.220- 221; Archibald Forbes, The Afghan wars, 1839-42 and 1878-80 (1892), Seeley and Co., London, 1892, s.2.

³⁹³ Krausse, a.g.e., 1899, s.220- 221; Saray, 1997, s. 63.; Bkz.ChristineNoelle, State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863), Richmond: Curzon, 1997.

uyarlarına rağmen değişmemiştir. Sihlerle işbirliğinde kararlı olan Auckland, Dost Muhammed’i Afgan emirliğinden atarak yerine Şüca’ül- Mülk’ü getirmeyi tasarlamıştır. Öncesinde ise Sih lideri Rancit Singh ile Şüca’ül Mülk’e iyi geçineceklerine dair bir dostluk anlaşması imzalatmıştır. 1838 Ekim ayında hazırlıklar tamamlanmış aynı dönemde Herat kuşatmasının kaldırılıp İran kuvvetlerinin geri çekildiği haberi Hindistan’a ulaşmıştır. Hindistan’ın güvenliği konusundaki sorunun ortadan kalkmasına rağmen Auckland, Sihler ile Şüca’ül- mülk düşmanı olan Dost Muhammed’in tahttan indirilmesi kararından vazgeçmemiştir³⁹⁴. Dost Muhammed, bu dönemde İngilizlerden destek gören Sihler’in sırasıyla Mültan, Keşmir, Dera Gazi Han, Dera İsmail Han ve Peşaver’i işgal etmelerini engelleyememiştir. Bu sırada Kandehar’ı kuşatan Şüca’ü’l-mülk’ü yendikten sonra bu şehri kardeşi Kühendil’e bırakmıştır. Bu döneme kadar idareyi göstermelik olarak Sadozay ailesi adına yürüten Dost Muhammed “emir” ünvanını alarak ülkede Barakzay ailesi dönemini başlatmıştır. Huzistan, Kunar ve Hazar kabileleri üzerinde hâkimiyetini güçlendiren Dost Muhammed topraklarını Celalabad, Gazne ve Kunduz’a kadar genişleterek Hindikuş dağlarının kuzeyine ulaşmıştır. Dost Muhammed’in bu ilerleyişi karşısında İngiliz yardımına başvuran Şüca’ü’l-mülk, İngilizler ve Sihler’le Kabil’de tahta çıkmak üzere bir anlaşma yapmıştır³⁹⁵. İngiltere’nin bu dönemde bölgeyi ziyaret etmiş olan Burnes’in önerilerini dikkate almayarak Afganları birlik halinde tutabilecek olan Dost Muhammed yerini Şüca’ül Mülk’ü desteklemesi İngiltere’nin Afganistan’da hâkimiyetini güçleştirmiştir. Nitekim sonraki süreçte bu politikanın yanlışlığının farkına varan İngiltere, Dost Muhammed konusunda tutumunu değiştirecektir.

5.2. Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Dost Muhammed’in Tahttan İndirilmesi

İngiltere’nin Afganistan’a müdahil olması esasında 1820 yılı boyunca Rusya’nın Kafkasya boyunca kuzeybatı İran’a doğru genişlemesinin sonucunda başlamıştır. Türkistan’da İngiltere ve Rusya arasında rekabetin kökenleri de bu genişleme hareketine dayanmaktadır³⁹⁶. Ruslar tarafından, İran Hâkimi Ahmet Şah, Timur Şahın torunu Kamran tarafından idare edilen Herat’ı kuşatması için teşvik edilmiştir. Ruslar tarafından desteklenen İran ordusunun Herat kuşatması devam ederken Rusya, Kaptan Vicovitch önderliğinde bir heyetini Afgan Emiri Dost Muhammed Han ile ticari ilişkiler kurmak üzere Kabil’e göndermiştir. İngiltere, İranlıların Herat’a saldırmasını ve Rus Heyetinin Afganistan’a gönderilmesini Afganistan yoluyla Hindistan’ın Ruslar tarafından işgalinin bir başlangıcı olarak düşünmüştür³⁹⁷.

XIX. yüzyılın başlarında Hindistan’ın Rusya tarafından işgali oldukça uzak görülmekteydi. Öyle ki İngiltere, Kırım savaşında dahi Çerkezlerin direnişi ve Türkistan bozkırlarının Hindistan’ı korumak için yeterli olacağını düşünmüştür³⁹⁸. Ancak Rusya’nın Türkistan üzerindeki hızlı ilerleyişi üzerine İngiltere, “tacının mücevheri” olarak nitelendirilen Hindistan’ın Rusya’nın eline geçmesinden oldukça endişe etmiştir. Bu endişe Rusya’nın Türkistan hanlıklarını kontrolü altına almasından sonra daha da artmıştır. İngiltere, Rusya’nın Hindistan üzerinde kesin bir hâkimiyet sağlamadan önce

³⁹⁴ Saray, 1997, s. 63- 65; John Clark Marshman, The History of India, from the Earliest Period to the Close of Lord Dalhousie’s Administration, C.III, London, 1867, s. 112.

³⁹⁵ Kahraman, a.g.m., s. 511; Yazıcı, a.g.e., s.34.

³⁹⁶ Gregory Fremont-Barnes, The Anglo-Afghan Wars 1839–1919, Osprey Publishing, 2014, s. 1-2.

³⁹⁷ Senzil Nawid, “The State, The Clergy and British Imperial Rule in Afghanistan during 19th and Early 20th Centuries”, International Journal of Middle Eastern Studies, 29, 1997, s. 587.

³⁹⁸ Josef Popowski, The Rival Powers in Central Asia or Struggle between England and Russia in the East, Çev. Arthur Baring Brabant, India Office, 1893, s.135.

stratejisindeki bir sonraki adımının Afganistan’ın ele geçirilmesi olduğuna inanmıştır. Temelde bu düşünce Birinci İngiliz-Afgan savaşı (1839-42)’na yol açmıştır³⁹⁹.

Hindistan Genel Valisi Lord Auckland, Afganistan’a yönelik politikasında Afganistan’ı serbest ve bağımsız bir devlet haline getirerek Rusya ve İran’a karşı tampon olarak kullanmak istemiştir. Ancak bu planı başarılı olamamış ve aksine Afganistan’ı bağımsız ve düşman bir devlet haline getirmiştir. Bu dönemde Dost Muhammed’in görünüşte öyle olmasına karşın İngiltere’nin dostu olup olmadığı sorgulanmıştır. Sir John Kaye, Dost Muhammed’in İngiltere ile işbirliğini istediğini ancak öncesinde Peşaver ile ilgili bazı arzuları olduğunu, bu vilayeti İngiltere’nin aracılığı ile Sihlerden alarak restore etmeyi amaçladığını belirtmiştir. Fakat Dost Muhammed’in bu arzusu Lord Auckland’ın Sihlerle işbirliği yapma politikası ile ters düşmüştür. Dost Muhammed’in yalnızca Kabil ve Gazne’ye sahip olduğu Kandahar ve Herat’ın öncesinde erkek kardeşinde sonrasında ise Sadozai prensine ait olduğu göz önüne alınarak Afganistan’ın her biri ayrı düşüncede olan birbirinden ayrı krallıklar ve şefler idaresinde bölünmesi rakip prensliklerin uzlaştırılmasını zorlaştırmıştır. Nitekim Afganistan’da birleşik krallığın kurulması gerektiğini savunan Lord Auckland, bu noktada Afganistan’a yönelik savaşın başlatılmasını uygun bulmuştur⁴⁰⁰. Bu doğrultuda Lord Auckland, Rusların desteğindeki İranlıların Herat’a saldırmasını da bahane ederek İngiliz Hint askerlerinden oluşan bir orduyu Afganistan’a göndermiştir. Böylece I. İngiliz Afgan savaşı (1838- 42) başlamıştır⁴⁰¹.

Lord Auckland’ın Afganistan’a saldırmasında İran’ın Herat kuşatmasını kaldırmanın yanı sıra Afgan tahtına Şah Şüca’yı getirme düşüncesi de etkili olmuştur⁴⁰². İran Şahının Rusya’nın teşvik ve desteği ile Herat’ı kuşatması, başarılı olması durumunda ise bütün Afganistan’a hâkim olmaya çalışması ihtimali İngiliz-Afgan savaşına yol açmıştır. İngilizler bu durumu önlemek için Afganistan’ı İran’dan önce fethetmeyi gerekli bulmuşlardır. İran ordusunun Herat kuşatmasını kaldırmasının ardından İngilizlerin Afganistan’ı işgal etmesini gerektirecek başlıca unsur ortadan kalkmıştır. İngiliz ordusu Afganistan’a karşı harekete geçmeden bu haber alınmış olmasına rağmen seferden vazgeçilmemiştir. Hindistan Genel Valisi 8 Kasım 1838’de çıkardığı yeni bir bildiri ile İranlıların Herat’tan çekildiklerini yayınlamış ancak Doğu Afganistan’da düşman birinin yerine dost bir kimseyi (Şah Şüca) işbaşına getirmek ve İran’dan gelebilecek saldırılara karşı bir set oluşturmak için Afganistan seferinden vazgeçilmeyeceğini bildirmiştir⁴⁰³.

Afganistan’ın kolaylıkla ele geçirilip Türkistan’a hâkim olmak için kullanılabileceğini düşünen Hindistan yetkilileri 1838 yılında Afganistan’ı işgal etmeye karar vermişlerdir⁴⁰⁴. Nitekim İngiltere’nin Afganistan’a karşı düzenlediği seferlerde asıl amacı, Rusya’nın bölgeye yönelik ilgisini etkisiz hale getirmek ve bu stratejik

³⁹⁹ Duarte, a.g.m., s.4.

⁴⁰⁰ Fired H. Fisher, *Afghanistan and the Central Asian Question*, London, James Clarke & Co., 13 & 14, Fleet Street, E.C., 1878, s. 137- 139.; Dost Muhammed’in hayatı boyunca en büyük amacının Peşaver’i Sihlerden almak olduğu, bu amaç doğrultusunda da en uygun İran ve İngiltere’yi bulduğu, bu noktada 1837 yılında Sihlere karşı yardım karşılığında her iki güç ile de işbirliğine hazır olduğu belirtilmiştir. (Fisher, a.g.e., s.130- 131)

⁴⁰¹ Kemal Kahraman, *Dost Muhammed*, DİA, 1994, C. IX, s. 511.

⁴⁰² Forbes, a.g.e., s. 14; Detaylı bilgi için bkz. Mowbray Morris, *The First Afghan War*, London : Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, Crown Buildings, 188, 1878.

⁴⁰³ Bayur, a.g.e., s.257- 258.

⁴⁰⁴ John Ferris, *Invading Afghanistan, 1838- 2006: Politics and Pasification*, *Journal of Military and Strategic Studies*, 2006, Vol. 9, s.2- 3.

noktada Rusya’nın kendisine savunma noktaları elde etmesini engellemek olmuştur⁴⁰⁵. Hindistan Genel Valisi Lord Auckland’ın genel sekreteri ve baş danışmanı olan Sir William Macnaghten komutasındaki İngiliz kuvvetleri, 1838 Nisanında Kuvetta’yı ve Kandahar’ı işgal etmişlerdir. Auckland’ın Macnaghten’e güçlü bir tugayın Şahın birlikleri ile Afganistan’ı tutmak için yeterli olacağını geri kalan birliklerin Hindistan’a dönmelerini söylediği belirtilmiştir. Haziran ayının başlarında stratejik açıdan oldukça önemli bir noktada bulunan Gazne kalesi kuşatılmıştır. İngiliz kuvvetlerinin Kabil’e yaklaşması Dost Muhammed’i oldukça endişelendirmiştir. Hindikuş dağlarına çekilmek zorunda kalan Dost Muhammed daha sonra da Buhara Emirliğine sığınmıştır. Neticede Afgan tahtına İngiliz üstünlüğünü kabul eden Şüca’ü’l- mülk getirilmiştir. Ancak Şüca’ü’l- mülk’ün idaredede yetersizliği nedeniyle Afganistan, İngilizler’in idaresine girmiştir. Şüca’ü’l- mülk ile İngilizler arasında anlaşmazlıklar başlamıştır⁴⁰⁶. Şüca’ü’l- Mülk devri karışıklık içinde geçmiştir. Yabancı bir ordunun himayesinde başa geçen Şüca’ü’l- Mülk halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Geri çekilme kararı alan İngiliz- Hint ordusu ise Dost Muhammed’in oğlu Ekber Şahın adamları tarafından Kabil Boğazında tamamen imha edilmiştir⁴⁰⁷.

Afganistan hakkında yeterli bilgiye sahip olunmayışı ve yanlış bilgilendirmeler İngiliz hükümetinin başarısızlığına yol açmıştır. İşgal sırasında da Kabil’deki İngiliz yetkililere yönelik yanlış bilgilendirmeler devam etmiştir. Afganistan’ın bu ilk işgal girişimi başarısızlıkla sonuçlanmışsa da 22,000 İngiliz ve Hindistan askeri ülkeye girerek ülkeyi yüzlerce bağımsız birime parçalamıştır⁴⁰⁸. Birinci Afgan savaşına giden süreçte İngiltere’nin Herat’ın Rus saldırısına uğramasının Hindistan’ı tehdit altına sokacağı düşüncesi etkili olurken diğer yandan Lord Auckland’ın Sihlerle işbirliği sağlama siyaseti ve Dost Muhammed’in Peaver’i Sihlerden almak isteği de arka planda savaşın önemli bir sebebini oluşturmuştur. Netice olarak Türkistan’da yaşanan İngiliz-Rus rekabeti Afganistan’ın iki kez İngiliz istilasına uğramasına yol açmış olup bu rekabette Afganistan ve İran oldukça olumsuz etkilenmiştir. İngiltere, bu savaşta kendi istediği birinden ziyade halk üzerinde etkili, güçlü birini Afgan idaresinde tutmanın gerekliliğini anlamıştır.

5.2.1. Birinci İngiliz- Afgan Savaşı Sonrasında İngiltere ve Çarlık Rusya’nın Türkistan Politikası

İngiliz-Afgan savaşı Büyük Oyunun çatışmalarının ilk ve en önemlilerinden biri olmuştur. Ancak aynı zamanda İngiltere’nin Afganistan’da kendi politik yapısına uygun bir rejim oluşturamayışı İngiltere için bir şanssızlık olmuştur. İngiltere’nin Kabil’de uğradığı başarısızlık üzerine geri çekilmesinden sonra Afganistan’a yönelik hırsları soğumuştur. Ancak Afganistan, İngiltere’nin gözünde Rus yayılmasının önlenmesi amacıyla yürütülen stratejide anahtar rol oynamaya devam etmiştir⁴⁰⁹.

1839 yılında gerçekleşen ilk İngiliz- Afgan savaşı, Afganistan’ın başlıca şehirlerinin İngiliz askerleri tarafından işgali ile sonlanmıştır⁴¹⁰. Birinci Afgan savaşı (1839- 1842) sırasında yaşanan felaket ve 1842 yılında iki İngiliz temsilcinin Buhara’da

⁴⁰⁵ Yury V. Bosin, *Afghanistan, Resistance to 19th-Century British Invasion*, International Encyclopedia of Revolution and Protest, ed. Immanuel Ness, Blackwell Publishing, 2009, s. 15.

⁴⁰⁶ Saray, 1997, s. 65- 68; Dames, a.g.m., s. 165; Forbes, a.g.e., s. 33.

⁴⁰⁷ Kahraman, a.g.m., s. 511; Bosin, a.g.e., s. 15.

⁴⁰⁸ John Ferris, *Invading Afghanistan, 1838- 2006: Politics and Pasification*, Journal of Military and Strategic Studies, 2006, Vol. 9, s.2- 3.

⁴⁰⁹ Duarte, a.g.m., s.4.

⁴¹⁰ Colquhoun, a.g.e., s. 9- 12.

öldürülmesi, İngiltere’nin Türkistan politikasında daha aktif olması gerektiğini göstermiştir⁴¹¹. Birinci Afgan savaşı sırasındaki olaylardan; Herat’ın dışarıdan ele geçirilebileceği, bu durumun da Rusya’nın amaçları konusunda bir güvensizliğe yol açacağı ve Hindistan sınırı üzerindeki İngiliz politikasını teşvik edeceği anlaşılmıştır. Afganistan’ın dış sınırlarının incelenmesi sonucunda, çok sayıda küçük Han tarafından sağlanan bir yönetimin oluşu ve kendi aralarındaki anlaşmazlığın Afganistan’ın sürekli olarak dışarıdan tehditlere maruz kalmasına yol açtığı görülmüştür⁴¹².

Birinci Afgan savaşından sonra Rusya, Türkistan’da yavaş fakat sistematik olarak ilerleme politikası başlatmıştır⁴¹³. Rusya, XIX. yüzyılda kaleler kurmak suretiyle sınırlarını güneye ve doğuya doğru genişletmiştir. Bu topraklar tarımsal ve askeri amaçları kombine etmeyi başarmış olan Kozaklar tarafından işgal edilmiş olup bu durum Rusya için ciddi zorlukların önüne geçmiştir. İngiltere’nin 1841- 42’de Afganistan’da yaşadığı olumsuzluklar Rusya’nın hanlıklara yönelik tutumunda önemli değişikliklere sebep olmuştur. Bu felaketler İngiltere tarafından tahttan uzaklaştırılmış olan Dost Muhammed’in tahtı yeniden ele geçirme girişimleri ile başlamıştır. Bu girişimler başarısız olmakla birlikte halkta hoşnutsuzluğa yol açmış, İngiliz temsilci Suddozai Şah’a karşı olumsuz bir etki yaratmıştır. Bu huzursuzluklar İngiltere’nin girişimi ile engellenememiş olup Sir Alexander Burnes ve İngiliz elçi Sir William Macnaghten’in Kabil’de öldürülmesi ile zirveye ulaşmıştır. Afganistan’daki durumu daha kötü hale gelen İngiltere’nin bu durumu General Elphinstone’nin 16,000 kişilik ordusuyla geri çekilmesiyle kötü bir şekilde sonlanmıştır. Afganistan’da kötü durumda olan İngiltere, daha önce de bahsedildiği üzere Buhara’daki konumunu güçlendirmek için iki İngiliz elçi Stoddart ve Conolly özel bir heyetle bölgeye gönderilmiş olup bu temsilciler Emir tarafından acımasızca öldürülmüştür. Az sayıda madenci ve topograf ile bölgeyi ziyaret eden Rus temsilci Butaneff ise oldukça iyi karşılanmış, önemli incelemelerde bulunarak notlar almıştır. Fakat Butaneff de bu ziyaretinde Emir ile bir anlaşma sağlayamamıştır. İngiltere’nin Kabil’de yaşanan utancı telafi etmek için hazırlandığı dönemde Rusya, Hazar denizi üzerindeki Türkmenlerin korsanlık faaliyetlerini kontrol altına almak için yardım isteyen İran’ın teklifi ile fırsat yakalamıştır. Türkmençay anlaşması ile İran, Hazar denizi üzerinde savaş gemisi bulundurma hakkını kaybederken Rusya herhangi bir kısıtlama içine girmemiştir⁴¹⁴.

Rusya, 1837- 39 yılları arasında, Türkistan’a giden seyyahların ve serbest bırakılan esirlerin verdiği bilgiler ile ülkenin kuzey kesimi hakkında detaylı bilgi edinmiştir. Nitekim Türkmen korsanlarını durdurmak bahanesiyle 1837-38 yılında Hazar Denizinin en doğu kıyısında yer alan Ashur Ada adasını işgal ederek Hazar’daki konumunu güçlendirmiştir. Bu işgal 1842 yılında İran’ın adanın Rusya tarafından istilasını durdurmak için İngiltere’den yardım istemesiyle konunun Dışişleri Bakanlığına ulaşmasına kadar İngiltere’nin dikkatini çekmemiştir. İngiliz-İran baskısı altında Rusya, Türkmen direnişi nedeniyle geçici olarak yenilgiye uğramasına rağmen doğu kıyılarında alternatif bir dayanak aramaya devam etmiştir⁴¹⁵.

Rusya, 1830 yılının başlarında Hive’nin Buhara ile neredeyse bir savaşın eşiğinde olmasını Hive’ye karşı yeni bir sefer düzenlemek için fırsat olarak görmüştür.

⁴¹¹ Memet Yetişgin, “The Anglo- Russian Rivalry, Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens”, Bilig, S.40, 2007, s. 143.

⁴¹² Krausse, a.g.e., 1899, s. 221.

⁴¹³ Colquhoun, a.g.e., s. 12.

⁴¹⁴ Edward, a.g.e., s. 59; Colquhoun, a.g.e., s. 14- 16; G. A. Henty, To Herat And Cabul A Story Of The First Afghan War, New York: Charles Scribner's Sons, 1901, s. 216.

⁴¹⁵ Tealakh, a.g.e., s.69.

Hive bu sırada İran ile bir savaşın içinde olduğu gibi aynı zamanda Hiveliler ve bazı Kırgız şefleri arasında da anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Bu dönemde Orenburg valisi olarak atanan Perovski, Hindistan’ın işgali ile yakından ilgilenmiş, Rusya’yı Hindistan’a daha yakın hale getirmek ve kendisini de bu işle ilişkilendirmek istemiştir. O, 1832 yılında Orsk kalesinden Ui üzerinde yer alan Berezovskoe kasabasına doğru uzanan yol üzerinde yeni bir hat oluşturmuş, yeni sınır çevresi olarak adlandırmıştır. 1833- 34 yılında ise Hazar denizi üzerinde Novo- Alexandrovsk kalesini inşa etmiştir. Ardından Büyük Petro döneminden itibaren Hindistan üzerinde bir basamak olarak görülen Hive’ye yönelmiştir. Hive, Rusya için Türkistan ticaretindeki başlıca engellerden birini teşkil etmekte olup Kırgız bozkırlarından kervanlar üzerine gerçekleştirilen saldırıların büyük bir kısmı buradan yayılmaktaydı. Ayrıca Türkmenler ve Kırgızlar tarafından yakalanan Ruslar Hive’de esir olarak tutulmaktaydı. 1839 kış ayında General Perovski tarafından görünürde, Hive’deki Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak ve Rus sınırı üzerinde yer alan vahşi kabilelerin saldırılarını önlemek gerçekte ise Afganistan üzerinde üstünlük sağlamak ve İngiltere’yi etkisizleştirmek adına Orenburg üzerinden bir sefer gerçekleştirilmiştir⁴¹⁶.

Perovski, 26 Kasım 1839 yılında amaçlarından birinin Asya’nın bu kısmında Rusya’nın yasal etkinliğini güçlendirmek olduğunu ve bunun ancak barışın korunmasıyla mümkün olabileceğini belirtmiştir. Rawlinson’un verdiği bilgilere göre, Rusya’nın sefer hesapları diplomatik bir gizlilik olmaksızın açık bir şekilde ifade edilmiştir. Burada Rusya’nın asıl amacının hanlıklar üzerinde egemenlik kurmak olmadığı, karşılıklı olarak ticari ilişkileri arttırmak ve Rusya için tehlikeli bulunan Doğu Hindistan şirketinin Türkistan’daki etkinliğini azaltarak Rusya’nın gücünün pekiştirilmek istendiği ifade edilmiştir. Aslında Rusya, İngiltere’nin Kabil’deki hızlı ilerleyişiyle sarsılan dengeyi telafi etmek istemiştir. İngiltere’nin politikası ve gücü Rusya’da endişe yaratmıştır. Rusya, bu endişenin kanıtı olarak Herat’daki Eldred Pottinger gibi İngiliz ajanlarının Hive’ye girmeleri ve Özbekleri daha kararlı bir direnişe kıskırtmaları ihtimaline karşı önceden ayarlanmış bir harekâtı birkaç ay boyunca bekletmiştir. Rawlinson’un ifade ettiğine göre Mr. Michell ve resmi kayıtlardan derlenen bilgilerin, seferin askeri ve politik bakış açısını açıkça gösterdiği anlaşılmaktadır. Zeminin karla kaplı olduğu, yüzlerce mil mesafede en küçük bir yeşilliğin bulunmadığı alanda, Ust-Urt’ın ıssız yollarında, arazinin fiziki şartları göz ardı edilerek güçlüklerin üstesinden gelinebileceği şeklinde bir düşünce ile hareket edilmiştir. Çölün ortasında ilerleyen Perovski’nin kuvvetleri büyük kayıplar vererek Orenburg’a geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu sefer, Rus ordusunda büyük maddi ve manevi kayıplara yol açmıştır. İklim şartlarının olumsuzluğu bu seferin başarısızlığına mazeret olarak gösterilmiştir. Rus ordusu büyük kayıplar vererek Haziran 1840 yılında Orenburg’a geri dönmüştür. Seferde başarı sağlanamamış olmakla birlikte bu durum Hivelileri endişelendirmiş ve İngiltere’yi harekete geçirmiştir. İngiltere, Rusların bir sonraki seferi gerçekleştirmemeleri için Rus esirlerin serbest bırakılması konusunda Hive Hanını ikna etmiştir. Diğer yandan Çar Nicholas, İngiltere’nin ricası üzerine Perovski’yi geri çağırılmış ve General Obrutchev’i Orenburg Genel Valisi olarak görevlendirmiştir. Bu sefer Rusya’nın ciddiyeti ve bir sonraki seferi önleme konusunda Hiveliler adına uyarıcı olmuş, Han görüşme teklifinde bulunarak

⁴¹⁶H. Sutherland Edwards, Russian Projects Against India from The Czar Peter to General Skobeleff, London: Remington & Co Publishers, 1885, s. 49-50, 152; Bayur, a.g.e., s. 259; G. A. Henty, To Herat And Cabul A Story Of The First Afghan War, New York: Charles Scribner's Sons, 1901, s. 25.

birçok esiri iade etmiş, ancak 1842 yılındaki anlaşmaya kadar bu teklif kabul edilmemiştir⁴¹⁷.

Rusya’nın Hive seferindeki başarısızlığı, İngiltere’nin Kabil’deki merkezine ulaştığında İngiltere, ciddi bir rahatlama yaşamıştır. Bundan sonra İngiltere, Hindikuş’un kuzey yamaçları üzerindeki Syghan’ı istila etmek için hazırlık yapmıştır. Diplomat Baron Brunnov, Sepoy⁴¹⁸ ve Kozaklar’ın karşılaştığını, çarpışmanın orduyu rahatsız etmemesine rağmen akli başında diplomatların bu durumdan rahatsız olduğunu, sonlandırılmış olmasına rağmen bu durumun Türkistan ile olan ilişkilerde telafi edilemez karışıklıklara yol açacağını ifade etmiştir. Bu kapsamda İngiliz yetkilileri, Rusya ve İngiltere güçleri arasında görüşmeleri engellemek için Özbek prensliklerinin bağımsızlıklarını korumanın önemli olduğu duygusuyla Rus düşmanlığını Hive üzerine çekmemek, Buhara ve Hokand’ın da benzer tehlikeler içerisine girmemesi adına her türlü çabayı göstermişlerdir⁴¹⁹. Hindistan hükümetinin kaygıları, Rusya’nın Kırım savaşı boyunca gösterdiği sıkıntılı durumu nedeniyle Londra’da yankı uyandırmamış, sonrasında durağan bir politikanın da oluşmasında etkili olmuştur. Bu politikanın savunucuları endişe politikasının İngiltere’nin daha önceden hata yapmasına yol açtığını ve 1838 yılında düşüncesizce Afganistan’la bir savaşa yol açtığını iddia etmişlerdir⁴²⁰. Vambery de çalışmasında Rusya’nın Türkistan’daki hızlı ilerleyişi sırasında İngiltere’deki kayıtsızlıktan duyduğu şaşkınlığı ifade etmiş, Seyhun üzerindeki Rus sınır operasyonlarına ve İngiliz Hindistan’ı üzerinde Rusya’nın artan etkisine dikkat çekmiştir⁴²¹. Seyyah, son yirmibeş yıldır Hindikuş’un diğer yakasında gerçekleşen olaylara karşı İngiltere’nin kayıtsızlığının artan Rus tehdidi karşısında büyük bir hata olduğunu belirtmiştir. Ayrıca O, Rusya’nın Amu Derya’nın sağ kıyısında hâkimiyet kurup üç hanlığa ve hatta Çin tatarlarına müdahil olacağını ve Özbeklerin Rusya’nın üstünlüğünü tanımak zorunda kalacaklarını, İngiltere’nin rakiplerinin bu ilerleyişine olan kayıtsızlığı nedeniyle bu durumun çok da uzak olmadığını ifade etmiştir⁴²².

XIX. yüzyılda Rusya’nın Kırgız çöllerindeki düzenli ilerleyişi devam etmiştir. I. Alexander döneminde Kokchetav, Karakalinsk ve Bajan- Aul’da Kazak yerleşimleri oluşturulmuştur. I. Nicholas döneminde ise Akmolinsk, Sergiopol ve Kopal’da Rus kolonileri kurulmuştur. 1847’de Büyük Orda Kırgızları kendilerini Rus unsuru olarak kabul etmişlerdir. Bu olay Rus sınırının genişlemesine ve bir süre sonrada Rusların İli nehrinde yerleşmelerine sebep olmuştur. Rusya’nın Orenburg üzerinden ilerleyişi yavaş gerçekleşmiştir. İlek üzerinde yeni bir hat oluşturulmuş; Ural, İlek ve Berdianka nehirleri arasında yer alan arazi Orenburg Kazaklarının bölgesine dâhil edilmiştir. Hâkimiyet alanının genişlemesi Başkırt ve Kırgızlar arasındaki görevli sayısının artırılmasını gerektirmiştir. 1841- 42 yıllarında İngilizlerin Afganistan’daki faaliyetleri Rusya’nın Türkistan Hanlıklarına karşı olan tutumlarında ciddi bir değişikliğe yol açmış, Perovski’nin bu süreçteki girişimleri tüm Rusya’da oldukça etkili olmuştur. İngiltere tarafından tahttan uzaklaştırılan Dost Muhammed’in tahtı yeniden elde etme çabaları ise İngiltere’den duyulan rahatsızlığı arttırmıştır⁴²³.

⁴¹⁷Henry Rawlinson, *England and Russia in the East...*, s.154; Bayur, a.g.e., s.259- 260; Spalding, a.g.e., 1874, s. 130.

⁴¹⁸İngiltere’nin idaresi altındaki Hindistan askeri.

⁴¹⁹Henry Rawlinson, *England and Russia in the East...*, s.157.

⁴²⁰Tealakh, a.g.e., s.70-71.

⁴²¹Arminius Vambery, *Central Asia And The Anglo-Russian Frontier Question: A Series Of Political Papers* (1874), Trans. F. E. Bunnett, London, 1874, s.2.

⁴²²Vambery, *Central Asia and The Anglo-Russian...*, s. 42.

⁴²³Archibald R. Colquhoun, *Russia Against India The Struggle for Asia*, London, Harper, 1901, s. 14.

İngilizlerin kontrolü dışında bulunan Hindistan’ın büyük bir kısmında ise bu dönemde Sih adı verilen topluluk yaşamaktaydı. Sihlerin lideri olan Rancit Singh, büyük bir İngiliz dostu olup bu dönemde İngilizlerin Sihler ile bir sorunu bulunmamaktaydı. Ancak yine de İngilizler, kuzeyden gelebilecek olan tehlikelere karşı Hindistan’daki durumunu güvence altına almak istemiştir⁴²⁴. Sihler tarafından Hindistan’ın istila girişimi İngilizler tarafından Pencap’ın istilasına sonlandırılmıştır. Bu karışıklık düşmanlık için meşru bir zeminin oluşmasına yeterli olmuş, saldırı için en uygun zaman olduğu kararının alınmasında etkili olmuştur. İngiltere ile olan ticari rekabet duyguları da bu durumun oluşmasında etkili olmuştur⁴²⁵. İngiltere bu savaşta Afganlar üzerinde hâkimiyet sağlayabilecek birini işbaşına getirmenin bölgedeki istikrar ve güveni sağlama noktasındaki önemini anlamıştır. Öyle ki kendi inisiyatifleri doğrultusunda işbaşına getirilen kişinin bölge halkı üzerinde kontrolü sağlayamayışı İngiltere’nin de bölgeyi kontrol altında tutmasını zorlaştırmış ve İngiltere’nin Afgan siyasetinde değişikliğe gitmesinde etkili olmuştur.

5.3. Dost Muhammed Hanın Tahta Yeniden Getirilmesi

XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya’nın Afganistan’dan ve İngiltere’nin hâkimiyet alanından olan sınırı oldukça uzaktadır. Nitekim İngiltere bu doğrultuda Afganistan ile yakın ilişkiler kurmak için çabalamıştır. Ancak Afganistan, İran’dan daha az birliktelik ve istikrara sahiptir. Afganistan; Kabil, Kandahar, Herat, Belh gibi hanlıkların zayıf bağlantısından oluşmakta olup ilk olarak Dost Muhammed tarafından birbirlerine yakınlaştırılmışlardır. Ancak bölge ne eski bir hanedan ne de kesinleşmiş sınırlara sahip olmadığı gibi homojen bir topluluğa da sahip değildir. Kabil-Herat sınırının kuzeyinde yerleşmiş olan topluluklar, Afgan olmayıp, Afgan Türkistan’ı bir dönem bağımsız olan sonrasında Buhara Emiri ve nihai olarak da Kabil emiri tarafından işgal edilen hanlıklardan oluşmaktadır. Ülkenin neredeyse yarısını oluşturan Afganlar Doğu (yukarı) ve Batı (aşağı) Afganları olarak ikiye ayrılmışlardır. Afganların bireysel özgürlüklerine oldukça bağlı ve merkezileşme eğiliminde olmadıkları belirtilmiştir. Rus devlet adamlarına göre Afganlar beş ırka ayrılmakta olup bunlar da kendi içlerinde sayısız aileden oluşan dört yüz beş kabileye bölünmektedirler. Diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Emir ve varisleri arasında taht mücadeleleri yaşanmakta olup bireysel olarak kabileler dönem dönem isyan etmektedirler. Bu durum Afganistan’ın Rusya’nın ilerleyişinde bariyer olarak görülmesi fikrinin uygulanamaz olduğunu göstermiştir. Rusya’nın Şah üzerindeki etkisi onun Afgan meselelerine müdahale etme yoluyla arabuluculuk yapmasına fırsat sağlamıştır. İran için Herat’a sahip olma arzusu ön planda olmakla birlikte İngiltere bir dönem Tahran üzerindeki etkisine rağmen onun bu amacına ulaşmasına yardımcı olamamıştır. İngiltere ve İran arasındaki düşmanlığı arttırmak isteyen Rusya, Şahı Herat’a sahip olma konusunda teşvik etmiştir. İngiliz temsilciler 1832 yılında Herat’a karşı bir İran seferini durdurma konusunda başarılı olmuşlar ancak kısa bir süre sonra 1833 yılında İran veliahdının kontrolünde yeni bir sefer daha düzenlenmiştir. Ancak Şah Abbas’ın ölümü üzerine kuşatma kaldırılmak zorunda kalmıştır. 1838 ve 1853 yılında İran orduları Herat’ı yeniden kuşatmıştır. Her iki kuşatmada da savunma İngiliz subaylar tarafından gerçekleştirilmiş olup İngilizlerin müdahalesi İranlıları geri çekilmek zorunda bırakmış, İran, Herat içlerine askeri birlik göndermemeye söz vermiştir⁴²⁶.

⁴²⁴ Saray, 1997, s.49.

⁴²⁵ Henry Rawlinson, *England and Russia in the East...*, s.155

⁴²⁶ Popowski, a.g.e., s. 84- 86 .

1840 sonbaharında gerçekleşen olaylar İngilizler’in Dost Muhammed’e olan tutumunu değiştirmiştir. Sihlerin lideri ve İngiliz dostu olan Rancit Sing’in ölümünden sonra Sihler ile İngilizlerin arası açılmaya başlamıştır⁴²⁷. Yukarıda da belirtildiği üzere İngiliz-Hint ordusunun aldığı yenilginin ardından İngilizler, Afgan birliğini ancak Dost Muhammed’in sağlayabileceğini anlamışlar ve onun Afganistan’a dönmesine müsaade etmişlerdir⁴²⁸. 1840 yılında İran askerleri Herat’ı kuşattığında Simonich adındaki Rus ajanı vasıtasıyla İngiltere ve Rusya Bakanlar Kurulu arasında diplomatik yazışmalar yapılmıştır. İngiltere İran’ın kuşatmayı kaldırması için çalışmış, Karrack adasını işgal etmiştir. Bu durum o döneme kadar ilişkileri oldukça iyi olan İran Şahını oldukça şaşırtmıştır⁴²⁹. İngiltere’nin İran’a gönderdiği siyasi görevli McNeil, Tahran’daki çalışmalarının sonucunda 1841 tarihli İngiltere- İran ticaret antlaşmasını imzalamayı başarmıştır. Böylece İngiltere’nin Şahın üzerinde etkili olmaya başlaması Rusya’yı endişelendirmiştir⁴³⁰. Özbeklerin desteği ile memleketine dönen Dost Muhammed’in mücadele edebilecek güçte olmasına rağmen çatışmadan kaçınması, Macnaghten üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu arada İngiliz yöneticilerinin kabile şeflerinin otoritelerini ortadan kaldırmaları ve onlara itibar etmemeleri Kabil’de İngiliz yönetiminden duyulan rahatsızlığı arttırmıştır. Son olarak İngiliz askerlerinin kadın ihtiyacını karşılamak için Afgan kadınlarının gruplar halinde askeri kışlalara götürülmeleri ayaklanmaların başlamasına vesile olmuştur. Rus diplomasisi İngiliz elçilerin Hive ve Buhara’ya elçi olarak gönderilmesine karşılık olarak Vitkevitch’i Kabil’e göndermiştir. Bu durum İngiltere’deki endişenin artmasına yol açarken Dost Muhammed, İngiltere’ye karşı hoşgörülü tutumunu sürdürmüştür. 1841 yılında ihtilal patlak vermiş, Şah Şüca tahttan uzaklaştırılmış, İngiliz garnizonlarının birçoğu katledilmiştir⁴³¹. İngilizlere karşı ilk ayaklanma Kabil’in dış mahallesi olan Şor Bazar’da olmuştur. Ayaklanma kısa sürede milli bir nitelik kazanmış, halk köy ve kasabalardan Kabil’e akın etmeye başlamıştır. 2 Kasım 1841’de kalabalık bir halk kitlesi, Bala Hisar’da İngiliz ordusunun hazinesinin bulunduğu binaya saldırmış, hazineyi koruyan birliği yok ederek İngiliz subay, er ve memurlarını öldürmüştür. Bu isyanda öldürülenler arasında Alexander Burnes de bulunmaktadır⁴³². Ertesi yıl bu katliamların intikamı alınmış ve İngiliz askeri birlikleri Afganistan’dan çekilmiştir. 11 Aralık 1841’de İngiliz ordusunun Kabil’den geri çekilmesi için yapılan anlaşma ile Kabil, Peşaver, Gazne, Kandahar ve diğer yerlerdeki İngiliz ordu ve birliklerinin bu toprakları boşaltması kararlaştırılmıştır. Şah Şüca’nın ise isteğine bağlı olarak Kabil’de kalması ya da Hindistan’a dönmesi, her iki durumda da Afganistan Hükümetinin kendisine yılda yüz bin Afgan rupiyası ödemesi kararlaştırılmıştır. Dost Muhammed Hanın ise Afganistan’a dönmekte serbest bırakılması karara bağlanmış, bununla birlikte iki devlet arasında dostluk kurulması ve İngilizlerin Afgan büyükleri tarafından davet edilmedikten sonra Afganistan’a ordu sokmamaları da anlaşma metninde yer almıştır⁴³³. İngiltere birkaç yıl boyunca Afgan meselelerinden uzak kalmış, ancak nihayetinde Dost Muhammed ile uzlaşma sağlanmış, İngiltere Dost Muhammed’e yıllık 200,000 sterling devlet desteği sağlama sözü vermiştir⁴³⁴.

⁴²⁷ Saray, 1997, s. 65- 68.

⁴²⁸ Kahraman, a.g.m., s. 511.

⁴²⁹ Terentyef, a.g.e., s. 84- 85.

⁴³⁰ Karadeniz, 2008, a.g.m., s. 24.

⁴³¹ Popowski, a.g.e., s. 86.

⁴³² Bayur, a.g.e., s. 263.

⁴³³ Bayur, a.g.e., s. 266.

⁴³⁴ Saray, 1997, s. 65- 68, Popowski, a.g.e., s. 86.

Kabil’de 1841 yılında yaşanan ayaklanmanın önde gelenlerinden biri olan Muhammed Ekber’in İngiliz birliklerinin başındaki Macnaghten’i öldürmesi İngilizleri oldukça endişelendirmiştir. Macnaghten’in yerine İngiliz birliklerinin başına geçen Eldred Pottinger, 1 Ocak 1842’de Muhammed Ekber ile imzaladığı anlaşmadan sonra Afganistan’ı terk etmek amacıyla Kabil’den ayrılmıştır. Ancak İngiliz garnizonunun büyük bir kısmı Afganlar tarafından saldırıya uğramış ve Hindistan’a dönememiştir⁴³⁵. Kabil’deki felaketten tek bir kişi kurtularak İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu Celalabad’a ulaşabilmiştir. Bu kişi Celalabad’a ulaşmadan önce birkaç Afgan memuru bölgeye gelerek İngiliz komutanı Genereal Elfinston’dan Celalabad’ın boşaltılıp Afganlara verilmesi konusundaki buyruğu getirmiştir. Elfinston, oradaki birliklerin güvenle Hindistan’a çekilmesi konusunda Afganlarla görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler sırasında Kabil’deki felaketten kurtulan kişinin, durumu Generale anlatması üzerine İngiliz komutan ve subaylar endişeye kapılmışlar ve Celalabad’ı boşaltmayı kararlaştırmışlardır⁴³⁶. Kabil’in alınması ve İngiltere’nin geri çekilmesi ile Dost Muhammed tahta yeniden geçmiş, Hindistan’daki İngiliz idaresini devirmek amacı ile ittifaklar yapma girişiminde bulunmuştur⁴³⁷.

Kabil’de yaşanan felaketin ardından İngiliz Hükümeti istifa etmek zorunda kalmış, yeni kurulan hükümet, Lord Auckland’ı Hindistan Genel Valiliğinden azlederek yerine Lord Ellenborough’u getirmiştir. 28 Ocak 1842’de Kalküta’da görevine başlayan Ellenborough, ilk iş olarak Afganlar üzerine yürümek için hazırlık yapmıştır⁴³⁸. Afganistan’da İngilizlere karşı hem dini hem de ulusal bir ayaklanmanın yaşanmasının ardından Hindistan’ı İran yolu ile istila edecek bir orduya karşı koymak amacıyla bu ülkede tutunmaya çalışmak, İngiltere için Afganistan’ın istilasını gerektiren siyaset değiştirilmiştir. Ancak kesin olarak bölgeden çekilmeden önce yeni hükümet Kabil’de İngilizler’in uğradığı felaketi cezalandırmak istemiştir⁴³⁹. Nitekim General Pollock kumandasında Afganistan’ı yeniden işgal eden İngiliz ordusu, önüne çıkan köyleri ve halkı yok ederek Kabil’e girmiştir. Burada herşeyi yakıp yıkan ordu, buradaki halktan 70.000 kişiyi öldürmüş ve sonrasında Afganistan’ı terk etmiştir⁴⁴⁰. Kabil üzerine ikinci kez yürüyen ve İngiliz kuvvetlerinin bölgede uğrattıkları büyük tahribatın ardından geri çekilmesinden sonra İngiltere tarafından çıkarılan bildiride; “*Bir ulusun başında onun istemediği bir hükümdarı zorla tutmak İngiliz hükümetinin siyasasına ve prensiplerine uygun değildir... Genel vali Ellenborough Afganlarca beğenilen ve komşu devletlerle dostluk münasebetleri kurmak isteyen ve buna gücü yeten herhangi bir Afgan Hükümetini tanımaya hazırdır,..*” ifadeleri yer almıştır. Nitekim İngiliz ordusunun Afganistan’ı boşaltmasının ardından Dost Muhammed, Kabil’e gelerek Şah Şapur’u sorunsuz olarak tahttan indirerek yeniden emir olmuştur. Bu gelişme sonucunda Kabil, Gazne ve Celalabad, Dost Muhammed’de kalırken Kandahar ise yine kardeşi Kuhendil’de kalmıştır⁴⁴¹.

⁴³⁵ Saray, 1997, s. 69- 70.; Bayur, a.g.e., s. 263.; Bkz. Shahamet Ali, The Sikhs and Afghans in Connexion with India and Persia, London, London, 1847,s.295; J.W. Kaye, History of Wam in Afghanistan, London 1848, 11, 72.

⁴³⁶ Bayur, a.g.e., s. 267- 268.

⁴³⁷ Krausse, a.g.e., 1899, s.220- 221.

⁴³⁸ Saray, 1997, s.71- 72.; Bayur, a.g.e., s. 269.; Kahraman, a.g.m., s. 511.

⁴³⁹ Bayur, a.g.e., s. 268.

⁴⁴⁰ Kahraman, a.g.m., s. 511.

⁴⁴¹ Bayur, a.g.e., s. 269- 270.

5.3.1. İngiltere- Dost Muhammed Han Arasındaki İlişkiler

İngiliz diplomasisinin Dost Muhammed Hanı ikna ederek Herat’ın fethine teşvik etmesi, Afganistan’daki İngiliz siyasetinin önünü açmıştır. 1850’den 1855’e kadar geçen beş yıllık süre içinde İngiltere’nin Afganistan üzerinde meşru olmayan siyasetini tatbik ettiği ve İran’ın zayıflatılmaya çalışıldığı görülmektedir⁴⁴². 1855 yılında İran, yeniden Herat’a karşı ordu göndermiş, şehir zorlanmadan ele geçirilmiştir. Bunun üzerine İngiltere, İran’a karşı savaş ilan etmiş, Basra körfezine sefer düzenlenmiştir.⁴⁴³

Daha önce bahsedildiği üzere 1837 yılında İranlılar Herat’ı kuşattıkları için 1838- 39 yıllarında İngilizler Afganistan’ın büyük bir kısmını işgal etmişlerdi. On beş yıl sonra İran kuvvetleri yeniden bölgeyi işgal etmişlerse de İngiltere’nin tepkisi karşısında bir yıl sonra geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Yirmi yıl içinde üçüncü kez aynı tehlike görülmüş ve İran yeniden bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır⁴⁴⁴.

İngilizlerin büyük tahribata uğrattığı Afganistan’da halkı yeniden bir araya toplayan ve şehri yeniden imara başlayan Dost Muhammed’in karşısına rakip olarak oğlu Muhammed Ekber çıkmıştır. Ekber, İngilizlerin yaptıklarının intikamını almak için Hindistan’a yürümek istemişse de başarı sağlayamamıştır⁴⁴⁵. Dost Muhammed, Ekber Şah’ın ölümünden sonra kuzeyde Hindikuş dağlarının ötesindeki eyaletlerle Belh, Hulm, Şibergan, Meymene, Endehuy ve Kunduz gibi merkezleri batıda ise Kandehar ve Herat’ı geri almıştır⁴⁴⁶. Mart 1855’de Peşaver’de İngilizlerle Dost Muhammed arasında bir dostluk anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile İngiltere yönetimi, Dost Muhammed’i Kabil ve Afganistan’ın valisi yani Afgan Hükümdarı olarak tanımış ve onun işlerine müdahil olmamayı kabul etmiştir. Dost Muhammed ise İngiliz şirketinin dostları ile dost, düşmanları ile düşman olmayı kabul ederken bu durum İngilizler tarafından üstlenilmemiştir. Bu anlaşma ile Hindistan hükümetinin batı sınırı güvence altına alınmıştır. Aynı yıl Kaçar’ların Herat’ı alması üzerine burada savaş çıkmış ve Kandahar tehlikeye düşmüştür⁴⁴⁷. Kandahar ve çevresinin idaresini merkez Kabil’e bağlayarak hâkimiyetini daha da genişleten Dost Muhammed’in bu başarısı, Herat Hâkimi Muhammed Yusuf’u endişelendirmiştir. Herat’ın Dost Muhammed’in eline geçmesinden endişelenen Muhammed Yusuf, İran Şahı Nasirüddin’den yardım istemiştir. Ekim 1856’da İranlıların Herat’ı kuşatması Dost Muhammed ile İngilizler’in bir araya gelmesini sağlamıştır. Neticede İngilizlerin girişimi ile iki taraf arasında üç maddelik bir anlaşma imzalanmıştır⁴⁴⁸.

1857’de İngilizlerin Basra körfezine bir donanma ve bir birlik göndermesi ile baskı altındaki İranlılar Herat’tan çekilmişlerdir. Bu savaş sırasında İngilizlerle Dost Muhammed arasında yeni bir anlaşma yapılmış, bu anlaşma ile İngilizler Afgan Emirine maddi ve askeri yardımda bulunmayı kabul etmişlerdir. Aynı yılda Hindistan’da da bir ayaklanma çıkmıştır⁴⁴⁹. 1855’te İngilizlerle imzaladığı dostluk antlaşmasına bağlı kalan

⁴⁴² Karadeniz, İngiltere’nin İran ve Afganistan..., s. 126.

⁴⁴³ Krausse, a.g.e., 1899, s. 221.

⁴⁴⁴ Marquess of Anglesey, A History Of The British Cavalry 1816-1919 Volume 2: 1851-1871, Published by Leo Cooper London, 1975, s. 126.

⁴⁴⁵ Saray, 1997, s.73- 75.

⁴⁴⁶ Kahraman, a.g.m., s. 511.

⁴⁴⁷ Bayur, a.g.e., s. 270- 271; H. W. Bellew, 1879. Afghanistan and Afghans: Being Brief Rewiev of the History of the Country and Account of Its People with Special References to Present Crisis and War with the Amir Sher Ali Khan, London: Sampson Low, Marston, Searle& Rivington, s. 80.

⁴⁴⁸ Saray, 1997, s. 76- 77.

⁴⁴⁹ Bayur, a.g.e., s. 270- 271; John Dacosta, A Scientific Frontier or the Danger of Russian Invasion of India, London, W. H. Allen & Co., 1891, s. 6.

Dost Muhammed, Hindistan’daki büyük Sepoy (sipahi) ayaklanmaları sırasında tarafsız kalmış, böylece dolaylı olarak İngilizler’in isyanı bastırmasına ve yeniden burada hâkimiyet kurmalarına yardımcı olmuştur⁴⁵⁰. Pencap askerleri bu isyanların bastırılmasında ve Hindistan’ın İngiliz kontrolünde kalmasında oldukça etkili olmuşlardır. İngilizler için oldukça masraflı olan bu ayaklanma, Hindistan’a daha fazla asker gönderme gerekliliğini açığa çıkarmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında İngiliz-Hint ordusu 140.000 Hintli, 70.000 İngiliz askerinden oluşmakla birlikte İngilizlerin harcamaları oldukça fazladır. Bu durum Hint birliklerini yöneten İngiliz subaylarının yüksek maaş almasından kaynaklanmıştır⁴⁵¹. Diğer yandan İngilizler ile arası açılan Sihler, harp için hazırlıklara başlamışlar, bu amaç doğrultusunda ezeli düşmanları olan Afganlar’a, Peşaver ve batı Pencap bölgesini, yapacakları yardım karşılığı teklif etmişlerdir. Bu teklifi kabul eden Dost Muhammed, 15000 kişilik bir süvari kuvvetini yardım için Sihlere göndermiştir. Ancak Sihlerin ağır bir yenilgi aldığı bu savaştan sonra Dost Muhammed, her şeyi ile Afganistan’a ait olan bölgesini İngilizlere bırakmak zorunda kalmıştır⁴⁵².

İngiltere’nin Tahran’daki etkisini İran’ı Rusya’ya karşı koruma sözü vermesinin yanısıra para yardımı, hediye, askeri destek sağlama gibi unsurlarla sağladığı oysaki Rusya’nın etkisinin yalnızca Rus gücüne bağlı olduğu belirtilmiştir. Hem İran hem de Hindistan’dan uzak pozisyonda yer alan İngiltere’nin Türkistan’daki konumunun hala sıkıntılı olduğu görülmektedir. Nitekim İngiltere, Türkistan hanlıklarını Rusya’ya karşı koruyamamıştır. İngiltere’nin ne İran ne de Türkistan’da Rusya ile eşit şekilde rekabet edecek güçte olmadığını belirtilmiştir. 1854- 56 Doğu seferinden önce de bu durum anlaşılabilir olup İngiltere İran’da önemli bir deneyim kazanmış, Ruslar hem Kırgız bozkırlarını geçmiş hem de Aral denizi ve Sirderya’da yerleşmiştir. İngiltere’nin Türkistan politikası ile Rusya’nın Hindistan üzerindeki ilerlemesini durdurmasının mümkün olmadığı anlaşılabilir. Bu noktada İngiltere’nin önünde Rusya’nın ilerleyişine engel olmamak ya da Rusya’yı durdurmak için her yolu denemek gibi iki seçenek bulunmuştur. Birinci durumda, Rusya, İngiltere’nin Afganistan ve Hindistan’daki ilerleyişine kendisi dikkat edeceğinden İngiltere, Rusya’nın Türkistan’da ilerlemesine daha az önem verecektir. Diğer yandan Rusya’nın Hindistan’a olan uzaklığı, Kırgız ve Türkmenlerin zorlukları, susuz çöllerin Rusya’nın ilerleyişine engel olabileceğinin düşünülebileceği ifade edilmiştir. İkinci durumda ise Rusya’nın Türkistan’daki ilerleyişini durdurmak için daha etkili yöntemlerin kullanması gerekli olacaktır. Popowski, Türkistan haritasına bir bakışta herhangi bir uzmanın Kafkasya’nın stratejik önemini anlayabileceğini vurgulamıştır. Rusya’nın Kafkasya’yı kaybetmesi durumunda Hazar denizindeki üstünlüğünün yanı sıra aynı zamanda Asya ve İran’daki etkisini kaybedeceği, Türkistan üzerindeki ilerleyişinin ise neredeyse imkânsız hale geleceği belirtilmiştir. Nitekim Kafkasya’yı Ruslardan kurtarmak Kırım savaşı boyunca İngiltere’nin başlıca hedefi olmuştur⁴⁵³.

1857’de Rusya-İran arasındaki yakınlaşmaya tepki olarak İngiliz basını, Şahı Rusya’nın kölesi olarak göstermiştir. Aynı yıl İran ve Afganistan’a gönderilen Rus Heyeti, İngiltere’ye yakın olan Afgan aşiret reislerini elde etmeye çalışmıştır. Bu dönemde Hindistan’da İngilizlere karşı başlayan yerli isyanları da Rusları ümitlendirmiştir. Rusya Türkistan’daki yayılmasını kolaylaştırmak için İran’ın

⁴⁵⁰ Kahraman, a.g.m., s. 511.

⁴⁵¹ Hermann Kulke- Dietmar Rothermund, Hindistan Tarihi, Çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, 2001, s. 380. Pencap, İngiliz ordusunun temel asker kaynaklarından biridir. (Kulke- Rothermund, a.g.e., s. 340).

⁴⁵² Saray, 1997, s.73- 75.

⁴⁵³ Popowski, a.g.e., s. 90- 91.

tereddütlerini gidermeye, Londra ve Tahran’da olumlu bir hava yaratmaya çalışmıştır⁴⁵⁴.

Herat sorunu 1857’de ikinci kez patlak vermiştir. Bu kez İranlılar ve Dost Muhammed arasında bir kırılma yaşanmıştır. İngiltere bu kez tekrardan Karrack adasını ve Bushire şehrini işgal etmiş, böylece İranlıları Herat kuşatmasını kaldırmaya zorlamıştır. 1838 yılında olduğu gibi İran’ın bu hareketi Herat yoluyla Hindistan’a ilerlemeyi amaçlayan Rusların işini kolaylaştırmıştır⁴⁵⁵. 1857 yılında Lord Canning’in himayesinde Sir John Lawrence, Peşaver’de Dost Muhammed ile görüşmüş, bu görüşme sonucunda iki taraf arasında on üç maddelik, İran’a karşı işbirliği anlaşması yapılmıştır. İngiltere, aynı zamanda Dost Muhammed’e 8,000 tüfek ve 300,000 nakit para desteğinde bulunurken ayrıca İran’la savaş sonlanıncaya kadar para yardımında bulunma sözü vermiştir. Diğer yandan da İngiltere, Kabil’de bir temsilcinin bulunması konusunda dahi Dost Muhammed’in rızasını alamamış, Dost Muhammed, vekil tayin edilen görevlinin güvenliğinden sorumlu olmadığını bildirmiştir⁴⁵⁶. Bu anlaşma ile Dost Muhammed ile iyi ilişkileri olan Doğu Hindistan Şirketi, İngiltere’ye verdiği güvencelerin aksine Herat’ı işgal eden İranlılara karşı bir savaşta yardım etme kararı almış, bu amaçla Dost Muhammed’e aylık bir para desteği sağlanması kararlaştırılmıştır. Bu anlaşma ile Afgan Emiri’nin idaresindeki mevcut süvari ve topçu sınıfının devam ettirilmesi, piyade sayısının 18,000’in altında olmaması ve bunun da 13,000’inin düzenli olup 13 alaya bölünmesi kararlaştırılmıştır. Emir, İngiliz hazinesinden para almak için gerekli düzenlemeleri kendisi yapacaktır. İngiliz Hükümetinin memnun kaldığı memurlar; Kabil, Kandahar ya da Belh’e tayin edileceklerdir. Yine bu anlaşma ile İngiltere’nin İran’a karşı Afgan ordusuna maddi destek vermesi kabul edilmiş, Emir, ülkesindeki iç düzeni ve huzuru sağlamakla görevlendirilmiştir. Kabil Emirinin atanması ve Peşaver’de vekilliği sürdürmesi kararlaştırılmıştır. İngiliz Hükümeti ve Dost Muhammed arasındaki dostluk ilişkisi göz önünde tutularak İngiliz Hükümeti geçmişteki bütün Afganistan kabilelerinin düşmanlıklarını görmezden gelmeye ve bu konuda herhangi bir girişimde bulunmamaya söz vermiştir⁴⁵⁷. Anlaşmanın onaylanmasından üç ay sonra, Şah, kendisi ve halefleri adına Herat üzerindeki bütün iddialarından vazgeçtiğini bildirmiştir. Şahın Afganistan’ın iç işlerine müdahale etmeme kararını bildirdiği dönemde İran askeri birlikleri Herat’ı ve işgal ettikleri diğer Afgan bölgelerini tahliye etmek için yola çıkmışlardır. Bu anlaşma ile Afganistan’la yaşanan herhangi bir yanlış anlaşılma durumunda İran, herhangi bir anlaşmazlık durumunu adaletli ve İran’ın saygınlığına zarar vermeden düzeltereği konusunda söz veren İngiltere’nin müdahalesine başvurma hakkına sahip olmuştur. İran sınırlarının Afgan unsurlar tarafından ihlal edilmesi durumunda, İran askeri birlikleri amaçlarına ulaşır ulaşmaz geri çekilmeleri koşulu ile askeri operasyonları başlatma hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca iki tarafın da elinde bulunan esirlerin fidye vermeksizin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Değiş tokuşun onaylanmasının ardından İngiliz Heyeti, Tahran’a dönmüştür. Aynı gün, tarafların tam yetkili temsilcileri arasında bir anlaşma sağlanmıştır. Heyetin dönmesinden üç ay sonra karma bir komisyon, İngiliz unsurlar tarafından ileri sürülen iddiaları araştırmak üzere Tahran’a gönderilmiştir. İngiliz Hükümeti aynı zamanda bu hakkın diğer güçlere de

⁴⁵⁴ Karadeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 60.

⁴⁵⁵ Terentyef, a.g.e., s. 84- 85.

⁴⁵⁶ Terentyef, a.g.e., s. 120- 121; Saray, 1997, s.78. bkz. H. Bellew, Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857, London, 1862, s. 299.

⁴⁵⁷ Halil Çetin, “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, bilig-15, 2000, s.3.; Terentyef, a.g.e., s. 85- 88.

verilmemesi koşulu ile İranlı unsurların İngiliz ajanların hizmetinde olması hakkında vazgeçmiştir. 1857 anlaşması Basra Körfezindeki köle ticaretini de yok etmiş, bu durum İngiliz askeri birliklerinin şimdiye kadar İranlılar tarafından işgal edilmiş limanları boşaltmaması şartıyla sağlanmıştır⁴⁵⁸. 1855 yılında imzalanan ve 1857’de yenilenen bu anlaşma ile “birinin dostu diğerinin de dostu, birinin düşmanı diğerinin de düşmanı” olarak kabul edilmiştir. Böylece Afganistan’da güvenliği sağlayan, Kırım harbi ile de Rus tehdidini bertaraf eden İngiltere, 1857’de İran ile imzaladığı anlaşma ile batı cephesini güvenlik altına almıştır⁴⁵⁹.

Rusya’nın yayılcı planları karşısında İngiltere, Avrupa’daki çıkarlarını korumada etkinliği kanıtlanmış olan denge politikasını Türkistan’da da uygulamaya çalışmıştır. Ancak bu politika; İngiltere’nin Avrupalı müttefiklerinin Asya’daki güçlü pozisyonunun yarattığı kıskançlık dışında güvenilir olmadıklarının anlaşılması, bu müttefiklerin Rusya’nın tarafında ya da en fazla tarafsız bir politikayı benimseme eğiliminde olmaları nedeniyle Türkistan’da daha az etkili olmuştur⁴⁶⁰. Türkistan’da yaşanan Rus-İngiliz rekabeti aynı zamanda Londra ile Petersburg’un diplomatik çevrelerinde de hızla devam etmiştir. Rusya Hükümeti, İngiltere’nin tepkisini önlemek için Kont Simoniç’in kendi emirlerinin dışında davrandığını bildirmişse de Simoniç, görevini sürdürmüş, İran ordusunun Herat’a hücumunu bizzat yönetmiştir. Fakat İran seferi başarısızlıkla sonuçlanmış, bu durum Simoniç’in yanı sıra Rus Hariciye Vekili Nesselrode’yi de oldukça üzmüştür. İngilizler, Rus-İran yakınlaşması ve İran’ın Hindistan yönünde yayılma hazırlıklarına başlamasını kendi menfaatlerine karşı yapılan düşmanca bir hareket olarak görmüşlerdir. İran’daki durumlarının sıkıntılı olduğunu gören İngilizler, askeri faaliyetlerini, Hindistan’ı korumak için İran’dan Afganistan’a kaydırmaya karar vermişlerdir⁴⁶¹.

1859 yılında Dost Muhammed ve Buhara Emiri arasındaki görüşmelerde Afganların Amu Derya’nın kuzeyinde yaşayan Türkmenlere müdahale etmemeleri halinde Buhara yetkilileri de Bedeşan, Maymana ve nehrin güneyinde yer alan diğer devletlerle ilgili herhangi bir iddiada bulunmayacağını belirtmişlerdir. Pratikte Amu Derya, Dost Muhammed’in batıda Belh bölgesinden doğuda Bedeşan’ın uçlarına kadarki işgallerinin sınır noktası olmuştur. Emirin, Belh ile ilgili hakları 26 Ocak 1851 yılındaki Dost Muhammed ile yapılan anlaşma ile tanınmıştır. Bu anlaşma ile Kerki ve Çarcuy, Buhara bölgesi olarak kabul edilmiştir⁴⁶². Belh’in batı sınırından Bedeşan’ın doğusuna kadar Amu Derya ve Hindikuş arasında kalan ülkenin tamamı Dost Muhammed’in işgalleri altında kalmıştır. 1850-1855 yılları arasında yapılan çeşitli seferlerle Hulm, Meymene, Andkhoy, Şibirgan ve Siripul tamamıyla istila edilmiştir. 1859 yılında Kunduz ilhak edilmiş, aynı yıl Bedeşan da teslim olmuştur. Dost Muhammed, 1863 yılında ölümünden önce bütün bu bölgelerde gücünü pekiştirmiştir. Şir Ali’nin hâkimiyet alanı olarak düşünülmüş olabilecek olan kuzey batı sınırı, Hoca Salih ve Kerki arasındaki Amu Derya üzerindeki bir noktadan güney batı istikametinde uzanmakta olup Belh, Maymana gibi vilayetleri içine almaktaydı. Afganistan’ın kuzey sınırı ise Amu Derya üzerinde kuzey batıda Hoca Salih ve Kerki arasındaki bir noktadan başlayıp doğuda Pencap ve Vakhan’a doğru ilerleyip burayı geçerek Hindikuş’un Pamir Yaylasına kavuştuğu noktada sona ermektedir. Hindistan Hükümeti, bütün pratik amaçları için Afganistan’ın kuzey ve kuzey batı sınırı ile ilgili bu tanımlamaların yeterli

⁴⁵⁸Terentyef, a.g.e., s. 90- 91.

⁴⁵⁹ Halil Çetin, “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti, bilig-15, 2000, s.3.

⁴⁶⁰Tealakh, a.g.e., s.69.

⁴⁶¹Saray, 1997, s.53- 60.

⁴⁶²British Documents, 1985: doc.2, no.153, s.80-81.

olduğuna inanmış, bu bilgilerin General Kaufmann tarafından toplanmış olduğunu varsaymıştır. Kendilerinin Rus hükümetinin vaatlerine inandıklarını, komşu devlet ve liderlerin Rus nüfuzuna karşı olan saldırı ve tehditlerini durdurmak için her türlü yasal yolları kullanacaklarını belirtmişlerdir. Nadir Şahın ölümünü takiben çıkan karışıklık sırasında Hindikuş ve Amu Derya arasında, Afganistan emirliğine dâhil edilen Ahmed Şah Abdullah tarafından kurulmuş küçük Özbek Devletleri bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarına kadar bu devletler, Afgan üstünlüğünü tanımayı sürdürmüşler, yalnızca kısa bir süre Belh üzerinde Buhara Emirinin üstünlüğü tanınmıştır. 1802-26 yıllar arasında Buhara, Amu Derya’nın güneyi üzerinde herhangi bir etkide bulunmamıştır. Belh merkezi devleti, Kabil’in egemenliği altında yarı bağımsız varlığını sürdürmüştür. Kunduz ve Bedehşan üzerinde uzanan vilayetin bir kısmı şekillendirilmiştir. 1826’dan sonra bu devletler 1849-50’ye kadar çeşitli iniş çıkışlar yaşamışlar, Bu tarihte Afgan Emiri tarafından yeniden işgal edilmişler ve bu tarihten sonra tek bir ülkenin egemenliğine girmişlerdir⁴⁶³.

Afganistan’ın Amu Derya’nın güneyindeki bölgeler üzerindeki egemenliği, 1789 yılında sonuçlanan 1793 yılında onaylanan anlaşma ile Buhara tarafından tanınmıştır. Bu durum 1850 yılında, Afganistan’ı tehdit eden Buhara Emiri Muhammed Akran Han tarafından da tanınmıştır. 1859 yılındaki görüşmeler sonucunda yapılan anlaşma ile Muhammed Ekber Han, Afganların Amu Derya’nın güneyindeki Türkmenlere müdahale etmedikleri sürece Bedehşan, Maymana veya nehrin güneyinde yer alan diğer devletler üzerinde herhangi bir hak iddia etmeyeceğini belirtmiştir. Anlaşma, 1826’dan 1829’a kadar ihlal edilmişse de 1850’den 1869’a kadar Afganistan ve Buhara tarafından saygıyla uygulanmıştır. 1859’dan 1861 yılına kadar Maymana’nın Kabil Hükümeti ile bazı sorunlar yaşadığı görülmektedir. Ancak 1861 yılında Hükümet Han, Belh’e bir elçisini göndermiş, Maymana’nın daima Belh’in bir parçası olarak biçimlendiğini belirtmiş, haraç ödemeyi ve İran’la ilişkin herhangi bir entrikadan kaçınmaya söz vermiştir. Hükümet Hanın suikasta uğraması üzerine oğlu, Kabil’e olan bağlılığını bildirmiştir. 1862-63 yılında Dost Muhammed Han, Herat’ta kuzenine ve Maymana şefine karşı düşmanca önlemler almış, verdiği sözlerle Kabil Hükümetine karşı bağlılığını göstermiştir. Maymana, Dost Muhammed Hanın ölümüne kadar onun hâkimiyetini tanımıştır. Esasında onun Bedehşan üzerinde de egemenlik hakkı 1859 yılında Bedehşan emiri ile yakut ve lapislazuli madenleri konusunda yapmış olduğu anlaşma ile açıkça tanınmıştır⁴⁶⁴. İngiltere’nin Dost Muhammed Han ile olan ilişkilerini özetleyecek olursak bu ilişkilerin karşılıklı çıkarlar çerçevesinde belirlendiğini ve süreç içerisinde değişiklik gösterdiğini söyleyebiliriz. İngiltere, Türkistan’a yönelik politikasında Afganistan’ın bağımsızlığını Hindistan’ın güvenliğini sağlama noktasında gerekli görmüş olup bu durum Afganları birlik halinde tutabilecek güçlü bir liderle işbirliği yapmasını gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda Dost Muhammed Hanın Afganlar üzerindeki otoritesi ve gücü göz önüne alınarak ilişkiler şekillendirilmiştir. Nitekim Dost Muhammed’in ölümünün ardından İngiltere’nin Afganistan ile ilişkileri yeniden kopma noktasına gelmiş ve bu durum iki taraf arasında yeni bir çatışmanın başlamasına sebep olmuştur.

5.4. İngiltere’nin Türkistan’daki Hâkimiyetini Genişletmesi

XIX. yüzyılın ortalarında Türkistan’da İngiltere’nin ilerleyişi hem ekonomik hem de askeri ve politik açılardan hız kazanmıştır. Birinci Afgan savaşından sonra

⁴⁶³British Documents, 1985: doc.2, s.81- 94.

⁴⁶⁴British Documents, 1985: doc.2, s.94-96.

İngiltere, Afganistan üzerinde kontrolü sağlamış, Herat, İngilizlerin Türkistan’da gerçekleştirmek istedikleri yıkıcı faaliyetler için merkez seçilmiştir. İngiltere aynı zamanda Türkistan’la ilgili olarak da yakın bir çalışma içerisine girmiştir. İngiltere çeşitli bahanelerle 1812 yılında Mir Abdullah, 1819-25’te W. Moorcroft ve D. Trebeck, 1831-33 A. Burnes, 1837’de D. Wood ve diğer başka isimleri bölgeye göndermiştir. Bu görevliler Türkistan’ın işgalini kolaylaştırmak için istihbarat toplarken diğer yandan da İngiliz malları Müslüman tüccarların yardımlarıyla aşama aşama Türkistan içlerine doğru girmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere İngiliz görevlileri Abbot ve Shakespear Hive’yi, Conolly Hokand’ı ve Stoddart ve Conolly Buhara’yı ziyaret etmişler, bu şehirlerde keşif ve propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İngiliz ordusunun iki memuru Burslem ve Stewart, Hindikuşu geçerek Özbek devletinin içine nüfuz etmiş ve vadide yer alan önemli yolların haritasını yapmıştır. Bu gelişmeler sonucunda İngiltere, Türkistan içlerine akın yapma amacıyla bölgeye askeri birlikler tahsis etmiştir⁴⁶⁵.

İngiltere, Türkistan’daki Rus ilerleyişini durdurmak için bir ittifak arayışına girmiş, bu amaç doğrultusunda Buhara, Hokand ve Afganistan’a elçiler göndermiştir. Ancak, İngiltere’nin 1842’deki Afganistan’ı işgal girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması Rusya’nın Türkistan’da daha rahat hareket edebilmesini sağlamıştır. Ancak Kırım Savaşının Rusya’nın aleyhine sonuçlanması bu ilerleyişi bir süreliğine durdurmuştur⁴⁶⁶.

Rawlinson, İngiltere’nin daima Türkistan’da güvenilir bir etki yaratmak istediğini ifade ederek başta Buhara olmak üzere bölgedeki diğer pazarlara Rusya ile eşit şartlarda girmeyi istediğini belirtmektedir. Ancak diğer yandan İngiltere’nin haklarını savunmak veya gerçekleştirmek için herhangi bir aktif girişimde bulunmadığı, dolayısıyla askeri bir müdahaleyi amaçladığı şeklindeki düşüncelerin tamamıyla asılsız olduğu belirtilmiştir. Yazarın verdiği bilgilerden; İngiltere’nin Rusya’nın gücünü engellemek için mükemmel haklara sahip olduğu dönemde, Rusya’nın aşama aşama gücünü arttırdığı, hem anlaşmalar hem de politik baskı ile Hazar ve Hindistan arasındaki bağımsız ülkeler üzerindeki etkisini genişlettiği, İngiltere’nin ise ikinci ülke pozisyonuna getirildiği⁴⁶⁷ anlaşılmaktadır. Meseleye daha geniş kapsamda bakıldığında; yazar, İngiltere’nin Rus tehlikesine yaklaştığını ve Ruslar tarafından aldatılmış olabileceğini ve son derece anlamsız önlemler aldığını belirtmektedir. Yazar, bu noktada İngiltere’nin prensip olarak bakış açısını sorgulaması gerektiğini ya da savunma amaçlı sıkı bir direniş politikasına başlaması için herhangi bir bahane kalmadığını belirtmiştir. Yazarın verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere İngiltere ve Rusya’nın Türkistan üzerindeki faaliyetlerine bakıldığında bir taraftan politik bir kıskançlık diğer yandan ise ticari bir rekabetin olduğu görülmektedir. Örneğin Lord Auckland, Şah’ın geride kalan güçleri tarafından kazanılmış olan Herat’ı kurtarmak amacıyla bir sefer organize edilmiş olmasına rağmen Hindistan’a bir ordu göndermek konusunda ısrar etmiştir. Basra körfezinde İngiltere’nin baskısının Rusya’nın Hindistan’a yönelik yayılma hareketlerini engellediği görülmektedir. Öyle ki 8 Kasım 1838 yılında Lord Keane tarafından düzenlenen seferin asıl amacının kuzey batı sınırı üzerindeki saldırgan programlara karşı kalıcı bir bariyer oluşturmak olduğunun altı çizilmiştir. Lord Auckland, bu dönemin halkı uyarmak ve birlik içinde hareket etmek için oldukça uygun bir zaman olduğunu düşünmüştür⁴⁶⁸.

⁴⁶⁵N.A.Khalfin, *Russia’s Policy in Central Asia 1857-1868*, Central Asian Research Centre, London, 1964, s.17.

⁴⁶⁶Çetin, 2000, 3.

⁴⁶⁷Henry Rawlinson, *England and Russia in the East...*, s.150-151.

⁴⁶⁸Henry Rawlinson, *England and Russia in the East...*, s.151.

İngiltere’deki siyaset değişikliğinin farkına varıldığı İran’da İngiltere’nin Petersburg’a yakınlaşmaya çalışıldığı konuşulmaya başlanmıştır. Bu nedenle İran’da, İngiltere’nin güvenilir bir müttefik olmadığı ve Tahran’daki elçileri McNeill’in sözlerine itibar edilmemesi gerektiği görüşü hâkim olmuştur. Bu rahatsızlığı fark eden McNeill ise İngiltere’nin İran topraklarının kefil olduğu, İran ve Hindistan’ın mutlaka elde tutulması gerektiğini söylemeye devam etmiştir⁴⁶⁹. İngiltere’nin Herat’ı kurtarmak için müdahale etmesi sonucunda İran’la arası tamamen açılmıştır. Kandahar serdarları Tahran’daki Rusya büyükelçisinin anlaşma garantisi vermesi durumunda Şah’a işbirliği teklifinde bulunmuştur. Rusya’nın Orenburg ve Astarhan’daki Özbek tüccarları tutuklaması ve Buhara ile olan ilişkileri Hive ile oldukça güvensiz bir zeminin oluşmasına yol açmıştır⁴⁷⁰.

İngiltere, Türkistan’a olan yaklaşımını daha iyi hale getirmek için Afganistan’ın iç kesimleriyle olan ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. 1855 yılında Pencap Başkomseri John Lawrence, Dost Muhammed Hanla bir dostluk anlaşması yapmış, bu anlaşma ile İngiliz Hükümeti’nin dost ve düşmanlarını Kabil’in de dost ve düşman olarak kabul edeceğini belirtmiştir. Anlaşma, İngiltere’ye Afganistan’ın dış politikasına etki etme imkânı vermiştir. Bu kapsamda Dost Muhammed, küçük Özbek ve Tacik hanlıklarına karşı ve Buhara emirinin koruması altında olan Amu Derya’nın sol kıyısında yer alan prensliklere karşı olan mücadelede İngiltere’ye malzeme yardımı sağlamıştır⁴⁷¹.

1851 yılında Yar Muhammed Han’ın ölümü üzerine Şahın kendi halefini tahta aday gösterme girişimi, Hanlıkta büyük bir endişe yaratmıştır. Tahran’daki İngiliz Bakan, İngiltere ve İran arasında bir toplantı düzenlemeyi başarmış, bu toplantıda Şah, Afganistan meselelerine bir daha müdahil olmama sözünü vermiştir⁴⁷². İngiltere, Tahran elçisi Michael vasıtasıyla sadrazam Ağa Han Nuri’ye baskı yaparak İran’ın Herat’a müdahil olmaması konusunda bir anlaşma yapılmasını istemiştir. İngiltere’nin baskısı ve Sadrazamın teşviki ile 1853’te İngiltere’ye imzalanmıştır. Bu senede göre Kandehar, Kabil ve Afganistan’ın diğer noktalarından Herat’a karşı herhangi bir sefer gerçekleşmesi durumunda İran’ın Herat’ı savunması ve daha sonra geri dönmesi taahhüt edilmiştir. Ancak İngiltere’nin Dost Muhammed Han’ın bütün Afganistan’a idareci tayin edilmesini istemesinin de etkisiyle anlaşmaya uyulmamıştır⁴⁷³.

İngiliz yayılcılığının işbirliği sayesinde Amu Derya’nın sol kıyıları Afganistan tarafından ele geçirilmiştir. Bu durum İngiltere’nin Türkistan’daki etki alanını genişletirken Afgan-Buhara ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır. Ancak İngiltere bu durumun avantajları değerlendirememiştir. Kırım savaşında oldukça zayıflayan İngiltere, Çin’e karşı olan mücadelesinde güçlerinin büyük bir kısmını kaybetmiştir. Bunun haricinde Hindistan’dan kitleler arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili raporlar gelmeye başlamıştır. İran’daki askeri operasyonlar hız kazanmıştır. Ahvaz’ın işgalinden önce İran hükümetinin idaresi altında 4 Mart 1857’de Paris’te İngiliz-İran anlaşması imzalanmış ve Herat vahalarının boşaltılması kararlaştırılmıştır⁴⁷⁴. Bu tarihlerde Afgan Emiri, İngiltere’ye dostane bir teklifle yaklaşmıştır. Bu teklif İngiltere tarafından kabul edilmiş, Rusya’nın Hindistan doğrultusunda ilerleyişini durdurmak

⁴⁶⁹ Karedeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz- Rus Mücadelesi, s. 65.

⁴⁷⁰ Henry Rawlinson, England and Russia in the East..., s.151.

⁴⁷¹ N.A.Khalfin, Russia’s Policy in Central Asia 1857-1868, Central Asian Research Centre, London, 1964, s.20.

⁴⁷² Krausse, a.g.e., 1899, s.220- 221.

⁴⁷³ Karadeniz, İngiltere’nin İran Afganistan ..., s.125.

⁴⁷⁴ N.A.Khalfin, Russia’s Policy in Central Asia 1857-1868, Central Asian Research Centre, London, 1964, s.20.

amacı ile Peşaver’de yapılan işbirliği ile sonuçlanmıştır. Ancak bu beklenti de istenilen sonuca ulaşamamıştır⁴⁷⁵.

İngiltere yönetimi diğer yandan da Hive Hanlığı ile dostluk ilişkilerini geliştirerek Rusya’nın Hindistan’da yayılmasını önlemek için Hazar’dan Hive’ye kadar Türkmen memleketlerini de içine alacak şekilde yeni bir savunma hattı oluşturmaya karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda da Yüzbaşı Arthur Conolly ile Yüzbaşı Alexander Burnes elçi olarak; İran, Türkistan Hanlıkları ve Afganistan’a gönderilmişlerdir. Hindistan Umumi Valisi Lord Auckland 1837 yılında, Burnes’i siyasi ve ticari bir anlaşma yetkisi vermeksizin siyasi ve ticari temsilcisi olarak Kabil’e Dost Muhammed’e göndermiştir. Daha önce Türkistan’ı ziyareti esnasında tanıştığı Dost Muhammed tarafından oldukça iyi karşılanan Burnes, Dost Muhammed’in İngilizler ile iyi ilişkiler kurma isteğini açıkça görmüş ve bu durumu Lord Auckland’a bildirmiştir⁴⁷⁶. Burnes’in Kabil’de bulunduğu dönemde bu durumu öğrenen Kont Simoniç, Burnes ile Dost Muhammed arasında bir antlaşmanın imzalanmasını önlemek için Yüzbaşı Vikoviç’i Kabil’e göndermiştir. Burnes, Lord Auckland’a yazdığı ikinci mektubunda Dost Muhammed’in Peşaver’de Sihlerin akınlarından muzdarip olan Afgan Türklerinin bu durumdan kurtarılmasını istediğini belirtmiş, kendisinin de Dost Muhammed’in dostluğunun Sihlerle dostluktan daha önemli olduğuna inandığını ifade etmiştir. Ancak Auckland, onun önerilerini kabul etmeyerek derhal Kabil’i terk etmesini, Sih lideri ve İngiliz dostu Rancit Sing’ten özür dilemesini söylemiştir⁴⁷⁷. Burnes, Kabil’deki Rus heyeti ve İran’ın Herat’ı kuşatmasıyla ayrıca ilgilenmiştir. Alexander Burnes’in girişimleri, İngiliz ticaretinin Türkistan’a açılmasında etkili olmuştur. Onun erkek kardeşi olan Kabil’de ikamet eden Charles Burnes’in acı ölümü Birinci İngiliz-Afgan savaşını hızlandırmıştır. İngiltere’nin bu dönemde İran ve Afganistan üzerinde yürüttüğü siyaset, iki devletin içinde bulunmuş oldukları siyasi ve iktisadi durum sebebiyle amacına ulaşmıştır⁴⁷⁸. İngiltere’nin Türkistan’la olan ticaretinin hız kazanmasında ve bölgeye yönelik ilgisinde bölgede hızla ilerleyen Rus ilerleyişinin ciddi bir etkisi olmuştur. İngiltere, başlangıçta Türkistan hanlıkları arasında birlikteliği sağlayarak ve bölgedeki etkisini genişleterek Rusya’nın ilerleyişini durdurabileceğini düşünmüştür. Ancak sonraki süreçte yaşanan gelişmeler bu durumun mümkün olamayacağını göstermiş ve Rus ilerleyişi karşısında İngiltere- Rusya’nın bölgedeki toprakları arasında tampon bölge oluşturulması düşüncesi ön plana çıkmıştır.

5.5. Çarlık Rusya- İngiltere Arasında Tampon Bölge Oluşturulması Fikri İngiltere- Çarlık Rusya Dostluk Anlaşması

Rusya’nın Hindistan’ı işgal girişiminde bulunma olasılığı oldukça erken dönemlere dayanmakta olup İmparator Paul ve Napolyon’un planları konusundaki söylentilerin İngiltere’ye ulaşması ile İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkiler konusu tartışma haline gelmiştir. Birinci Afgan savaşı, İngiliz Hükümetinin dikkatini Kabil yöneticileri ile dostane ilişkiler geliştirmenin ne kadar önemli olduğuna çekmiştir⁴⁷⁹. Birinci Afgan savaşı ve eş zamanlı olarak Rusya’nın Hive’ye karşı faaliyetleri İngiliz politikacıların dikkatini Türkistan’da artan Rus askeri faaliyetlerine ve Afganistan’daki diplomatik çabalarına çekmiştir. Her iki İmparatorluğun da Türkistan’daki varlıkları

⁴⁷⁵ Krausse, a.g.e., 1899, s.220- 221.

⁴⁷⁶ Saray, 1997, s.57.

⁴⁷⁷ Saray, 1997, s.54- 59.

⁴⁷⁸ Karadeniz, İngiltere’nin İran Afganistan ..., s. 122.

⁴⁷⁹ Krausse, a.g.e., s.246- 47.

arasında tarafsız bölge ya da devletlerin bulunması fikri, Perovskii’nin Hive seferi ve Birinci İngiliz Afgan savaşının ardından politik bir sorun olarak görülmeye başlamıştır. Nitekim bu koşullarda İngiliz ve Rus devlet adamları iki taraf arasında kesin ve güvenilir bir tampon bölge oluşturma fikrini daha fazla erteleyememişlerdir⁴⁸⁰.

Rusya ve Hindistan arasında yer alan Afganistan krallığı, Belucistan, İran ve Tibet tampon bölge olarak düşünülebilecek bölgeleri oluşturmuştur. Herat’ın İran tarafından ilhak edilmesi durumunda Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasında Afganistan’ın tampon bölge olması düşünülmekle birlikte İngiltere’nin burada Rusya’nın etkisine karşı rekabeti daima zor olmuştur. Bu durumda İngiliz Hindistan’ının politik sınırları Hayber geçidine doğru gerileyecek, İngiltere Türkistan’dan uzaklaştırılmış olacaktır. Bu sebeple İngiltere, Rusya Hindistan politik sistemini Avrupa sistemine dâhil etmeden bir uzantısı haline dönüşmeye çalışmıştır. İngiltere, en büyük zorluğu tampon bölgenin oluşturulması ve Avrupa ve Asya’da Türkiye’nin Asya’da İran’ın komşusu olarak iddialarda bulunan ve bu ülkelerdeki duruma İngiltere’den daha fazla ilgi gösteren Rusya’nın Yakın doğudaki genişlemesinin durdurulması konusunda yaşamıştır. Avrupa güç dengesinde Türkiye ve İran’ın oynadığı rol, İngiltere tarafından anlaşıldıktan sonra İngiltere, güç dengesinin bozulmaması için genel bir barışa ihtiyaç duyulduğu, bütün büyük güçlerin kişisel hırslarından uzaklaşmaları şeklindeki bir prensibi Yakın doğuda genişletmeye çalışmıştır⁴⁸¹.

İngiltere, Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasında bir sınır çizmeyi tercih ederken sınırın daha doğuya kaymasının kendilerini tehlike altına soktuğunu fark ettiklerinde tampon bölge oluşturmayı tercih etmiştir. İngiltere, Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasındaki bağlantıyı görmezden gelirken Ruslar, Napolyon savaşları sırasında sınırı Gürcistan’dan doğuya doğru, Gülistan anlaşmasından sonra Türkistan Hanlıklarına doğru, Türkmençay antlaşmasından sonra ise Horosan’a doğru genişletmişlerdir. Herat’ın İran tarafından ele geçirilmesinden sonra sınır Hayber geçidinin ötesine itilmiştir. İran’ın Herat’a Rusya’nın önerisi ile saldırdığını düşünen İngiltere, Afganistan’daki parçalanma sürdükçe ve bazen de beyliklerle mücadele ettikçe ve Ruslar’ın Hazar’dan Hive’ye doğuya doğru ilerlemelerinden önce bölgede yerleşmiş olan Türkistan halkı vaha devletlerine bölündükçe, İran’ın Rusya’nın hamiliğine girmesine izin vermemiştir. Napolyon savaşlarını destekleyen ve sonrasında Hindistan savunması için Hindistan’daki güç dengesine ihtiyaç duyan İngiltere, Hindistan’ı savunmak için İran’daki şansını kaybetmiş olup, 1828’den sonra Afganistan’daki hatasını tekrarlamamak konusunda kararlı davranmıştır. İngiltere eğer İran’ı hamiliğine dönüştüremezse Afganistan’da bunu yapmak durumundaydı. Tampon bölge oluşturma düşüncesi, İngiltere’nin Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasında sınır belirlemek için ikinci tercihi olmasına rağmen İngiltere, 1828- 34 yılları arasında Yakınoğu politikasında bu bölgeyi yaratmak ve sürdürmeye ihtiyaç duymuştur. Beylan geçidindeki savaştan sonra Muhammed Ali, Sultan’ın Avrupa’daki fonksiyonunu ve boğazın kontrolünü tehdit etmiştir. Suriye’nin Mısır’ı işgali Bağdat’ın işgaline ve geçici olarak güçlü fakat kalıcı olarak istikrarsız yeni bir Arap devletinin oluşumuna sebep olmuştur. Savunma için bir tercih yapmak zorunda olmayan İngiltere, Rusya’nın Hünkâr iskelesi anlaşması ile Türkiye üzerinde kurduğu himayeden zarar göreceği için oldukça yavaş hareket etmiştir. 1833 yılında İngiltere’nin önceliği Rusya’nın politikasının barışçıl olup olmadığı konusunda değil bunu nasıl yapacağı ve Rusya’nın

⁴⁸⁰Tealakh, a.g.t., s.123; Baxter, a.g.e., s. 43.

⁴⁸¹ Sir Thomas Holdich, Proceedings of the Central Asian Society, England’s Strength in Asia, London Central Asian Society, 22, 1905, s. 6.;1905Ingram, a.g.e., s. 329.

geri çekilmesini nasıl sağlayacağı konusunda olmuştur. İngiltere, hem İngiliz Hindistanı'nın nasıl ve nerede savunacağına, hem de Rusya'ya karşı nasıl ve nerede baskı uygulayacağına karar vermek durumunda kalmıştır. İngiltere Avrupa'da Rus baskısına maruz kalmaya terk ederek İngiliz Hindistanı'nı savunmanın zorluğunun farkına vardığından sonra Avrupa ve Asya'daki çıkarları arasında bir seçim yapmak zorunda olduğunu görmüştür. İngiltere kendisini Avrupa'nın dışında tuttuğunda güvende olup bu gücü de kısmen Hindistan'a bağlıydı. Nitekim İngiliz Hindistanını nasıl savunacağını buluncaya kadar Avrupa'da Rusya'yı asla zapt edememiştir. Ancak İngiltere bunu gerçekleştirememiş ve Rusya'yı durduramamıştır⁴⁸².

İngiliz Hindistanı'nın kuzeybatı sınırının ötesinde İngiltere, Asya'da çeşitli ve memnuniyetsiz bir topluluğu yöneten yabancı bir güç olarak Türkistan'da Rusya'nın Hive'ye doğru genişlemesini önlemek durumunda kalmıştır. Hindistan savunmasını mümkün olduğunca uzaktan ve ucuza gerçekleştirmek isteyen İngiltere için Türkistan'daki rekabet yalnızca kuzeybatı sınırının ötesindeki faaliyetler için bir plan değil aynı zamanda sınırın neresi olacağına dair bir karar verme çabası olmuştur. Tatmin edici sınırların bulunmasındaki zorluklar belirlendikten sonra İngiliz Hindistanı'nın genişlemesi neredeyse XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca kesintisiz devam etmiştir. Lord William Bentinck'in İngiliz Hindistanı'nı yönettiği dönemde bir kesinti yaşanmıştır. Bentinck, mevcut durumu ve sınırları korumaya yönelik bir müdahalesizlik politikası uygulamıştır. Sir Charles Metcalfe ve Bentinck, kuzey batı sınırının ötesinde Pencap, Afganistan ve Sind arasında bir güç dengesi kurmak, Türkiye ve İran'da Avrupa'dakine benzer bir denge oluşturmak ümidiyle bilinci bir bölgesel sınırlandırma politikası takip etmişlerdir. Ancak bu girişim Hindistan devletlerinin yalnızca İngiltere'nin korkusu sebebiyle birbirlerine saygı duymaları nedeniyle başarısız olmuştur. İngiltere, Batı sınırının ötesindeki devletlerle bağ kurmak için üstün güç rolünü kabul etmiştir⁴⁸³.

İngiliz Hindistanı'nın güvenliğini sağlamak için en basit ve en makul yol Türkiye ve İran sınırındaki Avrupalı istilacıları bozguna uğratmak olarak görülmüştür. Bu durum 1808 yılında planlanmış ancak Birinci Dünya Savaşındaki yenilgiyle sonuçlanmıştır. Yakın Doğuya bir İngiliz ordusu göndermenin mali güçlükleri kanıtlanırken savaş alanındaki diğer devletlerle İngiliz ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Diğer yandan Rusların Hive'den Amu Derya ya da Astarabad'dan Herat'a doğru ilerleyişleri durdurulamamıştır. İngiltere tarafından asıl saldırıyı püskürtmek adına alınan geçici ve askeri önlemler İngiliz Hindistanı'ndaki kargaşanın artmasına yol açmış, işgal tehdidini önlemediği gibi Rusya'nın Türkiye ve İran'daki politik etkisini de sınırlandırmamıştır⁴⁸⁴.

Yakındoğuda Hindistan savunması için mücadele etmek zorunda kalan İngiltere Avrupa'daki çevresel üstünlüğünü Asya'da da yaratmak için uğraşmış fakat başarılı olamamıştır. Kendi açısından daima Hindistan savunması için çözüm arayan İngiltere, Napolyon savaşları sırasında Türklerin Bonaparte'yi Mısır'dan sürmesini umut etmiş ancak Rusya onun İran ile işbirliğini önlemiştir. 1829'dan sonra Rusya aleyhine seçim yapmak İngiltere için daha zor bir hal almıştır. İran ve Afganistan arasında herhangi bir seçim yapmayan İngiltere, Yakın doğu devletleri ile güç dengesini tehdit edecek bir güce karşı işbirliğini sağlamayı umut etmiştir. Bu politikanın İngiltere'nin bütün gereksinimlerini karşılayacağı düşünülmüştür. Bu koşulun sağlanması halinde gerçek

⁴⁸² Ingramm, a.g.e., s. 329- 330.

⁴⁸³ John Clark Marshman, The History of India, from the Earliest Period to the Close of Lord Dalhousie's Administration, C.3., London, 1867, s. 14.; Ingramm, a.g.e., s. 332- 333.

⁴⁸⁴ Ingramm, a.g.e., s. 333- 334.

bir saldırı durumunda müttefiklerini bozguna uğratabilir, İngiltere’ye ordu ve mühimmat desteği ya da para yardımı sağlanabilir, masrafları sınırlandırılabilir ve İngiltere’nin bölgede kalıcı bir güç haline gelmesi kolaylaştırılabilirdi. Fakat bu avantajlar birbirleri ile çatışan Yakındoğu devletlerinin geri çekilmeleri ile geçersiz hale gelmiştir. Yakın Doğu Devletleri arasındaki anlaşmazlıkları görmezden gelen İngiltere’nin bu tutumu yalnızca bölgede istikrar isteyen talep etmelerine kadar sürmüştü, Yakın Doğudaki güç dengesini Avrupa’daki güç dengesi ile uygun hale getirme çabası üzerine yerel anlaşmazlıklar yeniden açığa çıkmıştır. İngiliz ordusunu savaşmak üzere Yakın Doğuya göndermek ya da işbirliğine dayanmanın güçlükleri sebebiyle İngiltere, istikrarı sürdürmek için yeterli güce sahip olmak için üç metot düşünmüştür. İlk olarak, Hindistan savunmasının Pencap okuluna girerek John Lawrence’nin Kuzey Batı sınırının savunmasına dayalı “ustaca hareketsizlik” ilkesini takip etmek olmuştur. Bu durumun politik bir düşünüş olduğunu askeri yönünün hesaplanmadığını belirten Ingramm, hiçbirisi İngiliz Hindistanı’nda huzursuzluğa yol açabilecek güce sahip olmadığından İngiltere’nin Yakındoğu devletlerinde yaşanan gelişmeleri göz ardı edebileceğini, oysa herhangi bir Avrupa devletinin bunu deneyebileceğini ifade etmiştir. Yakındoğu devletleri arasındaki anlaşmazlıklar bu durumun engellerinden biri olmuştur. İngiliz Hindistanı’na saldırmanın en az onu savunmak kadar zor olduğunu belirten yazar çünkü bu güzergâh boyunca bir devletin desteğini almanın bir diğer devletin düşmanlığına yol açacağını söylemiştir. İngiltere, Rusya’nın genişlemesini durdurmak, Rusya’nın Yakın Doğu devletleri üzerindeki etkisini azaltmak ya da İngiliz Hindistanı’nı rahatsız edecek unsurları uzaklaştırmak için askeri yöntemler kullanmak istememiştir. Ütopycılar kısa bir sürede Hindistanlıların İngiliz idaresi ile uygun şekilde büyüyeceğini, Rusya’nın kendi üzerlerindeki hâkimiyetini önleyeceklerini savunmuşlardır. Sir John Malcolm gibi tutucu emperyalistler ise Avrupa istilasını ve Rusya’nın genişlemesini önlemek için yerel politikadaki karışıklıklardan uzak kalmak ve Kuzey Batı sınırında savaşmak dışında bir alternatif olmadığını savunmuşlardır⁴⁸⁵.

İngiltere, Basra körfezinde bir ada kalesinin bulunmasını; İran, Arabistan ve Bağdat’tan gelen tüccarlara güvenli bir Pazar ortamı sağlayarak ve İngiliz üreticilerin bölgeye yeniden girişi sağlanarak Yakın Doğuda potensiyel bir Avrupa tehdidinin önleneceğini düşünmüştür. İngiltere aynı zamanda Basra körfezindeki bir kaleden Yakındoğu devletlerine karşı Rusya’ya da eşit derecede baskı uygulayabilir ve gerekli gördüğünde güç kullanarak müdahale edebilirdi. Ingramm, İngiliz etkisine karşı en duyarlı İran’ın güney vilayetlerindeki valiler ve Bağdat’ın Türk valilerinin olacağını, Tahran ve İstanbul’daki üstünlüklerinin kullanılabileceği ve bu durumun İngiliz politikası tarafından bir prensip haline gelmeye başladığını belirtmiştir. Yazar ayrıca bunun Rusya’nın Astarabad’dan Herat’a doğru ilerleyişini önlemek için ucuz bir yöntem olarak görüldüğünü ifade etmiştir. İngiltere bahsedilen bu kaleyi hiçbir zaman inşa etmemiş olup ada şartları yaşam koşulları için uygun değildir. İngiltere, Şahın İran’ın İngiliz himayesine girmesi konusundaki istekliliğini görmüş ancak kabul etmemiştir. 1834 yılına kadar Hive’nin Rusya’nın, Herat’ın ise İran’ın eline geçmesi durumunda Afganistan’ın dâhil olmasıyla Avrupa ve Hindistan politik sistemleri arasındaki tampon bölgenin uzatılacağı, İran ve Türkiye’de kısıtlamayı talep eden bu politikanın benzer bir kısıtlamayı Rusya üzerinde de uygulama girişiminde bulunacağı ve İngiltere’nin gelecekte Rusya’yı sınırlandırabileceği anlaşılmıştır. İngiltere’nin Avrupa’da kara ve deniz gücü olarak rol oynadığını belirten yazar Asya’da ise kıtasal ve askeri bir güç olduğunu vurgulamıştır. Türkistan’da yaşanan bu oyunda zıtlıkların

⁴⁸⁵ Ingramm, a.g.e., s. 334- 335.

bulduğunu, kazanmak ya da kaybetmek gibi bir niyet olmadığını belirten Ingramm, İngiltere’nin kaybettiğini ancak bunun uzun süreli bir yenilgi olmadığını ifade etmiştir⁴⁸⁶.

Rusya’nın Türkistan’daki girişimleri İngiltere’nin endişelerini arttırmıştır. Perovski’nin komutasında gerçekleştirilen kötü sonuçlara yol açan seferler İngiliz devlet adamlarının gözünün açılmasında etkili olmuştur⁴⁸⁷. 1839 yılında ilk Hive seferinden önce Vitkeivich, Dost Muhammed’e Rus ordularını desteklemesini teklif etmiştir. Bu olaylar ve nihai olarak Rusya’nın Sır Derya üzerinde gerçekleştirdiği operasyonlar İngiltere ve Rusya arasında Asya’da bir bariyerin oluşturulması arzusunun ortaya çıkarmıştır⁴⁸⁸.

İngiltere’nin savunma politikası iki doğrultuda şekillenmiştir. İlk olarak mümkün olan bütün yolları kullanarak Rusya’nın kendi sınırlarının ötesine geçmesini engelleme politikası kabul edilmiştir. İkinci olarak ise Hindistan ve ötesindeki sınırla Rusya arasında kalıcı bir bariyer oluşturulması kararlaştırılmıştır. Bunun sonucunda ülke neredeyse farkında dahi olmadan tarafsız bölge ya da tampon bölge fikrini benimsemeye başlamıştır. 1844 yılında İmparator Nicholas, doğuda İngiltere Rusya arasında yaşanan anlaşmazlığı ve endişeyi yok etmek üzere tarafsız bölgenin oluşturulması konusunda İngiltere’yi ikna etmek üzere Queen Victoria’yı ziyaret etmiştir. O, İngiliz hükümeti ve İngiliz bakanlara gerek Türkiye gerekse Türkistan konusunda tüm güvenceleri vermiştir. Herat seferinin ardından Rus Generallerin emri doğrultusunda gerçekleştirilen Hive seferinin yaratmış olduğu endişe yok edilmeye çalışılmıştır. Büyük Petro’dan Paul’a, Paul’dan I. Alexander’e ve I. Alexander’dan Nicholas’a kadar uzun yıllardır Rus Hükümetlerinin Hindistan’a yönelik tasarıları Hive seferinin ardından dolaylı olarak ortaya çıkmış ve bu durum İngiltere’de ciddi bir endişe uyandırmıştır. Nicholas, bu görüşmede İngiltere’ye dostane güvenceler vererek Fransa ile olan işbirliğinin terk edilmesini Rusya ile dostluk antlaşması imzalanmasını istemiştir. Bu durum 1844 yılında yapılan İngiliz- Rus anlaşması ile resmi olarak tanınmış olup Türkistan hanlıkları iki imparatorluk arasında tarafsız bölge olarak kabul edilmiştir⁴⁸⁹. Hindistan’daki İngiliz varlığı ve bozkırdaki Rus varlığı arasında kalan bölgeleri kapsayan bu anlaşma iki İmparatorluk arasında Türkistan Hanlıklarını içine alan bölgenin tarafsız bölge olarak belirlenmesini içermektedir⁴⁹⁰.

Rusya ile anlaşma sağlayan İngiliz Hükümeti diğer yandan Hindistan sınırını güçlendirmeye çalışmış, Lord Palmerston bu sorun üzerine en iyi uzman tavsiyesini almaya çalışmıştır. Bu konuda Lord Hardinge ve Wellington dükünün görüşleri alınmıştır. Her iki görevli de Hindistan’ın Ruslar tarafından işgali ihtimalinin oldukça uzak olduğunu ve düşünmeye değer olmadığını belirtmişlerdir. Krausse çalışmasında, Lord Hardinge’nin Rusya’nın düşmanca bir girişimde bulunmayacağından emin olduğunu, İran ve Afgan kuvvetlerinin birbirine karıştığını, İngiltere’nin Hindistan’da geniş ve iyi donanımlı bir orduya ihtiyacı olduğunu, Afgan savaşının muhtemel Rus istilası sorununu çözdüğünü, Afganistan’ın geniş bir işgal ordusu toplamak için yeterli imkânın olmadığını, böyle bir ordunun Hindistan’a ulaşırsa dahi İngiliz kuvvetinin daima onları bastırabilecek güce sahip olduğunu, dolayısıyla da endişelenmek için bir sebep olmadığını söylediğini belirtmektedir. Hardinge’nin bu düşünceleri, Wellington dükü tarafından da tamamen desteklenmiş olup 3 Haziran 1847 yılında Lord

⁴⁸⁶ Ingramm, a.g.e., s. 336- 339.

⁴⁸⁷ Krausse, a.g.e., s.246- 47.

⁴⁸⁸ Tealakh, a.g.t., s.123.

⁴⁸⁹ Edwards, a.g.e., s. 149- 150; Krausse, a.g.e., s.246- 47.

⁴⁹⁰ Tealakh, a.g.t., s.123.

Hardinge’ne mektubunda Rus işgali konusunda endişelenmelerini gerektirecek bir durum olmadığını belirtmiştir. Bu bilgiler, Lord Palmeston’a ulaştığında Hindistan sorunu üzerine Lord John Russel’e durumu sorgulayan bir mektup yazmıştır. O, bu mektubunda; her iki generalin de büyük askeri yetkililer olduğunu, ikisinin de Rusya’nın Hindistan’ı işgal edemeyeceği konusunda aynı fikirde olduklarını ve düşüncelerinin net olduğunu ancak kendisinin Rusya’nın ileri hareketleri konusunda aynı fikirde olmadığına dikkat çekmiştir. Palmerston, ayrıca faydalanmak istediği ve her zaman kullanabileceği İran’ın Rusya için ileri karakol olmasından endişe ettiğini belirterek, Rusya’nın bu bölgeyi ya kendi askeri gücü ile ya da Afganistan’daki kazanım beklentileri ile Şah’a rüşvet vererek yöneteceği ifade etmiştir. Bununla birlikte Afganistan’daki Rus ordusunun işgallerinin Kalkutta’ya ulaşamayabileceğini ancak bu işgallerin Afganistan’ı Rusya için ileri karakola dönüştürebileceğini, bütün bu sıkıntılı durumları önlemek için en iyi yöntemin sınırdaki askeri pozisyonu güçlendirmek olduğunu da belirtmiştir. Bu sebepten dolayı 1847 yılının sonrasında Afganistan; Rusya ve İngiltere arasında Doğuda üstünlük kurma mücadelesinin gelecekteki sahnesi olarak rol oynamıştır. Bu tarihten itibaren Afgan emirinin bölgesi diplomatik mücadelelerin ileri karakolu haline gelmiş çeşitli entrikalara sahne olmuştur⁴⁹¹. Bu durumda İngiltere’nin İran’daki konumunu kaybetmesinin yanısıra Afganistan’ın coğrafi konumu ve iç koşulları etkili olmuştur.

Bir dizi dağ silsilesinden oluşan Afganistan, en kuzey ve kuzey doğuda verimli düzlüklere açılan vadilerle çevrilidir. Çok sayıda savaşçı kabilenin yaşadığı ve iç kargaşanın hâkim olduğu bölge kontrol açısından oldukça sıkıntılıdır. Bölgede idareci olan Emir’e karşı sık sık ayaklanmalar yaşanmaktadır. Afganistan’ın tampon bölge olarak belirlenmesi politikasında, İngiliz Hükümeti, bölgenin idari anlamdaki istikrarsızlığını görmezden gelerek herhangi bir sorunla karşılaşıldığında ülkenin bütünlüğünü sürdürmek için müdahaleyi gerekli görmüştür. Savaşçı olmasının yanı sıra güvenilir bir müttefik ve tehlikeli dost olarak görülen Afganistan idarecileri daima en yüksek teklif verene yakınlaşmışlardır. Nitekim Dost Muhammed’den Abdur Rahman’a kadar Afgan idarecileri hem Rusya hem de İngiltere ile görüşmeler yapmışlar her ikisinden de rüşvet almışlar ancak hiçbirine sadık kalmamışlardır. Ancak İngiliz Hükümeti tarafından bu hususların göz önünde bulundurulmadığı görülmüştür. Nihayetinde İngiliz Hükümetinin Afganistan konusundaki faaliyetleri makul bir şekilde tersine dönmüştür. Afgan Emirinin Rus saldırısına karşı kendilerine verilen sözlerin tutulması için ricaları bir istisna dışında reddedilmiştir⁴⁹².

Türkistan meselesinde 1844 anlaşmasının bir parçası olarak Rusya tarafından iki imparatorluk arasında onları tehlikeli bir karşılaşmadan koruyacak bir tarafsız bölgenin oluşturularak Türkistan hanlıklarının ayrılması kararlaştırılmıştır. Bu anlaşmaya Rusya tarafından saygı duyulduğu sürece iki güç arasında Asya’da bir anlaşmazlığın yaşanma ihtimalinin oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum iki taraf arasında neredeyse on yıllık bir süre için Kırım savaşının patlak vermesine kadar dostane ilişkileri rahatsız edecek bir durumun yaşanmaması için bir söz olarak görülmüştür. Kırım savaşı Hanlıklara karşı gerçekleştirilecek ve onların Rusya tarafından ele geçirilmesi ile sonuçlanacak olan bir dizi seferin başlaması için fırsat yaratmıştır⁴⁹³.

Rusya’nın Türkistan’da hızla genişlettiği işgal politikası, İran’ın Herat kuşatmasında Rusya’nın yardım etmesi, Perofski’nin Hive seferi gibi girişimlerle açıkça

⁴⁹¹ Krausse, a.g.e., s.247- 248.

⁴⁹² Krausse, a.g.e., s.249; Thomas Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, Princeton University Press, United States of America, 2010, s. 45.

⁴⁹³ Krausse, a.g.e., 1899, s. 222- 223.

ortaya çıkmış olmasına karşın İngiltere’nin 1844 yılında Rusya ile iki taraf arasında tampon bölge oluşturulması konusunda imzalamış olduğu dostluk anlaşması İngiltere’nin Türkistan siyasetinin anlaşılması noktasında oldukça önem taşımaktadır. Öyle ki İngiltere imzalamış olduğu bu anlaşma ile Hindistan’daki çıkarları tehdit altına girmedeği sürece Türkistan hanlıklarının Ruslar tarafından işgalinden rahatsızlık duymayacağını da kabul etmiştir. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, Türkistan’a yönelik genişleme politikasını hızlandırarak bölgedeki işgallerini tamamlamıştır.

5.6. Kırım Savaşı ve Paris Barış Anlaşması (1856)

XIX. yüzyılda İngilizlerin Hindistan’a giden yollarını tehdit eden en büyük güç Rusya olmuştur. Rusya’nın Hindistan’a olan coğrafi yakınlığı ve zayıf Osmanlı Devleti üzerinden Akdeniz’e inme ihtimali İngiliz çıkarları için ciddi bir tehlike yaratmıştır. 1869’da Süveyş kanalının açılması bu tehlikeyi daha da arttırmıştır. Bu nedenle Hindistan bağlantısını keserek İngiltere’nin Doğu Akdeniz, Yakın ve Orta Doğu’daki ekonomik ve siyasi çıkarlarına zarar verebilecek Rus yayılmasını önlemek Osmanlı Devletini bir bariyer olarak himaye etmek geleneksel İngiliz dış politikasının temel prensibi olmuştur. İngiltere’nin “Osmanlı Devleti’nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma” siyaseti, XIX. yüzyılın ilk yarısında özellikle İngiliz devlet adamları Palmerstone ve Canning’in etkisiyle oldukça etkili olmuş, bu siyaset Kırım savaşında İngiltere’yi Osmanlı Devleti’nin yanında Rusya’ya karşı savaşa sokmuştur⁴⁹⁴. Kırım savaşı öncesinde Rusya, “Hasta Adam” olarak nitelendirdiği Osmanlı İmparatorluğuna ağır bir darbe indirmek amacıyla hazırlıklarını yaparken diğer taraftan da İngiltere ile anlaşmaya çalışmıştır. Ancak İngiltere, Rusya’nın bu çabasına olumlu cevap vermemiş, Osmanlı İmparatorluğu’nun devam edeceğini ve yıkılmasını kolaylaştıracak bir anlaşma imzalamak istemediğini bildirmiştir⁴⁹⁵. Kırım savaşında İngiltere’nin tutumu, İngiltere- Rusya arasındaki çekişmenin anlaşılabilirliği açısından önem taşımaktadır. Bu savaşta İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı Devletinin yanında yer alması bu dönemdeki stratejik mevki ve belirli güzergâhlarda kontrolü elde tutma isteğinden kaynaklanmıştır. Nitekim savaş sonrasında imzalanacak olan Paris Antlaşması’nın (1856) da içerik olarak İngiltere’nin çıkarlarına hizmet ettiği ve en kazançlı çıkan devletin İngiltere olduğu da açıkça kendini göstermiştir. Yine bu antlaşma sonrasında hedeflenen amacın tehlike olarak görülen Rusya’yı etkisizleştirmek olduğu da belirgin bir şekilde ortaya konulmuştur⁴⁹⁶.

Ortadoğu ticaretinde büyük bir paya sahip olan İngiltere’nin XIX. yüzyılda kendi limanları ile İstanbul ve İzmir limanları arasında sürekli olarak gemiler işlemekteydi. Aynı zamanda İskenderun ve Beyrut üzerinden Halep, Şam ve Bağdat ticaretine de egemen olan İngilizlerin, Mısır üzerinden Hindistan ile olan bağlantıları da oldukça güçlü durumdaydı. Genel olarak bakıldığında İngiltere’nin XIX. yüzyılın ortalarına kadar sağladığı ayrıcalıklarla, 1838 Türk- İngiliz Ticaret Antlaşması ve 1850 Gümrük Tarifesi Anlaşması ile Osmanlı sınırları içerisinde geniş ticari haklara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İngiltere’nin “Ortadoğu” ve “Doğu Sorunu” ile

⁴⁹⁴ Mithat Aydın, “İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti’nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, C.15, S.38, 2008, s. 502.

⁴⁹⁵ Coşkun Üçok, Siyasi Tarih Dersleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1951, s. 212.; Uçarol, a.g.e., s. 151.

⁴⁹⁶ Sıtkı Uluerler, Herat Meselesi ve İran- İngiliz Savaşının (1856- 1857) Osmanlı Devleti’ne Etkileri, Turkish Studies, C.10/1, 2015, s.806.

ilgilenmesinde bu unsurlar etkili olmuştur⁴⁹⁷. Rusya’nın Doğu Akdeniz üzerinde etkin bir konuma gelme ihtimali İngiltere’nin endişelenmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda da Kırım savaşı, daha önce de ifade edildiği üzere İngiltere tarafından Osmanlı Devletine yardım etmekten ziyade Avrupa’nın siyasal statüsü düşünülerek yürütülmüştür. Avrupa’daki güç dengesine önem veren İngiltere bunun için mücadele etmiştir. Avrupa’daki değişikliğin bir büyük devletin tek yanlı iradesiyle yürütülemeyeceğini düşünen İngiltere bu isteğinin ancak “Avrupa uyumu” içinde diplomasi yoluyla yapılabileceğini düşünmüştür. Başarılı olabilmesi için İngiltere’yi yanına almak isteyen Fransa için ise bu savaş iyi bir fırsat olarak görülmüştür. Her iki ülke de Rusya’nın Avrupa dışında tutulması noktasında çaba göstermiştir⁴⁹⁸.

Rusya, XVIII. yüzyıldan itibaren politikasını güneye inmek için önünde en büyük engel olarak gördüğü Osmanlı Devleti’ni yıkmak ve Karadeniz ile boğazlara sahip olmak üzerine yoğunlaştırmıştır. İlk defa Çar I. Petro planlanan boğazlar üzerinden Akdeniz’e yani sıcak denizlere inmeye dayalı geleneksel Rus politikası, kendisinden sonra gelen Rus çar ve çariçeleri tarafından da sürdürülmüştür. Örneğin 1762 yılında tahta çıkan II. Katerina tarafından da sürdürülen bu politika ile Osmanlı devletini yok etmek için Karadeniz’e inmek ve Kırım’ı ilhak etmek gerekli görülmüş ve bu noktada çeşitli girişimlerde bulunulmuştur⁴⁹⁹. XIX. yüzyılın ikinci yarısında da Rusya’nın bu siyaseti sürdürdüğü görülmektedir. 1853 yılında Rusya, Osmanlı Devletine savaş açma niyetini açıkça bildirmiş, Çar I. Nicholas, Ortodoks kilisesine dair isteklerinin kabul edilmesi ve Çanakkale Boğazı açıklarındaki İngiliz-Fransız donanmasının geri çekilmesi halinde son bulacağını ifade etmiştir. Fakat Osmanlı Devleti, 15 Temmuz 1853 tarihinde resmen bu durumu protesto etmiştir⁵⁰⁰. Rusya’nın bu girişimi İngiltere ve Fransa’nın da destek vermesi ile Osmanlı devleti tarafından etkisiz hale getirilmiştir. Rusya’nın Paris Antlaşmasını imzalaması ile neticelenmiştir. Bu anlaşma ile Boğazların kapalılığı ve Karadenizin tarafsızlığı güvence altına alınmıştır⁵⁰¹.

Ortadoğuda önemli ticari çıkarları olan ve imzaladığı anlaşmalar ile Osmanlı sınırları içerisinde geniş ticari haklara sahip olan İngiltere’nin bu konumu Kırım savaşında Osmanlı Devleti’nin yanında durmasına sebep olmuştur. Rusya’nın Doğu Akdeniz’de üstünlük kurmasından endişe eden İngiltere, Avrupa’daki güç dengesini korumak istemiştir. Nitekim bu savaş İngiltere ve Rusya arasında bu dönemde yaşanan rekabetin anlaşılabilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Kırım savaşı Kafkaslarda Rusların önünü açmış olup savaş sonrasında imzalanan Paris Antlaşmasında Kafkaslardaki Rus işgalleri konusunda bir madde eklenmemiş olup Rusların Kafkaslardaki hareketi serbest bırakılmıştır. Nitekim Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan’ın tamamına hâkim olan Rusya, Paris antlaşmasından kısa bir süre sonra Şeh Şamil’e boyun eğdirmiş ve sonraki beş yıl içerisinde Kafkaslarda kontrolünü sağlamıştır. Esasında İngiltere’nin bu tutumu Rusların Türkistan’da da önünü açmıştır. Nitekim Kafkaslarda genişleme hareketini tamamlayan Ruslar bu defa Türkistan’da kararlı ve istikrarlı bir işgal planını uygulamaya başlamışlardır. Ancak bu

⁴⁹⁷ Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985, s. 149- 150.

⁴⁹⁸ Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 84, Ankara, 2006, s. VI.; Oral Sander, Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e, İmge Kitabevi, 1992, s. 224.

⁴⁹⁹ Erdoğan Keleş, Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi, OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) , 2008 S. 23, s. 151- 152.

⁵⁰⁰ Keleş, a.g.m., s. 169.

⁵⁰¹ Keleş, a.g.m., s. 149.

durum İngiltere’nin Hindistan’a yönelik çıkarlarını tehdit ettiğinden İngiliz- Rus rekabetinde yeni bir aşamayı başlatmıştır.

5.6.1. Kırım Savaşı’nın İngiltere ve Çarlık Rusya’nın Türkistan Siyasetine Etkileri

Rusya’nın İstanbul’u kazanma girişiminin Nicholas’ın ölümü ile felakete sonuçlanması ise Rusya’nın politikasında değişikliğe yol açmamıştır. II. Alexander, ilk olarak İngiltere ile olan düşmanlığı sonlandırmak için girişimde bulunan iç düzenlemeler yapma ve barış politikasını sürdürme niyetini açıklamıştır. II. Alexander, Paris anlaşmasının imzalanmasından bir yıl sonra Avrupa’da ulaşılmaz olduğu kanıtlanan Türkistan tarafını kazanmak için girişimde bulunmaya karar vermiştir. İstanbul’u deniz yoluyla kazanma girişiminin başarısız olmasının ardından Anadolu vasıtası ile bu toprakları işgal etmeye karar vermiştir. Bu noktada ilk adım olarak yaklaşık 150,000 kişilik bir ordu ile Kafkasya’yı kuşatmıştır⁵⁰². Kafkas Valisi Baryatinski tarafından Şeyh Şamil’in esir alınmasının ardından II. Alexander, Hindistan’a karşı bir sefer düzenlemeyi planlamıştır. Kafkasya’dan Hindistan üzerine düzenlenecek olan bu seferde çeşitli zorluklarla karşılaşmış olmakla birlikte Hindistan’ın işgalinin bir hayal olmadığı görülmüştür⁵⁰³. General Duhamel tarafından hazırlanan Rusya’nın Hindistan’ı işgal programı Çara sunularak kendisine Rusya’nın ilerleyebileceği rotalar hakkında bilgi verilmiştir. Bu işgal programına göre Kandahar ve Kabil şehirleri Hindistan’ı kapısı olarak düşünülmüş ve ilerlenecek güzergâhlar şu şekilde sıralanmıştır: İlk yol, Orenburg’tan Usturt arazisi üzerinde Hive’ye, buradan Merv, Herat, Kandahar ve Kabil’e uzanmaktadır. İkinci rota Orenburg’tan Aralsk kalesine ve buradan da Buhara, Belh, Kalum ve Kabil’e uzanmaktadır. Orsk ya da Troitzk’ten Aralsk ve Ak Mescit boyunca ya da Petropawlowsk boyunca uzanan üçüncü yol buradan Hokand, Kalum, Bamian ve Kabil’e ilerlemektedir. Astarhan’dan başlayan dördüncü yol buradan Meşhed, Herat, Kandahar ve Kabil’e uzanmaktadır. Beşinci yol ise Araxes nehri üzerinde Dshuelfa’dan başlayarak Tebriz, Tahran, Meşhed, Herat, Kandahar ve Kabil boyunca uzanmaktadır⁵⁰⁴. Bu plan doğrultusunda Afganistan ile dostluk kurulması durumunda zaferin daha kolay kazanılacağı belirtilerek bu işgalin henüz başlamış olan Kırım savaşıyla meşgul İngiltere’nin tüm dikkatini çekeceği düşünülmüştür. Ancak birleşmiş güçler İngiltere ve Fransa’nın zaferleri Rusya’nın bu planlarını engellemiştir⁵⁰⁵. Ancak diğer yandan bu dönemde Hindistan’daki ayaklanmanın patlak vermesi Rusya’nın amaçlarına ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Rusya, gelecekteki faaliyetleri için hazırlık yapması amacıyla Türkistan’a elçiler göndermiştir. Ignatiev, Hive ve Buhara’yı ziyaret ederken Khanikoff, Herat’a kadar gitmiştir⁵⁰⁶.

İngilizler, İran üzerinden Hindistan’a yönelik tehlikelerin geçiş noktası olarak gördükleri Herat’ı başka bir kuvvetin idaresine bırakmak istememişlerdir. Nitekim İranlıların Herat’ı işgal ettikleri haberini alır almaz İran’a harp ilan etmişlerdir. İranlılar, Ruslardan yardım istemişlerse de henüz Kırım savaşıyla mağlup ayrılan Rusya yardım edememiştir. Neticede İranlılar, Herat’ı boşaltmışlar, 4 Mart 1857’de İran ile İngiltere arasında Paris’te bir barış anlaşması imzalanmıştır⁵⁰⁷. Kırım savaşı sonucunda imzalanan Paris Antlaşması’yla İngiliz dış politikasına yön veren ilkeler güvence altına

⁵⁰² Krausse, a.g.e., 1899, s. 223.

⁵⁰³ Popowski, a.g.e., 1893, s.136; İlliyev, a.g.t., s. 9.

⁵⁰⁴ Edwards, a.g.e., s. 268.

⁵⁰⁵ Colquhoun, a.g.e., s. 18.

⁵⁰⁶ Krausse, a.g.e., 1899, s. 223.

⁵⁰⁷ Saray, 1997, s. 77- 78.; bkz “The Persian War of 1856- 57”, Edinburg Magazine, XC, 1861, s. 34.

alınmıştır. Paris Anlaşmasına göre İran; Herat ve bütün Afganistan topraklarını terk edeceğini, Herat ve Afganistan’da İran şahı adına okunan hutbe ve darp edilen sikkenin kaldırılacağını vadetmiştir. Ayrıca Afganistan’ın iç işlerine karışmayacağını, Afganistan’ı bağımsız bir devlet olarak tanıyacağını, iki devlet arasındaki meselelerin İngiltere tarafından halledileceğini ve Afganistan’ın hiçbir yerini kendi toprağından saymayacağını taahhüt etmiştir. İngiltere ise İran’ın verdiği bütün bu taahhütlere karşı sadece İran topraklarındaki İngiliz askerlerinin çekilmesi ve kendi esirlerinin serbest bırakılmasını kabul etmiş, bu anlaşma ile İran’ın Afganistan üzerindeki hâkimiyeti sona ermiştir⁵⁰⁸. Paris anlaşması, İngiltere’ye İran’da Rusya’nın konsolosluk kurduğu her yere konsolos atama hakkı vermiştir⁵⁰⁹. İran’ı ticari açıdan olumsuz etkileyen bu durum İngiliz tüccarların daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Basra körfezindeki ada ve limanları kullanan İngiltere, nüfuzunu Basra körfezinde oldukça genişletmiştir⁵¹⁰. Böylece bir donanmadan yoksun bırakılan ve Karadeniz’den çıkarılan Rusya’ya karşı Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü güvence altına alınarak güney yolu Rusya’ya tamamen kapatılmıştır. Ancak Paris Antlaşmasından sonra İngiltere’nin politik çizgisinde sapsular olmuştur⁵¹¹.

Kırım savaşı sonrasında imzalanan Paris anlaşmasından yalnızca bir yıl sonra 1857 yılı ortalarında II. Çar Alexander (1855-1881), Asya’daki İngiliz faaliyetlerini rapor etmesi için gönderilmiş olan Londra’daki askeri ateşe N.P. Ignatiev’i geri çağırmıştır. Bölgenin incelenmesi ve Hindistan’a uzanan muhtemel güzergâhların keşfedilmesi ile görevlendirilen Ignatiev, bu amaç için Afganistan’a sefer göndermenin planı üzerine çalışmaya başlamıştır. Rusya, İngiltere ile yeni bir anlaşmazlık yaşamaması durumunda yalnızca Asya’da ona karşı başarı kazanma ümidiyle mücadele edebileceğini fark etmiştir⁵¹². Bu savaşta bozguna uğrayan Rusya’nın Tuna’dan uzaklaştırılması, Karadeniz’deki etkisinin kırılması, Balkanlardaki gücünü oldukça zayıflatmıştır. Bilhassa Karadeniz’deki gücünün yok olmasına sebep olan Paris Antlaşması sonrasında Rusya’nın temel politikası, bu antlaşmanın Karadeniz ile ilgili kendisini kısıtlayan hükümlerini ortadan kaldırmaya yönelik politikalar üretmekle birlikte, bunu temin edinceye kadar ki süreçte de, dış politikada yönünü Balkanlar’dan Türkistan’a çevirmek olmuştur. Nitekim bu devirde güneye doğru, Balkanlar ve Anadolu’ya yayılması engellenen Rusya, dikkatini Türkistan’a çevirmiştir⁵¹³. Nitekim Kırım savaşındaki bozgunun başlıca sonucu şimdiye kadar Balkanlarda eli bağlı olan Rusya’nın bir kez daha Türkistan’a yönelmesi olmuştur. Avrupa’da güçlü ve etkili rakiplerle karşılaşan ve “sakat” durumda bulunan Rusya, Türkistan ve Kafkasya’da zayıf ve parçalanmış komşularıyla oldukça “dinç” olabilecek bir pozisyona sahipti. Ancak Rusya, Asya doğrultusunda ilerlerken kendisini İngiltere’nin çıkarlarına ve varlığına karşı tehlike yaratan bir unsur olarak bulmuştur. Avrupa’nın aksine İngiltere’nin bu konuda herhangi bir müttefiki olmadığı gibi buradaki rekabet ve düşmanlık çok daha az gizlilik içermekteydi. Paris anlaşmasından sonra Rusya, Türkistan’daki ilerleyişini gerçekleştirmek için beklememiştir. Rusya’nın Hindistan’a karşı entrikalarının görüldüğü ve Afganistan’da hissedildiği dönemde, Seyhun

⁵⁰⁸ Aydın, a.g.m., s.502.; Karadeniz, İngiltere’nin İran- Afganistan..., s. 129.

⁵⁰⁹ Krausse, a.g.e., 1899, s. 221.

⁵¹⁰ Karadeniz, İngiltere’nin İran- Afganistan..., s. 129- 130.

⁵¹¹ Toktamış Ateş, Siyasal Tarih I (Ortaçağlardan Ondokuzuncu Yüzyılın Sonlarına Dek) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1982, Üçok, a.g.e., s. 222; s. 364; Aydın, a.g.m., s.502., Bkz. Ali Kemal Meram, Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi Kıtış Yayınları, 1969, İstanbul, s. 138- 142.

⁵¹² Tealakh, a.g.t., s. 60- 61.

⁵¹³ Armaoğlu, 1997, s.255; Kubilay Erman, Sömürgecilik Kıskaçında Afganistan, History Studies, Tarih Boyunca Sömürgecilik Özel Sayısı C. 4 , S. 3, p. 69-82, 2012, s. 72.

üzerindeki ilerleyişinin yavaşlığına karşın Perovskii bölgede başarılı bir şekilde ilerlemiştir. Kırım savaşı esnasında Rusya’nın Kabil’e dikkatli bir şekilde baktığını ve savaş devam edecek olursa Rusya’nın buraya müdahale edeceğini söyleyen Lord Lawrence, Rusya’nın stratejisini bu dönemde iyi anlamıştır⁵¹⁴.

Kırım savaşında Rusya’nın uğradığı bozgunun ardından sonra Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gorchakov, St. Petersburg’un dikkatini Türkistan’a çekmiş ve Rusya’nın Asya politikasının ilk mimarlarından olmuştur⁵¹⁵. 16 Ekim 1857’de II. Çar Alexander, Gorchakov’un Hive ve Buhara’ya yeni bir elçi gönderme önerisini kabul etmiştir. 4 Ocak 1858’de bu öneri, Hükümet konseyini özel komitesi tarafından uygun bulunmuştur. Bunun sonucunda İgnaitiev öncülüğündeki diplomatik bir heyetin Hive ve Buhara’ya gönderilmesi, Khanikoff liderliğindeki bilimsel bir heyetin de Afganistan’a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. 15 Mayıs 1858’de Orenburg’tan ayrılan Ignatiev heyeti 19 Temmuzda başkent Hive’ye ulaşmıştır. Rusya’nın Türkistan’a yönelik yakından takip ettiği politika, bölgedeki İngiliz faaliyetlerinin kendi çıkarlarını tehlikeye sokmasına bir tepki olarak, bölgedeki Rus ilerleyişini haklı çıkarmaya çalışmak şeklinde olmuştur. Rusya, bu politikasına gerekçe olarak da İngiliz temsilcinin Buhara’ya geldiği, Rusya’nın Buhara ve Hive ile olan ticari ilişkilerini yıkmak için elinden geleni yaptığı şeklindeki iddialarını göstermiştir. Ayrıca Rusya, Hazar’ın doğu kıyılarında kayda değer bir pozisyonu olmamasına rağmen Hazar’a doğru uzanan Türkistan ticaretini canlandırmak meselesini de öne sürmüştür⁵¹⁶. Rusya, İgnatiev’i temelde iki amaç için Buhara ve Hive’ye göndermiştir. Bunlardan ilki, Buhara ve Hive ile ticari elçilerin gönderilmesi meselesini görüşmek, diğeri ise bu ülkelerin coğrafi ve istatistik olarak tasvir edilmesi ve yeniden yönünün Hazar’a çevrilmesini ümit ettikleri eski Amu Derya yatağının incelenmesidir. Heyet aynı zamanda Balkaş Gölü, Tienşan düzlükleri ve Kaşgar’ın ötesi hakkında da keşiflerde bulunmuştur⁵¹⁷.

İgnatiev, ayrıca Türkmenler, onların askeri gücü ve komşuları ile olan münasebetleri hakkında rapor tutmak, hanlıklardan bitişindeki ülkelere giden yollar hakkında, Hanlıkların ve bitişindeki ülkelerin askeri gücü hakkında bilgi toplamakla da görevlendirilmiştir. Ignatiev, 117 kişilik bir güçle Üst Yurt çölünü geçmiş ve Aral denizinde Chernyshev Körfezine ulaşmış, burada Butakov yönetimindeki iki gemi ile karşılaşmıştır. İki gemi ile birlikte İgnatiev, Amu Derya’nın ağzına doğru yola çıkmıştır. Ignatiev, burada Köhne Ürgenç’i kuşatan ve Hive’ye karşı isyana öncülük eden Türkmen Hanı Ata Murad ile görüşmüştür. Ignatiev, bu tartışmaya dâhil olmamayı ve Hive ile ilgili herhangi bir karışıklıktan kaçınmayı tercih etmiş, Kongrat’a doğru ilerlemiştir. Bu esnada Orenburg Genel Valisi Katenin, Ata Murad ile iletişime geçmiştir. Katenin’in, Yamut Han’a gönderdiği mektup, Hivelilerin eline geçmiş, bu talihsizlik Ignatiev heyetinin Hive’de başarısızlığa uğramasına katkıda bulunmuştur⁵¹⁸.

Rusya ve Türkistan hanlıkları arasında elçilerin takas edileceği haberlerine karşın İgnatiev’in Buhara ve Hive hükümetlerinin bu öneriyi kabul edecekleri noktasında şüpheleri bulunmaktaydı. Ignatiev, nihayetinde hanlıklardaki ticari ajanların Rusya için avantaj sağladığına ikna olmuş ve bu nedenle anlaşmaya onların da elçilerini Orenburg’a göndermesine izin verilmesi konusunda bir madde eklenmesini istemiştir.

⁵¹⁴ Tealakh, a.g.t., s. 64-65, bak Boulger, Central Asian Question, London 1880, s.126.

⁵¹⁵ John Berryman, British Imperial Defence Strategy and Russia: The Role of the Royal Navy in the Far East, 1878-1898, International Journal of Naval History, April 2002, Vol. I, s.2.

⁵¹⁶ Alaeddin Yalçinkaya, Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan, 1856’dan Günümüze, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006, s.56; Tealakh, a.g.t., s. 61.

⁵¹⁷ Colquhoun, a.g.e., s. 19.

⁵¹⁸ Tealakh, a.g.t., s. 62.; Colquhoun, a.g.e., s. 19.

İngiliz elçi Lord Wodehouse, Türkistan’ın herhangi bir kısmına askeri bir müdahalede bulunma niyetlerinin olmadığını güvencesi verinceye kadar Rusya’nın bu ilerleyişinden endişe duymuştur. Ignatiev heyetinin başarısızlığının ardından da böylesi kurnaz bir Emirle Rusya’nın ilişkilerinde herhangi bir fayda sağlanamayacağı görülmüştür. Bu şüphecilik kuşkusuzdur ki 1841 yılındaki Buhara’daki Butanev heyetinin başarısızlığının verdiği tecrübeye dayanmaktadır⁵¹⁹.

Ignatiev bu yolculuğu sonucunda hazırladığı raporunda Rusya’nın Türkistan hanlıklarını işgal etmesi gerektiğini, hanlıklar arasındaki ihtilaf sebebiyle bu konuda ciddi bir muhalefetle karşılaşılmayacağını bildirmiştir. Hive’deki görüşmelerinin verimsizliğine ikna olan İgnatiev, St. Petersburg’u kendi düşünceleri konusunda bilgilendirmiş, Hive Hanı, Rusya’nın bütün taleplerini yazılı olarak kabul etmediği sürece hiçbir Hive elçisinin Orenburg’a ziyaretine izin verilmemesini üstlerine empoze etmiş ve daha sonra da 31 Ağustos 1858’de Buhara’ya gitmek üzere Hive’den ayrılmıştır. Ignatiev, Hive’deki görüşmelerinde hayal kırıklığına uğramıştır. Rus politikası, uzunca bir süre tahtı zorla ele geçirdiği düşünülen İltüzer hanedanının idarecisini çökertmeye çalışmış olup Perovskii’nin 1839 yılındaki seferinin amaçlarından biri de Hanı tahttan indirerek yerine kendi istedikleri bir Kırgız Sultanını geçirmek olmuştur. Ignatiev tarafından karşılanan yeni Han Sayid Muhammed Bahadır, Hive kontrolünü henüz yeni idaresine almış olmakla birlikte kendisine karşı Türkmen kabilelerinin düşmanlığı uyanmıştır. Rusya, bunun üzerine hanlığı içten yıkmak için Türkmenleri kışkırtmayı denemiştir. Bu planı fark eden Han, Ignatiev’e eşlik eden askeri güce ve özellikle savaş gemilerine geçit vermeyi reddetmiştir. Bütün bu olumsuzluklar Han ile bir anlaşma yapmayı engellemiştir. 20 Eylül 1828’de İgnatiev, Emir’in Hokand’a karşı bir sefer düzenlediği sırada Buhara’ya ulaşmıştır. Buhara, bu dönemde bölgede soyutlanmış bir durumda olup Hive ve Hokand ile ve Afganistan’la Belh üzerinde ve Amu Derya’nın sol tarafında yer alan diğer mülkler için anlaşmazlık içindedir. Hokand’a karşı cephe alması üzerine Han, sıklıkla Rusya’nın taleplerini kabul etmiş ve onları yerine getirmek için talimat vermiştir. Buhara’ya ulaşan Ignatiev heyeti, Amu Derya nehri ve Aral Denizinin güney kıyıları boyunca çalışmalar yapmış, hanlığın iç ilişkilerini araştırmış ve gelecekte Hanlıkların istilasını için son derece önemli bilgiler toplamıştır. Rusya, Hive’nin yaz mevsiminde istila edilebileceğinin güvencesini vermiş, hanlardan biri ile yapılan anlaşmanın diğerini etkilemeyeceğini ve bir Hanın bölgesinin istila edilmesinin diğerleri ile olan ilişkileri tehlikeye sokmayacağını görmüştür. Öyle ki Ignatiev heyetinden sonra Rusya, Hokand’ın ilk zafer olacağını, coğrafi açıdan oldukça dayanıksız ve Rus askerlerinin girmesinin olanaklı olduğunu görmüştür⁵²⁰.

Kırım savaşından sonra 1850 yılının sonlarında Türkistan’da üstünlük sağlayan Rusların buradaki faaliyetleri hız kazanmıştır. İngiltere bu süreci tabii hukukun bir sonucu olarak algılamakta Orenburg, bozkırın karşısındaki halklara boyun eğdirmiş, İrgiz ve Turgay nehirlerinin karşısına kaleler inşa etmiştir. Rusya, pamuk desteğinin kesilmesiyle sonuçlanan Amerikan sivil savaşı sonucunda daha kıymetli hale gelen Türkistan’da üretilen pamuk üretimi için ticari çıkarlarını korumak için yoğun bir şekilde girişimlerde bulunmuştur. Rus endüstrisini kurtaran Türkistan’ın pamuk üretimi bir yandan iki katına çıkarken diğer yandan da Rusya’nın bölgeye egemen olma arzusunu arttırmıştır. Ticaret, hırs ve rekabet Rusya’nın güney doğu Asya bölgesini işgalini hızlandırmıştır. Kırım savaşını takiben Rusya’nın faaliyetleri, gerilemesine ve zayıflığına rağmen İngiltere’nin tamamıyla zıddı yönünde olmuştur. Rusya uğradığı bozgunun acısını çıkarmak için Türkistan ve Kafkasya’da geniş ölçekli bir yayılma

⁵¹⁹ Tealakh, a.g.t., s. 62- 63.

⁵²⁰ Yalçinkaya, a.g.e., s. 57; Tealakh, a.g.t., s. 63.

politikası sürdürmüştür. Oysa ki İngiltere Kırım savaşından sonra Rusya’nın Türkistan ve Kafkasya’daki ilerleyişini durdurmak için askeri üstünlüğünü kullanamamıştır⁵²¹.

Kırım savaşında alınan yenilgi Rusya’nın devlette ve sosyal yapıdaki bozulma ve zayıflığı görmesinde etkili olmuştur. Yeni Çar II. Alexander ve danışmanları eski kölelik sisteminin Rusya’ya zarar verdiğini fark etmişler, barışın iç meselelerle ilgilenmek için gerekli olduğu ve fayda sağlayacağı düşüncesiyle Paris anlaşmasının aşağılayıcı bazı hükümlerini kabul etmişlerdir. İlk adım Prens Gagarin’in bütün kötülüklerin merkezi olduğuna inandığı kölelerin serbest bırakılması olmuştur. Bütün köle sahiplerinin ve hatta onları arazilerinden yoksun bırakacak yeni reformlara karşı çıkan kölelerin itirazlarına rağmen köleliği sonlandırma konusunda kararlı davranmıştır. Rusya bu dönemde aslında diğer emperyalist güçler gibi davranmıştır. Türkistan’da onu bu denli etkin yapan unsur ise askeri, politik ve ekonomik açıdan Türkistan bölgesindeki en etkin güç olmasından kaynaklanmıştır. İngiltere de bölgeyle ilgilenmesine rağmen bu ilgi daha çok Rusya’yı Hindistan’dan uzak tutmaya yönelik olmuştur⁵²². Köleliğin kaldırılması noktasında Rusya’nın tutumunu belirleyen durum XIX. yüzyılda Rus nüfusun önemli bir kısmını oluşturan toprağa bağlı köle statüsünde köylülerin ayaklanması olmuştur. Ancak asıl etken sanayileşmenin hızlanması ve kentlerde gelişen demokratik hareketler olmuştur. Bu koşullarda Çar II. Alexander, 3 Mart 1861’de köleliğin yasal olarak kaldırıldığını ilan etmiştir. Bu durum Rusya’nın sömürge topraklarına nakledebileceği kalabalık bir nüfusun bulunmasında ve dolayısıyla Türkistan’ın asimile politikasında belirleyici olmuştur.

Hindistan’daki mahalli idarecilerin İngiliz Vali Dalhousie’nin yaptıkları değişikliklere karşı çıkararak isyan etmeleri sebebiyle İngiltere’nin İran siyaseti, Paris anlaşmasından sonra yumuşamıştır. Özgürlük adına çıkarılan isyanlar kısa sürede Hindistan’ın diğer şehirlerine de yayılmış ve zindanda bulunan II. Bahadır zindandan çıkartılarak Hindistan İmparatoru ilan edilmiştir. Afgan uleması ve milliyetçi kesimler Dost Muhammed Hanın da İngilizlere karşı başlayan isyana ve Afganistan’daki bağımsızlık hareketine destek vermesini istemişlerse de olumlu cevap alamamışlardır. İngiltere’nin kendisini İran’a karşı savunduğu gerekçesiyle Dost Muhammed Han bu teklifi kabul etmemiştir. İran’da bulunan askerlerinin bir kısmını Hindistan’a göndermek zorunda kalan İngiltere’nin İran’daki askeri gücü zayıflamıştır. İngiltere, İran’ın Hindistan’daki isyancılara da destek vermesinden endişe duyduğundan İran ile olan münasebetlerini dostane bir hale getirmeye çalışmıştır. 1857 yılında Delhi isyancılarından alınmış ve isyan bastırılmıştır. İsyanın bastırılmasından sonra Doğu Hindistan Şirketi 1858 yılında Hindistan’daki bütün birikim ve gelirlerini Londra’ya taşıyarak Hindistan’ı bütün zenginlikleri ile kendi sömürgesi haline getirmiştir⁵²³.

Rusya’nın Kırım savaşında aldığı yenilgi ve aynı yıl İran’ın Herat’tan çekilmesi İngiltere’nin rahatlamasını sağlamıştır. Bu tarihten sonra İran, iç isyanlarla uğraşmak zorunda kalırken Rusya, daha önce de ifade edildiği üzere Kırım savaşında uğradığı yenilgiyi Türkistan’da telafi etmeye çalışmıştır. İran’ı tamamıyla Afganistan’dan ayıran İngiltere ise Rusya’nın Afganistan ve Hindistan’a ulaşma tehlikesine karşı bir mücadeleye girmiştir⁵²⁴.

Dünya ekonomik krizi 1857 yılında hız kazanmıştır. Rusya’dan ihracat %11’e düşmüş, endüstriyel üretim oldukça zayıflamıştır. Büyük iş adamları ve pek çok idareci yurt dışında yeni Pazar arayışının zorunluluğunu görmüştür. Kırım savaşındaki

⁵²¹ Tealakh, a.g.t., s. 65.

⁵²² Tealakh, a.g.t., s. 65- 66.

⁵²³ Karadeniz, İngiltere’nin İran- Afganistan..., s. 130- 131.

⁵²⁴ Karadeniz, İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 58.

bozgunundan sonra yabancı politikanın merkezi Balkanlar ve Yakın Doğudan Orta ve Uzak Doğu’ya özellikle de Türkistan’a doğru kaymaya başlamıştır. Türkistan’da ilerleme ve diğer doğu ülkeleriyle olan ticaretin büyümesi Rusya’nın askeri ve politik prestijini yeniden sağlaması ve temel rakibi İngiltere üzerindeki baskısını arttırması açısından imkân sağlamıştır. Rusya’nın Türkistan Politikasının bu yeni anlayışı çok daha ısrarcı ve ilgili olmuştur. Yu. A. Gagemeyster, 1857 yılında Rus endüstri ve ticaretine bakış konulu bir makale yazmış, bu çalışmasında Rusya’nın Türkistan ile olan ticaretinin Avrupa ile olandan çok daha hızlı büyüdüğünün altını çizmiştir. O, Rusya’nın ihracatının büyük bir kısmının Türkistan ile olduğundan çok küçük bir kısmının Avrupa’ya gittiğini belirtmiştir. Türkistan’ın kazanılmasının Rusya açısından özellikle burada üretilen pamuk üretimi bakımından oldukça faydalı olacağını, ticari malların Sır Derya’dan Taşkent ve Hokand’a gönderilebileceğini belirtmiştir. Gagemeyster, Türkistan Hanlıkları arasındaki iç şartların geliştirilmesi durumunda Rusya’daki ticari mal çeşitliliğinin de artacağını savunmuştur. Benzer fikirler o dönemdeki birçok çalışmada da çeşitli şekillerde dile getirilmiştir. 1852-63 yılları arasında Orenburg Sınır Komisyonu başkanlığı yapmış olan seçkin bilim adamı, V.V.Grigor’yev, 1856 yılında Rusya’nın İç Asya ile olan ticareti üzerine bir yazı yazmıştır⁵²⁵. Türkistan’daki transit ticaret hanlıkları arasındaki iç karışıklıklar sebebiyle zarar görmüştür. İç Asya için en iyi çözümün bazı Hristiyan hükümetlerin yönetimi altına geçerek güveliklerini sağlamak, Amu Derya ve Sır Derya bölgesinde yaşayan halkların doğal kaynakları en iyi şekilde işletebilmek için kendilerini geliştirmelerini sağlamak olduğu düşünülmüştür. Sanayiciler Türkistan’daki ham malzemeye ilgi duymuşlardır. Önemli tekstil üreticisi A. Shipov, pamuk endüstrisinin Rus ekonomisi açısından önemine dikkat çekmiş, Türkistan’ın ham malzeme açısından bir kaynak olarak oynamış olduğu rolü belirtmiştir. O, bu sanayi kolunun yeni merkezin şekillenmesi açısından oldukça önem taşıdığını, ancak bu şekilde içinde buldukları sıkıntılı durumdan çıkılabileceğini belirtmiştir. Buna örnek olarak İngiltere’yi gösteren Shipov, İngiltere’nin Amerikan desteğinden bağımsız hale gelmek için Hindistan ve Avusturalya’dan pamuk elde ettiğini belirtmiştir. Rusya’nın üretim kapasitesini arttırmak için Türkistan’daki pamuk üretimini geliştirmesi gerekmektedir. Kırım savaşıdan önce de Rusya’da bazı ticari ve endüstriyel firmalar kurulmuş, bunlar komşu Asya ülkeleriyle olan ticaretle ilgilenmişler, Rus hükümeti bu tarz girişimleri desteklemişse de bu durum Kırım savaşıdan sonra oldukça hız kazanmıştır⁵²⁶.

Kırım savaşı, Rusya’nın Karadeniz ve Balkanlar’daki gücünün zayıflamasına yol açarken Rusya, daha kolay üstünlük kurabileceğini ve ticari açıdan çıkar elde edeceğini gördüğü Türkistan’a yönelmiştir. İngiltere ise Rusya’nın Türkistan üzerinden Hindistan’a ulaşma ihtimaline karşı bu dönemde Türkistan politikasında daha aktif bir tutum içerisinde girmiştir. Kırım savaşıdan sonraki dönem Türkistan’da yoğun bir şekilde Rus işgallerinin yaşandığı bir dönem olmuştur.

⁵²⁵ Khalfin, a.g.e., s.24.

⁵²⁶ Khaflin, a.g.e., s.25- 26.

6. ÇARLIK RUSYA'NIN TÜRKİSTAN'DA HÂKİMİYET KURMASI

6.1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çarlık Rusya'nın Türkistan'a Yönelmesi ve İngiltere- Çarlık Rusya Arasında Canlanan Rekabet

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın güneye doğru yayılmasında kültürel-ideolojik etkenlerin yanında özellikle I. Petro'dan itibaren etkin olan devletin ekonomik çıkarları önemli bir rol oynamıştır. Ticaret merkezleri ve denizlere hâkim olma stratejisini benimseyen Petro'dan sonra aynı politikayı Asya'da etkin bir şekilde uygulayanlardan biri II. Katherine olmuştur. Aynı politika daha sonra I. Alexander tarafından da sürdürülmüştür. Süreklilik arz eden bu politika sayesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, Türkistan dâhil Asya'nın birçok bölgesinde askeri ve politik açıdan güçlü hale gelmiştir. Rusya'nın XIX. yüzyılda Türkistan'da etkin bir siyaset izlemesinde Balkanlar, Karadeniz ve Kafkasya bölgesindeki gelişmeler de oldukça etkili olmuştur. Rus Hükümeti güney politikasında önemli kollardan biri olan Kafkasya'da XIX. yüzyılın ortalarında kontrolü büyük ölçüde sağlamıştır. Kafkasya'nın güneyinde askeri işgallerini tamamlayan Rusya, burada kendi kontrolünde askeri-idari yapılar oluşturmuştur. Kırım savaşında uğradığı yenilgi ise Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili hedeflerinde başarısızlığa uğramasına yol açmıştır. Mevcut askeri ve politik şartlar Rusya'nın Karadeniz, Boğazlar ve Balkanlar bölgesinde ilerlemesinin mümkün olamayacağını göstermiştir. Kırım savaşındaki yenilgiden sonra Avrupa'daki etkinliğini kaybeden Rusya Türkistan'a olan ilgisini arttırmıştır. Çarlık Rusya'nın Türkistan üzerinde yoğunlaşmasında etkili olan unsurlardan birisi de İngiltere'nin Asya'daki faaliyetleri olmuştur. XIX. Yüzyılın başlarında Rus askeri diplomatlar gibi İngilizler de Türkistan bölgesi ve çevresinde nüfuzunu güçlendirmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır⁵²⁷.

Rusya'nın Türkistan'a olan ilgisinde ekonomik unsurlar da etkili olmuştur. İpek yolunun en önemli yollarını kontrol etmesi bakımından ticari açıdan da önem taşıyan bu bölgenin kontrolü tarih boyunca çeşitli toplulukların işgallerine maruz kalmasında etkili olmuştur⁵²⁸. Türkistan'ın hâkimiyet altına alınması durumunda kendisine Pazar sağlayacak olan Rusya için Türkistan'ın hâkimiyeti Doğu dünyasının pazarlarının açılması anlamına gelmekteydi. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iç savaşın dünya pazarlarına olan etkisi de oldukça önemlidir. İç savaş sırasında bu bölgeden pamuk alamayan Avrupa için pamuğun yetiştiği diğer bir bölge olan Türkistan'ın önemi artmıştır⁵²⁹. Nitekim Rusya, gelişen ekonomisinin hammadde ihtiyacını karşılayıp endüstrisine yeni pazarlar temin etmek, sınırlarını ve karlı Türkistan ticaretini güvenlik altına almak gibi çeşitli sebeplerle Türkistan'a yönelmiştir⁵³⁰. Ekonomik açıdan bakıldığında Rusya, Türkistan pazarlarının güvenliğini sağlamak ve Afganistan, Doğu Türkistan ve Hindistan'ın dışında bölgeyi Rus ticareti için bir üs haline getirmek için de çalışmıştır. Rusya'nın üst düzey malları ile İran pazarlarını kontrol eden ve oldukça pahalı malları ile Türkistan pazarlarını destekleyerek neredeyse hiç çaba harcamaksızın aynı pozisyona Türkistan'da da sahip olan İngiltere'nin bu durumu Rusya tarafından

⁵²⁷ Çapraz, a.g.m., s.56- 57.

⁵²⁸ Memet Yetişgin, A History of Turkistan in The Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasion, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; bkz. Memet Yetişgin, Central Asian Oases as a Factor in Russian Expansion into Central Asia, 1850- 1900, Forum of the Association for Arid Lands Studies, 17, no:1. Lobbock, Texas-ABD, 2001, ss. 44-53.

⁵²⁹ Çapraz, a.g.m., s.58.

⁵³⁰ Hayit, Türkistan Devletlerinin..., s.118.; Çetin, 2000, s.3.

yakından incelenmekteydi. Bunun sonucunda hanlıklara olan ihracat potansiyeli oldukça sınırlı olan Rusya, Türkistan pazarında İngiltere ile olan ticari rekabette oldukça zayıf kalmıştır. Bu durum Rus askeri varlığının Türkistan'da en yüksek seviyeye ulaştığı 1860 yılına kadar değişmeden kalmış, İngiliz mallarına engelleyici vergiler yüklenerek denge sağlanmıştır. Hindistan'da yeteri kadar güce sahip olmayan Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesi durumunda İngiliz Hindistan'ı için gerçek bir tehdit haline gelebileceği görülmüştür. Hindistan'ı istikrarsızlaştırmak ve buradaki İngiliz gücünü zayıflatmak isteyen Rusya için bu durumun ancak yönetimden hoşnutsuz ve güçsüz prensliklerle yakın ilişkiler kurmak suretiyle mümkün olabileceği düşünülmüştür. İngiltere'nin Avrupa'da savaş içinde olması da Rusya'nın güneye doğru ilerlemesinde etkili bir unsur olmuş, Rusya, Hindistan'da İngiltere'yi zayıflatmak için bu dönemi uygun görmüştür. Tarihçiler açısından İngiliz Hindistan'ına karşı dış tehditlerde iki aşama söz konusu olup ilki düşman olan Fransa'dır. İkincisi ise durmaksızın Hindistan'ın en zayıf kuzey batı sınırı doğrultusunda ilerleyen Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin çatışmasıdır. Rusya, savaşın sona ermesinden sonra dahi bu doğrultudaki faaliyetlerini yoğunlaştırmış, özellikle 1860 yılı boyunca Rusya Sır Derya havzasındaki durumunu sağlamlaştırmıştır. Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişi ve Hindistan'a yönelik tehdidi İngiltere için iki ana sıkıntının oluşmasına yol açmıştır. İlk olarak zaten fazla olan İngiltere'nin ekonomik yükümlülükleri daha da artmış, İngiltere Avrupa'dan askeri birliklerini çekerek bölgedeki askeri gücünü arttırmak zorunda kalmıştır. İngiltere bu dönemde en etkili dış güç olarak Rusya'yı iç tehlike olarak da Hindistan'ın hoşnutsuz prenslerini görmüştür. İç ve dış düşmanların karşılıklı birbirlerini etkileyebilecekleri varsayımı üzerine İngiltere iki düşmanını birbirinden uzak tutmanın yollarını aramıştır⁵³¹.

Türkistan'da yeni bölgeler istila etme amacıyla olan Rusya'nın bu noktada kullandığı gerekçelerden biri sınırda yerleşmiş kabilelerin- aşiretlerin kendi tarafına saldırıları olmuştur. Rusya, işgal ettiği bölgelere göçebelerin veya diğer Türk grupların girişini gerekçe göstermiş ve bu hareketleri kontrol etmek amacıyla yeni yerler işgal etmiştir. Böylece Türkistan'ın iç bölgelerine seferler düzenleyen Rus askerleri kaleler kurarak kalıcı olmuşlar ve sınırlarını genişletmişlerdir⁵³².

Daha öncede ifade edildiği üzere Rusya ve İngiltere'nin Türkistan'daki çıkarları noktasında uzlaştırılmaz bir rekabet söz konusu olup birinin güçsüzlüğünün diğerinin gücü olacağı düşünülerek her iki imparatorluk da birbirlerini kendisine karşı bir tehdit olarak görmüştür. Rusya, tasarılarını gizlemeye çalışmış ve İngiltere ile açık bir politik çatışmanın içine girmekten kaçınmıştır. Rusya'nın dış politikası, fonksiyonel açıdan Avrupa Departmanından ayrılan Dış İşleri Bakanlığının Asya Departmanı tarafından düzenlenmiştir. Dış İşleri Bakanlığı görünüşte her iki bölümün de birbiri ile uyumunu sağlamış olmakla birlikte pratikte bu ayırım, işlerin mutlak bir gizlilik içinde yürütülerek Rusya'nın Türkistan'daki planlarını sürdürmesinde kolaylık sağlamıştır. Rusya'nın politikası; İngiltere'yi etkisiz kılmak, Rusya'nın masum niyetlerine inandırarak diğer yandan yayılcı politikasını sürdürmek üzerine kurulmuştur. Rus askeri birlikleri bozkırı zapt edip Sır Derya boyunca ilerleyerek Türkistan, Çimkent, Semerkant gibi anahtar şehirleri istila ederlerken diğer yandan Rus politikacıları, Hindistan'ın güvenliği konusundaki endişeden dolayı devam eden iki imparatorluk arasındaki rekabeti sürdürmüşlerdir⁵³³.

⁵³¹ Tealakh, a.g.t., s. 72, 138- 139.

⁵³² Çapraz, a.g.m., s.58.

⁵³³ Tealakh, a.g.e., s.72.

Rus ilerleyişinin hız kazandığı ve Rus işgallerinin gerçekleştirildiği XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Çarlık Hükümetinin Türkistan politikasının anlaşılmasında bölgeye gönderilmiş olan Rus heyetinin faaliyetleri önem taşımaktadır. Bu dönemde Hanikov başkanlığında Horosan ve Herat'a gönderilen heyet; İran- Rusya ilişkilerini güçlendirmek, Ortadoğu'daki İngiliz nüfuzunu zayıflatacak ilişkiler zeminini hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Kabil'in ziyaret edilerek, Afgan Emiri Dost Muhammed'in Rusya ile yakınlaşması sağlanmaya çalışılması planlanmıştır. Ancak İran ve Afganistan ile istenilen seviyede siyasi ve askeri ilişkiler kurulamamıştır. Kaşgar'a gönderilen diğer heyet, Kaşgar bölgesi ile Rusya'nın politik ve ticari ilişkilerini arttırmak ve bölge hakkında bilgi toplamak amacı ile gönderilmiştir. Heyetin başında bulunan Valihanov, tüccar kimliği altında altı aylık sürede bölge ve buradaki Hokand- İngiliz askeri kuvvetleri hakkında bilgi toplamıştır. Buhara ve Hive bölgesine gönderilen heyet ise Hanikov heyeti ile benzer amaçlar doğrultusunda bölgeye gönderilmiştir. Bu heyetler Türkistan hanlıklarında Rusya'nın politik ve ticari nüfuzunu arttırmak, İngiltere'nin Rusya aleyhine nüfuzunun güçlenmesini engellemek amacı ile gönderilmiştir⁵³⁴.

Türkistan pazarlarına İngiliz mallarının girişinin artışı, İngiltere'nin hanlıklarla olan diplomatik faaliyetleri ve İngiltere'nin Dost Muhammed'in Amu Derya üzerindeki bölgesel hırslarını desteklemesi üzerine Rusya bölgedeki faaliyetlerini arttırmıştır. 1857 yılında Hive ve Buhara Hanları II. Alexander'in tahta çıkışını kutlamak üzere elçilerini Rusya Hükümetine göndermişlerdir. Rusya, bu durumu yalnızca on altı yıl önce İngiliz temsilciler Conolly ve Stoddart'ın öldürüldüğü Buhara ve Hive gibi komşuları ile olan ilişkilerini geliştirmek için bir fırsat olarak görmüştür. 16 Ekim 1857 yılında Çar, Gorchakov'un önerisini uygun bularak Ignatyev öncülüğünde bir elçilik heyetini Hive ve Buhara'ya göndermiştir. Buna sebep olarak ta İngiltere'nin Rusya'nın Buhara ve Hive ile olan ticari ilişkilerini yıkmak için her türlü şeyi yapması gösterilmiştir. 4 Ocak 1858'de özel bir komite toplanarak Aral donanmasının komutanı Butakov'u acilen davet etmiştir. Bu davette elçilik heyetinin Amu Derya'ya gönderilmesi önerilmiş, Gorchakov ise bunun Hive ile bir savaşa yol açabileceğinden korkmuştur. İgnatyev, Asya ilişkileri ve İngiltere'nin buradaki faaliyetleri konusunda bir çalışma yapmıştır. O, aynı zamanda iş dünyası ile de yakından ilgilenmiştir⁵³⁵.

1858'de Türkistan Komutanlığına tayin edilen Ignatiev, bir yandan Rus nüfuzunun Türkistan'da yayılması ve Afganistan pazarının ele geçirilmesi için çalışırken diğer yandan da İran'ın Rus ekonomisine katkı sağlaması için çalışmıştır⁵³⁶. Aynı yıl Ignatiyev, Albay olarak özel bir heyetle Hive ve Buhara'ya gönderilmiştir. Ignatiyev'e Hive ve Buhara ile düzenli ticaret bağlarının kurulması için çalışması, Rus ticaretinin ve mallarının güvence altına alınması için gerekli güvenliğin sağlanması talimatları verilmiştir. O, aynı zamanda askeri, politik ve diğer konularda mümkün olduğu kadar istihbarat toplama, hanlıkların savaş için kapasitelerinin değerlendirilmesini sağlamak gibi konularda da görevlendirilmiştir. Nihai olarak İgnatiyev, Amu Derya'nın geçilebilirliği, Afganistan, İran ve Kuzey Hindistan'a uzanan güzergâhlar hakkında bilgi toplamak gibi keşiflerde bulunmuştur. Yaklaşık yüz kişilik Kozak muhafız ve taşımacıyı içine alan İgnatiyev heyeti, 1858 yazında Hive'ye ulaşmıştır. Hive hanı tarafından karşılanan heyet, hana bir dizi hediye ve araç vermiştir. Bu durum Aral denizinden karşıya Amu Derya'ya doğru feribotlarla geçmek yerine çölden ilerlemenin oldukça ağır olacağını ispatlamış olup Ruslara sonraki ulaşacakları

⁵³⁴ Çapraz, a.g.m., s.59.; Saray, 1998, a.g.m., s. 169.

⁵³⁵ Khalfin, a.g.e., s.30; Edwads, a.g.e., s. 159.

⁵³⁶ Karadeniz, İran ve Türkistan'da İngiliz Rus Mücadelesi, s.61.

daha aşağı kesimleri araştırma imkânı vermiştir. Hive hanı tam olarak ikna edilememiştir. Han, İgnatiev'i kibar bir şekilde karşılamış, hediyelerini kabul etmiş, ancak Rus ordularının Amu Derya'yı geçerek Buhara'ya doğru ilerlemelerine izin vermemiştir. Bununla birlikte İgnatiev, Hanı Rus tüccarlarına pazarlarını açması konusunda ikna etmiştir. O, buradan daha kıymetli bilgiler toplamak üzere Buhara'ya doğru hareket etmiştir⁵³⁷.

Conolly ve Stoddart'ın öldürülmelerinden on altı yıl sonra İgnatiev, Buhara'ya ulaştığında tahtta Emir Nasrullah bulunmaktaydı. Bu dönemde Buhara bir kez daha eski düşmanı ve komşusu Hokand Hanlığı ile mücadele içindedir ve Rusya'nın düşmanını desteklemesi konusunda endişeleri bulunmaktaydı. Nasrullah Han, Buhara'da tutulan bütün Rus esirlerin serbest bırakılması ve iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin arttırılmasının desteklenmesi konusunda söz vermiştir. O, aynı zamanda Hive Hanının Rus gemilerinin Amu Derya'dan Aral denizine girişini engellemeye devam etmesi durumunda Hive Hanının hâkimiyetini parçalamayı teklif etmiştir. Sonuç olarak Buhara Hanı, İngiltere'den gelecek herhangi bir elçiyi kabul etmeme ve Afgan komşularını İngiliz elçilerinin Amu Derya'dan geçmesine izin vermemeleri konusunda teşvik etmek için garanti vermiştir. Hanın sözlerinin değersiz olduğunu bilen İgnatiev'in de Hokand'dan kendilerine karşı herhangi bir tehlike gelmesi durumunda hiçbir sözü tutmak gibi bir niyeti bulunmuyordu. İgnatiev ve adamları Hive'de daha sonra işlerine yarayacak önemli bilgiler edinmişlerdir. Oldukça zorlu ve tehlikeli geçen bu seyahatinde İgnatiev, amaçlarına ulaşamamışsa da Rusya'nın saygınlığını yeniden kazanmasında oldukça yararlı olmuştur. St. Petersburg'a dönenen İgnatiev, raporunda İngiltere'nin Rusya'dan önce hareket etmeden Rusya'nın Türkistan hanlıklarını ilhak etmesini teşvik etmiştir⁵³⁸. İgnatiev, Petersburg'a verdiği raporda Hindistan Müslümanlarının İngiltere'ye karşı kışkırtılmalarını istemiş, Hindistan'da isyan başlatmak için İran ve Osmanlı ile birlikte çalışma yapılmasını önermiştir. Rusya, Hindistan'daki İngiliz varlığını zayıflatmanın kolay olmayacağını düşündüğünden bu teklife sıcak bakmamıştır⁵³⁹.

İgnatiev, İngiltere ile yeni bir kopma olması durumunda Rusya'nın yalnızca Türkistan'da başarı ihtimali ile İngiltere'ye karşı durabileceğini rapor etmiştir. O, Amu Derya su yolunun kontrolünün sağlanması gerektiğini vurgulamış, bu durumun Hindistan önlerinde İngiltere'nin tehdidine karşı Rusya için önemli bir yardım sağlayacağını belirtmiştir. Savunma Bakanı Miliutin de 1861 yılında Gorchakov'a aynı stratejiyi yazmış, genişleme ve işgal arzusunun Türkistan'daki Rus Generalleri tükettiğinden bahsetmiştir. Miliutin, bu mektubunda Avrupa savaşı olması durumunda bu bölgenin işgalinin kendileri için önemli olduğunu, Rusya'yı Hindistan'ın kuzey sınırına getireceğini ve Rusya'nın Hindistan'a yakınlaşmasına yardımcı olacağını, Hokand'ı kontrol ederek Doğu Hindistan'daki İngiliz varlığını tehdit edebileceklerini, yalnızca burada düşmana karşı tehlikeli olabileceklerinden bu durumun kendileri için çok istisnai bir önem taşıdığını ifade etmiştir⁵⁴⁰. Çar ve danışmanları tarafından bu durum dikkatli bir şekilde düşünülürken, İgnatiev 3,500 mil uzaklıktaki Çin'de zorlu bir görev için görevlendirilmiştir. Bu yeni görev onu oldukça memnun ederken kendisi geçici olarak general rütbesine terfi ettirilmiştir⁵⁴¹.

⁵³⁷ Edwards, a.g.e., s. 159; Hopkirk, 1901: 295-296.

⁵³⁸ Hopkirk, 1901: 297

⁵³⁹ Karadeniz, İran ve Türkistan'da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 64.

⁵⁴⁰ Tealakh, a.g.e., s.73-74.

⁵⁴¹ Hopkirk, 1901: 297.

St. Petersburg'taki resmi basın, İngiliz politikacıları etkisiz kılmak amacıyla Rusya'nın bölgedeki asıl amacının ticari kazanımlarla sınırlı olduğunu, stratejik olmadığını garanti etmiştir. Rusya'nın ticari çıkarlarının stratejik amaçları ile ters düşmediği açıkça görülmektedir. Rusya, bölgede güçlü bir rakibinin olmadığı bir pazar arzu etmiş olup bu durumun kendisine ekonomik avantajlar sağlamanın yanında diğer Avrupalı rakiplerine karşı da rekabet etmesine imkân sağlayacağı düşünülmüştür. Rusya açısından bu pazarın güvenliğini sağlamak Türkistan devletleri üzerindeki kontrolün tamamlanması ile mümkün olabilirdi. Bu durum Rusya için ekonomik amaçların yanında politik amaçlarını da gerçekleştirmesi anlamına geldiğinden geçici ticari başarıları Rusya'nın Hindistan ticaretini kontrol etme stratejisini terk etmesine neden olmayacaktır⁵⁴². Nitekim Rusya'nın Türkistan'da gerçekleştirdiği işgallerde de Türkistan'ın hammadde kaynağı ve Pazar alanı olarak taşıdığı önemin yanısıra Hindistan'a yönelik planları etkili olmuştur. Bu noktada temsilcilerin verdikleri raporlar Rusya'nın bölgede işgal hareketlerini başlatmasını hızlandırmıştır.

6.2. Çarlık Rusya'nın Türkistan'da Gerçekleştirdiği İşgaller

6.2.1. Çarlık Rusya'nın Hokand'ı İşgali

Rusya Dışişleri Bakanı Gortchakov, XIX. yüzyılda İngiltere'nin Türkistan'daki siyasi ve iktisadi yayılmasını önlemek için Petersburg'un bütün diplomatik ve askeri imkânlarını kullanmıştır. Rusya, bölgedeki siyasi ve iktisadi rekabetin kendi aleyhine gelişmemesi ve Türkistan pazarının kaybedilmemesi için Türkistan'ın işgal sürecini başlatmıştır⁵⁴³. Türkistan'ın doğusunda ve batısında hâkimiyetini genişletmek için çalışan Rusya, doğuda Yakub Bey'in başında bulunduğu Çin'den bağımsız bir Müslüman devleti olan Kaşgar doğrultusunda ilerlerlerken ve Hindistan ile yakın ilişki kurarken batıda Krasnovodsk, Hive ve Merv üçgeninde yaşayan Türkmenlere karşı mücadele etmiştir⁵⁴⁴.

Rusya, Türkistan'daki ilerleyişi sırasında de birtakım zorluklarla karşılaşmıştır. Türkistan'daki Rus askeri gücünün yetersizliğinin yanı sıra Afganistan ve Türkistan halkının karakteri, bölgenin kaynakları hakkında yetersiz bilgiye ve iletişim zorluklarına sebep olmuştur. İngiltere'nin Birinci Afgan savaşı (1838-42) sırasında Afganistan'da yaşamış olduğu zorlu deneyim, İngiltere'ye Rusya'nın da Hindistan'a ilerlerken bölgede karşılaşacağı ciddi zorluklar hakkında fikir vermiştir. 1860 yılının ortalarında Rusya, Hokand'a karşı ilerlerlediği ve İngilizlerde Hindistan'ın güvenliği ile ilgili endişelerin oluşmaya başladığı dönemde Londra'daki Kraliyet Coğrafya Topluluğunun başkanı Sir Roderick I. Murchison, bu endişelerin temelden yoksun olduğunu ve tamamen zeminsiz olduğunu belirtmiştir. Rus memurları, Hindistan'a yönelik Rusya'nın niyetini inkâr etmeyi sürdürürken Rus basını, Rus yandaşı eğilimini desteklemek için çalışmıştır. Rusya'nın bozkır boyunca ilerleyişi bir tehlike olarak görülmemiş ancak bozkırın güneyine doğru ve Sır Derya boyunca endişe hâkim olmuştur. Hindistan'ın en dayanıksız sınırının kuzey batı olduğunun farkında olan İngiltere, burada Rus ilerleyişi ile yüzleşmiştir⁵⁴⁵.

⁵⁴² Tealakh, a.g.e., s.73-74.

⁵⁴³ Karadeniz, İran ve Türkistan'da İngiliz Rus Mücadelesi, s. 59.

⁵⁴⁴ Charles Marvin, Reconnoitring Central Asia; Pioneering Adventures in the Region Lying Between Russia And India, London: S. Sonnenschein, Le Bas & Lowrey, 1886, s. 179.

⁵⁴⁵ Tealakh a.g.t., s.140.

Rusya, 1839 yılında, Perovski'nin Hive seferindeki başarısızlık ve diplomatik heyetlerin başarısızlığı üzerine Türkistan'daki operasyonların merkezini Aral denizinin güney doğu kıyılarından Seyhun kıyılarına çekerek Hokand doğrultusunda ilerlemiştir. 1847 yılında Turghai nehri üzerinde Orenburg kalesi, ertesi yıl ise Karabut üzerinde Karabutak kalesi inşa edilmiştir. Rusya, bölgedeki hâkimiyetini kaleler inşa etmek suretiyle güçlendirmiştir⁵⁴⁶. Rusya'nın Hokand üzerindeki askeri pozisyonunu genişlettiği 1855-64 arasındaki dönemde İngiltere, hala Rusya'nın Türkistan'daki gücü konusunda, büyük çoğunluğu Özbek hanlıklarını ziyaret eden birey ya da memurların topladıkları bilgiye dayanarak yanlış değerlendirmelerini sürdürmüştür. Bu durum 1860 yılının sonlarına kadar devam etmiştir. İngiltere'nin Türkistan konusundaki bilgilerin sınırlı olmasında; mesafenin uzak oluşu ve Avrupalı seyyahların karşılaştıkları bir takım tehlikelerin etkili olduğu düşünülmektedir. İngiltere'nin Türkistan'daki askeri yoksunluğu Türkistan devletlerinin bağımsızlıklarını sürdürmeleri noktasında politik çıkarlarının olmadığı anlamına gelmemektedir. İngiltere'nin bölgeye yönelik politik ilgisi Russell'in 1860 yılında Crampton'a, Prens Gorchakov'a iletilmesi için gönderdiği yazısında açıkça anlaşılmaktadır. Bu gönderide İngiliz Hükümetinin Türkistan hanlıklarının korunmasına büyük ilgi gösterdiği, siyasi bağımsızlık durumunda Astarabad'daki İngiliz konsolosunun Hazarın doğu kıyısındaki yerler hakkında daha güvenilir bilgi sağlayabileceği belirtilmiştir⁵⁴⁷.

Kutebar'ın teslim olmasından kısa bir süre sonra Rusya, Sır Derya kıyıları boyunca ikinci ilerleyişini başlatmıştır. 1859 yılında Ruslar, Perovski kalesinin seksen mil güneydoğusundaki Hokand kalesi olan Çulak Kurgan'a saldırmışlardır. İki yıl sonra da Hokand'ın elli mil yakınında yer alan Yeni Kurgan ele geçirilmiştir. Bir süre sonra da Rusya, Sır Derya yakınlarındaki Türkistan şehrine ve Karatay sahasının kuzeyindeki Kırgız ülkesi Evliya Ata'ya karşı geniş ölçekli bir harekât başlatmıştır. Ancak her iki harekât da Polonya'da patlak veren olaylar sebebiyle bir sonraki yıla ertelenmiştir. 1864 yılında gerçekleştirilen harekâtle başarı sağlanmış ve her iki şehir de Rusların eline geçmiştir. Bu durum Rusya'nın Türkistan'daki en önemli başarısıdır⁵⁴⁸. Çulak ve Yeni Kurgan kalelerinin Ruslar tarafından ele geçirilmesinin ardından General Çernayev, Çimkent ve Türkistan'ın alınmasını da sağlayan Hokand'a karşı işgal için ünlü seferine çıkmıştır⁵⁴⁹. Times gazetesinde Rusya'nın asıl amacının ticari faaliyetlerini kontrol altına almak ve bu bölgedeki ticaretini geliştirmek olduğuna inanıldığı belirtilmiştir. Bu bilgiye göre bu dönemde Rus malları; Hive, Buhara, Hokand Hanlıklarının yanı sıra Herat, Kandahar, Kabil gibi önemli şehirlere ulaşabilmekte olup Rusya'nın politik gücü İngiliz mallarının Rus malları ile rekabet etmesini önlemiştir⁵⁵⁰.

Hokandlılar Çimkent'in düştüğünü haber aldıklarında karşı koyamamışlar bütün enerjilerini Rus ilerleyişine karşı güçlü bir direniş gerçekleştirebilecekleri inancıyla ülkelerini güçlendirmek için harcamışlardır. Milli varlıkları tehlikeye düşen Hokandlılar bunu önleme amacıyla istihkâmlarını onarmışlar, hızla bir ordu toparlanarak şehre gönderilmiştir. Âlim Kuli'nin naip ve yardımcıları devletin çöküşünü önlemek için her türlü önlemi almışlardır. Türkistan şehrinden Evliyaata'ya uzanan sınırdaki Çimkent şehri Hokand için kuzeyde önemli bir savunma alanı oluşturmaktaydı. Burada ağır silahlarla donatılmış on bin kişilik bir garnizon bulunmaktaydı. Çernayev, buranın

⁵⁴⁶Arminius Vambery, History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present, London Henry S. King & Co., 1873, s. 396- 397.

⁵⁴⁷Tealakhi a.g.t., s.141.

⁵⁴⁸Boulger, a.g.e., s.164.

⁵⁴⁹Krausse, a.g.e., 1899, s. 223; Yetişgin, a.g.e., 2014, s. 98.

⁵⁵⁰The Times, September 27, 1859.

konum olarak önemini anlamış ve buranın çevresinden önemli sayıda düşmanca bir gücün oluşabileceğini düşünerek buraya saldırı kararı almıştır. Garnizonun ilk zamanlar büyük bir kararlılık ve yetenekle mücadele etmesine rağmen Çernayev, büyük bir yetenek ve cesaretle saldırısını sürdürmüş, şehri ve kaleyi ele geçirmiştir⁵⁵¹.

Çernayev, Çimkent'i ele geçirmesinin ardından Taşkent'e yönelmiştir. Mr. Schuyler, Rus birliklerinin Taşkent üzerine saldırdıklarını ancak ciddi bir kayıpla geri çekilmek zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Bu sırada on altı Rus askeri ölmüş, altmış tanesi de yaralanmıştır. Kaşgarlı Yakup beyin idaresindeki Hokand askerleri bu başarıyı devam ettirmek istemişler, İkan'ın küçük şehrinde küçük bir Kozak birliği ile karşılaşmışlardır. Burada Ruslar yeniden ağır bir yenilgi almışlar ve Kozaklar yok olmaktan güç bela kurtulmuşlardır. Schuylerin diğer bir düşüncesine göre, Hokand ve Rusya arasındaki mücadelede Rusya ikinci bir kez zafer kazanmış ancak kendisi de ağır kayıplar verdiği için geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu varsayım yerli Hokand kaynaklarından ve Dr. Bellew tarafından Kaşgar'a gönderilen elçilik raporunun tarihi kısmında yer almaktadır. Her iki durumda da Rusya, Taşkent'e karşı olan amacını gerçekleştirememiş, Çimkent, Rusya'nın güneydeki en ileri garnizonu olarak uzun süre kalmıştır. Rusya Çimkent'teki başarılı seferi sonrasında ülkenin geniş bir kesimine hâkim olurken oldukça önemli üç şehri ele geçirmiş, bu durum İngiltere'yi tedirgin etmiştir. St. Petersburg'taki resmi kayıtlardan ve Prens Gortchakoff'un cevap olarak gönderdiklerinden birinde diğer devletlerden benzersiz bir itibar kazandıkları, İngiltere'nin endişe etmesi için herhangi bir sebep olmadığı, Rusya'nın sınırlarını genişletmesinin bölgesel bir gereksinim olduğu, bundan kaçınılamayacağı ancak ileri dönemlerde genişleme tasarısının bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu durum bir bakıma Rusya'nın Türkistan'daki programını göstermektedir⁵⁵².

Rusya'nın başlangıç hareketi olarak 1864 yazında Hokand Hanlığının kuzeyinde yer alan bazı küçük şehir ve kaleler de ele geçirilmiştir. Çimkent ve Türkistan şehrinin vahalarının ele geçirilmesi üzerine Hokand Hanı acele bir şekilde bir elçiyi İngiltere'den askeri yardım istemek amacıyla Hindistan'a göndermiştir. Fakat bu talebi İngiltere'nin Türkistan ile ilgili hareketsiz kalma doktrinine uymadığı gerekçesiyle kibarca reddedilmiştir. Rusya ise bu süreçte çeşitli girişimlerde bulunmuş olup bu döneme kadar haritalanmamış alanların haritalanması ve stratejik yolların inşası çalışmalarını yapmıştır. Rusya diğer bir adım için hazırlık yaparken İngiltere'nin Hokand Hanının yardım talebine olumsuz cevap vermesi de bu durumu teşvik etmiştir⁵⁵³.

Rusya'nın Hokand'a karşı ilerleyişi 1864 yılının sonlarına kadar devam etmiştir. Bu konudaki politik bakış açısına göre, İngiliz Hükümeti, devletle ilişkili bölgelerin Rusya tarafından işgali ya da Rus ordularının tehdidi altında bulunması konusunda yetersiz bilgiye sahip olup bölgenin detaylı bir haritasına sahip bulunmuyordu. İngiltere'nin başlıca bilgi kaynağı, St. Petersburg'taki elçilikleri olup bu bilgiler yetkililerin Rus basınından ve diğer çeşitli kaynaklardan topladıkları bilgilere dayanmaktaydı. 1867 yılına kadar Hindistan Hükümeti, Buhara ve Hokand'a yardım teklifinde bulunma konusunda kararsız kalmıştır. Rusya, 1864 yılında saldırı hareketlerini sürdürmüş ve bu tarihten sonra Hindistan'a yönelmiştir. Türkmen ülkesinin işgalinden sonra Rusya'nın Türkistan'daki kazanımları zirveye ulaşmış olup bu durum Rusya'yı doğrudan Afgan sınırını tehdit eden bir pozisyona taşımıştır. Bu gelişmeler Rusya'yı Hindistan'a yönelik hedefleri konusunda daha da teşvik etmiştir. Bu durum ilk olarak Merv ve Afgan sınırları ile demiryolu ile bağlantı kurularak

⁵⁵¹ Boulger, a.g.e., s.165.;Krausse, a.g.e., 1899, s. 223.

⁵⁵² Boulger, a.g.e., s.167- 168.

⁵⁵³ Hopkirk, 1901: 303.

sonrasında ise Türkistan'ın diğer ticaret merkezleri ve İngiliz Hindistan'ı ile bağlantı kurularak sağlanmıştır. Bu demiryolu bağlantıları Hindistan'a yönelik tehdidi olasılıktan gerçekliğe dönüştürmek için zorunlu bir adım olmuştur. Mevcut coğrafi şartlar sebebiyle Hindistan'a yönelik Rus tehdidi, XIX. yüzyılın ilk yarısında önemli bir boyuta ulaşmamıştır. Rusya, Orenburg'la iletişim kurma araçlarından yoksun olduğu için Rusya'nın merkezinden Orenburg'a ulaşmak için geçen zaman üç ya da dört ay almaktaydı. İngiltere ise o dönemde daha da kötü bir pozisyonda olup İngiliz adalarından Hindistan'ın kuzey sınırına takviyenin gönderilmesi neredeyse bir yıl sürmekteydi. Bütün bu koşullar Rusya'nın Hindistan doğrultusunda ilerleyişini zorlaştırmıştır⁵⁵⁴.

Rusya'nın 1860 yılı boyunca Sır Derya ve Amu Derya arasındaki bölgedeki ilerleyişinde göstermiş olduğu başarı, bölgede karşı konulamaz bir güç haline gelmesini sağlamış, politik, askeri ve ekonomik açılarından yalnızca Türkistan'da değil Avrupa'da da gücünün artmasını sağlamıştır. Rusya'nın bu arzuları Türkistan'la ilgili diğer Avrupalı güçlerin özellikle de İngiltere'nin kuşkularının artmasına yol açmıştır. Görünüşte Rusya, İngiltere'nin sessiz politikasının arkasındaki çelişkileri görmüş, kendini güvende hissederek 1860 yılında dikkat çeken seferlerini gerçekleştirmiş, bu girişimleri Hokand ve Buhara'nın ilhak edilmesi ile sonuçlanmıştır⁵⁵⁵.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın doğudaki konumu, Çin sınırı ve Hokand ileri karakolu arasındaki Kastek, Fort Vernoe ve Kopal'daki yerleşimleri ve Seyhun nehri boyunca batıda inşa edilen kaleler zinciri ile güçlenmiştir. Rusya bu girişimleri ile bozkırın güneyindeki askeri çizginin devamlılığındaki eksikliği tamamlamayı ve kuzeydeki eski Sibiryա çizgisiyle yer değiştirmeyi amaçlamıştır. Hokand'ın bozkırdan gelebilecek saldırılara karşı kendini korumak ve yağmacı Kırgız kabilelerini uzak tutmak için inşa ettiği kaleler zinciri Rusya'nın eline geçirilmiştir. Suzak, Çulak Kurgan, Evliya Ata⁵⁵⁶, Merke ve Bişkek adını taşıyan bu kaleler Rusya'nın amaçları için oldukça müsait bir konumda yer alıyordu. Yardımdan oldukça uzak olmasına rağmen bu kalelerin ele geçirilmesi kolay olmamıştır. Öyle ki Bişkek Ekim 1862'de, Evliya Ata 1864'te oldukça güçlü bir direniş göstermiş ancak nihayetinde her biri Rusya'nın gücü karşısında yenik düşmüştür. Rusya'nın bu ileri pozisyonu dahi beklentilerini tatmin etmemiştir. Rusya, 1860-61 yılında, Hokandlılar tarafından inşa edilmiş olan Yangi Kurgan ve Din Kurgan arasındaki iki ileri karakolu ortadan kaldırmıştır. Rusya, Hokand'ın kuzey kesimini içine alacak şekilde, Türkistan içlerine doğru olan ilerleyişini hızla sürdürmüş, çöllük alan ile verimli alan arasına müdahale etmeye başlamıştır. Hokand'ın bu kesimindeki Hazret-i Türkistan şehri, aynı zamanda Ünlü Aziz Türbesi olarak da adlandırılan diğer adıyla Hoca Ahmet olarak bilinen yerleşim alanı 1864 yılında Ruslar tarafından kuşatılmıştır. Bunun üzerine Hokand, savunulabilir bir pozisyonda olan Çimkent'e geri çekilmiştir⁵⁵⁷. Çimkent'i mümkün olabildiğince güçlendirmeye devam eden Hokandlılar, Rus ileri karakoluna saldırılarını doğrudan buradan yönlendirmişlerdir. Bu savunma hareketleri Rusya tarafından püskürtülmüş, ekim ayında yapılan bir seferle Çimkent ele geçirilmiş, vilayetin en zengin bölgelerinden birine hâkim olunmuştur⁵⁵⁸.

⁵⁵⁴ Tealakh, a.g.t., s.141-142.

⁵⁵⁵ Tealakh, a.g.e., s.71.

⁵⁵⁶ Bu kelime haritalarda genellikle Avlie Ata (Evliya Ata) şeklinde yazılmış olmakla birlikte Rusya resmi kayıtlarında tek bir kelime olarak Avliata şeklinde geçmektedir. Talas mevkiinde yer aldığı varsayılmakta olup Türkistan'da astronomik araştırmalarda bulunan misyonerler Arochi, Espigny ve Hallerstein tarafından en batı noktası olarak gösterilmiştir. (Rawlinson, a.g.e., s.176)

⁵⁵⁷ Rawlinson, a.g.e., s.176-177.

⁵⁵⁸ Rawlinson, a.g.e., s.178.

Rus işgallerinin gerçekleştiği bu dönemle ilgili Türkistan tarihine ait güvenilir bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemde Avrupalılar tarafından da bu bölge, kısıtlı imkânlarla nadiren de olsa ziyaret edilebilmiştir. Nitekim, Abbott'un 1840 yılında Türkistan'ı ziyaret ettiği, Conolly ve Stoddart'un 1843 yılında Buhara'da öldürüldükleri dikkate alındığında bölgenin güvenilir olmadığı anlaşılmaktadır. Rusya 1864 yılında sınırlarını Çimkent de dâhil olmak üzere Hokand'ın bir kısmını içine alacak şekilde düzenledikten sonra bu doğrultuda herhangi bir ilerleme niyeti olmadığını tüm dünyaya duyurmuştur. Ancak 1865 yılında Rusya, Hokand'ın ticari ve kentsel açıdan en önemli şehirlerinden biri olan Taşkent'e saldırmıştır. Rusya burayı kendi topraklarına katmak gibi bir niyeti olmadığını söylemekle birlikte komşu bölge ile birlikte şekillendirerek kendi korumasında bağımsız bir devlete dönüştürmeyi amaçlamıştır⁵⁵⁹. Nitekim Times gazetesinde Rusya'nın planlarını gerçekleştirmek için ilerleyişini sürdüreceği, bu verimli toprakları ele geçirmek için Taşkent'i almak amacıyla hazırlık yaptığı ifade edilmiştir⁵⁶⁰.

Hokand Hanlığının kendi içindeki çekişmeler ve Buhara'nın saldırıları Hokand'ın savunma gücünü zayıflatmıştır. Buhara, güneyde Hocent şehrini Hokandlılardan zapt ederken Çernayev Taşkent üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Sır Derya'nın doğu kıyısında güçlü bir bölge edinmek isteyen Ruslar için Taşkent'in alınması zorunlu görülmüştür. 1865 Nisanında Taşkent'in en önemli su kaynaklarından biri olan Çirçil nehrinin suyunu kesmiş, Âlim Kuli'nin yönetiminden memnun olmayan bir kısım topluluğu kendi tarafına çekmiştir. Âlim Kuli'nin ilk yıllarında şehir duvarlarının dışında yapılan savaşı Çernayev kazanmıştır⁵⁶¹.

1864 yılında Çimkent'in ele geçirilmesi ile sonuçlanan seferler Hokand Hanı Âlim Kul'un güçlerine karşı gerçekleştirilmiş olup Buhara Emiri bu seferlerde müdahil olmamıştır. Bu iki devlet birbirine komşu olup aralarında bitmek bilmeyen bir savaş devam etmektedir. 1865 Mayısında Âlim Kul öldürülmüş, onun ölümünden sonra hanlıkta anarşi baş göstermiştir. Buhara Emiri bu kargaşayı desteklemiş, Hokand'a yönelik hedeflerini gerçekleştirmesi için oldukça uygun bir zaman olduğunu düşünmüştür. Âlim Kul'un halefi Buhara'ya giderek Emir'in korumasına girmiş, daha sonra onun kuvvetleri ile Hokand'a ilerlemiştir. Taşkent esasında bağımsız bir şehir olmasına rağmen önceki dönemlerde zaman zaman Buhara'ya bağlandığı olmuştur. Hanın ölümü üzerine buradaki halk fikir olarak üçe ayrılmıştır. Halkın bir kısmı yeniden bağımsızlığı kazanmayı, bir kısmı Buhara'nın hamiliğine girmeyi bir kısmı ise Rusya'nın hamiliğine girmeyi savunmuştur. Taşkent'teki Rus ordularına komuta eden General Çernayev, Rusya'nın Taşkent'te olan etkilerini öğrenmiş, bu şehre girmeyi ve Rus tarafını desteklemeyi kararlaştırmıştır. O, ilk olarak Taşkent ve Buhara Emiri arasındaki bütün iletişimi kesmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla Taşkent'in dört buçuk mil doğusunda yer alan Sara Tübe'deki Albay Krayeski'nin idaresi altında dört grup bir müfreze ile 17 Mayıs'ta Chinaz kalesine doğru yürümüştür. Chinaz kalesi garnizonu bölgeyi terk ederken halk ise sessizce Ruslara teslim olmuştur. General Çernayev kuvvetlerinin bir kısmını Taşkent'in güneyine yerleştirmiş, Buhara Emiri'nin kuvvetlerinin bir kısmının konakladığı ve yatırımlarını tamamladığı Hokand ile olan iletişimini kesmiştir. Çernayev, Taşkent'in ele geçirilmesi için yatırım yapmak ya da doğrudan buraya hızlı bir saldırı gerçekleştirmek konusunda kararsız kalmıştır. Bu amaçla da Taşkent'in kaynaklarını ve garnizonunu öğrenmesi gerekmiştir. Şehir, oldukça geniş ve düzenli olmasına ve garnizonları fazla olmasına rağmen General

⁵⁵⁹ British Document, 1985, Doc.1. s. 2; Yetişgin, a.g.e., 2014, s. 103.

⁵⁶⁰ The Times, June 16, 1865.

⁵⁶¹ Boulger, a.g.e., s.168-169; Yetişgin, a.g.e., 2014, s. 101.

Çernayev düşman birliklerini dağıtmayı ve 15 Haziran'da şehre saldırmayı kararlaştırmıştır. Taşkent'in güneydoğu kıyısında yer alan Kemelan Kapısı saldırının başlangıç noktası olarak seçilmiştir⁵⁶². Asıl kuvvetleri Hokand'da bulunan Buhara Emiri, Taşkent savunmasına yalnızca küçük bir birlik gönderebilmiştir. Taşkent'in ele geçirildiğini duyan Emir, Çernayev'den geri çekilmelerini istemişse de bu isteği kabul edilmemiştir. Hokand seferini tamamlamak isteyen Buhara Emiri, Ruslar ile bir savaşa girmek istememiştir. O, tek ciddi direnişle Issık gölün güneyinde yaşayan Kıpçaklardan karşılaşmıştır. Kıpçaklar karşısında başlangıçta başarısız olmuşsa da ikinci girişiminde onları bozguna uğratmıştır. Ancak zaferini burada pekiştirmeden Buhara'da çıkan isyan nedeniyle geri dönmek zorunda kalmıştır. General Çernayev, bir yandan büyük bir kuvvetle Taşkent kuşatmasını sürdürürken diğer yandan Chinaz'ın karşısında Sır Derya üzerindeki iskeleye saldırı için özel bir birlik görevlendirmiştir. 27 Haziran'da her iki tarafa da başarılı bir sefer gerçekleştirilmiş, General Abramoff, bu seferde ilk kez kendini göstermiş, bütün şehir ele geçirilmiştir. Bu zafer Rusya'nın Türkistan'daki en önemli başarılarından olup General Çernayev büyük bir övgü almıştır⁵⁶³. Çimkent'in ele geçirilmesinden on iki yıl sonra Rusya, Hokandlıların bütün direnişlerine rağmen Hokand'ın tamamını kontrol altına almıştır. Taşkent, imparatorluğun merkezi olmaya başlamıştır⁵⁶⁴.

Hokand üzerindeki istila hareketleri oldukça genişlemiş, Hokand'ın başlıca şehirlerinde şimdiye kadar Rusya tarafından iddia edilen kurallar uygulanmaya başlamış, bütün bu girişimler Rusya'nın güney sınırındaki stratejik gereksinimler olarak kabul edilmiştir. Rusya'nın bu girişimleri, Özbek Devletlerinin bağımsızlığının daima korunmasını isteyen İngiltere'nin düşüncelerini ciddi bir biçimde etkilemiştir⁵⁶⁵. Rusya'nın Hokand'ı işgal ettiği haberi İngiltere'ye ulaşır ulaşmaz İngiltere'de genel bir tepkiye yol açmıştır. Parlamentoda bu konu görüşülmüş, gazetelerde Rusya ile savaş konusu gündem olmuştur⁵⁶⁶.

Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gorchakov, Rusya'nın ilerleyişi sırasında ortaya çıkabilecek Avrupalıların şüphe ve korkularını yatıştırmak amacıyla bu hareketlere ilişkin resmi bir açıklama yapmak için hazırlık yapmıştır. Ancak bu durum İngiltere, Fransa, Hollanda ve hatta Amerika gibi devletler için çok da kolay olmamıştır. Rusya'nın Türkistan'daki pozisyonu ile kıyaslandığında bu devletlerin de kendilerine ait geniş sömürge bölgeleri bulunmaktaydı. 1864 Aralık ayında Gorchakov'un muhtırası, Çarın elçileri vasıtasıyla Avrupalı güçlere iletilmiştir⁵⁶⁷. Yabancı ülkelerdeki Rus İmparatorluğu elçiliklerine ve temsilciliklerine" son gönderilen genelgede Rusya'nın Türkistan politikası üstü kapalı bir biçimde ifade edilmiştir⁵⁶⁸.

Prens Gorchakov endişeleri yatıştırmak için çıkardığı 21 Kasım 1864 tarihli ünlü genelgede genel olarak şunlardan bahsedilmiştir. "*Rusya'nın Türkistan'daki konumu herhangi bir sosyal organizasyondan mahrum yarı göçebe topluluklarla iletişime geçen medeni topluluklarla aynıdır. Böyle durumlarda daha medeni olan devlet kendi sınır güvenliği ve ticari çıkarlarını korumak için karışık durumdaki ve istenmeyen komşuları üzerinde üstünlük kurmalıdır. Ayaklanma ve yağmacıların faaliyetleri bastırılmalıdır. Bu sonuç bir kez elde edildiğinde bu kabileler daha barış yanlısı kişiler olacaklar aksi*

⁵⁶² British Document, 1985, Doc.1, s. 2- 4.

⁵⁶³ Boulger, a.g.e., s.168-169; Yetişgin, a.g.e., 2014, s. 103.

⁵⁶⁴ Boulger, a.g.e., s.170.

⁵⁶⁵ Rawlinson, a.g.e., s.179.

⁵⁶⁶ Krausse, a.g.e., 1899, s. 223- 224. Detaylı bilgi için bkz. 224- 225.

⁵⁶⁷ Hopkirk, 1901: 304.

⁵⁶⁸ Rawlinson, a.g.e., s.179.

takdirde daha uzak kabilelerin saldırısına maruz kalacaklardır. Bu nedenle düşmana karşı mesafe, maliyet ve dönemselsel olarak yenilenme gerekliliği, sosyal örgütlenmeleri nedeni ile onların ele geçirilmesini imkânsızlaştırmıştır. Eğer hırsızlar bir kez cezalandırıldıktan sonra sefer geri çekilirse bu ders kısa sürede unutulacaktır. Bu devletteki kalıcı rahatsızlıklara son vermek için düşman kabilelerin ortasında ileri karakolların kurulması gereklidir. Fakat dış çizginin ötesindeki daha uzak kabilelerde de aynı önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu noktada devlet ya bütün emeklerinden vazgeçerek sınırlarını kalıcı huzursuzluklara terk edecek ya da barbar ülkelere karşı mücadele edecektir. Bu durum benzer konumdaki her ülkenin kaderi ile aynıdır. Amerika'da Amerika Birleşik Devletleri, Cezayir'de Fransa, Hindistan'da İngiltere gibi bütün otoriter güçler belirli gereklilikler nedeni ile zorunlu kalmışlardır. Rusya'nın içinde bulunduğu durum biri Çin'den Issık Göl'e kadar uzanan diğer Aral Denizinden Sir Derya'ya kadar uzanan müstahkem hattın bütün garnizonların birbirlerine karşılıklı destek verecek bir konumda olması için bir noktada birleştirilmesini zorunlu kılmıştır. Rusya'nın genişleme konusundaki isteksizliğine rağmen bu ilerleyiş İmparatorluk Hükümetini Issık Göl ve Sir Derya arasındaki alanda sonrasında Ruslar tarafından işgal edilen Çimkent şehri ile takviye ederek yerleşmesi için teşvik etmiştir. Bu hat çoktan Rus idaresini kabul etmiş olan, kısmen Kırgız kabilelerinin yerleşmiş olduğu, sömürge için uygun koşullara sahip oldukça verimli bir ülkenin Rusya'nın olmasını sağlayacaktır. İkinci aşamada ise Rusya'nın Hokand'ın zirai ve ticari toplulukları ile komşu olmasını sağlayacaktır. Bu çıkarlar Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişini teşvik etmiştir⁵⁶⁹." Bu genelge Rusya'nın Türkistan'da gerçekleştireceği işgallar için diğer Avrupalı güçlerin tepkisini çekmemek adına öne süreceği bahaneleri göstermesi açısından oldukça önemlidir.

21 Kasım 1864 tarihli bu Rus genelgesi birçok noktada oldukça önemlidir. Bu belge Rusya'nın Türkisyan politikası konusundaki ilk resmi açıklaması olup inkâr edilemez öngörülere sahiptir⁵⁷⁰. Rusya, Gorchakov'un 21 Kasım 1864 yılındaki bu genelgesiyle politik bir saldırıya başlamış, Rusya'yı barbarlığı bastırmak için medeniyet bayrağını taşıyıcı güç haline getirmenin tasarısı yapılmıştır. Gerçekte ise iddialarının aksine Rus askeri birlikleri, istikrarlı milletlerin benzersiz kültür ve tarihine karşı ilerlemelerini sürdürmüşlerdir. İngiltere ise Hanlıkların geleceği konusundaki ciddi endişelerinin devam etmesine rağmen Rusya'nın görüşlerini onaylamıştır. Rus politikacılar, Türkistan meselesini iki hükümet arasındaki ilişkilerin dışında tutmak istemişlerdir. Rusya, İngiltere'nin dikkatini Türkistan'dan Avrupa'ya çekmek istemiştir. Aralık 1868'de İngiliz elçi Buchanan ile olan görüşmelerinde kasıtlı olarak iki hükümet arasındaki Türkistan'dan ziyade Avrupa'daki meseleleri öne sürmüştür. Hükümeti tarafından Rusya'nın Türkistan'daki faaliyetlerinin boyutu ve yapısı hakkında tartışması için görevlendirilen Buchanan bunun yerine iki hükümet arasında Avrupa'da olduğu gibi iyi ilişkilerin ortaya çıkarılmasını ümit ettiğini belirtmiştir. Gorchakov, iki imparatorluğun Avrupa'daki benzer çıkarlarına vurgu yaparak Türkistan'daki Rus seferleri ile ilgili bir tartışmadan kaçınmaya çalışmıştır. Bu durum 1865 ve devamındaki yıllarda Hokand'ın bazı önemli şehir ve geniş bölgelerinin Ruslar tarafından istilası ile son bulmuştur⁵⁷¹.

Ancak Rusya Dışişleri Bakanı Gorchakov (1856-1882) İngiliz politikacı ve diplomatlara sık sık Türkistan'daki Rus ilerleyişine imparatorun karşı olduğunu

⁵⁶⁹Krausse, a.g.e., 1899, s. 223- 224; Genelgenin tamamını görmek için bkz. Skrine- Ross, a.g.e., s. 417-423.

⁵⁷⁰Krausse, a.g.e., 1899, s. 223- 224.

⁵⁷¹Tealakh, a.g.e., s.75.

söylemeyi sürdürmüştür. St. Petersburg, 1860 yılının ortalarından 1884 yılında Akhal Tekke ve Merv Türkmenlerinin istilasına kadar bu politikaya bağlı kalmıştır. Öyle ki Rusya'nın Hokand ve Buhara'ya karşı olan askeri seferlerinin somut delillerine rağmen Rusya, İngiltere'ye barışçı siyaseti konusunda güvence vermeye devam etmiştir. Gorchakov, Türkistan'daki Rus ve Buharalı güçler arasındaki düşmanlığa rağmen Rus imparatorunun işgalden kaçınma noktasındaki kararlılığını değiştirmedini, 1865 senesinde Rus imparatorunun Türkistan'ın işgalinden kaçındığını, böyle bir ilerlemenin avantajdan çok Rusya'ya zarar vereceğine inandığını belirtmiştir. Bu tarz güvencelerin verilmesi Türkistan'daki sömürge politikasının karakteristik özelliklerinden biri olduğu görülmektedir⁵⁷². Gorchakov'un muhtırasından da anlaşıldığı üzere Rusya, Hokand'ı işgal süresince bu durumu barbar kavimlere medeniyeti götürmek ve bu barbarlıkların yeniden tekrarlanmaması için cezalandırmak, bölgedeki ticari çıkarlarını korumak adına gerçekleştirdiğini ileri sürmüştür. Rusya, bu tutumu ile bir taraftan başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin tepkisini önlemek diğer yandan ise bölgede kalıcı kontrol sağlamak istemiştir. Başlangıçta bölgede baskın güç olan İngiltere'nin ise işgaller süresince takınmış olduğu pasif tutum Rusya'nın ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Rusya, bu politikasını diğer Türkistan hanlıklarını işgal ederken de sürdürmüştür.

6.2.2. Çarlık Rusya'nın Buhara'yı İşgali

Rusya'nın Buhara hanlığı ile arasındaki ticari ve diplomatik ilişkiler, Moskova Büyük Knezliği zamanında başlamış olup sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Nijni-Novgorod şehrinde yapılan yıllık büyük panayıra Türkistan'dan çok sayıda tüccar geldiğinden işgallerin devam ettiği dönemde de Ruslar ve Türkistanlılar arasında yakın ticari ilişkiler devam etmiştir. Türkistan şehirlerinden gönderilen kervanlar, Astarhan veya Orenburg'a kadar ulaşırken Türkistan malları da Rus pazarlarında oldukça önem taşımaktaydı⁵⁷³. Nitekim Türkistan'ın işgalinden önceki dönemlerde Buhara'nın ticari hayatında Rusya, oldukça önemli bir konumda idi. Öyle ki hanlığın en çok ithalat yaptığı ülkelerin başında Rusya gelmektedir. Buhara, Rusya'ya daha çok ham pamuk, karakul derisi, yün, ipek, kurutulmuş meyve ve halı gönderirken karşılığında da Rusya'dan ucuz tekstil ürünleri, metal ve mamul mallar, şeker, gazyağı ve porselen almıştır⁵⁷⁴.

Buhara, Rusya ile kervan ticareti vasıtasıyla uzun yıllar boyunca yakın ilişkiler kurmuştur. Öyle ki Taşkent'in Ruslar tarafından kuşatılmasına kadarki süreçte iki ülke arasındaki samimiyet dikkat çekecek boyutlara ulaşmıştır⁵⁷⁵. Bu durum hanlıklar arasındaki rekabetin boyutunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Öyle ki işgallerin başladığı ve hızla ilerlediği dönemde dahi kendi aralarındaki bu çekişme devam etmiş ve bu durum Rusya'nın işgallerini kolaylaştırmıştır.

XIX. yüzyılda Buhara, Rusya için ticari önemini korumayı sürdürmüştür. Öyle ki Rusya, hammaddeleri açısından büyük önem taşıyan Buhara'yı ticari ortağı olarak görmüştür. 1839 yılında Buhara'dan Rusya'ya 2.513.912, 1840 yılında ise 3.283.654 ruble değerinde mal ihraç edilmiştir. Buhara; Kabil, Keşmir ve Herat'a gönderilen Rus

⁵⁷² Tealakh, a.g.e., s.72- 73.

⁵⁷³ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993., s.349.

⁵⁷⁴ Becker, a.g.e., s.134; Mehmet Saray, "Buhara (Özbek) Hanlığı (1753'den İtibaren Buhara Emirliği)1500-1920", Tarihte Türk Devletleri II, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 98, Ankara 1987, ss.591-600.

⁵⁷⁵ Boulger, a.g.e., s.172.

malları için bir geçit görevi yapmıştır⁵⁷⁶. Buhara Emirliği ile arasındaki kervan ticareti sayesinde oldukça canlı bir ticaret yürüten Rusya, özellikle ipek ve pamuk üretiminin hammaddesi açısından Türkistan Hanlıkları ile olan ticarete büyük önem vermiştir. Türkistan Hanlıklarının aracılığıyla Çin ile ticaret yapan Rusya'nın yaptığı bu ticaretten üç taraf da kazançlı çıkmıştır. Ancak Rusya ile olan bu ticari ilişkiler, sonraki dönemlerde Rusya'nın Türkistan Hanlıklarını işgaline zemin hazırlamıştır. Ticarete alınan önlemler ve güvenlik sınırlarının sürekli olarak güneye yönlendirilmesi sonucunda, bu durum, hanlıkların işgaline yol açacaktır⁵⁷⁷. Meyendorff, Buhara'nın; Rusya, Hokand, Taşkent, İran gibi pek çok ülkeden tüccarın uğrak yeri olduğunu fakat Çin ve Tibet'ten hiçbir tüccarın bulunmadığını belirtmiştir⁵⁷⁸.

XIX. yüzyılın ortalarında Rusya ve Türkistan Hanlıkları arasındaki en önemli ekonomik bağlantı, pamuk ithalatıdır. 1850 yılına kadar büyük bir gelişme gösteren Rus tekstil endüstrisi için kendi üretimleri olan iplik oldukça önemlidir. İplik üretimi ise ham pamuk ithalatına bağlı olduğundan Türkistan, Rus pazarları için büyük önem taşımaktadır. Rusya'nın toplam ithalatının %31'i Türkistan Hanlıklarından elde ettiği ham pamuk ithalatına dayanmaktadır. Rus tekstil endüstrisi ham pamuk ithalatının yanı sıra pamuklu ürün ihracatında da büyük gelişme göstermiştir. Öyle ki Rusya, 1860 senesinde toplam pamuklu ürün üretiminin %53'nü Türkistan Hanlıklarına ihraç etmiştir. 1864 senesine gelindiğinde ise Rusya'nın toplam pamuklu ürün ihracatının %85'i Türkistan'a ihraç edilmeye başlanmıştır⁵⁷⁹. Bütün bu bilgiler ışığında Rusya'nın Buhara ile olan ilişkilerinin ticari önemi ve Buhara'nın mevcut konumu göz önüne alındığında Buhara'nın iki ülke arasında Türkistan'da rekabetin en canlı şekilde yaşandığı yerlerden birisi olması anlaşılabilir bir durumdur.

XIX. yüzyılda Buhara, Çarlık Rusya ve İngiltere arasındaki rekabetin mücadele sahası olmuştur. Rusların, Türkistan ve Buhara'ya olan ilgileri I. Petro döneminde başlamış olup bu dönemde de devam etmiştir. Nitekim Ruslar, Hind okyanusuna ulaşmak için kendileri için engel olarak gördükleri toprakları almaya karar vermişlerdir. Ruslar, askeri açıdan en güçlü hanlık olarak gördükleri Buhara Hanlığını, amaçlarına ulaşmadaki en büyük engel olarak görmüşlerdir. İngilizlerin de bu bölgeye yaklaşmaları, Rusları biran önce hareket etmeye teşvik etmiştir. Rusya, İngilizleri engellemek için elindeki bütün imkânları değerlendirirken Fransa, çıkarları gereği Rusya'nın yanında yer almıştır. Nasrullah Han dönemi, bu rekabet ve diplomatik ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olmuştur. Emir Nasrullah, Ruslar ile yapılan ticaretten elde ettiği şahsi çıkarlar için İngiltere'ye karşı Rusya'yı desteklemiştir. Onun bu tavrı sonraki dönemde Türkistan'ın Ruslar tarafından işgaline zemin hazırlamış ve Türkistan'ı İngiltere'nin desteğinden mahrum bırakmıştır⁵⁸⁰. Bu dönemde İngiltere ve Rusya, Türkistan coğrafyası ile yakından ilgilenmiştir. Ayrıca Rusya, Buhara Emirliğine temsilcilerini de göndermiştir⁵⁸¹.

Osmanlı Devleti ise bu dönemde kendi içindeki sorunlarla meşgul olduğundan hanlıklara yardım edememiştir. Emir Nasrullah döneminde Osmanlı Devleti ile yapılan yazışmalarda, Buhara'da tutuklanan Charles Stoddart ve Arthur Conolly isimli iki

⁵⁷⁶ Hayit, 1995, s.92.

⁵⁷⁷ Çelik, 2009, s.190-191.

⁵⁷⁸ Meyendorff, 1840, s.35.

⁵⁷⁹ Becker, 2005, s. 16.

⁵⁸⁰ Nurettin Hatunoğlu, Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han, Ötüken Yayıncılık, 2011, s.451., s.26-27., Alpargu, a.g.e...s.975.

⁵⁸¹ Editör, The Cambridge History Of İslam, Edited by P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Chapter 7 "Central Asia from the sixteenth century to the Russian conquests", by B. Spuler, Cambridge University Press, 1977, s.486.

İngiliz subayının bırakılması önemli bir yer tutmuştur. Bu subaylardan Charles Stoddart, Buhara'ya elçi olarak gönderilmiştir. Stoddart'ın Buhara'ya elçi olarak gönderilmesinin sebeplerinden ilki; İngiltere'nin Rusya'ya karşı Buhara emiri Nasrullah ile ittifak yapma isteğini bildirmektir. İkincisi, Nasrullah Han'ın kendisine yönelik herhangi bir İngiliz tehdidinin olmadığını anlamasını sağlamaktır. Üçüncü olarak da Buhara üzerindeki Rus tehdidinin sebebi olan Rus esirlerinin serbest bırakılmasını sağlamaktır. Daha önce de ifade edildiği üzere Stoddart, bu dönemde Türkistan'ın içine kapanık durumu sebebiyle casus muamelesi görmüş, Türkistan'ın istihbari anlamda planlarını ortaya çıkarmasından endişe edilerek tutuklanmıştır⁵⁸².

İngiltere'nin Türkistan bölgesi ve çevresinde kendi ülkelerinin nüfuzunu güçlendirmek için faaliyetlerde bulunması, Rusya'nın Türkistan'a yönelmesindeki en önemli etkenlerden birisi olmuştur. İngiltere'nin bu faaliyetleri sırasında Rusya'nın askeri kuvvetleri de Ural, Sibiry ve Hazar tarafından güneye doğru hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. 1839-1840 yıllarında Rusya, Buhara'ya askeri sefer düzenlemiştir. Rusya'nın bu seferi sebebiyle Buhara Hanı, elindeki Rus esirleri ve onlara ait malları iade etmiş ve Rusya ile ticareti yeniden başlatmıştır. Rusya, 29 Aralık 1842 yılında Buhara ile yaptığı anlaşma ile Buhara ve yakın çevresindeki politik ve ticari münasebetler kurmuştur. İngiltere ve Rusya'nın Türkistan topraklarına ilerleyişi esnasında Buhara ve Hokand Hanlıkları birbirleriyle mücadele halinde idiler. Ayrıca bu hanlıkların bu devletlere karşı yeterli donanıma sahip teknik silahlara sahip olmaması rakiplerinin işini kolaylaştırmıştır. Bir yandan ekonomik gücünü arttıran Rusya diğer yandan da askeri yöntemlerle Türkistan topraklarındaki ilerleyişini hızlandırmıştır⁵⁸³.

Vambery'nin 1863 yılında Buhara'yı ziyaret etmiş olduğu sırada hanlık, bağımsızlığının son yıllarını yaşamakta idi. Kırım savaşı sonucunda doğu sınırıyla olan münasebetlerini arttıran Ruslar bu dönemde Türkistan'ı istila hareketlerini hızlandırmışlardır. Nitekim bu tarihten on beş yıl öncesinde, 1847-1848 yıllarında Orsk ve Aral denizi arasında kalan bozkırın tam ortasında, Rusya ile hanlıklar arasındaki kervan yolunu korumayı sağlayan iki büyük kale Rus tehdidi altına girmiştir. Diğer yandan İngiliz istihbarat servisi de ilk kez, Rusların bozkırın batı kesimine hâkim olup, Türkistan'a giden büyük ulaşım yollarını hâkimiyet altına alabileceklerini kabullenmek zorunda kalmıştır. 1868 yılında General Kaufman'ın Semerkand'ı ele geçirmesinden sonra Buhara da aynı yıl Rus hâkimiyeti altına girecektir. Böylece 1888 yılında Buhara'nın demiryolu ulaşımına kavuşması ve Rus göçmenlerinin buraya gelmesiyle de burasının “ yasak şehir” olma özelliği son bulacaktır⁵⁸⁴.

Taşkent'in kuşatılmasından sonra 1865 yılında Rusya tarafından ünlü astronom Tatarinof'un oğlu ve diğer memurlardan oluşan bir elçilik heyeti, Buhara Emiri'nin Rusya'ya karşı olan düşüncelerini öğrenmek üzere Buhara'ya gönderilmiştir. Emir'in cevabı onların bazılarını hapse atmak olmuştur. Bu nedenle bu süreçten sonra Buhara'nın Rusya ile olan ilişkileri dostluktan düşmanlığa doğru değişmeye başlamıştır. 1866 Ocak ayında Çernayef, Chinaz'dan Cizak üzerine doğru ilerlemiştir. Ancak Emiri savunma amaçlı oldukça güçlü bir ordu toplamış, Çernayef Cizak'ta umduğundan büyük bir orduyla karşılaşmış, ordusu oldukça zayıf kalmıştır. Sonuç olarak Rusya geri

⁵⁸² Muhammed Bilal Çelik, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2009, s.151-152; Osmanlı- Türkistan hanlıkları arasındaki münasebetler hakkında detaylı bilgi için bkz. Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI- XX. Yüzyıllar) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 70, Ankara 2005.

⁵⁸³ Hayri Çapraz, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2011, Sayı:24, s. 58.

⁵⁸⁴ Thierry Zarcone, Yasak Kent Buhara 1830-1888, İletişim Yayınları, 2001, s.57.

çekilmek zorunda kalmış, Rus elçiler de tutuklu kalmışlardır. Buhara Emiri Muzaffereddin, 1864 yılında Hokand'ın meselelerine müdahale etmeye başladığında Hudayar yeniden tahta geçmiş, Sır Derya kıyıları üzerinde devletin güney kısmında yer alan Hocent şehrine yeniden hâkim olmuştur⁵⁸⁵. Ura Tepe, Hocent gibi Hokand Hanlığının önemli şehirlerini ele geçiren Buhara Emiri, Rus yayılmasına karşı bu stratejik yerleri korumayı ve Hokand Hanlığı üzerinde üstünlük kurmayı hedeflemiştir⁵⁸⁶. Ancak Rusya, bu önemli pozisyonu elde etmeyi oldukça istemiş, hiçbir şekilde açık olarak Hokand'a ait olan Hocent şehri üzerinde Buhara'nın iddialarını kabul etmemiştir. Nitekim General Çernayef öncülüğündeki Rus kuvvetleri Buhara üzerine yürümüşse de başarı sağlanamamıştır. Bu serferdeki başarısızlık üzerine General Çernayef 1865 yılında St. Petersburg'a geri çağırılmış ve yerine General Dimitri İlyitch Romanovski getirilmiştir. Romanovski, Sır Derya bölgesinin yeni askeri valisi olarak Rusya'nın Türkistan hanlıklarına doğru genişleme politikasını sürdürmüştür⁵⁸⁷.

Rus ordularının Cizak'tan geri çekilmesinden sonra Çernayef'in halefleri bu felaketi telafi etmek ve Buhara'nın düşmanlığını önlemek için çalışmışlardır. 1866 Nisan ayında General Romanovski, Hocent üzerine doğru hareket etmiş, Chinaz'dan önemli bir ikmal desteği sağlanmış, Kazala'dan su gönderilmiştir. Aynı ay içinde Buhara süvarilerinden oluşan önemli bir birlikle Emir'in asıl kuvvetleri Rusya ile karşılaşmak üzere Sır Derya üzerine harekete geçmiştir. Sayısı dört binden fazla olmayan ve yirmi ağır silaha sahip Rus ordusu harekete geçmiş, iki ordu 20 Mayıs'ta Irjar düzlüklerinde karşılaşmış ve savaş kısa sürede başlamıştır. Buhara ordusu kırk bin kişi ve yirmi bir ağır silaha sahip olmakla birlikte bu ordunun ancak beş bini devlete bağlı düzenli ordu durumundadır. Buhara emiri ordusuna niyetinin Taşkent'i geri almak olduğunu iletmiştir. Von Helwald bu ordunun kusursuz İngiliz silahları ile donatıldığını belirtmiştir. Bu savaşta herhangi bir tarafın kaybettiğiyle alakalı bir resmi kayıt olmamakla birlikte Buhara ağır bir zarara uğramıştır. Öyle ki Buhara binin üzerinde askerini bu savaşta kaybederken Rusya'dan yalnızca yirmi ya da otuz yaralı olduğu hesaplanmıştır. Bu zafer için herhangi bir ödül ödenip ödenmediği kesin olarak bilinmemekle birlikte savaşın sonuçları oldukça büyük ve önemli olmuş, Buhara ağır bir yenilgi almıştır. Savaş alanında Buhara'nın prestiji yok olurken Rusya kendi gücünü güvence altına almıştır. Irjar'ın düşürülmesinden sonra Türkistan halkının cesareti kırılmış ve panik havası oluşmuştur. Bu savaşın somut sonuçları arasında en dikkat çekenlerden biri Hocent ve Ura Tepe arasında yer alan Nau kalesinin ele geçirilmesidir⁵⁸⁸.

29 Mayıs 1866 yılında Hocent şehri Rus orduları tarafından kuşatılmış ve iki taraftan saldırıya uğramıştır. Mr. Schuyler, böylesine önemli ve güçlü bir konumdaki bir yerleşim için savunmanın yeterli olmadığını ifade etmiştir. Garnizon, Buhara emirine bağlı çok sayıda askerden oluşmuştur. Beş günlük ağır bir bombardmanın ardından Rusya üstün gelmiştir. Irjar'daki bu yenilginin ardından Muzaffer, Rus elçileri hediyelerle birlikte Taşkent'e iade etmiştir. Ancak emir bu yenilgiden sonra vazgeçmemiştir. Savaş alanında yenilmesine ve kalelerinin kendisinden zorla alınmasına rağmen Türkistan'daki diğer ordular ve kaleler üzerinde İslam'ın başı olarak şöhreti devam etmektedir. Hocent'in düşüşünden sonra birkaç ay süren bir ateşkes

⁵⁸⁵ Boulger, a.g.e., s.173.

⁵⁸⁶ Yetişgin, a.g.e., 2014, s. 107.

⁵⁸⁷ The Times, November 5, 1866; Sodhi Hukm Singh, A History of Khokand from the Commencement of Russian Intercourse Until the Final Subjugation of the Country by that Power, Government Civil Secretariat Press, 1878, s. 11; Boulger, a.g.e., s.174- 175.

⁵⁸⁸ Boulger, a.g.e., s.174- 175; The Times, March 26, 1869.

olmuş ancak aynı sene kışın başlarında Buhara'nın tutumu bir başka doğrultuda ilerlemenin gerekli olduğu şeklinde olmuştur. Ura Tepe ve Cizak gibi iki ileri karakol Buhara'nın elinde iken Chinaz ve Hocent Buhara'dan alınmıştır. Bu iki ileri karakol biri doğudan diğeri kuzeydoğudan Semerkand'ı korumaktadır⁵⁸⁹.

Rusya, 6 Ekimde Ura Tepe'yi yakından kuşatmış, 14 Ekimde de ele geçirmiştir. Buradaki askeri birliğin büyük bir kısmı kaçmıştır. Neredeyse aynı tarihlerde Cizak da Ura Tepe ile aynı kaderi yaşamış, burası tabii gücüne ve askeri birliklerin sayısına rağmen kısa sürede ele geçirilmiştir. Rusya resmi kayıtlarında Rusya'nın sadece altı ölü ve 92 yaralı verdiği Buhara'nın ise altı bin kaybı olduğu ve iki bin kişinin de esir edildiği ifade edilmiştir. İşgallerin olduğu dönemde İngiltere ve Osmanlı'ya elçi göndererek yardım isteğinde bulunan Muzaffereddin'in bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Elçi, 1867'de Kalküta'da Sir Lawrence ile yaptığı görüşmede istekleri İngiltere tarafından reddedilmiştir. Nitekim böylesi büyük bir kayıptan sonra Buhara barış istemek zorunda bırakılmış, Muzaffereddin tek başına mücadele etmenin imkânsız olduğunu kabul etmiştir. Bunun üzerine Afganistan emirine ittifak teklifinde bulunmuştur. Muzaffereddin özellikle Belh valisi Faiz Muhammed Han ve oğullarından biri olan Dost Muhammed ile yakın ilişkiler içine girmiştir. Cizak'ın düşüşünden sonra Rusya'nın bakışına göre Buhara ile savaş sona ermiştir. Orenburg genel valisi Buhara emirinin düşmanlığın yeniden canlanmasından kaçınması koşuluyla sükûnetin sağlanabileceğini umut etmiştir. Hokand ile dostane ilişkiler kurulmuş ve ticaret yeniden başlamıştır. Buhara'dan gelen birçok kervan buraya gönderilmiştir⁵⁹⁰.

1868 yılında ilk Rus-Buhara anlaşmasının imzalanmasının ardından da Rusya Buhara üzerindeki baskısını arttırmıştır. Buchanan tarafından hazırlanan raporda bazı Rus generallerin hoşnutsuz durumdaki Hintli prenslerle iletişim kurma çabasında olduklarını, bu entrikaların yaygın ve rahatsız edici olduğu belirtilmiştir. Bazı Rus tarihçilerin de bazı Hindistan prenslerinin İngiliz idaresine karşı mücadele etmek için yardım sağlama ümidi ile Rusya ile iletişim kurduklarını doğruladığı bilinmektedir. St. Petersburg'un stratejisi ülke içinde karışıklık yaratmak için Hintlileri kışkırtmak üzerine olmuş böylece İngiltere'nin Avrupa'da hizmet etmesi için Hindistan'dan askeri birliklerini çekmesini imkânsız hale gelecektir. Rus hazinesi için büyük masraflara yol açan Türkistan'daki Rus ilerleyişi yalnızca ticari güvenliğin sağlanması ve göçebelerin etkisizleştirilmesi için yapılmamıştır⁵⁹¹. Türkistan Hanlıkları üzerinde yoğun bir şekilde Rus işgallerinin yaşandığı bu dönemde Rusya'nın hanlıklar ile olan ticari münasebetlerini sürdürmesi dikkat çekmiştir. Öyle ki Rusya bu ticaret bağı ile İngiltere'nin desteğinin de önüne geçmiş, hanlıklar arasındaki anlaşmazlıktan faydalanarak, büyük kayıplar vermeden bölge üzerindeki kontrolünü hızlandırmıştır. İngiltere'nin bu dönemde Buhara emirinin yardım isteğini geri çevirmesi Rusya'nın Türkistan doğrultusunda ilerlemesine karşı olduğu konusundaki tutumunun anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

6.2.2.1. Çarlık Rusya'nın İşgalleri Döneminde İngiltere'nin İran ve Afganistan'daki Durumu

Rus işgallerinin yoğunlaştığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz devlet adamlarının büyük bir kısmı Türkistan'ın Rus nüfuzuna bırakılmasını kabul edememişlerdir. Siyasi ve coğrafi açılardan İran'ın tabii savunma duvarları olan

⁵⁸⁹ Boulger, a.g.e., s.176; The Times, May 26, 1866.

⁵⁹⁰ Boulger, a.g.e., s.178.

⁵⁹¹ Tealakh, a.g.t., s.138-139.

Türkmenistan, Hive ve Buhara'nın Rus nüfuzuna girmesi İran'ı tehlikeye sokmuştur. Bu nedenle Türkmenistan'ın alınması İran'ın kuzey kesimleri ve Hindistan'ın kuzeybatısının Rus tehlikesi ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştır⁵⁹².

İngiltere, Rus işgallerinin olduğu dönemde politik faaliyetlerini Afganistan'dan ziyade Ruslar'ın Hindistan'a doğru ilerlemesinde büyük bir öneme sahip olan İran'a çevirmiştir. Rusların işgale hazırlandığı Türkistan Hanlıkları ile geniş bir sınıra sahip olan İran'ın Türkistan doğrultusunda genişlemesi İngiltere için oldukça önemli görülmüştür. Nitekim İngiltere, bu doğrultuda da İranlıları Merv istikametinde genişlemesi için teşvik etmiştir. Ancak İranlılar Türkmenler karşısında ağır bir yenilgi almıştır. İngilizlerin Afganistan ve Herat'ı ikinci plana atmaları Rusların bu doğrultuda hareket etmelerine imkân vermiştir. Rusya'nın Herat'taki hâkimiyetini önlemek için İngiltere yeni bir strateji geliştirerek Herat'ın güçlü bir Afgan krallığının kontrolünde olması gerektiğini düşünmüştür. Bu stratejiyi fark eden Dost Muhammed sekiz aylık bir kuşatmanın ardından 27 Mart 1863'te Herat'ı hâkimiyet altına alarak Afganistan'ın birliğini tamamlamıştır⁵⁹³.

1863 senesinde hız kazanan Rus ilerleyişi aynı zamanda Türkistan'da İngiltere ve Rusya arasındaki diplomatik krizde başlamasına yol açmıştır. 1863 yılı aynı zamanda İngilizlerin müttefiki Dost Muhammed'in ölümü ve ardından varisleri arasında taht kavgalarının başladığı yıldır⁵⁹⁴. Dost Muhammed'in 1863 yılındaki ölümü üzerine onun oldukça güçlendirdiği imparatorlukta geleneksel bir kargaşa başlamış, ülke kendi arasında bölünmüş, Kabil, Herat, Kandahar üç farklı idarecinin eline geçmiştir⁵⁹⁵. Oğulları; Şir Ali, Muhammed Emin, Muhammed A'zam ve Muhammed Efdal arasında meydana gelen taht kavgaları Afganistan'da beş yıl süren bir iç savaşa yol açmıştır⁵⁹⁶. 1863 yılında Dost Muhammed Hanın ölümünden sonra Afgan Türkistanı kanlı bir kardeş savaşına sahne olmuş, Buhara Emiri; Muhammed Afzul Han ve Şir Ali'nin arasını karıştırmışsa da bir süre ortadan kaybolmuş, Belh üzerindeki eskimiş iddialarını canlandırmak ya da bu bölgeyi yeniden işgal etmek için hazırlık yapmıştır⁵⁹⁷. Dost Muhammed'in ölümünden sonra Muhammed Afzal Hanın Şir Ali Han ile Afganistan tahtı için mücadele etmesi beklenmiştir. Bedehşan şefleri Hindistan Hükümetine işbirliğini Buhara'ya transfer etmeye istekli olduklarını belirtmişlerdir. Buhara Emiri, Bedehşan'ın Afgan hükümetinin bir parçası olduğunu eğer Bedehşan şeflerinin Kabil'den gelecek bir sıkıntı yaşamaları durumunda aracılık edeceğini ancak herhangi bir yardımda bulunmak için hazırlıklı olmadığını bildirmiştir. Sivil savaşın devam ettiği dönemde Faiz Muhammed Han, 1866 Ağustosunda Şir Ali Han'a, Şibergan, Siripul, Andkhoy ve Maymana emirlerinin kendisine bağlandığını, Türkistan vilayetinin ileri gelenlerini çağırdığını bildirmiştir⁵⁹⁸. 1867 yılında Kabil'in yanısıra Herat da Emir'in amcası Afzul Han tarafından ele geçirilmiş, Şir Ali ve oğulları mülteci konumuna düşmüş, öncelikle kuzeye sonrasında ise güneye ilerlemiştir. Meşhed'e kadar uzanan kısa bir yolculuğun ardından Yakub Han, Herat'a tekrar girmiş ve komşu bölgeleri yeniden ele geçirmeye başlamıştır. Yaklaşık 5000 kişilik bir kuvvetle Herat'a saldırarak

⁵⁹² Karadeniz, İran ve Türkistan'da İngiliz- Rus Mücadelesi (1856- 1869), s. 64.

⁵⁹³ Saray, 1997, s.79- 81.

⁵⁹⁴ Halil Çetin, "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", bilig-15, 2000, s.3.

⁵⁹⁵ Krausse, a.g.e., 1899, s. 222.

⁵⁹⁶ Kahraman, a.g.m., s. 511.

⁵⁹⁷ British Documents, 1985: doc.2, s.98.

⁵⁹⁸ British Documents, 1985: doc.2, s.96.

bölgeyi ele geçirmiştir⁵⁹⁹. Şir Ali 1867 yılında Muhammed Azim'e karşı olan mücadeleyi canlandırmak için hazırlık yaptığında kendi egemenliği altındaki vilayetlerin hükümetlerinde çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Bu durum Hindistan Hükümetine rapor edildiğinde ona bağlı vilayetler olan Maymana, Andkhoi, Siripul, Şibergan, Akça, Belh, Mezeri Şerif, Taşkurgan, Kunduz ve Bedeşan'da yayılmıştır. Bu vilayetlerden bazıları Abdul Rahman Han tarafından yeniden işgal edilmiş ancak Şir Ali Han'ın Kabil'i yeniden kurtarması üzerine Abdul Rahman Hanın memurları kovulmuş, bu illerin Şir Ali'ye olan bağlılıkları kaldığı yerden devam etmiştir⁶⁰⁰.

Dost Muhammed'in ölümünden önce 1858 yılında veliahd ilan etmiş olduğu Şir Ali, Hindistan'daki İngiliz Umumi Valisi Earl Elgin'den Afgan tahtına geçişini resmen tanımamasını istemiştir⁶⁰¹. Şir Ali, Lord Elgin'e yazdığı mektupla babası gibi aralarındaki dostluğu sürdürmek ve arttırmak istediğini bildirmişse de uzun bir zaman cevap alamamıştır. Ancak sürecin uzaması Şir Ali ile kardeşleri arasında taht kavgalarına yol açmıştır. Afgan tahtı için kardeş kavgalarının yaşandığı haberi üzerine Lord Elgin emirin bu mektubuna cevap vermemeyi tercih etmiştir⁶⁰². Şir Ali'nin ricasından yedi ay sonra Hindistan'a yeni Genel Vali tayin edilen Sir John Lawrence, Şir Ali'yi Afgan hükümdarı olarak tanımıştır. Şir Ali kardeşleri ile olan taht mücadelesinde Lawrence'den yardım istemişse de herhangi bir netice elde edememiştir. Lord Lawrence, Türkistan'a aktif bir şekilde müdahale etmenin ölümcül bir hata olacağını savunmuştur. Şir Ali bir süreliğine tahtı kaybetmişse de daha sonra yeniden almayı başarmıştır. Lawrence'nin Afganlara karşı olan soğuk ve güvensiz politikası iki taraf arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemişse de Rusların kısa sürede Türkistan'ın büyük bir kısmını işgal etmeleri Afganlar ile İngilizleri tekrar bir araya getirmiştir⁶⁰³. Genel Vali Sir John Lawrence, Şir Ali Hanı kutlamak üzere bir memur görevlendirmiştir. İngiliz elçinin Kabil sokaklarında güçlü bir Afgan koruma olmaksızın yürüyememesi fanatik topluluk arasındaki duygu yoğunluğunu göstermektedir⁶⁰⁴.

Dost Muhammed'in ölümünden sonra Herat'ta başlayan iç karışıklık 1868 yılına kadar devam etmiş, tahta geçen Şir Ali bütün Afganistan'a hâkim olduktan sonra Herat'ı ele geçirmiştir. 1868 Nisan ayında Kandahar, Eylül ayında ise Kabil ele geçirilmiştir. 1879'da İngiltere ile Afganistan arasında meydana gelecek olan savaşta Afganların yenilmesi ile Hayber ve Kandehar'ın idaresi İngilizlerin eline geçecektir. Bu gelişmeden sonra ise İngilizler bütün hâkimiyet alanını Afganistan'a taşıyacaklardır⁶⁰⁵. İngiltere'nin bu dönemde Türkistan hanlıklarında olduğu gibi Afganistan konusunda da çekimser kaldığı görülmektedir. İngiltere'nin bu çekimser tavrı Dost Muhammed'in ölümünün ardından Afganistan'da taht için yaşanan kardeş kavgalarının uzun sürmesine neden olurken İngiltere, bu tutumu ile istemeden Rusya'nın bölgedeki işini kolaylaştırmıştır.

⁵⁹⁹Hippisley Cunliffe Marsh, A Ride Through Islam: Being a Journey Through Persia and Afghanistan to India Via Meshed, Herat and Kandahar, London: Tinsley Brothers, 8, Catherike Street, Strakd. 1877, s.140.

⁶⁰⁰British Documents, 1985: doc.2, s.97.

⁶⁰¹Saray, 1997, s. 82- 85. Bkz. C.H. Rawlinson, "The Afghan Crisis", Nineteenth Century Review, IV (1878), s.971.

⁶⁰²Bayur, a.g.e., s. 412.

⁶⁰³Saray, 1997, s. 82- 85. Bkz.C.H. Rawlinson, "The Afghan Crisis", Nineteenth Century Review, IV (1878), s. 971.

⁶⁰⁴Terentyef, a.g.e., s. 120- 121; W. E.J Baxter, "England and Russia in Asia", The Imperial Parliament, Ed. Sydney Buxton; London 1893, s. 49-50.

⁶⁰⁵Karadeniz, İngiltere'nin İran- Afganistan..., s. 132; Marsh, a.g.e., s. 140.

6.2.3. Çarlık Rusya'nın Hive'yi İşgali

Rusya'nın Hive ile olan ilişkileri oldukça eskiye dayanmaktadır. İlk Türkistan mahkemesi, Rusya'nın hiçbir şekilde dâhil olmadığı ancak gücü elinde hissettiği son durumlardan birisidir. 1620 yılında iki mahkeme arasında politik bir bağ olduğu söylenmektedir. Bu tarihlerde Ural Kozakları ve Hiveliler arasında bir düşmanlık başlamış, onların önceleri Hive bölgesinin yerleşik kısmı üzerine gerçekleştirdikleri baskınlar bu duruma sebep olmuştur. Ancak Han'ın küçük çaplı sınır savaşları daima başarı ile neticelendirilmiştir. Kozak baskıncıları daima yenilgiye uğratılmış ve imha edilmişlerdir. Bu günlerde Hive oldukça güçlü bir konumda olduğu gibi Türkmenler tarafından da desteklenmektedir⁶⁰⁶.

Prens Berkovitch, Rusya Hükümetinin Türkistan Hanlıkları ile olan münasebetlerini sürdürmesi için girişimde bulunan ilk memurdur. Onun ölümünden kısa bir süre sonra Çar Petro Hive'ye bir elçi göndermiştir. Elçi olumlu karşılanmasına rağmen herhangi bir başarı elde edememiştir. Petro'nun ölümünden sonra bölgeye birkaç tane daha elçi gönderilmişse de bu kişiler de pratik bir sonuç elde edememişlerdir. Han, elinde bulunan Rus unsurları teslim etmemiştir. Han, ele geçirdiği Rus kimselere herhangi bir ayrıcalık tanımamış, onları köleleştirmiştir. İki yüzyıldan uzun bir süre Hive, Rusya'ya meydan okumuş, uzun zaman sonra Han'ın Seyhun üzerinde kazanmış olduğu zafer, onun geçmişteki dokunulmazlığını güçlendirirken düşmanlık devam etmiştir. Han, ele geçirdiği Rusları öldürmeyip köleleştirmiştir⁶⁰⁷.

Rusya'nın 1837-38 yıllarında İran'a yönelik işgal politikası İngiltere'nin 1839 yılında Afganistan'ı istila etmesinin nedenlerinden biri olmuştur. Eldred Pottinger'in kararlılığı ve cesareti sayesinde Rusya, Herat duvarlarından önce İngiltere'yi durdurmuştur. Böylece birkez daha Hive sorunu ortaya çıkmıştır. Burada kurulan yerleşmelerle birlikte hem eski tehlikenin uzaklaştırıldığı hem de Kabil'deki herhangi bir İngiliz zaferinin sonuçları için Aral etrafında güvenlik sağlanabileceği ümit edilmiştir. İki büyük imparatorluk birbirlerine karşı ilk defa 1839 yılında harekete geçmişler, ancak bu yürüyüşün sonucunda iki taraf da zarar görmüştür. İngiltere'nin bu yenilgiyi iki askeri zaferin şöhretiyle telafi ettiği belirtilmiştir. Her iki taraf da kalıcı olarak zararını telafi etmiş olmakla birlikte Rusya, İngiltere'nin askeri zaferinden sonra ilgisiz kalmış, Hazar'dan itibaren güvenliğini sağlayamamış, ilgisini başka bir tarafa yöneltmiştir. Rusya aldığı yenilgiden hemen sonra bu felaketi telafi etmek için daha rahat bir sefer gerçekleştirmek adına oldukça önemli hazırlıklar yapmıştır. Bu kritik dönemde Captain Abbott'un Hive'deki çabaları ve özel bir heyetle bölgeye gönderilen Sir Richmond Shakespear'ın girişimleri, Hive'de esir tutulan Rus öznelerinin iade edilmesi konusunda Han'ın rıza göstermesinde oldukça etkili olmuştur. Sayılarının yaklaşık 418 olduğu söylenen Rus esir serbest bırakılmış ve güvenli bir şekilde Hazar üzerinde Novo- Alexandrovsk bozkırına geçirilmiştir. Rusya hükümeti buna karşılık olarak savaş sırasında ele geçirilmiş olan beş yüz elli Hiveliyi serbest bırakmaya mecbur edilmiştir. Bu dönemden sonra Major Wood ve Burnaby⁶⁰⁸,nin ziyaretine kadar Hive'yi her hangi bir İngiliz temsilci ziyaret etmemiş olmakla birlikte Hive'de eski

⁶⁰⁶ Demetrious Charles Boulger, England and Russia in Central Asia, London: W. H. Allen & CO., Vol. I., 1879, s.144-145.

⁶⁰⁷ Boulger, a.g.e., s.145-146.

⁶⁰⁸ Burnaby, Rusların Türkistan'daki faaliyetlerini ve Rusya'nın bölgedeki mevcut durumunu öğrenmek üzere 30 Kasım 1875'te Londra'dan Türkistan'a gönderilmiştir. Burnaby bu görevinde Hindistan'ın ciddi bir Rus tehdidi altında olduğunu gözlemlemiştir (Marvin, a.g.e., s. 181). Burnaby Türkistan'a gerçekleştirdiği bu seyahatinin sonucundaki tecrübelerini kitaplaştırmıştır. Bkz. Fred Burnaby, A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia, Cassell and Co., Ltd., 1895.

İngiliz elçilerinin hatıraları bulunmaktadır. Serbest bırakılan bu esirler sonraki dönemde Rusya'nın bölgede gerçekleştireceği işgaller için önemli bilgiler sağlamışlardır. Rusya tarafından Hive'ye karşı ikinci bir sefer düşüncesi terk edilmiş olmasına rağmen 1841-42 yıllarında ticari imtiyazları güvence altına almak ve Han'ı Rusya ile yasal bir anlaşma konusunda ikna etmek amaçlı ilk olarak Nikiforof ikinci olarak da Danilefsky idaresinde iki elçilik heyeti bölgeye gönderilmiştir. İlk elçilik heyeti tamamıyla başarısız olurken M. Danilefsky, Han ile bir dostluk anlaşması yapmayı başarmıştır. Anlaşma şartları ölü bir mektup olarak kalmış ancak bu imza Rus diplomasına bir zafer kazandırmıştır. Bu imtiyaz Han'ın 1841 yılındaki Kabil felaketi ile ilgili düşüncelerinde gözlemlenebilir etkiler yaratmıştır. Han, kendisinin bizzat onayladığı şartlara saygı göstermemiştir. Öyle ki Hiveliler bir süre sonra Danilefsky ile yapılan antlaşmayı unutmüşlar, böyle bir antlaşmanın varlığını dahi inkâr etmişlerdir⁶⁰⁹.

1841 yılında General Perovski'nin Hive seferindeki başarısızlığı üzerine, İngiliz memurların etkisinde kalan Han'ın barışçıl önlemler almasından önce Rusya ilk kez Orenburg bozkırlarından ilerleyerek Küçük Orda Kırgızları ve Hokand Hanı tarafından elde tutulan yerleri ele geçirmek için plan yapmayı düşünmüştür. Sonraki seferlerin ilk aşamasında Kırgızları cezalandırmak ve baskı altına almak için bir dizi sefer gerçekleştirilmiş, bozkırda avantajlı konumda bulunan sınırlarda kaleler inşa edilmiştir. Bu girişimler General Perovski ve Vali- General Obrutchef'in öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Öncü kabile reislerinin bazıları savaşlarda öldürülmüş bazıları da ele geçirilmiş, Kırgız kabilelerinin ellerinde bulundurdıkları geniş bir bölge üzerinde aşama aşama sükûnet sağlanmıştır. Böylece asıl girişimleri için yol açılmış ve Seyhun'a doğru ilerlemişlerdir. 1848 yılında Rusya, nehre ulaşmış, kıyı üzerinde etkili olan Rusya bundan sonra da istikrarlı ve inatçı ilerleyişini devam ettirmiştir. Neredeyse nehrin ağzında bir kale inşa edilmiş, bu kale "Raim Kalesi" veya "Aralsk Kalesi" olarak bilinmeye başlamıştır. Sele karşı dayanıksız ve sağlıksız olan bu kalede Ruslar kısa bir süre kaldıktan sonra 1855 yılında Kazala nehrinin yukarısındaki onların ilk kalesine taşınmışlardır. Sınırdaki sürekli devam eden savaşların olduğu ve General Perovski'nin gelecek seferler için plan hazırlıkları yaptığı bu yıllarda Türkistan'ın kuzeyinde Rusyalıların görünüşü Hokand ve Hivelilerde endişe ve korku yaratmıştır. Asyalılar arasında "Eğer Ruslar Sır Derya sularından içerlerse biz kaybettik" düşüncesi hâkim olmuştur. Ancak Rusya bu sulardan içmekten çok daha fazlasını yapmış, Türkistan Halkları ile yapacakları savaşta kendisine müttefik yapmıştır. Ruslar tarafından 1852 yılında küçük bir kuvvetle Hokandlılar için oldukça önem taşıyan Sır Derya'nın ağzından üç yüz mil uzaklıkta yer alan Ak Mescit kalesine saldırıda bulunulmuştur. Rusya, bu girişiminde asıl amacına ulaşamamış, Hokand garnizonu saldırıların yenilenmesi ihtimaline karşı kış boyunca savunmasını güçlendirmek için ciddi bir mücadele vermiştir. General Perovski de en az onun kadar girişimde bulunmuş, gelecekteki sefer için Aralsk'ta önemli bir kuvvet toplamıştır. Ak Mescit kuşatmasında Yakup Bey büyük bir yiğitlikle savunmuş ve saldırıyı önlemiştir. Ancak bu kalenin alınması gerektiğine inanan Ruslar buraya yönelik girişimlerini sürdürmüşlerdir. Ak Mescit kalesinin yıkıntıları üzerinde burayı ele geçiren Perovski'nin kalesi yükselmiştir. Ancak bu olaydan sonraki uzun yıllar boyunca Kırım savaşının sonuçlarının etkisiyle Sır Derya üzerinde pasif kalmıştır⁶¹⁰.

General Ignatiyef, 28 Haziran 1868 tarihli gönderisinde, Rusya doğrudan doğruya İngiltere'nin öncelikli çıkarlarını tehdit etmediği sürece İngiltere'nin Rusya ile bir savaşa girmeden iki kez düşünceğini belirtmiştir. İngiliz halkının endişelerini yok

⁶⁰⁹ Boulger, a.g.e., s. 149-150.

⁶¹⁰ Boulger, a.g.e., s.161.

etmek için Savunma Bakanı Lord Stanley'e Rus askeri birliklerinin Türkistan'daki durumu konusundaki detaylı bir rapor gönderilmiş, Rusya'nın toplam askeri gücünün oldukça az oluşunun saldırı amacı olmayışının bir delili olduğu belirtilmiştir. Bu belge İngiliz halkının düşüncelerinde güçlü bir etki yapmıştır⁶¹¹. Ancak Rusya'nın Türkistan'daki hızlı ilerleyişi İngiliz Hindistan'ındaki halkı oldukça endişelendirmiştir. Doğu Hindistan halkının askeri unsurları Rus askeri birliklerinin ilerleyişine rağmen uzun süren barış nedeniyle hareketsiz kalınmasına tepki göstermiştir. Hindistan'daki ilk İngiliz rejiminin başarıları İngiliz Hindistan'ında daha sonraki askeri faaliyetler için teşvik edici olmuştur. Rus askeri birlikleri Hindistan'da İngiltere'ye oranla daha zorlu rakiplerle karşılaşmışlardır. Kısa sürede birkaç seferde kazanılan gözaltıcı zaferlerle şöhret kazanılması Doğu Hindistanlılarda kıskançlık ve düşmanlık duygularının oluşmasına yol açmıştır. Aynı endişe İngiliz halkında da oluşmuş, pasif bir siyaset yerine aktif bir ordu oluşturmanın daha faydalı olacağı düşünülmüştür. Habeş seferi sürenin kısa oluşu nedeniyle önemli bir başarı sağlayamamış ve Hindistan ordusunu tatmin etmemiştir⁶¹².

Hindistanlı muhabirlerin etkisindeki İngiliz basını Rus kuvvetlerini abartmıştır. Sir John Lawrence, İngiliz Hükümdarlığından Rusya konusunda daha sıkı ve kararlı bir siyaset takip etmesini talep etmiştir. Lawrence, Hindistan'ın korkacak bir şeyinin olmadığını, iç tehlikelere maruz kalabileceğini, Hindistan'ın tek anahtarının Herat olmadığını Astarabad, Hive, Meşhed ve Belh gibi başka yerleşim alanlarının da olduğunu bunlar içerisinde en doğru anahtarın ise Hindikuş menzili olduğunu belirtmiştir. Lawrence, İngilizlerin Hindikuş tarafıyla sınırlı olduğu sürece Rusların bütün ilerleyişlerine karşı durabileceklerini düşünmüştür. Ancak Rusya'nın hızlı ilerleyişi İngilizleri endişeye düşürmüş, bu durum basında da yer almıştır. Halkın düşüncesinin bir sonucu olarak İngiliz Hükümeti Sir John Lawrence'yi geri çağırma kararı almıştır. Lawrence pasif siyaseti ile Türkistan'daki Rus ilerleyişini kolaylaştırmakla suçlanmış, bu suçlama Hindistan'da dahi destek bulmuştur. Bu bakış açısındaki genel valiler Hindistan'daki İngiliz bölgelerinde yaşayan komşuları arasında İngiltere'nin prestijini düzeltmek için daha enerjik ve aktif bir siyaset takip edilmesini gerekli görmüşlerdir. J. Lawrence'nin yerine Lord Mayo getirilmiştir. Halkın düşüncelerinin oldukça etkili olduğu İngiliz siyaseti pasif siyasete karşı çıktığını ilan etmiş olup bundan sonraki süreçte Doğu Hindistan Şirketinin Türkistan ile ilgili olarak tavrındaki ani değişim beklenmiştir. İngiliz hükümetinin farklı üyelerinin kişisel görüşleri Bakanlar Kurulu üzerinde etkileri onların görevde kalma süreleri boyunca devam etmiştir. Örneğin barış yanlısı bir kişi olan Lord Stanley'in politikası bakanlıkta kaldığı süreyle sınırlı olup kendisinden sonrakiler ondan tamamıyla farklı bir siyaset sürdürebilmişlerdir. Aynı şekilde her yeni gelen Genel Valinin kişisel düşünceleri İngiltere tarafından kabul edilen politik çizgiyi etkilemiştir⁶¹³.

Rusya 1872 yılında İngiltere ile yaptığı sınır anlaşmasının ardından Hive seferini gerçekleştirmeden öncelikle Merv ve Akhal Tekke Türkmenlerini işgal etmek için hazırlık yapmıştır. İki ülke arasında Afganistan'ın kuzeybatı sınırı olarak kabul edilen Hoca Salih hattına rağmen Rusya Merv doğrultusunda hızla ilerlemiştir. İngiltere'nin bu hattı Afgan sınırı olarak kabul ettiğini düşünen Rusya, Afganistan'ın bütünlüğünün ihlal edilmeyeceği konusunda verilen güvenceleri İngiltere'nin kabul ettiğini görmüştür. Bu noktada Londra'daki Rus elçi Rusya'nın daha önce İngiltere ile yapılan anlaşmaya bağlı

⁶¹¹Terentyef, a.g.e., s. 80.

⁶¹²M. A. Terentyef, Russia and England in Central Asia, Translator, F.C. Daukes, Vol: 2, Calcutta, Foreign Department Press, 1876, s. 58-59.

⁶¹³Terentyef, a.g.e., s.60-64.

kaldığını belirtirken Rus devlet adamları da Rusya'nın Merv ya da Sarakhs doğrultusunda ilerleme ve işgal niyeti olmadığı konusunda güvence vermişlerdir. Diğer yandan Hazar denizinde Krasnovodsk ve Çıkışlar'da birer deniz üssü kuran Ruslar 1872'de bir birlik göndermişlerse de bu birlik Türkmenler karşısında başarı sağlayamamıştır⁶¹⁴. Ancak 1881 yılında Rusların Merv'i kuşatması ile İngiltere ile olan anlaşmaya ne derece bağlı oldukları da ortaya çıkmıştır.

General Çernayef gazetede Türkistan'daki mevcut hükümet sisteminin kınanması ile alakalı yazıyı okumuş yüklü bir masrafın altına girmeye karşı çıkmıştır. Hivelilerin tehlikeli tutumlarına karşı Orenburg'ta komutanlar tarafından önlem alınmıştır. Markasoff'un komutasındaki Rus keşif güçleri Hiveliler tarafından bozguna uğratılmıştır. (24 Aralık 1872) Konsey Hive'nin alınması gerektiği kararına varmıştır. Saldırının Krasnovodsk, Orenburg ve Taşkent olmak üzere üç noktadan başlatılması kararlaştırılmıştır⁶¹⁵.

Rusya Dışişleri Bakanlığının Asya departmanının sorumlusu olan M. Stremooukhoff'a 1869 yılında Şir Ali'nin hâkimiyetindeki bütün toprakların Afganistan'a dâhil edilmesi, Wakhan ve Bedeşan'ın ona haraç ödemesiyle alakalı anlaşma hatırlatılmıştır. M. Stremooukhoff bu durumu kabul etmiş olmakla birlikte bu iki vilayetin yöneticileri bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir. O, bu bölgelerin Buhara'ya ait olmalarını istememekle birlikte mevcut durumlarını korumalarını arzu etmiştir. Stremooukhoff, Hoca Salih'in, Kabil emirinin topraklarının bir parçası olduğunu, İran'a kadar uzanan Hoca Salih sınırının Afgan bölgesinde yer alan Andkhui ve Maymana bölgelerini de kapsadığını, bu noktadan itibaren güneye doğru uzanan Mev ve Türkmen ülkelerinin ticari açıdan önem kazandığını belirtmiştir. Rusya Hükümetinin Şir Ali'den çekindiği açıkça görülmekle birlikte İngiltere ile de düşmanca bir görüntü vermekten endişe duyduğu anlaşılmaktadır⁶¹⁶.

Hive bölgesi Türkistan'dan Hindistan'a giden düzlük yolun başlangıcı olduğundan İngilizleri endişendirmemek adına Hive seferinin hazırlıkları gizli tutulmuş ve İngiliz büyükelçisinin bütün sorularına kaçamaklı cevaplar verilmiştir. İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Granvil'i ziyaret eden Rus büyükelçisi, Rusya'nın iki devlet arasındaki dostluğa verdiği önemden bahsederek Hivelilerin akınlarından rahatsızlığını dile getirmiş, Hivelileri cezalandırmak için dört buçuk taburun seferber edildiğini ve bu taburların işlerini bitirdikten sonra geri alınacaklarını bildirmiştir. Hive'ye karşı gerçekleştirilecek sefer öncesi İngiltere'nin tepkisini engelleyen Rusya, sefer için harekete geçmiştir⁶¹⁷.

Rusya 1872 yılının sonlarında Avrupa'nın özellikle de İngiltere'nin oldukça dikkatini çeken Hive seferi için hazırlıklara başlamıştır. Rusya'nın Türkistan'daki son işgallerini tamamlaması için Hive'nin kontrol altına alınması kaçınılmaz hale gelmiştir. Rusya'nın Hive Hanlığına karşı 1872 yılında başlattığı bu sefer İngiltere'nin Hindistan'daki varlığının kuzeyden Rus tehdidi altında olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Hive, Kırgız bölgesindeki Rus yetkililer için bir tehdit olarak varlığını 150 yıldır sürdürmekteydi. Hive'nin güvenliği onların merkezine ulaşılması için geçilmesi gereken çöllerin durumundan kaynaklanmış olup 1839 yılında General Perovski'nin seferinin başarısızlığa uğramasından sonra yoğunlaştırılmıştır. Aynı generalin 1853

⁶¹⁴ Marvin, a.g.e.; Bayur, a.g.e., s. 410; Charles Marvin, *The Russians At The Gates Of Herat*, London And New York :Frederick Warne And Co., 1885, s. 82.

⁶¹⁵ British Documents, 1985: doc.2, no. 358, 367, 68, s.108.

⁶¹⁶ British Documents, 1985: doc.2, no. 370, s.108; *Russia's March Towards India*, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 225.

⁶¹⁷ Bayur, a.g.e., s. 410.

yılındaki başarısı Hive'yi olumsuz etkilerken 1872 yılındaki Markosoff'un keşifleri ile 1873 yılında daha da güçlenmiştir. 1853 yılında Muhammed Emin Han'ın sembolik teslim olmasından ve General Perovski'nin kuvvetlerinin geri çekilmesinden sonra devletin eski düşmanlığı yeniden başlamış ve Said Muhammed Rahim Hanın idaresi altında devam ettirilmiştir. Hive saldırı altına alınmış, Orenburg'a kadar olan bozkırda kargaşa başlamış, Rusya ile olan ilişkileri ve doğudaki sömürgeleri güvensiz bir hal almıştır. Rus gazetelerinde savaşla alakalı konular yer almakta olup acil bir bahane olarak Hivelilerin elinde bulunan esirlerin serbest bırakılması gösterilmiştir. Hivelilere dair şikâyetlerle ilgili olarak onların ya da bozkırda yaşayan çok sayıdaki müttefiki Kırgızların aşağı Emba'ya ulaştıkları, Hazar denizinin kuzeydoğu kıyısında yer alan Mangışlak adasına girdikleri, dostane Kırgızları Ruslara karşı kıskırttıkları, onların atlarını ve sığırlarını çaldıklarını ve Ruslara olan bağlılıklarını azalttıklarını ve Taşkent geçişinin engellendikleri söylenmiştir. Rusya aynı zamanda kendilerinin Asya'daki varlıklarını güvence altına alması gerektiğini ve Türkmenler tarafından kendilerine ait unsurların köle olarak kaçırıldıklarını iddia etmiştir⁶¹⁸. 1873 yılında Rus esirlerin varlığı ile övünen tek hanlığın Hive Hanlığı olduğu söylenmiştir. Türkistan ile Rusya'nın ticari ilişkilerinin arttığı bu dönemde kervanlar Türkmen şehirlerine yaklaşmadıkları için ticaret bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Rusya'nın Türkistan'da gerçekleştirdiği organizasyonlardan önce Amerikan ve Hindistan pamuğu için yıllık yirmi milyon ruble harcamak zorunda kaldığı bilinmektedir. Ancak daha sonra kendisi için pamuk üretimine başlayan Rusya için 1871 yılında pamuk ihtiyacının beşte biri Türkistan tarafından sağlanmıştır. Bu nedenle Rusya nakliye işini geliştirme ihtiyacı duymuştur⁶¹⁹.

Rusya bu dönemde Türkistan'daki son kazanımları ile mümkün hale gelen Hive'ye boyun eğdirmek için son hazırlıklarını yapmıştır. 1869 yılında Rusya Krasnovodsk'ta bir kale inşa etmiş, ertesi yıl ise Chikishlar'da yeni bir başka kale inşasında bulunmuştur⁶²⁰. Savunma Bakanlığının 0547 nolu kayıtlarında "Rusya'nın Aysa'da İlerleyişi" başlığı ile 1873 yılındaki olaylarla ilgili kısa bir özet verilmiştir. "Hive Hanının silahlandığı rapor edilmiş olup bütün güçlü erkekleri bu amaçla çağırmıştır. Aynı şekilde Ruslar da sefer için hazırlık yapmış olup son gelen telgrafla onların Krasnovodsk'taki yerleşimlerinin bozulduğu ve onların Chikisliar'a nakledildikleri görülmektedir. Son hesaplamalara göre Rus sefer ordusunun üç aşamaya ayrılması önerilmiştir. İlk olarak Kafkas ordusundan çekilen iki alay Kozak ve yirmi silahı içine alan 4,000 kişiden oluşan ordu Krasnovodsk ve Chikisliar'dan Hazar yönünde ilerleyecektir. 2,000 kişi ve on silahtan oluşan diğer ordu Orenburg'tan Emba nehrine buradan da güneye doğru Hive yönünde ilerleyecektir. Son olarak da 3,000 kişi ve on silahtan oluşan ordu Türkistan'dan veya Sır Derya ağzı yakınlarındaki Kazala'dan başlayarak Hive boyunca kısa bir yürüyüş yapacaktır⁶²¹."

18 Haziran 1873'te St. Petersburg'tan gönderilen raporda Hazar'ın doğu kıyıları üzerinde Mangışlak'tan Hive seferinin başlatıldığı bildirilmiştir. Sefer 26 Mayıs'ta başlatılmış olup Hiveliler Hocaeli bağlantısı üzerinde başarısız olmuşlardır. Rus kuvvetlerinin saldırısı üzerine Hiveliler güneye doğru çekilerek Mangıt kalesine ulaşmışlardır. Burada takviye alarak Rus ilerleyişini durdurmak için hazırlık

⁶¹⁸ British Documents on Foreign Affairs, 1985, s. 134-135; Memet Yetişgin, "The Anglo- Russian Rivalry, Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens", Bilig, S.40, 2007, s. 143.

⁶¹⁹ British Documents on Foreign Affairs, 1985, s. 135.

⁶²⁰ Krausse, a.g.e., 1899, s. 228- 230.

⁶²¹ British Documents on Foreign Affairs, 1985, s. 139

yapmışlardır⁶²². Hive seferinin temel merkezleri nispeten Kafkasya, Orenburg ve Türkistan olmuştur. Sefer Krasnovodsk'tan başlama niyeti terk edilmiş, buradaki askeri birlikler sefer için Chikisliar'a nakledilmiştir. Albay Markosoff'un idaresinde burası başlangıç noktası olurken Krasnovodsk bu kıtanın operasyonlarının merkezi olmayı sürdürmüştür. Kafkasya gücü Kinderli'den başlamış, Krasnovodsk'tan gelen askeri birliklerle güçlenmiştir. Orenburg'taki kuvvetler Emba üzerinde yoğunlaşmışlar, General Verevkin'in idaresi altında Aral denizinin batı kıyıları boyunca ilerlemişlerdir. Bu üç ayrı kıta Batıdan ilerlemiştir. Türkistan güçleri tarafından oluşturulan doğudan ilerleyen birlik iki kıtaya ayrılmıştır. İlki Kasalink kıtası olup Kasalink veya Perovsk askeri birliklerinden oluşmaktaydı. Albay Goloff'un idaresi altındaki bu birlik Irkibai üzerinde yoğunlaşmıştır. Cizak kıtası olarak söylenen ikinci kuvvet Ura Tübe ve Hocent'ten getirilen küçük askeri birliklerle güçlendirilmiştir. Bu birlik Cizak yakınlarında Kly nehri üzerinde yoğunlaşmıştır. General Golovatcheff'in idaresindeki bu kuvvete seferin Başkomutanı olan General von Kaufmann eşlik etmiştir. Üç batı kıtasından Markosoff'un birlikleri Bala Ischem'in ötesine geçememişler, doğal şartların zorluklarından dolayı geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Orenburg ve Kinderli kıtası, Kungrad ve Khodja arasındaki kavşak noktasında etkili olmuşlar ve Hive üzerine yürümüşlerdir. 10 Haziran'da buraya ulaştıklarında doğudaki kuvvetler tarafından yakalanmışlardır⁶²³.

Doğudan gelen kuvvetlerle şekillenmiş olan Kasalink ve Cizak'taki iki kıta Arystan Bel ve Khala Ata üzerinde yoğunlaşmışlardır. Türkistan kıtası olarak bilinen bu kuvvet Utsch Utschak'ta Amu nehrini vurmuş, 10 Haziran'da Hive'ye ulaşmıştır. En kalabalık kısım olan Türkistan ve Orenburg kıtası hükümetin dörtte birlik kısmını içine almıştır. Teğmen General Verevkin'in idaresindeki Orenburg kıtası dokuz bölük piyade, 9 süvari alayı ve sekiz silahtan oluşmaktaydı. Seferin asıl gücünü Türkistan kıtası oluşturmuş olup, başkomutanın idaresindeki bu kuvvet Türkistan hükümeti tarafından görevlendirilen askeri birliklerden oluşmuş, Orenburg'tan gelen taburlarla güçlendirilmiştir. Türkistan yönetiminde üç askeri vilayet bulunmakta olup bunlar; Sır Derya, Zereşan ve Semiretchensk'ten oluşmaktadır. Bunlar nispeten Tümgeneral Golovatcheff, Tümgeneral Abramoff ve Korgeneral Kolpakowski'nin idaresinde olup bunların tamamı Türkistan Genel Valisi ve seferin başkomutanı olan General von Kaufmann'ın idaresi altındaydı. Türkistan'da bulunan güçlerden Kasalink ve Cizak için askeri birlik toplanmış olup birleşik gücün sayısı 5,500'e çıkmıştır. Cizak kıtası 12 piyade alayı, 51 süvari sınıfı, 14 silahtan oluşmaktaydı. Kasalink 9 piyade alayı, 11 süvari sınıfı, 6 silah ve iki mitralyözden oluşmuştur. Kafkas kıtası ise Kinderli'de toplanmış, Krasnovodsk ve Alexandrovsk'tan birlikler gönderilmiştir⁶²⁴.

Hive seferinin hazırlıkları büyük ölçüde Kaufmann'ın kontrolünde gerçekleştirilmiştir. Sefer hazırlıkları haberi kısa sürede Hindistan'a ulaşmış ve büyük endişeye yol açmıştır. Zamanı geldiğinde Dışişleri Bakanlığı tarafından soruşturma gerçekleştirilmiş, buna cevap olarak Çar tarafından Schouvaloff Rusya'nın niyetlerini açıklamak ve İngiliz Hükümetinin endişelerini yok etmek üzere özel elçi olarak görevlendirilerek Londra'ya gönderilmiştir. Schouvaloff'un 1872 tarihli beyannamesi sekiz yıl önceki Gortchakoff'un genelgesinden içerik olarak oldukça tezat olup önceki ifadeler kesin bir şekilde savunulmamıştır. Schouvaloff, Çarın Hive'ye bir sefer gönderdiğini doğrulamış ancak bu seferin çok küçük mayiyyette olduğunu ve yalnızca haydutluğu cezalandırmak için gönderildiğini belirtmiştir. Çarın asıl niyetinden uzak

⁶²² The Times, June 19, 1873; Hive seferi hakkında detaylı bilgi için bkz. Edwards, a.g.e., s.212- 245.

⁶²³ British Documents on Foreign Affairs, 1985, s. 139-140.

⁶²⁴ British Documents on Foreign Affairs, 1985, s. 140.

olan bu ifadeler Rusya'nın gelecekteki amaçları için rahat hareket edebilmesini sağlamak üzere tasarlanmıştır. Diplomatik bir müdahalenin olmayışı, gerçeklerin görmezden gelinmesi, Rusya'nın Türkistan'daki programını kolaylaştırmıştır. Bütün başarı Lord Palmerston'un sınır politikası tekrar edilerek elde edilmiştir. Lord Klarendon'a yazılan mektupta Lord Palmerston, Rusya Hükümetinin politikası ve uygulamalarının daima ileriye dönük ve diğer hükümetlerin tepkisini çekmeden kararlı bir direnişle karşılaştığında durup dinlenerek bir sonraki uygun fırsatı bekleyerek gerçekleştirildiğinden söz etmiştir. Rus Hükümetinin politikasında daima ılımlı bir dil ve elçiler kullanıldığını, eğer saldırı bölgesel olarak başarıya ulaşırsa St. Petersburg Hükümetinin asıl niyetinin bu olmadığını belirtip bu başarıyı "oldu bitti" olarak ifade ettiğini, ancak başarısız olmaları durumunda elçilerin reddedilip geri çağrıldıklarını belirtmiştir⁶²⁵.

Rusya'nın Hive seferi ile ilgili amaçları üç aşamadan oluşmaktaydı. Bunlardan ilki Hive'de tutulan bütün Rus unsurların serbest bırakılmasını sağlamaktır. Diğer Rus bölgesi sınırında yaşayan halklara Hanın tabiiyetindeki kişilerin müdahalesini engellemek ve son olarak da ticaretin güvenliği ve gelişmesini sağlamak, Hive bölgesinden güvenli geçiş elde etmektir. Rusya'nın değerlendirmelerine göre ticaretin geliştirilmesi ve güvenliğin sağlanması ise bu amaçlar içinde en önemli olanıdır. Türkistan Genel Valisi General von Kaufmann'ın devletin amaçlarını barışçı yollarla elde etme çabası başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Rusya'nın ılımlı talepleri güçsüzlüğün bir işareti olarak algılanmış ve Han, General'in mesajlarına cevap verme zahmetinde dahi bulunmayıp saldırılarını sürdürmeyi devam ettirmiştir. Tüccarlar, ziraatçılar ve daha yerleşik halk Rus idaresini uygun bulmuşlar Avrupa idaresinin sağladığı güvenlik ve huzuru takdir etmişlerdir. General von Kaufmann, Orenburg Valisi General Kryjanovsky 1872-73 kışında İmparatorun başkanlığında St. Petersburg'ta Türkistan meselesi üzerine düşünmek üzere toplanmışlardır. Bu toplantıda Rusya başbakanı Prens Gortchakoff Asya'daki toprakların daha fazla genişletilmesine karşı çıkmıştır. Ancak her halükarda 1873 yılındaki seferin kaçınılmaz olduğu kararına varılmıştır. General Von Kaufmann, Şubat ayının başlarında Taşkent için St. Petersburg'tan ayrılmıştır. Aynı ayda Grandük Nicholas Constantinovitch Kasalinsk'e doğru yola çıkmıştır. Dük Leuchtenburg'un oğlu Prens Eugene beş mart gecesi Taşkent'e ulaşmış, O ve Grandük Nicholas Taşkent'te sefere eşlik etmişler, Kasalinsk Türkistan sınırlarından ayrılmıştır⁶²⁶.

Hive'nin işgali sırasında bütün delillere rağmen Prens Gorchakov, Buchanan ile olan görüşmelerinde Rusya'nın Hive'ye karşı olan planı ile ilgili bütün düşünceleri reddetmeyi sürdürmüştür. Türkmen meselesini açarak onların ya Hive ya da İran'ın hâkimiyetinde olduğunu belirtmiştir⁶²⁷. Rusya'nın Türkistan üzerinde ilerleyişinden uzun bir süredir rahatsız olan İngiliz hükümeti ile ilişkileri düzeltmek, İngiliz Hükümetini Çar'ın en yakın müttefiki olduğuna ve İngiltere'nin çıkarlarının öncelikli olduğuna ikna etmek için Kont Schouvaloff, Lord Granville ile görüşmek üzere bölgeye gönderilmiştir. Schouvaloff, Berlin'e döndüğünde İngiltere'de kendisine çok iyi davranıldığını, Lord Granville'nin çok kibar biri olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine tüm dünyada Kont heyetinin oldukça başarılı olduğu ve önerilerinin İngiliz hükümeti tarafından kabul edildiği duyurulmuştur. Bu tarihlerde İran ve Rusya arasında İran tarafından Rusya'ya bırakılacak topraklarla ilgili gizli bir anlaşmanın yapıldığı, fakat bu

⁶²⁵ Krausse, a.g.e., 1899, s. 228- 230.

⁶²⁶ British Documents on Foreign Affairs, The Near and Middle East 1856-1914, Volume 11, 1985, s. 135-136.

⁶²⁷ Tealakh, a.g.t., s.108.

anlaşmanın Londra'daki İran elçiliği tarafından inkâr edildiği belirtilmiştir. Schouvaloff ve Lord Granville arasındaki görüşmelerde Schouvaloff'un Hive ya da İran konusunda Rusya'ya en uygun güvenceleri teklif ettiği, Lord Granville'nin bu teklifi tereddütsüz kabul ettiği ancak bütün bunların dışında Rusya'nın sözleri ile değil eylemleri ile yargılanacağı ve onların sonuçlarını üstlenmeye hazır olması gerektiği belirtilmiştir. Granville'nin aynı zamanda Kont'un bu konuda böylesi uzun bir yolculuğa çıkmasından üzüntü duyduğu, iki hükümet arasında gelecekteki ilişkilerin daha iyi olması gerektiğini söylediği belirtilmiştir⁶²⁸. Gazetelerde Rusya'nın Hindistan veya İstanbul ile alakalı herhangi bir saldırı niyeti olduğu şeklindeki düşünceler yalanlanmıştır. İngiltere ile iyi ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Yüzbaşı Wellesley'in Hive seferine eşlik etme ricası üzerine İngiliz bir memurun varlığının Hindistan halkının ve Türkistan'daki halkın duyguları üzerinde nasıl bir etki edeceği sorusu ortaya çıkmıştır. Wellesley'in Hive seferine eşlik etmesi izni reddedilmiştir⁶²⁹. "Golos" adlı yazıda Hive seferi üzerine yapılan açıklamada konu ile alakalı İngiliz parlamentosunun düşüncesinin Rusya için öneminden bahsedilmiştir. General Çernayef'in mektubunda Türkistan'daki hükümet sistemi eleştirilmiştir. Hive seferinin Taşkent, Krasnovodsk ve Orenburg olmak üzere üç noktadan başlatılması kararlaştırılmıştır. Genel kanaat olarak sonuncu kuvvetin ihtiyaçlarıyla ilgili bir takım zorluklar yaşayacağı ancak kesinlikle başarı sağlanacağı düşünülmüştür. Ancak aksine Markosoff'un keşif kolu büyük sıkıntı çekmiş, memur 150 deve ve birçok atını kaybetmiştir⁶³⁰.

Hive'nin işgali öncesinde İngiliz halkının düşüncesinde Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişi ile alakalı endişeler yeniden başlamıştır. İngiliz Dış İşleri Bakanı Granville bu durumu Loftus'a iletmiş Rusya'nın Türkistan'daki ilerlemesinin bir sonucu olarak İngiliz halkının düşüncesinde bu sorunla alakalı ciddi bir endişe ve duyarlılık oluştuğunu belirtmiştir⁶³¹. Lord A. Loftus'un düşüncesi, İngiltere ve Rusya arasında Türkistan sorunu ile alakalı iyi ilişkiler kurulması şeklindedir. Rus gazetesi, İngiltere'nin Rusya'nın Asya'daki ilerleyişine ilişkin rahatsızlığı olduğu şeklindeki haberleri inkâr etmiştir. Rusya, basının Hive sorunu üzerine yorum yapmaktan kaçınması talimatını vermiştir. Hive seferi için yapılan hazırlıkların İngiltere'de hoşnutsuzluğa yol açması üzerine İmparator Alexander, İmparatorluk siyasi polisi Schouvaloff'u özel bir heyetle Londra'ya seferin amacını belirtmek, bu seferin İngiltere'nin Habeşistan seferiyle özellikle iki noktadan oldukça benzer olduğunu söylemek üzere göndermiştir. İlk olarak amaçlarının esir Rusları kurtarmak olduğu, ülkenin kalıcı olarak işgal edilmesinin amaçlanmadığı söylenmiştir. Son olarak da elçinin amacının Türkistan tarafında Afganistan'ın kuzey sınırının netleştirilmesi, anlaşma şartlarına uyduğu sürece Emir'in hâkimiyet sahasının bütünlüğünün garanti altına alınması olduğu belirtilmiştir⁶³². Shchuvalov 1873 yılının başlarında Londra'ya olan bu ziyaretinde Granville'den parlamento'ya bu konu ile ilişkili olumlu güvenceler vermesini rica etmiştir. Shchuvalov St. Petersburg'a dönüşünde Loftus'u çağırarak Hive ve Rus hâkimiyetinin güneye doğru genişlemesine karşı çıkması noktasında İmparatorun kendisine verdiği güvenceleri tekrarlamıştır. Benzer güvenceler İmparatorluk hükümeti tarafından Semerkant ve Buhara konusunda da verilmiştir.

⁶²⁸ The Times, February 9, 1873.

⁶²⁹ British Documents, 1985: doc.2, no. 6, 1, 9, s.109.

⁶³⁰ British Documents, 1985: doc.2, no. 6, 7, s.109.

⁶³¹ Tealakh, a.g.t., s.108- 109.

⁶³² British Documents, 1985, s. 136-37.

Ancak uygun zaman geldiğinde bu güvenceler hiç düşünülmezsizin göz ardı edilebilmiştir⁶³³.

24 Ocak 1873'te Hive seferi için iddia edilen askeri birlik sayısında bir artış olduğu belirtilmiştir. Prens Gortchakoff tarafından Lord Granville'ye bu durum rapor edilmiş, değişimin yalnızca askeri birliklerin sayısı ile alakalı olduğunu, Hive'nin işgali noktasındaki güvencede bir değişiklik olmadığı belirtilmiştir. Prens Gortchakoff'tan Brunnov'a gönderilen cevapta Rusya'nın İngiltere ile Türkistan'da dostane ilişkilerini sürdürmek istediği belirtilmiştir⁶³⁴.

Tahran'daki İngiliz Konsolos Buhara'nın düşüşünden hemen sonra 1869 yılındaki raporunda Rusya'nın gelecekteki faaliyetlerinin Hazar üzerindeki en yakın liman olan Krosnovodsk'tan başlayacağını Hive ve Türkmen ülkesine doğru ilerleyeceğini kesin bir şekilde doğrulamıştır. 1873 Martında Rusya, İngiliz Hükümeti ve Hindistan Hükümetinin dikkatini Kaufmann'ın faaliyetlerine ve Wakhan ve Bedehşan ile ilgili Afgan Emiri ile olan yazışmalarına çevirmiş, bu durum neredeyse Afganistan ve Buhara arasında savaşa yol açacak boyuta ulaşmıştır. Rusya'nın bu girişimindeki amacı Hive'nin işgali için yaptığı hazırlıkları gizlemek olmuştur⁶³⁵.

1873 Hive seferi için Rusya'nın hazırlık yaptığı halk tarafından da bilinirken İngiltere'de basın alarma geçmiştir. Bu noktada İngiliz basınında Rusya'nın ilerleyişinin durdurulması ve olması gerektiği pozisyonun ona gösterilmesi şeklinde yazılar çıkmıştır. Hive Hanı İstanbul ve Kalkuta'ya elçilerini göndermiştir. Bu durumdan faydalanan İngiltere yeniden bu konunun içinde yer almış ve Amu Derya kıyısı boyunca uzanan Bedehşan ve Wakhan'ın da içinde bulunduğu Afganistan'ın tarafsızlığının Rusya Hükümeti tarafından tanınması için yeniden çaba göstermiştir. İngiltere Amu Derya'ya kadar uzanan Afgan bölgesinde ilerleyerek kendi fabrikasını tanıtmak ve nehir üzerinde buhar navigasyonunu kurmak fırsatına sahip olacak, İngiliz teşebbüslerinin üzerinde resmi olarak Afgan bayrağı sallanacaktı. Rusya Bakanı bu konuyu oldukça önemsemiş ve gözardı edilemeyeceğini düşünmüştür⁶³⁶. Nitekim daha öncede belirtildiği üzere Rus İmparatoru işgallerin olduğu bu dönemde İngiltere ile olabilecek herhangi bir yanlış anlamayı önlemek için çalışmıştır. Rusya'nın politikası bu noktada iki önemli unsurdan etkilenmiştir. İlk olarak Hive'nin bağımsızlığının sürdürülmesi noktasında Hive'nin çıkarlarının artması Rusya'yı Türkistan'da bu konuda endişelendirmiştir. İkinci önemli unsur ise Almanya ile olan gerginliğin büyümesi olmuştur. İngiliz Hükümeti Rusya'nın Hive üzerindeki saldırı faaliyetleri konusunda güvenilir bilgi almış görünmekle birlikte bu konuda St. Petersburg'dan asla kesin bir güvence gelmemiştir. 1872 yılında Rusya'nın Hive'ye karşı işgal için yaptığı askeri hazırlıklar konusunda kesin bilgiler ulaşmış, fakat bu hareketlerin Rusya tarafından gerçekleştirilen keşif hareketlerinden daha fazla olduğu düşünülmemiştir. İngiltere'nin duyarlılığı Türkistan'da Rus faaliyetlerini yumuşatmıştır. Bundan dolayı 31 Ocak 1873'te Shchupalov heyetini takiben Gorchakov'un gönderisinde İngiltere tarafından çekilen Afganistan'ın kuzeyinin sınır çizgisi olmasını kabul etmiştir. Bu nedenle Rus ordularının hazırlığı esnasında İngiltere'nin Afganistan'ın güvenliği konusundaki bütün talepleri İmparator tarafından kabul edilmiştir⁶³⁷.

Rusya'nın 1865 ve Hive'nin düştüğü 1873 yılları arasındaki şiddetli ilerleyişi Türkistan haritasını ciddi bir şekilde değiştirmiştir. Bu hızlı genişleme ile yüzleşen

⁶³³ Tealakh, a.g.t., s.111.

⁶³⁴ British Documents, 1985: doc.2, no. 22, s.110.

⁶³⁵ Tealakh, a.g.t., s.108.

⁶³⁶ Terentyef, a.g.e., s. 142- 143.

⁶³⁷ Tealakh, a.g.t., s.109.

İngiltere en azından Afganistan'ın kuzey sınırını güvence altına almak için çabalamış, bunun sonucunda da Afganistan'ın kuzey sınırı ile ilgili İngiliz-Rus anlaşması imzalanmıştır. Afgan sınırları hem İngiliz hem de Rus haritalarında aynı şekilde belirlenmiştir⁶³⁸.

Afganistan'da Hive ile ilgili olarak Afganistan'ın kuzeydoğu sınırı üzerinde Bedehşan bölgesindeki Alpin'den yükselen Amu Derya'nın durumu ve suyun akış yönü konusu ve Hive'nin Avrupalı güçler tarafından kalıcı olarak istila edilmesi ile bu gücün sonraki aşamada Emir'in hâkimiyet bölgesine gireceği sorusu ortaya çıkmıştır. Hive Hanlığının pozisyonu Afganistan'ın batıdaki komşusu İran'la da yakından ilişkili olup Avrupalı güçlerin hanlığı işgal etmeleri Şah'ın hükümeti üzerinde de büyük bir etkinlik kazanmalarında etkili olacaktı. Ancak Count Schouvaloff heyeti kendi tutumları konusunda İngiliz dışişlerini ikna etmeden St. Petersburg'a geri dönmüşlerdir. Afganistan sınırı ile ilgili özellikle İngiltere ve Rusya arasındaki görüşmelere ilişkin konular parlamentodaki tartışmalar vasıtasıyla sonradan anlaşılmıştır. Aynı zamanda Count Schouvaloff heyeti Türkistan hakkında gazetelerde herhangi bir haber çıkmaması için oldukça çaba göstermiştir. İngiltere'nin Hindistan'da aşama aşama gerçekleştirdiği işgal hareketleri ile Rusların Türkistan'daki durumları arasındaki benzerliğin kabul edilmeye zorlanmasına rağmen Rusya'nın 1873 yılında kendisi için kaçınılmaz olarak gördüğü bu sefer İngiltere tarafından kabul edilmemiş (saygı duyulmamış) ve basında bu konuda pek çok düşmanca eleştiri yapılmıştır. Türkistan sorunu ile ilgili olarak 1873 yılının başlangıcındaki politik durum huzursuzluk yaratmıştır⁶³⁹.

Sir Frederick Goldsmid başkanlığındaki İngiliz komisyonu, Afganistan sınırının uzun süredir tartışma konusu olan İran sınırı tarafında düzenleme yapmayı ve buranın işgücünü tamamlamayı amaçlamıştır. Bu arada İran tarafından Rusya'ya devredilen Horasan ve Atrek nehri kıyıları üzerindeki bölgelerin paylaşılması konusunda gizli bir anlaşma yapıldığı (22 Ocakta Londra'daki İran elçiliği tarafından resmi olarak yalanlanmış olup) şeklinde bir söylenti ortaya atılmıştır. 1873 yılının başlarında ne Hokand ne de Buhara resmi olarak Rusya'nın topraklarına katılmamış olsa da tamamıyla Rusya'ya bağımlı hale gelmişlerdir. Semerkand'ın batısında Katta Kurgan'da, Buhara'ya 80 verst uzaklıkta ve Hokand'a 100 verst uzaklıkta Hocent'te Çarın askeri birlikleri bulunuyordu. Rusya aynı zamanda Hokand'ın doğu sınırındaki Kaşgar Davan geçidinin girişinin güvenliğini sağlamıştır. Afzul Hanın oğlu, Şir Ali'nin erkek kardeşi olan, Afganistan'da hak iddia eden Sirdar Abdul Rahman Buhara'da ikamet etmekte olup adı sıklıkla amcasının hakimiyet alanında özellikle Sirabad ve Hisar'da yarattığı rahatsızlıklarla duyulmaktaydı. Afgan sınırı ile ilgili olarak Lord Klarendon'un himayesi altında karşılıklı bir anlaşma yapılmış olup Afganistan'ın Rusya tarafından tarafsız bölge olarak görülmesi ve sonraki işgallerinin Emir'in kuzey sınırının ötesine geçmemesi kararlaştırılmıştır. Ancak sınır kesin bir şekilde belirlenememiş iki Avrupalı gücün bu konudaki girişimleri başarısız olmuştur. Kont Schouvaloff'un elçiliği döneminde bu mesele devam etmiştir. Şubat ayının başlarında Rus gazetelerinde Türkistan ile ilgili meselelerin yer alması yasaklaması (Kont Schouvaloff heyetinden itibaren yürürlükte olan) kaldırılmıştır. Bundan sonraki süreçte aşama aşama Rusya tarafından Hive'nin geri alınmasının tamamlandığı görülmeye başlamıştır. Bölge resmi olarak ilhak edilmemiş olmakla birlikte çıkarlarının güvenliğini korumak için askeri kordon kaleleri inşa edilmiştir. Rus basını Hive seferi

⁶³⁸Tealakh, a.g.t., s.125- 126.

⁶³⁹British Documents on Foreign Affairs1985, s. 136-37.

ve İran'ın kuzeydoğu sınırı hakkında yapılan görüşmeler arasında herhangi bir bağlantı olmadığını varsaymıştır⁶⁴⁰.

1873 yılında Hive'nin işgali öncesinde Afgan Emiri, Rusya'nın gerçek politik hedefleri hakkında endişelerini açıklamış, Ruslar için müzakerelerinde daima sabit kalmanın imkânsız olduğunu belirtmiştir. Onun bu kaygısı Rusların Hive'yi hâkimiyet altına alır almaz güneye doğru Merv Türkmenleri üzerinde etkilerini genişletmek için çabalayacakları şeklinde olmuştur. Şir Ali bu kabilelerin Herat'ın vilayeti Badghiz'de sığındıklarını, huzursuzluk yapmayı sürdürürlerse Rusların bu bahane ile Afganistan'a müdahale edebileceğini belirtmiştir. Sonraki gelişmeler onun bu yargısını desteklemiş, Merv Türkmenlerinin Şefi Oğlunu Kabil'e göndererek Ruslara karşı koymamaları koşuluyla Badghiz'de sığınak için izin istemiştir⁶⁴¹.

Prens Gorchakov 7 Aralık tarihli gönderisinde Bedehşan ve buraya bağlı bölgenin hiçbir zaman resmi olarak Şir Ali'nin egemenliğine dâhil olmadığını bu nedenle de Afgan İmparatorluğunun bir parçası olmadığını nihai olarak da tarafsızlığın buraya kadar genişletilemeyeceğini belirtmiştir. Lord Granville 12 Ocak 1873 tarihli raporunda Şir Ali'nin işgal yoluyla Bedehşan'ı ele geçirdiğini, çeşitli kabile liderlerinin resmen Emire boyun eğdiklerini, vilayetin yönetimini doğrudan ele almak yerine özel bir vali yerleştirerek kontrol altına almanın kimseyi endişelendirmeyeceğini belirtmiştir. Prens Gorchakov'dan Baron Brunnow'a gönderilen 19 Ocak 1873 tarihli gönderide Rusya'nın bakış açısına rağmen Bedehşan ve Wakhan'ın kesin bir derecede bağımsızlığa sahip olduğu ve İngiltere'nin bu konuda daha kesin bilgiye hâkim olduğu, İngiltere'nin sınır çizgisini tanımayı reddetmedikleri belirtilmiştir. Bu ifade İngiliz basını tarafından Rusya'nın İngiltere'nin taleplerini kabul etmeye gönüllü olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Diğer yandan Afganistan'ın kuzeyindeki bütün bölgelerin Rus işgal politikasından kurtulup kurtulmadığı sorusu gündeme gelmiştir. Rusya, Afganistan'ın bağımsızlığını tanımakla Hive seferi konusunda İngiliz basınındaki söylentileri durdurmuştur⁶⁴².

Krasnovodsk'un işgal edilmesi ile Hive üç taraftan çember içine alınmıştır. Seferin başarıya ulaşmasını amaçlayan Çar, üç taraftan dört ordunun gönderilmesini kararlaştırmıştır. İlki Albay Markozov'un idaresindeki Kafkas ordusu diğeri ise Albay Lomakin'in idaresindeki Kinderly Bay'dan olmak üzere iki ordunun batıdan gönderilmesi, kuzeyden General Verevkin'in idaresindeki Orenburg ordusunun doğudan ise Kaufmann'ın idaresindeki Türkistan ordusunun gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁴³. General Kaufmann'ın idaresindeki Türkistan ordusu Taşkent'ten Hive'nin doğu kıyılarına doğru harekete geçmiştir. İki kıtaya ayrılan bu ordu 6 Mayıs 1873 yılında Khalata'ya ulaşmıştır. Rus orduları Hive'ye karşı aşama aşama ve dikkatli bir şekilde ilerlemişlerdir. General Verevkin Amu Deltasının batı kıyısında yer alan Kongrad'ı ele geçirmiştir. İlk stratejik şehir Amu Derya'nın sol kıyısı üzerinde bulunan Hazaresp 14 Mayıs'ta Kaufmann tarafından ele geçirilmiştir. Kaufmann Hazaresp'ten Hive'nin merkezine doğru ilerlemiştir. Hive Hanı, kuzey ve kuzey batıdan ilerleyen Verevkin ve Lomakin'in orduları nedeniyle Kaufmann'ın ilerleyişine karşı çıkamamıştır. Han Kaufmann'dan üç gün ateşkes isteminde bulunmuş bu süre içinde Genel Vali ile anlaşmaya varmayı ümit etmiştir. Han'ın bu ricası cevap bulmamış ancak Kaufmann sözlü olarak elçiye Han'a kendisi ile Hive'de görüşeceğini iletmesini istemiştir. 29 Mayıs 1873 yılında Rus kuvvetleri Amu Derya'nın sağ kıyılarına ulaşmış

⁶⁴⁰British Documents on Foreign Affairs, 1985, s. 137.

⁶⁴¹Tealakh, a.g.t., s.110.

⁶⁴²Terentyef, a.g.e., s. 144- 147.

⁶⁴³Tealakh, a.g.t., s.113-114.

ve Hive düşmüş, Han bir süre Yomud kabileleri arasında gizlendikten sonra 14 Haziran 1873'te kayıtsız şartsız teslim olmuştur. Rusya hükümeti Hive seferinin çok kısa süreceğini görüşmelerdeki asıl amacın ticareti güvence altına almak ve karlı yeni pazarlar açılmasını sağlamak olduğunu belirtmişlerdir. Hive'nin işgali Rusya'nın verdiği bu güvencelerin gerçekliğini yok etmiş, ülkede daha maliyetli ve zorlu seferlerden kaçınmak için Rusya'nın şehri elinde tutmasının kaçınılmaz olduğu görülmüştür⁶⁴⁴.

Rusya'nın Hive seferi bu aşamadaki diğer askeri konular gibi şaşırtıcı bir şekilde sonuçlanmıştır. İki ülke arasındaki düşmanca ilişkileri bilen kişilerin Rusya'nın daha önce Hive'yi aşmak adına büyük çaba harcadığını ve bu girişimlerinin felakete sonuçlandığını bildiklerini, bu girişiminde kısa sürede ve kesin bir şekilde sonuçlanacağı konusunda bir beklentilerinin olmadığı belirtilmiştir. Hanlığın tamamında işgal için yaşanan büyük zorluklar ve Hive'nin hazırlık için geçirmiş olduğu uzun zaman General Kaufman'ın seferinin uzun sürebileceği konusunda bir izlenim yaratmıştır. Ancak Hive savaşı üç aydan uzun sürmemiş ve Rusya önemli bir zafer kazanmıştır. Rusya bu seferde askeri bir yeteneğin yanı sıra politik bir zafer de sergilemiştir. Hive'yi ilhak etmek yerine boşaltmayı önermiştir. Almanya ve Fransa arasında olduğu gibi savaş tazminatı ödenmesi kararlaştırılmıştır. Toplam 2,000,000 ruble değerindeki tazminatın yedi yıl içerisinde tamamının ödenmesine izin verilmiş ve bu sürede Han'ın bağımsızlığı tanınmıştır. Bu sebeple İngiltere'nin endişeleri haksız çıkarılmıştır. Ancak Rus- Hive anlaşması yakından incelendiğinde niyet ve tutum arasındaki farklılık görülmektedir. Bu anlaşmadan sonra hanlığın sınırları önemli ölçüde değişiklik göstermiştir. Bu durum en son Avrupa savaşındaki durumla benzerlik göstermektedir. Bundan böyle Hive'nin kuzey sınırında bulunan Amu Nehri üzerindeki hakların tamamı bu son seferde yaptığı yardımı karşılığı ödül olarak Rusya tarafından Buhara hanına bırakılmıştır. Rusya böylece Hive'yi ilhak etmeme sözünü tutmuş olmakla birlikte hanlığın topraklarının yarısını müttefiki Buhara hanlığına bırakarak herhangi bir masrafa girmeksizin seferden istediği başarıyı elde edebilmiştir. Amu nehrinin geçilebilir kolları ile doğrudan Aral denizi ile bağlantı kurulabilmekte olup Hive'nin merkezine kolaylıkla ulaşılabilir bir mesafede yer almaktadır. Böylece Hive hanlığının geleceği Çar'ın insafına kalmıştır. Bu seferle ilgili en ayrıntılı detaylar Mr. MacGahan'ın "Campainin on the Oxus" adlı çalışmasında bulunmaktadır. MacGahan, Rus askerlerinin bölgede gerçekleştirdikleri katliamları gözlemlemiş ve muhabiri olduğu New York Herald'da kaleme almıştır⁶⁴⁵.

Rus Çarı daha önce Hive seferinin başarılı olması durumunda hanlığın kalıcı olarak işgal edilmeyeceği konusunda da söz vermiş olup yukarıda da belirtildiği üzere bu sözünü ve tarafsız bölge fikrini kısmen bozmamıştır. Ancak bununla birlikte bölgeyi etkisizleştirmeye yönelik bir adım atmış, Rus askeri birlikleri bölgeden çekilmesine rağmen, Hive Rusya'nın niyet ve amaçlarına uygun olacak şekilde düzenlenirken

⁶⁴⁴ Tealakh, a.g.t., s.115- 116; Demetrius Charles Boulger, Central Asian Portraits: the Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States, London: W. H. Allen & Co., 1880, s. 144.

⁶⁴⁵ The Times, August 10, 1873; Hive seferi sonrasında Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri konusunda New York Herald Gazetesinin muhabiri olarak Rus ordusu ile birlikte Hive seferine katılmış olan I. A. Mac Gahan çalışmasında detaylı bilgi vermiştir. Petersburg'tan Orenburg'a, oradan da Hive'ye gelen seyyah, 1873 yılında Rusların Hive'yi işgaline tanık olmuştur. Rusların katliamını canlı bir şekilde tasvir eden Macgahan, eserinde Türkistan'ın durumu, halkın yaşayışı ve gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. 1874 yılında New York'ta, 1875 yılında Londra'da basılan eser, Kolağası Ahmed tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Çeşitli baskıları olan bu eser, son olarak 1995'te Prof. Dr. İsmail Aka ve Dr. Mehmet Ersan tarafından Latin harfleriyle tekrar yayınlanmıştır. Çalışmamızda bu baskısı esas alınmıştır.

Han'ın Rusya'nın hizmetinde olması ve emirleri St. Petersburg'tan alması kararlaştırılmıştır. Hive hanı ve General Kaufmann arasında 25 ağustosta yapılan anlaşmada Han, ticari ya da diğer meselelerde komşuları ile doğrudan temasa geçme ya da Çar'ın izni olmaksızın savaş dahi yapma hakkından feragat etmiştir. Amu Derya'nın sağ kıyısındaki toprakların tamamı halkları ile birlikte Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir. Rus hükümetinin izni olmadan Rus olmayan gemilerin Amu nehrinden geçmesine izin verilmezken Ruslar nehrin sol kıyısında liman, kale ve her türlü bina inşa etme hakkına sahip olurken Han, bütün Rus binalarının güvenliğinden sorumlu tutulmuştur. Hive, Rus tüccar ve gezginlere açılmış olup, onların güvenliğinden Han sorumlu tutulmuş, Han'ın Rus Hükümetine yıllık önemli bir miktar para ödemesi kararlaştırılmıştır. Hive bu anlaşma ile Rusya'nın kontrolüne girmiş, Çar'ın verdiği sözler ise uygulamada bozulmuştur. Bütün bunların İngiliz Hükümeti için küçük düşürücü ve yıpratıcı olduğu belirtilmiştir. İngiltere, Rusya'nın Hive'yi işgalini önlemek için bir savaşa girmediği gibi hanlığın gerçekten ilhak edilmesini önlemek için de bir savaşa girmemiştir. Rusya'nın içinde bulunduğu koşullar iki hükümet arasında iyi bir ilişkinin işareti olarak değer taşımıştır. Bu süreç Rusya'nın kendi planlarını uygulamak noktasındaki kararlılığını ortaya koymuş, İngiltere'nin Rusya'nın Türkistan'daki genişlemesini durduracak bir girişimde bulunmayacağı anlaşılmıştır.⁶⁴⁶

Rusya'nın Hive'ye yönelik 1873 yılında gerçekleştirdiği bu işgal hareketi Türkistan'da yaşanan İngiliz- Rus rekabeti için önemli bir adım olmuş ve İngiltere'nin endişelerini arttırmıştır. Ancak buna rağmen Hive'nin ilhak edilmesi, İngiltere tarafından Rusya'nın Türkistan'daki bölgesel genişlemesinin Hive'nin kuzeydoğu kısmı ile sınırlandırılması olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte dikkat çeken unsur ise Hive'nin işgali sürecinde Rusya ve İngiltere arasında gerçekleştirilen diplomatik görüşmelerde Rusya'nın işgal hazırlıklarının açıkça bilinmesine rağmen İngiltere'nin Rusya'nın kendisine verdiği güvencelerle hareketsiz kalması olmuştur. Bu durum İngiltere'nin Türkistan politikasının hanlıkların bağımsızlığından ziyade Hindistan'daki çıkarlarını korumak üzerine kurulduğunun en açık göstergesi olmuştur. Bu noktada Rusya'nın Hive'yi ilhak süreci ve İngiltere ile olan diplomatik görüşmeleri İngiltere'nin Türkistan politikasının anlaşılması açısından da önem taşımaktadır. İngiltere bu süreçten sonra politikasını İran ve Afganistan üzerinde yoğunlaştırmış, bu bölgelerin Rus müdahalesinin dışında kendi kontrolünde kalması için mücadele etmiştir.

⁶⁴⁶ The Times, December 11, 1873.

7. TÜRKİSTAN'DA YAŞANAN İNGİLİZ-RUS REKABETİNİN ÇÖZÜME KAVUŞTURULMASI VE BU ÇÖZÜMDE AFGANİSTAN'IN YERİ

7.1. Afgan Sınır Sorunu İngiliz- Afgan Münasebetleri

Rus-İngiliz rekabetinde hedeflenen diplomatik çözümler; tarafsız bölge, nüfuz alanı ve sınır hattı kavramları ile ifade edilebilmektedir. Tarafsız bölge fikri nihai olarak varılan anlaşmaların kapsamında yer almamakla birlikte sonuca ulaşma aşamasında her iki devletinde zaman zaman ileri sürdükleri bir çözüm önerisi olmuştur⁶⁴⁷. Kralın tacındaki elmas olarak nitelendirilen Hindistan yolunun güvenliği XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz sömürge siyaseti için öncelikli konuma yerleşmiştir. 1869'da Fransızların Süveyş kanalını tamamlaması Hindistan yolunu kısaltırken güvenliğini daha hassas bir konuma getirmiştir⁶⁴⁸. Asıl amacı Hindistan'ın güvenliğini sağlamak olan İngiltere, Hindistan'a kuzeyden gelebilecek tehlikeleri önlemek adına Afganistan'ın tampon bölge olarak korunmasına büyük önem vermiştir.

İngiltere'nin Afgan bölgesindeki siyasetine bakıldığında iki ana husus üzerinde durulduğu görülmektedir. İlk olarak Afganistan'a karşı gerçekleştirilebilecek herhangi bir saldırıya karşı önlem almak olup bu durumun, Rusya hükümetinin onların komşularına karşı herhangi bir saldırıdan kaçınacağına anlaşılması üzerine Emir'in de onların komşularına karşı olabilecek saldırıları kısıtlaması ile Türkistan'daki barışın sağlanmasında önemli bir etken olacağı düşünülmüştür. İkinci olarak da Afgan Emirine maddi ve manevi destek vermek suretiyle Afganistan sınırları içinde sükûnetin sağlanacağı, ülkenin iç işlerine müdahale etmeksizin farklı vilayetlerden ve emirin kendi ailesinden kişilerden tahtta hak iddia eden rakip adaylar arasında huzursuzluk ve çatışmaların yeniden yaşanmasının engellenebileceği düşünülmüştür. Afganistan'ın Hindistan Hükümeti ile olan münasebetlerinden itibaren Hindistan Hükümetinden Afganistan'da günlük meydana gelen olaylarla ilgili bir dizi rapor alınmıştır⁶⁴⁹.

Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişinin sonucu olarak istisnai bir önem kazanan tarafsız bölge meselesi iki hükümet arasında 1868 yılından sonra, Afgan sınırının güvenlik meselesiyle eş zamanlı olarak yeniden gündeme gelmiştir. Rusya, Hive'nin işgali için hazırlık yaptığı ve Türkmen ülkesindeki keşif hareketlerinde bulunduğu dönemde İngiltere ile karşılıklı anlaşmak için oldukça gönüllü davranmış, Afganistan'ın tarafsızlığı konusunda bir anlaşma yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Hive için yapılan işgal girişimleri Hindistan'ın güvenliği konusunda İngiltere'nin endişelerini arttırmış olup Türkistan'daki olaylara müdahil olmak istemeyen İngiltere'nin önceliği Hindistan'da güvenliğini sağlamak olmuştur. Bu noktada iki devlet arasında tampon bölge oluşturma fikri ağırlık kazanmış olup İngiltere için öncelik, kendi etki alanında bulunan Herat, Belh, Kabil, Gazne gibi stratejik merkezlerin yanısıra Hayber ve Bolan gibi önemli geçitleri kapsayan Afganistan olmuştur. İki Hükümetin görevlileri arasında bu mesele sıklıkla görüşülmüş, her iki İmparatorluk tarafından da fikir olarak kabul edilmiştir⁶⁵⁰. Ancak sonraki süreçte Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri ve tarafsız bölge konusundaki tutumu gözönüne alındığında bu tavrın yalnızca İngiltere'yi meşgul ederek işgalleri hızlandırmak amacıyla sergilendiği açıkça görülmüştür.

Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerleyişini çeşitli yollarla engellemek isteyen İngiliz politikasında Afganistan, Hindistan'ın sınır güvenliğinde önemli bir yere sahip

⁶⁴⁷ Çetin, 2000, s. 3-4.

⁶⁴⁸ Azmi Özcan, İngiliz Sömürgeciliği, DİA, 2000, C. XXII, s.300.

⁶⁴⁹ British Documents, 1985: doc.2, s.98.

⁶⁵⁰ Tealakh, a.g.t., s.123 124;The Times of London, 23 January 1853.

olmuştur. Bu dönemde İngiliz politikası bölgede başarı sağlayamamıştır. Afgan Emirinin ölümünden sonra yaşanan karışıklıkta İngiltere, Rusya ve diğer güçlerin bölgeye müdahale etmesinde etkili olmuştur. 1838-42, 1878-80 yıllarında Afganlarla yapılan iki savaş İngiltere'ye 45 milyon sterlinin üzerinde bir maliyete yol açmış, İndus'un ötesine yapılan seferlerle birlikte bu rakam toplamda yetmiş milyonun üzerine çıkmıştır. Birinci Afgan savaşı, Sih ve Kırım savaşları, Sind ve Pencap'ın ilhak edilmesi ve Sepoy isyanları sırasında İngiltere uzunca bir süre Afganistan'da bir ilerleme kaydedememiştir. Sepoy isyanlarının bastırılmasının ardından, henüz bu dönemde Kırım savaşından kurtulan Rusya, Türkistan içlerine doğru herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın ilerlemiştir. 1860- 68 yılları arasında önemsiz sayıdaki adam ve para ile gerçekleştirdiği seferlerle sınırlarını Afganistan'a doğru genişletmiştir. Bu dönemde Asya'daki iki güç arasında uzanan tek bölge olan Afganistan ciddi bir karışıklık içerisindeydi. Ülke Rusya ve Hindistan arasında tampon bölge haline gelmeye başlamıştır⁶⁵¹.

Birinci Afgan savaşının başlangıcında yapılan hata Afganları soğutmuş ve onların gözünde İngiltere'nin güvenilirliğini yok etmişti. Dost Muhammed'in tahttan indirilmesi ve ordunun yaşadığı büyük kaybın ardından İngiltere kendisini büyük bir seferin içinde bulmuş ve kendisinin azlettiği idareyi yeniden kurmak zorunda kalmıştır. Dost Muhammed'in ölümünden sonra yaşanan uzun süreli sivil savaş İngiltere'nin Şir Ali'ye verdiği destekle sonlanmıştır. İngiltere, tahtta hak iddia eden kardeşlerini bozguna uğrattıncaya kadar Şir Ali'ye orduları ile ve maddi olarak desteklemiştir. Nihayetinde Şir Ali kardeşlerine karşı olan mücadelesinde başarıya ulaşarak Emirliğini ilan etmiş, bu durum Lord Mayo tarafından 1870 Martında Umballa'da yapılan konferans ile de tanınmıştır⁶⁵². 1868 yılında yapılan savaş neticesi Buhara'nın Rusya'nın bir vasalı durumuna getirilmesi ve Semerkant şehri de dâhil olmak üzere topraklarının büyük bir kısmının Rusya'nın idaresine geçmesi ve İngiliz Kamuoyunun yoğun tepkisi üzerine İngiltere de Rus yayılmasını durdurmak için aktif bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu süreç 1869 senesinde başlayıp 1873'de bölgenin iki nüfuz alanına ayrılmasına kadar devam etmiştir⁶⁵³.

İngiltere açısından Hindistan'ın güvenliği için oldukça önemli olan Afganistan'da Rusya'nın topraklarını genişletmesi İngiltere'yi oldukça tedirgin etmiş, XX. Yüzyılın başlarına kadar devam edecek olan İngiliz-Rus mücadelesinin de başlamasına yol açmıştır. Bu nedenle Ruslar daha 1864 yılında Çimkent'i ele geçirdiklerinde İngiltere telaşlanarak Rusya'dan bu konuda bilgi istemiş, Rusya ise verdiği cevapta sınır bölgesindeki vahşi göçebelerin saldırılarına karşı kendini ve halkını korumak niyetinde olduğunu bildirmiştir⁶⁵⁴. 1869 yılının başlarından 1873 yılına kadar Hindistan Hükümetinde herhangi bir endişeye yol açmadan tartışılan sınır meselesi, Hive'nin düşmesinden sonra ivmesini kaybetmiştir. Pencap Hükümetinin bir memuru olan Forsyth, Hindistan Valisi Lord Mayo tarafından dönderilen mesajı iletmek üzere temsilci olarak 1869 yılında St. Petersburg'u ziyaret etmiştir. Vali Rusya'ya olan mesajında Afgan sınırının ihlal edilmemesi durumunda İngiltere'nin bir tehdit olmadığı konusunda güvence vermiştir. Gorchakov ve diğer memurlarla görüşmelerde bulunan Forsyth tam anlamıyla tarafsız bölgenin imkânsız olduğunu belirtmiştir. Sonrasında Petersburg'taki İngiliz elçi Lord Augustus Loftus, Gorchakov

⁶⁵¹ Colquhoun, a.g.e., s. 151- 152.

⁶⁵² Krausse, a.g.e., s.250.

⁶⁵³ Çetin, 2000, s. 3.

⁶⁵⁴ Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789- 1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 255.

ile görüşmesinde Afgan sınırının ihlal edilmemesi konusunda uyarıda bulunmuştur. Rusya ve İngiltere Dışişleri Bakanları Lord Klarendon ve Prens Gorchakov, 1869 yılında Afganistan'ın kuzey sınırına bağlı kalmışlarsa da asıl sorun gerçek sınır hattının aşılması olmuştur⁶⁵⁵. Sir A. Buchanan, Prens Gortchakoff'a Şir Ali'nin Buhara Emiri'nin kendi sınırları yakınındaki Külab'a olan seferinden endişe duyduğundan bahsetmiştir. Hindistan ofisine gelen mektuplarda Buhara askeri birliklerinin Külab'tan Amu Derya'ya geçtikleri, Jungee Killa kasabasının yakıldığını göstermiştir. Ancak nihayetinde geri çekilmek zorunda kalmışlardır⁶⁵⁶.

Hindistan Genel Valisi Lord Mayo, Rus İmparatoru ile olan görüşmelerde Forsyth'in Rusya bakanı ile olan görüşmelerin sonucuna dair iyimser beklentilerini tekrarlamış, Buharalı istilacıların Bedehşan'dan geri çekilmeleri ve bu seferlerin sonucunun ise kendilerini memnun ettiğini ima etmiştir. Şir Ali'ye göre Sir Andrew, İmparatora Afganistan'a müdahale edilmediği sürece Rusya'nın düşmanlarına karşı herhangi bir sığınak ve yardımda bulunmayacaklarını söylemiştir. Sir Andrew raporunda General Kaufmann'ın Mr. Forsyth ile anlaşmayı uygun bulduğunu belirtmiş, Buhara ve Kabil arasındaki sınırın kesin bir şekilde belirlenmesi için zaman kaybetmeyeceklerinin sözünü vermiştir. General Miliutine, Buhara Emirinin seferinin Rusya'nın bilgi ve onayı olmaksızın gerçekleşemeyeceğini ve Şir Ali'nin Andkhoi'de Amu Derya üzerinde bir kale inşası hakkında şikâyetleri olduğunu söylemiştir. Sir Andrew cevabında rapor doğru ise Rusya'nın memnun olacağı böyle bir kale inşasının Buhara'ya karşı savunma amaçlı inşa edilebileceğini söylemiştir. General Milituine bu durumu kabul etmiş, eğer Andkhoi'nin açık bir şekilde Emire ait olduğu gösterilirse böyle bir önlem almanın gerekli olacağını söylemiş ancak bu kale inşasının Buhara ile çatışmaya yol açacağını düşündüğünü belirtmiştir⁶⁵⁷.

Lord Mayo'dan Şir Ali'nin 14 Ocak 1870'te Türkistan'daki teğmenine Maymana'dan Bedehşan'a kadar uzanan sınırı savunması, Kerki ve Çarcuy hariç Buhara'ya karşı olan bütün saldırı girişimlerinin önlenmesi için bir talimat gönderdiği öğrenilmiştir. Bu bilgi M. De Stremoukhoff'a iletilmiş olup kendisi bu durumdan çok memnun olmuş, Emirin talimatının bir kopyasının General Kaufmann'ın Buhara Hanı ile olan ilişkilerinde kullanması için Naip Muhammed Han'a gönderilmesini rica etmiştir. Sir Andrew, İmparator ile olan görüşmelerinde Buhara ve Hokand Hanlarının Afganistan'a karşı herhangi bir saldırı hareketinden kaçınmaları noktasında ikna edilebileceklerini ümit ettiğini söylemiştir. Ancak tekrarlanan anlaşmazlıklar Afganistan ve Buhara arasındaki ilişkide bozulmalara yol açmıştır. Jehandar Şahın idaresinde Buharalılar tarafından Amu Derya geçilmiş, Bedehşan'da Jungee Killah istila edilmiştir. Şir Ali hoşgörü politikasını kabul etmiş bu durumu Buhara Emirinin isyancı oğlu Surrah Beğ'i Kabil'e suçlu olarak sınır dışı ederek hem de Afganistan'dan kovarak göstermiştir. O, Abdul Rahman ve Ishak Han'ın Buhara Emiri tarafından Jehandar Sah'ın istilasına karşı itiraz edilerek ve onun bölgesinin savunulması konusunda ikna edilmelerini, karşı tarafında Buhara Emirinin bölgesine müdahale etmemesini savunmuştur. Bütün bu önlemler sonucunda Buharalılar, Buhara ve Afganistan savunmasında sınır olarak kabul edilen Amu Derya nehrinin sağ kıyısına geri çekilmişlerdir. Sir A. Buchanan, Prens Gortchakoff'un Buhara Emiri üzerinde etkili bir iletişim politikası konusunda teşvik etmek üzere görevlendirilmiştir. Gortchakoff,

⁶⁵⁵ Memet Yetişgin, "The Anglo- Russian Rivalry, Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens", Bilig, S.40, 2007, s. 144; Tealakh, a.g.t., s.123 124; The Times, 27 December 1872.

⁶⁵⁶ British Documents, 1985: doc.2, no.49, s.77.

⁶⁵⁷ British Documents, 1985: doc.2, no.104, s.77.

Buhara Emirinin kendi bölgesi ve Afganistan arasında sınır olarak Amu Derya'yı kabul etmesi noktasında Rusya'nın henüz bilgisinin olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Ancak O, daha önce Afganistan ile dostane ilişkiler kurulması için çaba gösterilmesini Rusya Hükümetinin onayladığını Emire belirtmiştir⁶⁵⁸.

Genel Vali Lord Mayo, tarafsız bölge önerisini Hindistan Hükümetinin serbest faaliyetlerinin önünde bir sınırlama olarak kabul etmiştir. Kendisi Rusya'nın güney sınırında yer alan Hokand, Buhara ve Hive Hanlıklarının bağımsızlıklarını desteklemesini, Hindistan Hükümetinin de Kelat, Afganistan, Yarkend konusunda aynı şekilde davranmasını önermiştir. Böylece tarafsız bölgeyi iki hükümet yaratmış olacak ve Rus ilerleyişi de durdurulacaktır. Rusya'nın Özbek devletlerini güçlendirmekten ziyade zayıflatma noktasındaki kararlılığı nedeni ile bu öneri uygulanamamıştır⁶⁵⁹. Rusya'nın Afganistan'ın tampon bölge olarak belirlenmesi konusundaki isteğinin altında Türkistan'da gerçekleştireceği işgaller sırasında İngiltere'nin tepkisini önlemek olduğu bu süreçteki tavrından açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim bu sebeple İngiltere'nin Batı Türkistan Hanlıklarının tampon bölge olarak korunması noktasındaki talebi Rusya'nın işgal isteği ile örtüşmediğinden uygulamaya konulamamıştır.

7.1.1. Tarafsız Bölge Görüşmeleri ve Umballa Konferansı

Rusya'nın Hindistan'a yönelik ilerleyişinin dikkat çekmesi üzerine İngiltere'de Afganistan ve Kaşgar'ı tarafsız bölge yapma fikri ortaya çıkmıştır. Bakanlar kurulundan St. James ve Rusya Dışişleri Bakanı arasındaki yazışmalarda bu konu görüşülmüştür⁶⁶⁰. Nitekim 1869 yılında İngiliz Parlamentosunda Türkistan meselesi gündeme gelmiş, bu tartışmadan İngiltere'nin Hindistan'ın diğer sınırı üzerinde İran tarafını gözlem altında tutması gerektiği sonucuna varılmıştır⁶⁶¹. İngiliz Bakanlar kurulunun silahlı müdahaleye karşı olduğu bu dönemde Sir J. Lawrence'nin pasif siyaseti yalnızca halkın rahatsızlığına yol açmıştır. Bu rahatsızlığa çözüm olarak iki ülkeyi de memnun edecek bir ara çizginin bulunması düşünülmüştür. İngiltere bu alanın Şir Ali'nin hâkim olduğu bölgelerde bulunabileceğini düşünmüştür. Rusya ve İngiltere arasında Türkistan'da nüfuz alanı meselesinde ilk resmi teklif 12 Mart 1869'da İngiltere Dışişleri bakanı Lord Klarendon'dan gelmiştir⁶⁶². Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişinin hız kazandığı dönemde Rusya ve İngiltere arasında Türkistan'ın geleceği hakkındaki müzakereler devam etmiştir. 1869'un başında İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Klarendon, Rusya'nın Londra Büyükelçisi Baron Brunov'a Asya'da iki kuvvet arasında bir tampon bölgenin oluşturulmasını teklif etmiştir⁶⁶³. Klarendon, Rus ve İngiliz toprakları arasında oluşturulması istenen tarafsız bölgenin sınır hattı olarak Amu Derya'yı gündeme getirmiştir. O, İngiltere ve Rusya arasında tarafsız bölge için en uygun sınırın Amu Derya olduğunu belirtmiştir⁶⁶⁴. Rus vekili ise nehrin güneyindeki toprakların Buhara emirine tabi olduğu ve bu meselenin iki güç arasında birtakım anlaşmazlıklara yol açabileceğini, bu nedenle Afganistan'ın tarafsız bölge olarak daha uygun olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Afgan sınırının iyi tespit edilemediğini, emirin daha önce

⁶⁵⁸ British Documents, 1985: doc.2, no.124, s.79.

⁶⁵⁹ Tealakh, a.g.t., s.124.

⁶⁶⁰ Terentyef, a.g.e., s. 118- 119.

⁶⁶¹ Terentyef, a.g.e., s. 102.

⁶⁶² Çetin, 2000: 5.

⁶⁶³ Hayit, Türkistan Devletlerinin..., s.120.

⁶⁶⁴ Tealakh, a.g.t., s.126.

Afganistan'a tabi olan ancak Rusya tarafından bağımsız kabul edilen küçük beylikleri hâkimiyeti altına almak için çalışacağını da belirtmiştir⁶⁶⁵.

Afgan sınır sorunu ile ilgili bir tartışma içine girmek istemeyen Prens Gortchakoff konuyu Baron Brunnow'a sevk etmiştir. O, bu sorunun coğrafi bir mesele olduğunu düşünmüştür. Savunma Bakanı, mevcut durum ile ilgili Mr. Forsyth ile anlaşma yapmaya karar vermiştir. Sir Andrew, Bedeşan'ın Kabil emiri tarafından istilasının Rusya'nın askeri ilgisini çekecek bir konu olmadığını söylemiştir. Sir Andrew, M. de. Stremoukhoff'u çağırarak ve ona bir mektup okumuştur. İlk olarak Lord Mayo'nun ilerleyişini göz önünde bulundurarak Şir Ali'nin 1869 yılında Kerki ve Çarcuy'un istilasından kaçındığına dikkat çekerek Lord Mayo'nun, Şir Ali'nin Yukarı Amu Derya'nın sol kıyıları elinde tuttuğu şeklindeki muhtemel delillere ilişkin önerilerini desteklemiştir. M. de. Stremoukhoff'un önerilerinin ise mümkün olmayacağını çünkü Şir Ali'nin Andkhai yakınlarında Amu Derya'nın sol kıyılarındaki bir kale inşa etmek için bir heyetini Buhara'ya gönderdiğini, bu konuda izin alınmadığını gördüğünü ancak kalenin Buhara'ya karşı herhangi bir saldırı amacı ile inşa edilmediği noktasında iyi niyetli bir açıklama yaptığını söylemiştir. Stremoukhoff'a Amu Derya'nın sol kıyısı Buhara'ya ait ise Buhara ve Afganistan arasındaki tarafsız bölgenin neresi olacağı sorulmuştur. Mektupta dikkat çekilen ikinci ana unsur ise Buhara ordusunun Amu Derya'nın sol tarafına doğru harekete geçmesi ve burada hak iddia etmesi durumunda (ki Buhara Emiri bu konuda hak iddia etmektedir) Rusya ve İngiltere arasında bir çatışmanın kaçınılmaz olduğu noktasıdır. Stremoukhoff cevabında en büyük amacının Türkistan'da sükûnetin sağlanması olduğunu belirtmiş, Buhara askeri birliklerinin Amu Derya'yı geçmeleri ile ilgili herhangi bir tehlike olmadığı noktasında Sir Andrew'e garanti vermiştir. O, Bedeşan sınırının içinde bulunduğu haritanın Sir Andrew'e sunulması durumunda Kabil emiri tarafından yapılan işgallerin tamamıyla farklı bir boyut kazanacağını belirtmiştir. Sir Andrew ise cevabında tarafsız bölge konusundaki fikirlerini açıklayarak yeni devletler yaratmak amacının olmadığını, var olan devletlerin bağımsızlıklarını sürdürmelerini istediğini belirtmiştir. Doğu politikasının asıl özelliğinin Rusya'yı çevreleyen mülkleri küçük bağımsız devletler dairesine almak, onları daha güçlü komşularından ayırmak, (bu komşulara karşı koruyarak değil kendileri ve güçlü komşuları arasında yaşanabilecek sorunları önleyerek kendisine karşı koruyarak) olduğunu belirtmiştir. Andrew, Türkistan'daki İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkilerin mümkün olabilecek en iyi temeller üzerine kurulu olduğunu savunmuştur. Sir Andrew kendisine sunulan güvencelerden şüphe duyması için bir sebebi olmadığını görmüş, yakın yazışmalarında bu güveni ifade etmiştir⁶⁶⁶.

Rusya Dışişleri Bakanı Baron Brunnow, 30 Haziran 1869 tarihli gönderisinde Afganistan'ın İngiliz İmparatorluğunun Rusya'ya karşı keşif kolu olarak düşünülmesi durumunda Rusya'nın kendi politik ve ticari çıkarlarını korumak için önlem almasının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Brunnow, bu önlemlerin İngiltere'nin kuşku ve güvensizliğine yol açacağını, İngiltere ve Rusya'nın Asya'daki toprakları arasındaki mesafenin azalmasıyla sonuçlanacağını, İki ülke arasında şiddetli bir rekabete yol açacağını belirtmiştir. Diğer yandan Afgan şeflerinin İngiltere'den alacakları desteğin tek amacının İngiliz hâkimiyetinin mevcut komşuları arasında güçlü bir hükümet oluşturmak olduğu noktasında ikna olmaları durumunda İmparatorlukta barışın hâkim olacağı belirtilmiştir⁶⁶⁷. Rus ilerleyişinin yarattığı rahatsızlık ile alakalı 109 notanın

⁶⁶⁵ Çetin, 2000: 6.

⁶⁶⁶ British Documents, 1985: doc.2, s.99-101.

⁶⁶⁷ Terentyef, a.g.e., s. 124- 125.

ilkinde iki gücün toprakları arasında tarafsız bir bölge oluşturulmasının gerekliliğine değinilmiştir. İki ülke arasında yapılan görüşmelerde görüşler arasında farklılıklar olmakla birlikte varılan ortak nokta Afganistan'ın kuzey sınırının tespit edilmesi olmuştur. Ancak Afgan Emiri Dost Muhammed'in ölümünden sonra başlayan veraset kavgalarında Şir Ali'nin galip çıkması, babasından kalan topraklar üzerinde yeniden hâkimiyet kurması ile Buhara ve Afganistan arasında Bedehşan başta olmak üzere bir takım bölgeler üzerine tartışmalar yaşanmıştır⁶⁶⁸.

Lord Klarendon'un Rusya Başbakanı ile 1869 yılında yaptığı kişisel konferansında kendilerinin Şir Ali Han'a Rusya'yı şüpheyi düşürecek bir davranıştan kaçınmasını şiddetle önerdiklerini, faaliyetlerinde karşıt bir çizgide bulunmakta ısrar etmesi durumunda İngiltere'den gelebilecek bir destek ya da hoşgörünün bulunmadığını söylediği ifade edilmiştir. Lord Klarendon, Rusya Hükümetinin Türkistan ile ilgili tasarıları olmadığı için kişisel önemini arttırmak ve şöhret kazanmak isteyen Rus generallerin aşırı hırslı hareketlerinin bedelinin Rusya Hükümetine ödetilemeyeceğini belirtmiştir. Rusya Başbakanı verdiği cevapta girişimlerinin bütün amacının ticareti geliştirmek, Türkistan bölgesindeki ticaret için daha güvenli ve doğrudan yollar bulmak olduğunu belirtmiş bu açıdan geçmişte ve gelecekteki bütün faaliyetlerinin Lord Klarendon'u rahatsız etmekten ziyade memnun dahi edebileceğini belirtmiştir⁶⁶⁹.

Rusya'nın Semerkand ve Zereşan vadisini ilhak etmesi İngiltere'de ciddi bir endişe uyandırırken İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Klarendon, Rus elçi Baron Brunnow ile Rus askeri birliklerinin Afganistan ve Hindistan doğrultusunda hızlı ilerleyişi ile ilgili olarak görüşmelerde bulunmuştur. Klarendon, bu durumun İngiliz Hükümetinde olmasa da İngiliz ve Hindistan halkında büyük bir şüphe ve endişe uyandırdığını belirtmiştir. Klarendon, bu durum karşısında Brunnow'un dikkatini iki güç arasında tampon bir bölgenin gerekliliğine çekmiştir. Klarendon Rus elçiye İngiliz halkında ve İngiliz basınında oluşan endişeleri ve heyecanı azaltmak için böyle bir düzenlemenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Gorchakov, Klarendon'un bu önerisini kabul etmiş, Klarendon'un bu fikrini İmparatorun bakış açısına uygun bulmuştur. Gorchakov, aynı zamanda Klarendon'dan Afganistan'ın Rusya'nın etki alanının dışında olduğu konusunda Rus imparatorunun pozitif güvenceler verdiğini, İngiliz Hükümetine iletmesini istemiştir. İngiltere Bakanlar Kurulu ise Afganistan'a doğru ilerlemeye yönelik bütün fikirleri terk etmeye hazır olduklarını, İngiltere'nin bu ülkeye yönelik müdahalesindeki tek amacının onları, devlette yayılmış olan anarşiden kaynaklanan zor durumdan çıkarmak olduğunu belirtmiştir. Sonrasında Gorchakov bu konuyu Buchanan ile tartışırken aynı düşüncesini tekrarlamış, Afganistan'ın tarafsız bölge için uygun olduğunu savunmuştur⁶⁷⁰.

Lord Klarendon, Türkistan'da Hindistan ve Rusya arasında tarafsız bölge fikrini benimsemekle birlikte Afganistan'ın tarafsız bölge koşullarını yerine getirmediğini belirtmiştir. O, bu sebeple tarafsız bölgenin kuzey sınırı konusunda Amu Derya'nın yukarisından Buhara meridyenine kadar oradan da batıya doğru uzanmasının uygun olacağını, Hive ve Buhara'ya giden bütün kervan yollarının burada kesişeceğini belirtmiştir. Asya Departmanınının 16 Nisan 1869 tarihli muhtırasında Rusya'nın Buhara ve Hive Hanlıklarını ilhak etmesi için çok zaman kalmadığı noktasında hiçbir şüphenin olmadığı, bu durumun gerçekleşmesi halinde İngiliz Bakanlar kurulu önerilen çizginin belirlenmesi durumunda bu sınırın ötesinde Rusya'nın Türkistan'daki bölgelerinin

⁶⁶⁸Çetin, 2000: 5.

⁶⁶⁹Terentyef, a.g.e., s. 126- 127.

⁶⁷⁰Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 221; Tealakh, a.g.t., s.118- 126.

genişletilmesine izin verilmeyeceğini belirtmiştir. Bu nedenle bu öneriyi kabul etmenin Rusya'nın itibarına zarar vereceği belirtilmiş, Lord Klarendon'un önerisi Rusya tarafından kabul edilmemiştir. Rusya Hükümeti Afganistan'ın tarafsızlığını kabul etmeksizin Rus Başbakanından gelen 7 Mart 1869 tarihli mektup Rusya'nın Afgan meselelerine müdahale niyetinin olmadığı şeklindeki iyi niyetini bildirmesi ile sınırlı kalmıştır. Hindistan yetkilileri, tarafsız bölge konusunda Rusya'nın önerilerinin tek taraflı kar sağladığını, iki taraf içinde sınırlayıcı özellikte olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Nitekim İngiliz hükümeti tarafından bu tarihten sonra tarafsız bölge fikrinden uzaklaşılırken Rusya kendisi için avantaj sağlayacak bu durumu yeniden canlandırmak için çalışmıştır⁶⁷¹.

3 Eylül 1869'da iki devletin Dışişleri Bakanları Heidelberg'de konferansta bir araya gelip sınır meselesini görüşmüşlerdir. İngiliz Bakan konferansta Rusya'nın son beş yıl içinde Türkistan'da gerçekleştirdiği işgalleri gündeme getirerek, Rusya'nın Belh ve Kabil boyunca Hindistan'a ilerleme olasılığına dikkat çekerek Hindistan'ın güvenliğini korumak amacıyla iki ülke toprakları arasında tarafsız bir zemin oluşturulması gerektiğini söylemiştir. Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının ilhak edilmesinin ardından Türkmen kabileleri ile yakından ilgilenmeye başlayan Rusya'nın Herat ve Kandahar aracılığı ile Hindistan'a yönelmesi İngiltere'nin endişelenmesine sebep olmuştur⁶⁷². Prens Gortchakoff, Heidelberg'te yaptığı bu görüşmede Türkistan'da iki hükümet arasında net bir anlayışa varmanın önemli olduğunu altını çizmiştir. Lord Klarendon, İmparatorun Rusya'nın çıkarlarına ilişkin düşüncelerinden memnun olmuş ancak Rusya'nın hızlı ilerleyişi ve son beş yıl içindeki büyük kazanımlarını düşündüğünde ya doğrudan St. Petersburg'tan gelen emirlerle ya da İmparatorun barışçı siyasetiyle ters düşen General Çernayef'in hırslarından kaynaklanabileceğini düşünmüştür. Mevcut durum bir harita ile gösterilmiş ve Prens Gortchakoff tarafından da doğrulanmış olup Lord Klarendon, Rusya'nın çeşitli kazanımlarına işaret etmiş ve bunları gerçekleştirdikleri zamanı belirtmiştir. İlaveten Semerkand'a sahip olan Rusya'nın Buhara'ya tamamen hâkim olduğu, sonraki adımının muhtemelen Belh'e doğru olacağı, bu durumun Rusya'nın saldırı amaçları haricinde bir faydasının olamayacağını belirtmiştir. İngiltere'nin çıkarlarının koruması için önlem alması gerekli olmakla birlikte işgallerle ilgili olarak İngiliz hükümetinin herhangi bir şey yapmadığı belirtilmiştir. 50,000 kişilik Rus ordusunun bu operasyon için geçmesi gerekli olan geniş bir bölge olup, dağlık ülkeyi geçmesi imkânsız görülmüştür. Ancak Rusya, çok sayıda ve iyi organize edilmiş bir orduyla birlikte bütün kaynakları elinde bulundurmıştır. İngiliz hükümeti, Rusların samimi yaklaşımları ve entrikalarıyla Hindistan'daki yerli şefleri kışkırtabileceğini ve bu durumun kendileri için sıkıntılı ve masraflı olacağını düşünmüştür. İki ülke arasında tarafsız bir bölge kurularak bütün bu olumsuzluklardan kaçınılacağını düşünmüştür⁶⁷³. Heidelberg'de iki devletin temsilcileri arasında yapılan bu görüşmelerden bir sonuç elde edememişlerdir⁶⁷⁴. Heidelberg Konferansında tarafsız bölge tespiti konusunda uzlaşmanın sağlanamaması üzerine taraflar ileri sürdükleri fikirlerin tarihi, coğrafî, siyasi ve topoğrafik temellerini oluşturma yoluna başvurmuşlardır. Bu amaçla Hindistan'daki İngiliz valiliği, Afganistan'ın kuzey sınırı ile ilgili düşünce ve delilleri içeren Kalküta'da hazırlanmış olan Memorandum'u 14 Eylül'de St. Petersburg'a elçisi Buchanan vasıtasıyla

⁶⁷¹Terentyef, a.g.e., s. 127- 128; Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 223.

⁶⁷²Edwards, a.g.e., s. 260- 261; Çetin, 2000: 6.

⁶⁷³British Documents, 1985: doc.2, s.58-59.

⁶⁷⁴Hayit, Türkistan Devletlerinin..., s.120.

iletmiştir⁶⁷⁵. Kısa bir süre önce Hindistan'a gelen Lord Mayo, yetenekli oluşu ve taktikleri ile tanınmış olup bu sebeple Disraeli tarafından Genel Vali'nin önemli bir görevi için seçilmiştir. Lord Mayo Umballa konferansında tam yetkiye sahip olmuştur⁶⁷⁶. Lord Mayo; Afganistan, Belucistan ve Kaşgar'ın İngiltere'ye bağlı yarı bağımsız devletler şeklinde düzenlenmesi; Hive, Buhara ve Hokand'ın ise Rusya'nın kontrolünde kalması gerektiğini ileri sürmüştür. İngiltere bu dönemde barış sağlama niyetini açıkça ortaya koyarken Rusya, İngiliz Hindistan'ı doğrultusunda ilerlemesine engel olacak bir sınırlamanın içine girmek istememiştir⁶⁷⁷.

Rusya'nın Türkistan bölgesindeki hızlı ilerleyişini takip eden İngiltere Afganistan'da nüfuzunu güçlendirmeye çalışmıştır. Afgan Emiri Şir Ali ile İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi Lord Mayo arasında iki devletin yakınlaşmasını sağlayacak görüşmeler yapılmıştır. Petersburg bu görüşmelerde İngilizlerin Afganistan önderliğinde Türkistan devletleri arasında bir konfederasyon kurarak Rusları Türkistan'dan atmayı planladığını düşünmeye başlamıştır⁶⁷⁸. Hindistan Genel Valisi Lord Mayo ve Afgan Emiri Şir Ali arasında 1869 yılında Umballa'da düzenlenen konferansta tarafsız bölge konusu görüşülmüştür. Bu dönemde Emir'in Kabil'de oldukça güçsüz olduğu ve İngiltere'nin maddi ve askeri desteği olmaksızın tahtta bir aydan uzun kalamayacağı ifade edilmiştir. Emir'in atacağı her bir adımda İngiltere'nin Hindistan'daki gücünün en güçlü delilleriyle karşılaşacağı, İngiliz demiryolları vasıtasıyla seyahat edeceği, gerekli olması durumunda askeri birliklerin ve savaş malzemelerinin Peşawur sınırına taşınabileceği belirtilmiştir. Ayrıca İngiltere'nin Asya'daki Ruslara karşı olan üstünlüğü konusunda hiçbir şüphenin kalmayacağı, Afganistan tarafından daha büyük bir hataya yol açabilecek bir yanlışlığın yapılmayacağı belirtilmiştir. Kısaca Rusya'nın mesafe olarak uzak olduğu ve rahatsızlıklarının İngiltere'ye oranla aciliyet taşımadığı belirtilmiştir. Hindistan'da İngiliz kuvvetlerinin sayısı Ruslara göre on kat fazla dahi olsa İngilizlerin buradaki pozisyonlarının iki yüz milyon kişilik mazlum ve rahatsız olan yerli halkın gözünde en kritik meselelerden biri olarak kalacağı anlaşılmıştır⁶⁷⁹.

İngiltere ve Rusya arasında toplanan parlamentoda iki güç arasında iki tarafın da Türkistan'daki sınırlarını koruyacak "aracı bölge" oluşturulması kararlaştırılmıştır. Böyle bir bölge Afganistan'ın dağlarla kaplı kısmında doğal olarak oluşmuş olup kesin olarak bölgenin netleştirilmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Tarafsız bölge olarak bir tarafta Afganistan diğer tarafta ise Buhara, Hokand ve Kaşgar yer almıştır. İngiltere, ikinci bölgeye karşı çıkmış ve nihayetinde bu fikir terk edilmiştir. Rusya, İngiltere'nin hem Şir Ali hem de Rus İmparatoru ve Buhara Hanı ile iyi ilişkiler geliştirmek ve Afganistan'ın bütünlüğünü garanti altına almak istediğini düşünmüştür. Prens Gortchakoff'un varsayımı İngiltere'nin Şir Ali ve halefleri ile iyi ilişkiler geliştirmek ve onların kendisinin kuzey komşularına zarar vermesini engellemek niyetinde olduğu şeklinde olmuş ve yazışmanın sonunda sınır sorununa değinmiştir. Anlaşmaya varılmadan önce her iki tarafında yeterli bilgiye sahip olmamasından dolayı coğrafi detaylarla ilgili bir takım zorluklar yaşanmıştır. İkinci aracı bölgeyi savunan Rusya, Şir Ali'nin sınırlarını, Gökçe nehrinin yukarı bağlantısı üzerinde Amu Derya'ya doğru genişletmek gibi bir niyeti olmadığını, Bedehşan veya Wakhan bölgesinin bu noktanın üzerinde yer aldığını

⁶⁷⁵Çetin, 2000: 6.

⁶⁷⁶Krausse, a.g.e., s.250.

⁶⁷⁷Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 224.

⁶⁷⁸Çapraz, a.g.m., s.63.

⁶⁷⁹Marsh, a.g.e., s. 187; Terentyef, a.g.e., s.67- 69.

ve bu bölgelerin Kabil Hükümetinden bağımsız olduğunu savunmuştur. İngiltere'nin St. Petersburg'taki temsilcisi Lord Augustus'un pozisyonunun devam ettirilmesi konusunda Lord Granville tarafından talimat verilmiş olup nihayetinde Emir'in Bedehşan'ın Wakhan'a bağımlı olduğu Amu Derya boyunca Siri Kul gölünden Gökçe ve Amu Derya nehirlerinin kavşak noktası olduğu şeklindeki iddialarını kabul etmiştir. Üstelik Kunduz, Khulm ve Belh'i içine alan Afgan Türkistan'ı Gökçe nehrinden Khoja Saleh'e, Buhara yolundan Belh'e uzanan çizgi ile sınırlandırılmıştır. İç kesimleri Akchi, Siri Kul, Maymana, Şibergan ve Andkhoi bölgelerini içine alırken Afganistan'ın kuzeybatı sınırı bağımsız Türkmen kabilelerine ait çöllerden oluşmaktaydı. Rusya, Emir'in iç bölgeler konusundaki iddialarını kabul etmemiş, ancak nihayetinde onların Buhara'dan çöllerle ayrılmaları konusunda sorun yaratmamıştır. Ancak Bedehşan ve Wakhan ile ilgili durum farklı olup General von Kaufman, Prens Gortchakoff ile olan görüşmelerinde bu bölgenin bağımsızlığının sürdürülmesini savunmuştur⁶⁸⁰. İmparatorun ve Savaş bakanının güvenilir bir ismi olan General Kaufman, Taşkent'i istila eden, genişlemeye karşı olan imparator tarafından geri çağırılmış olan General Çernayef'in aksine; sınırları genişletmeye karşı çıkmış, Rusya'nın son dönemlerde kazanmış olduğu bölgelerdeki kusursuz örgütlenmelerin sürdürülmesini desteklemiştir⁶⁸¹.

Lord Mayo ve Kabil Emiri arasında düzenlenen Umballa konferansının tek amacı Rusya'ya karşı kararlı bir sınır politikası benimsemek olmuştur⁶⁸². Ancak Lord Mayo ve Emir arasında görüşmelerin olduğu dönemde hükümet değişmiştir. İngiltere'de iktidara gelen Gladstone, özellikle Rusya'yı rahatsız edecek bir girişimde bulunulmaması için uyararak Genel Valinin talimatlarını tersine çevirmiştir. Bunun sonucunda Moskovanın saldırısına karşı sınır inşa etme kapasitesinden dolayı özel olarak seçilmiş olan Genel Vali kendisini, Rusya'nın Asya'daki politikasını uygulayabilmesi için rahatlık sağlayacak olan ustaca hazırlanmış bir hareketsizlik politikasına tabi bulmuştur⁶⁸³.

İngiltere'nin gücünün saygınlığını öğrenen Şir Ali, Umballa'ya geldiğinde kendisinin kuzey komşularına karşı yapılacak herhangi bir saldırıya karşı İngiltere'nin güçlü ordularının desteğini sağlamayı ve İngiltere ile işbirliği kurmayı ümit etmiştir. Semerkand'ın düşmesinden dolayı büyük endişe duyan Şir Ali, İngiltere'ye bağlı bir idareci olarak böyle bir yardımı ümit etmişse de Kabil'e hayal kırıklığı ile dönmüştür. Tahtı tehlikeye düşen Şir Ali bu duygularla yazmış olduğu raporda İngilizlerin yalnızca kendilerini düşündüklerini belirtmiştir. Umballa konferansından iki yıl sonra Hive'nin Ruslar tarafından işgali endişeleri yeniden canlandırmıştır. Şir Ali Türkistanlı komşularının bölgelerinin yıkılışını kendi bölgelerinin takip edeceğini önceden görerek, Umballa'da yaşamış olduğu hayal kırıklığını unutarak Hindistan Hükümetinden bir kez daha ricada bulunmuş, kendi bölgelerinin işgale uğraması durumunda İngiltere'nin desteğini alıp alamayacağını sorgulamıştır⁶⁸⁴.

Lord Mayo'nun görev süresi erken sonlanmış olup yerine geçen halefi Lord Northbrook, Hindistan'a geldiğinde hükümeti oldukça kritik bir noktada devralmıştır. Northbrook'un önünde Lord Mayo'nun adımlarını takip etmek ya da İngiliz gücünün zenginliğini korumak, Lord Mayo tarafından tamamlanamamış olan düzenlemeleri terk

⁶⁸⁰British Documents on Foreign Affairs, 1985, s. 137-138.

⁶⁸¹British Documentson Foreign Affairs,, 1985: doc.2, s.55.

⁶⁸²Terentyef, a.g.e., s. 148.

⁶⁸³Krausse,a.g.e., s.250.

⁶⁸⁴ Krausse, a.g.e., s.250- 251.

etmek şeklinde iki seçenek yer almıştır⁶⁸⁵. Lord Northbrook'a verilen resmi talimatta Bakanlar kurulunun emirin endişelerini taşımadığı, bunun için ortada gerekli bir durum olmadığı, kendi önerilerine bağlı kalmayı sürdürmeleri durumunda Afganistan konusundaki mevcut politikalarını sürdüreceklerini garanti etmesi belirtilmiştir. Lord Northbrook tarafından Şir Ali'ye gönderilen mesajda emiri oldukça şaşırtacak olan bu talimatlar doğrulanmıştır⁶⁸⁶. Lord Northbrook farklı koşullar altında olmakla birlikte bu politikayı sürdürmüştür. Kaşgar'da Müslüman bir devletin varlığı ve Rusya'nın Hive'ye seferi İngiltere ve Afganistan'ın ilişkilerine yeni bir doğrultu kazandırmıştır. Rusya'nın Türkistan'da hızlı bir şekilde ilerlediği dönemde İngiltere'nin Afganistan üzerindeki politikası yavaşlamıştır. Umballa konferansının ardından İngiltere'de halk, Afganistan Emiri ile herhangi bir anlaşmanın olmadığına farkına varmış, İngiltere, Afganistan'a yapmış olduğu ciddi devlet desteğine karşı herhangi bir karşılık alamamıştır. Hindistan'da ise bu konu tamamıyla farklı düşünülmüş, bu devlet desteğinin Hindistan maliyesi için kesinlikle ağır bir yük olduğu ancak Hindistan'ın kuzey sınırının güvenliği için ödenmesi gerektiği savunulmuştur. Bu durumda İngiliz ithalatındaki ticari fikirlerin politikaya olan etkileri görülmekte olup Afganlara ödenen paranın haraç olduğunu belirten yazar barışın altın ile satın alındığı belirtmiştir. Umballa konferansı ile ilgili olarak Times'te Afganistan'ın kendi başına İngiltere için bir öneminin olmadığı, yalnızca Rusya'nın gelecekteki saldırı planlarına karşı tampon olarak önem taşıdığı belirtilmiştir. Hukukun herhangi bir gücünün olmadığı bölgede anlaşmaların varlığı da bir anlam ifade etmemektedir. Afgan Emirinin etrafının bağımsız şeflerle çevrili olduğu, onların neslinin baskın ve yağma için aşılmaz dağlardan gelen kişilere dayandığı, her Emirin ölümünden sonra yoğun bir karışıklığın yaşandığı belirtilmiştir. Yazar bu bakış açısının yalnızca Afganistan için değil aynı zamanda bütün Türkistan hanlıkları için geçerli olduğunu düşündüğünü, hiçbir Hanın kendinden öncekiler tarafından yapılmış bir anlaşma ile kendini yükümlü görmediğini belirtmiştir⁶⁸⁷.

İngiltere 1840 yılında yaşadığı acı deneyimde onun Hindistan'daki bölgeleri içine Afganistan'ın dâhil olmasının hiçbir avantaj sağlamadığını görmüştür. Afganistan bağımsızlığını sürdürdüğü sürece İngiliz sınırını dış düşmanlara karşı koruyacak durumdayken bağımsızlığını kaybetmesi durumunda İngiltere'nin korumasına ihtiyaç duyacaktır. Terentyef, İngiltere'nin Hindistan konusunda bir kaygısı olmadığını sıklıkla belirtmesine rağmen Afganistan'ın tarafsızlığının Rusya tarafından tanınması noktasında çabalamasına anlam veremediğini belirtmiştir. Lord Mayo bu dönemde Kabil Emirini İngiltere ve Rusya'nın Türkistan'daki faaliyetleri ile ilgili durumu konusunda bilgilendirip, Afganistan'ın Rusya'nın düşmanlığına yol açacak herhangi bir faaliyetten kaçınmasını belirttiğinde Kabil Emiri cevap olarak Rusya'nın çıkarlarına zarar verebilecek her türlü faaliyetten kaçınacağını ayrıca Rusya'yı rahatsız edebilecek kişileri kendi topraklarında barındırmaktan kaçınacağını belirtmiştir⁶⁸⁸.

Rusya doğuda öncelikle güvenliğini sürdürme doğrultusunda bir siyaset takip etmiştir. Rusya'nın Çin ile iletişime geçtiği tarih zamanlamanın belirlenmesi açısından önemli olup iki taraf arasında daha önceki ilhak edilmiş olan toprakların tanınması noktasında bir anlaşma yapılmıştır. Batı kesiminde Kırgız bozkırlarındaki istila

⁶⁸⁵ Friedrich Von Hellwald, *The Russians in Central Asia; a critical examination down to the present time of the geography and history of Central Asia*, Çev. Theodore Wirgman, London, 1974, s. 247.

⁶⁸⁶ Krausse, a.g.e., s.252- 253.

⁶⁸⁷ Terentyef, a.g.e., s. 70- 75, 148.

⁶⁸⁸ Terentyef, a.g.e., s. 128-136.

hareketleri tamamlanmış, Türkistan ilerleyişi başlamıştır. Diğer yandan Rus ilerleyişi halkın dikkatini çekmiştir⁶⁸⁹.

Kabil Emirinin yeğeni ve siyasi rakibi Abdul Rahman Hanın Rus bölgesine gelişi Türkistan Genel Valisine doğrudan Şir Ali ile iletişim kurma fırsatını vermiş, ona kendisinin krallığının siyasi pozisyonu konusunda Rusya'nın bakış açısı ile ilgili özet bilgi vermiştir. Kaşgar meselesini görüşmek üzere görevlendirilen Douglas Forsyth, Rusya Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmelerde bir netice elde edememiştir. Rusya hem hanlığın bağımsızlığını tanımayı reddetmiş diğer yandan da Çin ile olan dostane ilişkiler bu bölgenin bağımsızlığını reddetmek zorunda bırakmıştır. Diğer yandan Yakup Bey hükümetinin çökmesi olasılığı bölgede periyodik değişikliklere yol açmış, bu olasılık Çin'i yeniden mesele haline getirmiş, Rusya'nın böylesine önemli bir konuda endişelenmesine yol açmıştır. Forsyth ile Rusya Hükümeti arasında yapılan görüşmelerden elde edilen tek sonuç zaman içerisinde Rusya'nın Buhara Hanlığının bir kısmını ya da tamamını işgal etme arzusuna karşı sorumlu olması, Afganistan yönünde herhangi bir işgal hareketinde bulunmaması, İngiltere'nin de kendi açısından Afgan idarecinin kuzey komşularını rahatsız etmesine izin vermemesi olmuştur⁶⁹⁰.

İngiltere'nin endişelerinin tamamıyla zeminsiz olduğunu belirten Terentyef, Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişindeki öncelikli ve tek amacının Sibiryaya ve Sır Derya istihkâm hatları ile stratejik bağlantılar kurmak olduğunu, bu amacın Hokand ve Buhara ile bir dizi savaşı da içerdiğini belirtmiştir. Bu savaşların Rus ordularının zaferi ve geniş toprak kazanımları ile sonuçlandığı ancak bu başarıların Rusya Hükümetinin asıl planlarında önceden yer almadığını belirtmiştir⁶⁹¹.

Forsyth'in St. Petersburg görüşmelerinde Afgan sınırının tespiti için iki tarafın araştırma yapması doğrultusunda bir karar alınmıştı. 20 Mayıs 1870 yılında Hindistan Hükümetinden Rusya'ya bu karara binaen bir mektup gönderilmiştir. Mr. Forsyth raporda İmparator ve Bakanları ile olan görüşmelerinden memnuniyetini dile getirmiş, kendisine Prens Gortchakoff tarafından Baden'de, Rusya'nın Herat ve Kabil'e müdahale etme niyetinin olmadığı, eğer Şir Ali hâkimiyetini kendi bölgesi ile sınırlı tutarsa Rusya'dan kendisine karşı herhangi bir rahatsızlık verilmeyeceğini ifade etmiştir. M. Stremoukhoff, Rusya ve İngiltere'nin daha önce Dost Muhammed'in şimdi ise Şir Ali'nin idaresinde olan bölgenin sınırlarını kesin bir şekilde belirlemeleri için önlem almalarını önermiştir. Hindistan hükümeti Şir Ali'nin kuzey ve kuzey batıdaki varlığının neredeyse tamamıyla babası dönemine ait olup sınırları Dost Muhammed'in krallığına ait olarak belirtmiş bu nedenle de Dost Muhammed'in hanlığının sınırlarının Afganistan'ı Türkistan'ın diğer devletlerinden ayıran sınır olarak kabul edilebileceğini vurgulamıştır. Bazı kısa ve istisnai dönemler dışında Amu Derya, Buhara ve Afganistan arasında sınır olarak tanınmıştır. Hindistan Hükümetinden gelen yukarıda bahsedilen mektup Prens Gortchakoff ve M. de. Stremoukhoff tarafından okunmuştur. Stremoukhoff, Hindistan Hükümetinin Afganistan sınırı ile alakalı olan ifadelerinden oldukça memnun kalmıştır. O, Amu Derya üzerinde başlayan batı sınırı çizgisi ile alakalı bir noktada şüpheye düşmüştür. Hoca Salih haritada Afgan Türkistanı'nın Batı sınırı olarak gösterilmekteydi. Stremoukhoff mektubun bir kopyasının General Kaufmann'a gönderilmesini istemiştir. 22 Temmuz 1870 tarihli Hindistan Hükümetinin mektubunun bir kopyası General Kaufmann'a gönderilmiş, Hoca Salih'in Buhara'dan Belh'e uzanan yol üzerinde Amu Derya'nın bir geçiti olması koşulu ile Afgan olarak kabul edileceği, İngiliz Hükümetinin (majesty hükümeti) Buhara sınırının Amu

⁶⁸⁹2350 War Office, Report, 1873, s.1.

⁶⁹⁰Terentyef, a.g.e., s. 137- 138.

⁶⁹¹Terentyef, a.g.e., s. 78- 79.

Derya'nın sol kıyıları üzerindeki bir noktadan değil daha aşağıdaki bir alanı kararlaştırdığı ifade edilmiştir. Mektupla ilgili olarak Kaufmann, Abdul Rahmann'a Rusya'nın hem İngiltere hem de Şir Ali ile dostane ilişkiler yürüttüğünü ifade etmiştir. Hindistan mektubunda Şir Ali'nin Tekke Türkmenleri ile olan ilgisi de açıklanmıştır⁶⁹².

Stremooukhoff, 22 Temmuz 1870 tarihli Hindistan Hükümetinin Hoca Salih'e ilişkin mektubun General Kaufmann'a gönderildiğini, Afgan sınırı ile alakalı herhangi bir amacı olmadığını fakat ticari açıdan önemli hale gelen Merv ve Türkmen ülkeleri ilgili güneye doğru uzanan çizgiyi takip etmenin gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Stremooukhoff aynı zamanda General Kaufmann'ın Hindistan Hükümetinin Afganistan sınırı ile ilgili düşüncelerini kabul etmesi durumunda bu tanımlama ile ilgili olarak eşdeğer bir taahhütte bulunulacağından bahsetmiştir. Buhara'da Rus kuvvetleri tarafından işgal edilen Şehri Sebz'in restarosyonu Emir'e bırakılacaktır. Stremooukhoff, Abdul Rahman ile ilgili konuşmada kendisinin Kabil Emiri'ne karşı müdahalesinde ısrarcı olursa Rus bölgesinden kovulacağı konusunda uyarıldığını söylemiştir. St. Petersburg gazetesinde Rusya'nın Türkistan'ın yerli hükümdarları ile olan ilişkilerinden, İngiltere ve Rusya arasında Afganistan'la ilgili iyi bir uzlaşma oluşu, Belh üzerinde yoğunlaşan Şir Ali'nin askeri kuvvetlerinin geri çekilmek zorunda kaldığından bahsedilmiştir. "Kabil Günlüğü" raporlarında Rusya Hükümetinin Buhara Emirine Şehri Sebz'de otoritesini yediden kurmak için tazminat olarak Karneina ve Çarcuy'u istediği görülmektedir. Sir Andrew, Stremooukhoff'un Çarcuy'un Hive'ye ait olduğunu belirttiğini bu nedenle de Rusya'nın Hazar'dan uzanan kervan güzergâhları üzerinde önemli bir nokta olan bu bölgeyi işgal etme niyetinin imkânsız olmadığını ifade etmiştir. Stremooukhoff, Hive seferinin keşif ile sınırlı olacağını ve muhtemelen, yağmacılara karşı kervanları korumak amacı ile kalıcı bir kale kurulabileceğini söylemiştir. Sir Andrew Çarcuy'un işgal edilmesi amaçlanan önemli kalelerden birisi olduğunu düşünmüştür. Stremooukhoff tarafından daima Hive'ye ait olarak belirtilen Çarcuy General Kaufmann'ın hareketlerinin amaçlarından biri olup Türkistan'dan Hindistan Hükümetine gönderilen raporda Rusya'nın Hazar'dan Türkistan'a uzanan güzergâh üzerinde güvenliği sağlama amacından bahsedilmiştir. Grandük Michael, PotiKrasnovodsk ve Amu Derya boyunca doğuya giden transit ticaretin geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Çarcuy ile ilgili bu varsayımlar Sir Andrew'in Merv'in gelecekteki ticari önemine ilişkin 21 Eylül 1870 tarihli raporunda M. de. Stremooukhoff tarafından doğrulanmıştır. Sir Buchanan'a Çarcuy'un Buhara'ya ait olduğunun iyi bilindiğini açıklaması görevi verilmiştir. Türkistan'dan gelen raporlarda Hindistan hükümeti sıklıkla Çarcuy'un Ruslar tarafından işgal edilmesinin tasarlandığı onların temsilcileri sayesinde Şir Ali'nin Çarcuy'a bir saldırı yapmamaya ikna edildiği, Rusya'nın bu önemli kaleyi işgal etmeyeceğine inandığını, böyle bir durumun zaten rahatsız olan Emir ile olan ilişkileri zorlaştıracağını ve sonuç olarak Türkistan'da barışı korumak için mücadele eden İngiliz Hükümeti'nin etkisinin zayıflayacağı söylenmiştir. Stremooukhoff'un Buhara'ya ait olan Çarcuy şehrinin Hive'ye ait olduğu konusunda başlatmış olduğu tartışma Hive seferinin başlamasında etkili olmuştur. General Kaufmann Hive saldırısının ilk adımını olarak burayı işgal etmeyi planlamıştır. Sir Andrew, Stremooukhoff'a Vamberry ve Burnes'in Çarcuy'un Buhara'ya ait olduğuna dair kanıtlarıyla alakalı bir not göndermiştir⁶⁹³.

⁶⁹²British Documents, 1985: doc.2, no.248, 176, 302, 196, 197, s.82; Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 225.

⁶⁹³British Documents, 1985: doc.2, s.84- 86; Russia's March Towards India, By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 225.

1870 Mayıs ayında General Kaufmann'dan Hindistan Hükümeti'ne verilen cevapta Stremoukhoff, General'in Rusya ile işbirliğinde devletin hakları konusunda tam bir bilgi alıncaya kadar Hindistan hükümetine bir adım atma noktasında doğal bir tereddüt yaşadığını ifade etmiştir. O, aynı zamanda M. Struve'nin gerekli bütün bilgileri toplama konusunda başarılı olamadığını, fakat Savunma Bakanlığında bir muhtıra hazırlandığı, 1870 Mayısında gönderilen cevabın iki hükümet arasında nihai bir açıklama sağlayacağını ve sorunların çözüleceğini ümit ettiğini ifade etmiştir. Sir Andrew bu gönderide kendi kişisel düşüncesinin Rusya'nın Amu Derya'nın sağ kıyıları üzerinde Afganistan'a doğru olan ilerleyişinin veya Afgan sınırının batısındaki nehir üzerindeki feribotları işgalinin İngiliz Hükümetini tedirgin edeceği şeklinde olduğunu belirtmiştir⁶⁹⁴.

Stremoukhoff'un Hindistan hükümetine cevap niyetli bir muhtıra hazırladığı, Buhara ve Afganistan arasındaki küçük bazı devletlerin tarafsız olarak düşünülüp, iki büyük devletin onların bağımsızlığına saygı göstermesi durumunda ilişkiler açısından oldukça olumlu etkileyeceğinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Stremoukhoff kendi ekselansının Mr. Forsyth ile Şir Ali'nin, Dost Muhammed'in ölümüne kadar kendisiyle müttefik olan bütün bölgeler üzerinde hakim olduğu esasına dayanarak bir anlayışla karşı karşıya geldiğini, bu bölgelerde Şir Ali babasının halefi olarak tanındığından bu bölgelerin İngiliz Hükümeti tarafından Afgan devletinin bir parçası olarak kabul edilmemesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Hatta diğer esasların da iki hükümet arasındaki anlaşmayı engelleyeceği düşünülmüştür. Stremoukhoff, Mr. Forsyth ile yapılan görüşmeler üzerine mutabık olunan düzenlemeleri gerçekleştirme fikrinin terk edilmediğini, birkaç gün sonrası için bir memorandum hazırlığında olduğunu belirtmiştir. Memorandum mevcut prensiplerin sürdürülmesi ve iki devlet arasındaki sınırın kesinleştirilmesi noktasında fayda sağlamıştır. Ancak Hindistan hükümetinin tutarsızlığı kesin anlamda bir anlaşma işareti (gönderisi) olarak düşünülmüş, Amu Derya sınır olarak varsayılmış, bu varsayım tarihsel zeminde desteklenmiş, bu bölgenin aslında Şir Ali'nin hâkimiyetinde olmadığı düşünülmüştür. Oysaki bu nehir üzerinde feribotlar bulunmakta, nehrin sol kıyısında Buhara kasabaları yer almakta olup üstelik daima Buhara'nın bir unsuru olarak düşünülmüş olan Türkmen nüfusu yaşamaktaydı. Bedeşan'ın hiçbir zaman Afganlar tarafından işgal edilmediği, bu bölge ile Şir Ali arasında dostane ilişkiler kurulması için yapılan girişimlere rağmen otoritesinin bu bölgede tanındığına dair bir ispat olmadığı görülmektedir. Maymana gibi burası da Dost Muhammed'in hâkimiyeti süresince bağımsızlığını sürdürmüştür. Şir Ali, hâkimiyetini Belh'in ötesine genişletmek isteyen, tahtta hak iddiasında bulunan kişilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle memorandumda Şir Ali'nin hâkimiyet bölgesinin batısındaki ve kuzeyindeki, Herat'tan Bedeşan'a ve Hokand'a uzanan küçük devletlerin Buhara, Afganistan ve Hokand arasında tarafsız bölge olarak bağımsızlıklarını sürdürmelerinin desteklenmesinin arzu edildiği varsayılmıştır. Sir Andrew ilk fırsatta Stremoukhoff'u çağırarak ve kendisine bu memorandumdan olan hayal kırıklığını ifade etmiş, Afgan-Buhara sınırı konusunda iki hükümet arasında var olan farklılıklardan birisi olarak Hoca Salih'e ilişkin noktaya işaret etmiştir. Stremoukhoff, Forsyth'nin sınır sorununa ilişkin verdiği cevapta anlaşmanın Şir Ali'nin 1869 yılında elinde tuttuğu bölgenin genişletilmesi temeline dayandığına işaret etmiştir. Sir Andrew bunun olabileceğini ancak Forsyth'nin St. Petersburg'tan Amu Derya'nın Afganistan'ın kuzey sınırı olarak tanındığı inancıyla ayrıldığını, bu konuda şüphesi olmadığını çünkü nehri komşu vilayetlerin ve Belh'in sınırı olarak

⁶⁹⁴British Documents, 1985: doc.2, no.234, s.87.

düşündüğünü, çünkü henüz nehir üzerindeki feribotların ve nehrin sol kıyısındaki kasabaların Buhara'ya ait olduğu iddiası için hazır olmadığını belirtmiştir. Mr. Forsyth ayrıca 6 Kasım 1864 yılı 234 nolu raporunda Stremooukhoff, Afgan bölgesi olarak düşünülen Bedehşan'dan kendi kuvvetlerini çekmeyi kabul etmiş olarak temsil edilmiş, sınırlar iyi bir şekilde tanımlanır ise Şir Ali'nin nehrin sağ kıyısı üzerinde etki etme hakkına sahip olmayacağı söylenmiştir. Şir Ali'nin 1869 yılında Kerki ve Çarcuy üzerinde saldırı tasarıları olduğu düşünülmüştür⁶⁹⁵.

Maymana konusunda Sir Andrew Şir Ali'nin buradaki egemenliği ile alakalı Rus hükümeti tarafından yapılan çağrının İngiltere'de büyük bir rahatsızlık yarattığının öğrenildiğini belirtmiştir. Stremooukhoff, Şir Ali'nin Maymana üzerinde gerçek bir otorite tesis ettiğini göstermesi durumunda Rusya'nın herhangi bir itirazı olmayacağını, hatta bu durumun vilayete ticaret yollarının geçişi noktasında avantaj dahi sağlayabileceğini ancak yine de tarafsız bir nitelik verilmesinin daha avantajlı olacağını düşündüğünü belirtmiştir. Stremooukhoff, öncelikli olarak Şir Ali'nin egemenliğindeki yer alan Bedehşan konusunun daha büyük bir önem arz ettiğini belirtmiştir. Kuzeye doğru bir kama şeklinde uzanan Bedehşan'ın Hokand, Buhara ve Kaşgar ile temas içinde olduğunu, buranın güçlü ve hırslı bir prensin elinde bulunmasının üç devletin de huzuru için tehlikeli olabileceğini, onların birbirleri ile çatışmalarına ortam yaratabileceğini belirtmiştir. Sir Andrew verdiği cevapta Şir Ali'nin Amu Derya'nın güneyinde Bedehşan'ın yalnızca bir kısmı için hak iddia edebileceğini, nehrin Şir Ali ve onun kuzey komşularının ayrılması için yeterli olduğunu belirtmiştir. O, bu duruma güvenemediğini çünkü Wakhan'ın Bedehşan'a bağlı olduğunu ve Şir Ali'nin buradaki otoritesini gerçek anlamda sağlaması durumunda sınırlarını genişletmek için çalışacağını, nehrin sınır olması fikrinin tamamen hatalı olduğunu, nehrin farklı akışlarının olduğu, hangisinin ana kaynak olduğuna karar vermenin mümkün olmayacağını söylemiştir. Sir Andrew, Hokand Hanı Kara Katigan'a saldırdığında General Kaufmann'ın müdahalesiyle geri çekildiğine ve Kara Katigan'ın Buhara ve Hokand arasında tarafsız bölge olarak inşa edilmiş olduğuna dikkat çekmiştir. Sürekli savaş halini sonlandırarak bu dağlık bölgelerdeki normal şartlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak bu durum Şir Ali'nin Kara Katigan, Hokand ve Buhara sınırında tuttuğu bölgelerde anlaşması ile mümkün olabilir⁶⁹⁶.

Rusya'nın 1865 ve Hive'nin düştüğü 1873 yılları arasındaki şiddetli ilerleyişi Türkistan haritasını ciddi bir şekilde değiştirmiştir. Bu şiddetli genişleme ile yüzleşen İngiltere en azından Afganistan'ın kuzey sınırını güvence altına almak için çabalamıştır. Rusya'nın Türkistan boyunca ilerlediği Orenburg Kozaklarının da Amu Derya'ya ulaştığı dönemde Emirin topraklarının bir tarafında kalan Amu Derya'nın durumunun tespit edilmesi gerekli olmuştur. Nitekim 1872 yılında İngiltere ve Rusya Hükümetleri arasında Afganistan'ın kuzey doğu sınırı konusunda görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sonucunda da Afganistan'ın kuzey sınırı ile ilgili 1872 İngiliz-Rus anlaşması imzalanmıştır. Amu Derya'dan İran'a uzanan kuzeybatı sınırı konusundaki yerleşim tatmin edici olmamış, Rusya'nın Merv üzerindeki tasarılarına karşın İngiltere Merv'in Afganistan'ın bir parçası olarak görülmesini bu sebeple sınırın güneye çekilmesini istemiştir. Amu Derya üzerinde yer alan Hoca Salih Hattın başlangıç noktası olarak belirlenmiş, "İran sınırı" veya "Hari Rud" olarak adlandırılmıştır.

⁶⁹⁵British Documents, 1985: doc.2, no. 254, s.88-90.

⁶⁹⁶British Documents, 1985: doc.2, no. 254, s.90-91.

Afganistan'ın sınırları hem İngiliz hem de Rus haritalarında aynı şekilde belirlenmiştir. Ancak her iki hükümet için de bu sınır kesin bir şekilde belirleyici olmamıştır⁶⁹⁷.

Türkistan'ın yeni Rusya Hükümeti haritası Londra'ya gönderilmiştir. General Kaufmann'ın raporu Rusya ve İngiltere'nin Türkistan'daki politikası üzerine Krasnovodsk ve Amu Derya rotalarının kurulmasının gerekliliğine işaret eden Rusya gazetelerinde yer alan çeşitli özetleri kapsamaktadır. Prens Gortchakoff, Londra'dan kendisine gönderilen haritada Afganistan'a ilaveten haritadaki sarı renkli bölgenin tarafsız bölgenin tamamını içine aldığı belirtmiş ancak o Amu Derya'nın güneyindeki Buhara bölgesinin bir kısmını içine alan tarafsız bölgeyi daha ileri genişletmemiştir. Prens Gortchakoff, Şir Ali ile olan ilişkilerini onu kendi sınırları içinde tutmak için kullanabileceğini ümit ettiklerini, Batıda İran'a kuzeyde Buhara'ya karşı düşmanca girişimler için eğilimi olduğunu belirtmiştir⁶⁹⁸.

Ekim 1872 yılında Granville, Kabil Emiri Şir Ali'nin Amu Derya'dan Hoca Salih'e kadar sahip olduğu bölgelerdeki haklarını anlatması için Loftus'u görevlendirmiştir. Rusya Hükümetinin bu duruma tepkisi olumlu olmuş; Kunduz, Khulm, Belh'in yanı sıra Amu Derya ve Kokcha nehrine bağlantılı Bedehşan, Wakhan, Sarikul'un Afganistan'a ait olması gerektiğini kabul etmiştir. Rus hükümeti en yakın yetkili olarak Kaufmann'ı bu konuyu araştırmak üzere görevlendirmişse de yerel zorluklar nedeniyle bu görevini tamamlayamamıştır. Rusya Hükümeti Kokcha'dan Hoca Salih'e kadar Amu Derya'nın Afgan sınırını teşkil etmesini kabul etmiştir. Kaufmann Gorchakov'a mektubunda bu konunun doğruluğunu tartışmış ve uygulamadan uzak olduğunu belirtmiştir. Rusya Hükümeti Kaufmann'ın karşı çıkmasına karşın Granville tarafından 17 Ekim 1872 yılında Loftus'a gönderisinde belirtilen sınırı kabul etmiştir. Bu esnada Hindistan Hükümeti Afganistan Emiri Şir Ali'ye barışçı politikasını korumasını önermiştir⁶⁹⁹.

Hindistan Hükümeti, Kabil Emiri'nin hâkimiyetinin Amu Derya'nın yukarısından Hoca Salih'in aşağısına kadar uzanan kesimde tamamıyla yerleştiği düşüncesinde olmakla birlikte Şir Ali'nin bu sınırları aşmasına karşı kararlı bir şekilde karşı çıktıklarını belirtmiştir. Hindistan Hükümeti ayrıca Afganistan'ın bölgesel bütünlüğü konusunda saygı duyulacağına dair Emire güvence vermiştir. Hindistan Hükümetinin düşüncesine göre Şir Ali'nin bölgeleri ve sınırları şu şekilde belirtilmiştir:

1. Wakhan'ın bağlı olduğu bölgelerle birlikte Bedehşan, doğuda Sarikal'dan bu Afgan eyaletinin kuzey sınırını oluşturan Amu Derya ile birlikte Kokcha nehri bağlantısına doğru uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır.
2. Afgan Türkistanı; Kunduz, Khulan, Belh, Gökçe nehri bağlantısından Amu Derya'ya uzanan kuzey sınırını, Buhara'dan Belh'e uzanan yolu kapsamaktadır. Afgan Emiri Hoca Salih'in aşağısında Amu Derya'nın sol kıyılarında hiçbir hak talep etmemiştir.
3. Akça, Siripul, Maymanah, Şibergan ve Andkhai'nin iç bölgeleri Afgan sınırının kuzeybatıdaki uç noktaları olup bunun ötesindeki çöller bağımsız Türkmenlere aittir.
4. Batı Afgan sınırı ise Herat kolonileri ve bunlardan iyi bilinen Horasan arasında bulunmakta olup tanımlanmaya ihtiyaç duyulmamıştır⁷⁰⁰.

⁶⁹⁷ Tealakh, a.g.t., s.125- 126; Charles Marvin, The Russians At The Gates Of Herat, London And New York :Frederick Warne And Co., 1885, s.80- 81.

⁶⁹⁸ British Documents, 1985: doc.2, s. 55-56.

⁶⁹⁹ Tealakh, a.g.t., s.126- 127.

⁷⁰⁰ British Documents, 1985: doc.2, no. 197, s.104.

Lord Granville, Rusya'nın sınırlarını genişletmek gibi bir amacı olmadığını zaten yeteri kadar geniş sınırlara sahip olduğunu, İngiliz milletinin Hindistan Hükümetinin güvenliğine hiçbir şeyin dokunamayacağını daha çok farkında olduklarını gözlemlemiştir. Brunnow, Rus imparatorunun barışçı kişisel politikasına dikkat çekmiştir. Moskova Gazetesinde çıkan yazılarda İngiltere'nin Rusya ile olan tereddütlerinde başlıca unsurun Hindistan'daki varlığına dair olan korkuları olduğu, bu sebep ortadan kaldırılırsa diğer politik noktalarda karşılıklı bir dostluk sağlanabileceği belirtilmiştir⁷⁰¹.

Kaufmann'ın Türkmenlere karşı olan girişimleri ve Buhara Emirinin kışkırtmaları ile karşılaşan Şir Ali bu esnada Afgan Hükümetinin güvenliğini sağlamak için çabalamıştır. Bu amaç için Şir Ali İngiltere'nin yardımını istemişse de sonuca ulaşamamıştır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere İngiltere, Afganistan sınırı konusunda Rusya ile karşılıklı anlaşarak Rusya'nın güvenliğini sağlamayı kararlaştırmıştır. Hindistan Genel Valisi Hükümetinin onayı olmaksızın herhangi bir durumda yardım sağlayacak bir güce değildir. Şir Ali bu şartlarda Afganistan'ın güvenliğinin sağlanması için saldırgan ve savunmacı İngiltere ile işbirliğinin gerekli olduğuna ve bu durumun iki taraf için de eşit avantaj sağlayacağına daha fazla ikna olmuştur. Ancak Emir sürekli olarak göz ardı edilmiş, Hindistan'a gönderdiği elçiler ülkeleri için gerekli herhangi bir malzeme yardımı sağlayamadan ve rahatsız edici kelimelerle geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bu ilgisizlik Afgan Hükümetinin İngiltere'den uzaklaşmasına yol açmıştır. Ancak Afgan Emiri Rusya'ya dost olmaktan uzak olup İngiliz politikasının arkasında da bu durum etkili olmuştur. İngiltere için Afganistan sınırları Hindistan'ın siperi olarak oldukça önemli olup Rusya ile resmi bir anlaşma ile ciddi bir şekilde bu sınırın belirlenmesi gerekiyordu. Bu amaç için Loftus 1872 yılının başlarında St. Petersburg'u ziyaret eden Granville'ye Kaufmann'ın 1872 kışında St. Petersburg'ta bulunmasından faydalanarak bu konuyu neticelendirmesini önermiştir. Görüşme esnasında Loftus Rusya'nın Türkistan'daki etkisini barışçı yollarla sağlamlaştırmasının ve ülkenin kaynaklarının geliştirilmesinin faydalarının İngiltere tarafından anlaşıldığı konusunda Rusları ikna etmeye çalışmıştır. Rusya Dışişleri Bakanı yardımcısı M. de Westmann bu düşüncelerin hükümetin düşünceleri ile oldukça benzer olduğunu, Rusya'nın Türkistan'da barış istediğini belirtmiştir. İngiltere tarafından Amu Derya'nın kuzeyinde yer alan Buhara, Hokand gibi hanlıkları içine alan ya da Afgan ve Rus sınırı arasındaki bütün bölgeleri kapsayan bir tampon bölgenin oluşturulması önerilmiştir. Rusya Hükümeti bu önerilere sıcak bakmamış doğrudan bir yorum yapmaktan kaçınmış ve cevap vermeyi ertelemiştir. Westmann aynı zamanda iki ülke arasındaki karşılıklı anlaşmanın Rusya için İngiltere'ye göre daha gerekli olduğunu da vurgulamıştır. Loftus Westmann'ın dikkatini tarafsız bölgenin Afganistan ve Rus sınırı arasında kalan bağımsız devletleri içine alması gerektiğini belirtmiştir. Loftus ayrıca tampon bölge oluşturulması için herhangi bir engelin bulunmadığına da dikkat çekmiştir. Westmann da bu fikre tamamen katılmışsa da bütün bunlar Hive'nin düşüşünden önce görüşülmüştür⁷⁰².

İngiltere'nin tampon bölge oluşturma konusundaki istekliliğine rağmen Rus Hükümeti süreci ertelemiştir. Rusya 1872 yılında Granville tarafından önerilen sınır çizgisini resmi olarak kabul etmiş görünmüştür. Bu durum Gorchakov tarafından Brunnow'a iletilmiştir. Ancak Asya Departmanı Başkanı Stremoukhov karşı çıkmış iki imparatorluğu Türkistan'da ayıracak olan sınır çizgisinin Amu Derya değil Hindikuş'un olacağını belirtmiştir. İngiltere, Amu Derya'yı geçme doğrultusundaki herhangi bir Rus

⁷⁰¹ British Documents, 1985: doc.2, no. 205, 309, s.104- 105.

⁷⁰² Tealakh, a.g.t., s.128- 129.

girişiminin ciddi sonuçlara yol açacağını düşünmüş, bu doğrultuda herhangi bir hareketi Hindistan'a yönelik bir tehdit olarak algılamıştır. Hindistan Hükümeti vasıtası ile Şir Ali ile iletişim kuran İngiliz Hükümeti işgal edilmesi durumunda kuzey vilayetleri savunma hakkına sahip olduğunu belirtmiştir⁷⁰³.

Buhara ile savaşın patlak vermesi, Taşkent, Hokand ve Semerkant'ın alınması ile İngiltere'nin bütün dikkati Türkistan'a yönelmiştir. Bu olayların ilerleyişi İngiltere ve Hindistan'da huzursuzluğa yol açmıştır. Lord Klarendon ve Prens Gorchakoff arasında Rusya'nın genişlemesinin gelecekteki durumunu belirlemek için resmi bir görüşme yapılmıştır. Klarendon bu görüşmelerde Afganistan'ın tarafsız bölge olmasını kabul ettirmeyi amaçlamıştır. Ancak amacına ulaşamamıştır. Uzun bir dönem bu öneri üzerine görüşmeler yapılmıştır. Fakat nihayetinde Afganistan'ın kuzey sınırı belirlenmiştir. İngiliz Bakanlar kurulunun temsilcileri Rusya tarafından büyük bir nezaketle karşılanmıştır. Rusya'nın güneye doğru genişleme niyetinin olmadığı tekrar edilmiştir. Yaklaşık iki yıllık tartışmadan sonra Türkistan vilayetinin valisi olarak atanması ile birlikte Afgan sınır arazisine hâkim sınır hakkında çok şey bilen biri olarak sınır konusunda ortak hükümetlerden rapor istemiştir. Aylarca bu konuda herhangi bir rapor gelmemiştir. Nihayetinde 17 Ekim 1872 yılında Lord Granville, St. Petersburg'taki İngiliz elçi Lord Augustus Loftus'a bir not göndermiştir. Bu gönderisinde Rusya'dan herhangi bir bilgi alamadıklarını, İngiliz Hükümeti tarafından adil olduğu düşünülecek şekilde sınırı belirlemek zorunda olduklarını belirtmiştir. Gönderilen bu mektuba göre Afganistan'ın kuzey sınırı Sarakhs'tan Amu Derya üzerinde Hoca Salih'e kadar uzanmaktaydı. Afgan Türkistan'ı Kunduz, Khulm ve Belh bölgelerini kapsamakta olup, Amu Derya'nın kuzey sınırı Kokcha nehrinden Hoca Salih'e, Buhara'dan Belh'e kadar uzanmakta olup Afgan emiri Hoca Salihin aşağı kısmında, Amu Derya'nın sol kıyısı üzerinde bir hak iddia edememektedir. Akcha, Siripul, Maymana, Şibergan ve Andkui bölgelerinin iç kısımları Afganistan'ın kuzeybatı sınırını kapsamaktadır. Afganistan'ın batı sınırı ise Herat ve Horasan arasındaki bölgeyi kapsamakta olup belirlenmeye ihtiyaç duyulmamıştır. Bu sırada Rusya, Hive seferi için yapılan hazırlıkları tamamlamış, Hive Hanlığına karşı gerçekleştirilecek askeri operasyonlarda İngiltere'nin müdahale etmemesi için Afganistan'ın sınırı konusundaki bu koşullar değerlendirilmiştir. Nitekim Lord Granville tarafından belirlenmiş olan bu sınır Prens Gorchakov tarafından 31 Ocak 1873'te kabul edilmiştir⁷⁰⁴. Görüldüğü üzere Rusya, Türkistan bölgesinde gerçekleştireceği işgaller sırasında kendi çıkarlarını göz önünde bulundurarak İngiltere'nin işgalleri durdurmak için girişimde bulunmasını engellemek adına bazı isteklerini geçici olarak kabul etmiştir. Nitekim ileride Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri sınır konusunda yapılan anlaşmalara olan bağlılığının ne derece zayıf olduğunu da açıkça ortaya koymuştur.

Rusya, 11 Kasım 1872'de Hive'deki Rus esirlerin serbest bırakılmaları konusunda herhangi bir sonuç alınamamıştır. Han, bu konuda istekli olduğunu söylemişse de hanlığın önde gelenleri bu duruma karşı çıkmıştır. Aynı dönemde Rusya'nın hanlıklarla olan ticari sözleşmeleri yayınlanmıştır. Hiveliler tarafından Ruslara karşı gösterilen düşmanca tutum gazetelerde yorumlanmıştır. Brunnow kendisi ile yapılan görüşmelerde Schouvaloff tarafından İmparatorun Türkistan'a yönelik herhangi bir saldırı programı olmadığı, İngiltere açısından bu durumu canlandırarak herhangi bir girişimin olmadığı konusunda bilgilendirilmiş, Hindistan Hükümeti,

⁷⁰³ Tealakh, a.g.t., s.129- 130.

⁷⁰⁴ Krausse, a.g.e., 1899, s. 227- 228; Russia's March Towards India, By an Indian Officer, C.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 1894, s. 226- 227.

İngiltere olmadan Rusya'nın ticari açıdan doğrulamayacağını söylemiştir. Gazetede çıkan yazılarla Türkistan ile ilgili İngiltere'deki halkın duyguları yatıştırılmaya çalışılmıştır. Hanlıklarla olan son dönemdeki ticari münasebetlere değinilmiş, Rusya'nın Asya'daki politikasının son yirmi beş yılda barışçı olarak yorumlanmıştır. Gazete yazıları ile ilgili dönemin tanınmış kişisi M. Raiefski, hanlıklarla yapılan ticari anlaşmaların dostane duyguların bir delili olmadığını söylemiştir⁷⁰⁵.

Hive doğrultusunda ilerleyen Rusya keşif güçleri Kırgız ve Hiveliler tarafından iki kez saldırıya uğramıştır. Prens Gortchakoff ve M. Stremoukhoff ile Afgan sınır sorunu üzerine yapılan görüşmelerde Lord. A. Loftus, Hindistan Hükümetinin anlaşmaya varmak istediğini ve Prens Gortchakoff'un içtenlikle cevap vermesinin arzu edildiğini söylemiştir. Lord Augustus'un Amu Derya'nın gerçek sınır olduğu konusundaki gözlemlerine Prens muhalif olmuş, Rusya Hükümeti'nin bir İngiliz haritasına sahip olduğu ve Afganistan'ın sınırlarının farklı bir noktada gösterildiğine dikkat çekmiştir. 1870 yılında Şir Ali'nin babası Dost Muhammed'den kalan bölgeleri elinde tutması kararlaştırılmıştır. General Kaufmann, bu bölgelerin gerçekte nereler olduğunun rapor edilmesi talimatını vermiş, bu sorunla alakalı harita hazırlayan Stremoukhoff'u çağırmıştır. Kendisi bu haritanın 1869 yılında Lord Klarendon tarafından Brunnov'a verildiğini belirtmiştir. Bu haritada Belh, Maymana ve Afganistan'ın kuzeyinin tamamı Şir Ali'nin hâkimiyet alanından çıkarılmıştır. Fakat haritada sadece bir tane İran bulunmakta olup Afganistan'ın güvenilir bir şekilde belirlenmiş sınırlarına dayanmamaktadır. M. Stremoukhoff, M. de. Struve'ye sınır sorunu ile alakalı bir muhtıra hazırladığını bu tamamlanıncaya kadar Rusya Hükümetinin hiçbir adım atmadığını belirtmiştir. Rusya, İngiltere'nin konuyla ilgili isteklerini karşılamak için oldukça isteklidir. M. Stremoukhoff, Bedeşan'ın Afgan sınırı içine dâhil edilmesi durumunda Rusya'nın bunu ilhak olarak göreceğini, çünkü Rusya'nın bu bölgeyi bağımsız bir devlet olarak düşündüğünü belirtmiştir⁷⁰⁶.

Rusya Hükümetinin Afgan sınırı konusundaki cevabı Aralık 1872'e Prens Gortchakoff tarafından Brunnov'a gönderilmiştir. İlk olarak İngiltere ve Rusya arasında sınır meselesine ilişkin şimdiye kadar yapılan görüşmeler özetlenmiştir. General Kaufmann tarafından şimdiye kadar gerçekleştirilmiş durumlar özetlenerek bir muhtıra hazırlanmıştır. Bu belgede Şir Ali'nin hâkimiyet alanının sınırları Lord Granville'nin gönderisindeki sınırlardan farklılık göstermektedir. Bu düzenlemede Bedeşan ve Wakhan bölgesi ya da Aktchi, Seripoul, Maymana, Chibirgun ve Ankhoi Afganistan sınırları içinde dâhil edilmemiş olup bu bölgelerin Dost Muhammed'in idaresinde bulunmadığı dolayısıyla da Şir Ali'nin krallığına dâhil edilemeyeceği belirtilmiştir. Bu şehirlerle ilgili Rusya hükümeti, İngiltere'nin bu bölgelerin Afganistan sınırları içine dâhil edilmesi şeklindeki önerilerine itiraz etmemiştir. Ancak Rusya Bedeşan ve Wakhan'la ilgili böyle bir imtiyaza Şir Ali ve Kaşgar, Hokand ve Buhara Hanlıkları arasında çarpışmaya yol açacağından iki bölgenin varlığı ile ilgili bir tartışma kendisini de etkileyeceğinden kendisi açısından karşı çıkmıştır. Bundan dolayı Rusya Hükümeti Bedeşan ve Wakhan'ın Afganistan'ın bir parçası olmak yerine Türkistan'ı kuzey ve güney devletleri arasında bir bariyer olarak şekillendirilmesini önermiştir. Moskova gazetesinin önde gelen yazılarında Rusya'nın Türkistan ilerleyişi ile ilgili bir taahhüt içine giremeyeceği tartışılmış, bu konuda İngiltere'den korkacak hiçbir şeyin olmadığı ima edilmiştir. Üstelik "La Neva" daki makalede Türkistan'daki İngiliz ticareti ve Rusya'nın ilerleyişi olumlu bir şekilde mukayese edilmiştir. Türkistan'daki Rus askeri birliklerinin ilerleyişine ilişkin Hindistan Hükümetinin çok fazla endişe göstermemesi

⁷⁰⁵ British Documents, 1985: doc.2, no. 310, 325, 212, 332, 334, s.105.

⁷⁰⁶ British Documents, 1985: doc.2, no. 335, 337, s.106.

gerektiğini çünkü bu durumun Sömürge Hükümeti açısından kıskançlık ve endişe yaratabileceği ifade edilmiştir⁷⁰⁷. Genel itibari ile tarafsız bölge konusunda Rusya'nın tutumunun İngiltere'nin tepkisini engellemek ve Türkistan hanlıklarının işgalini kolaylıkla gerçekleştirmek doğrultusunda olduğunu söyleyebiliriz. Bu amacı doğrultusunda hanlıkların tarafsız bölge olarak görülmesine karşı çıkarken İngiltere'nin de kontrolünde kalamıyacağını düşündüğü Afganistan üzerinde yoğunlaşmıştır. İki taraf arasında 1872'de Afganistan'ın kuzey tarafı sınır hattı olarak belirlenmişse de iki taraf da anlaşma şartlarına bağlı kalmamıştır.

7.1.2. Tarafsız Bölge Görüşmeleri Döneminde Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki İşgallerine Karşı İngiltere'nin Tutumu

Rusya, İngiltere'nin tarafsız bölge önerilerine neredeyse hiç cevap vermemiş, Kaufmann, Hive Hanını kendi önerilerini ve kendisini İmparatorun basit bir hizmetlisi olarak kabul edip vasallık statüsünü kabul etmeye zorlamıştır. İngiltere, durumdan oldukça rahatsız olurken Londra'daki gerginlik artmıştır. Ancak bu durum XIX. yüzyılın sonuna kadar devam etmemiş, zorlayıcı koşullar altında ilişkiler iyileşmiş ve anlaşma sağlanmıştır⁷⁰⁸. İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi üzerine iki ülkenin temsilcileri görüşerek uzlaşma sağlamışlardır. Rusya, Afganistan'ın kuzey sınırlarını İngiltere'nin istediği gibi şekillendirmesini kabul etmiştir. İki taraf arasında İngiltere'nin nüfuz sahasının Afganistan'da Rusya'nın ise Buhara'da sınırlanması noktasında karara bağlamıştır Böylece 1873 yılında iki devlet arasında nüfuz alanı sınırı belirlemiş ve gerginlik azaltılmıştır. Ruslar İngilizler ile sınır konusunda uzlaşma sağladıktan sonra Türkistan bölgesindeki işgallerine devam etmişlerdir⁷⁰⁹.

Afganistan ve Kaşgar'ın bağımsızlığını sağlama girişimlerinde başarı sağlayamayan İngiltere, hanlık üstünde üstünlük sağlamaya başlamıştır. İlk olarak Yakup Bey kendisine sağlayacağı maddi avantajları düşünerek İngiltere'ye meyletmiştir. Ancak 1872 yılında Rusya ile karşılıklı elçiler gönderilmiş, Yakup Bey İngiltere'den maddi destek almak için Rusya'nın korumasını tercih etmiştir. Bu durum Rusya'ya Kaşgar'ın Rus İmparatorluğu vassalları arasına dâhil olması için çok zaman kalmadığını göstermiştir. İngiltere tarafından önerilen tarafsız bölge fikri Rusya'nın doğrudan yakınlığını engellemek amacıyla ortaya atılmış olup İngiltere böylesi bir yakınlığın gerçek bir çatışmaya yol açacağını düşünmüştür. İngiltere tarafından alınan bütün önlemlerin tek amacı Hindistan'ın güvenliğini sağlamak, muhtemel bir Rus istilasından bölgeyi korumak olmuştur. Bu noktada Rusya'nın çıkarları İngiltere'nin çıkarlarına tamamen ters düşmektedir. Rusya'nın Türkistan'da gerçekleştirdiği işgaller (Türkistan, Çimkent, Taşkent, Hocent, Uratepe, Cizak, Semerkand, Katta Kurgan ve Kulca) vasıtası ile elde ettiği avantajlı pozisyonu Fransız- Prusya savaşından kaynaklanan Avrupalı güçler arasındaki değişimle birleşmiştir. Bunun sonucunda Paris Anlaşması sorunu içinde yer alan Rus Hükümetinin İngiltere tarafından oldukça önemli bazı maddelerin kaldırılması noktasındaki talebi herhangi bir engelle karşılaşmamıştır⁷¹⁰.

Hindistan Genel Valisi Lord Mayo, Hindistan'ın güvenliğinin sağlanması için en iyi yolun demiryollarının inşa edilmesi olduğunu bu yolla İngiltere'nin düşmana karşı ilerlerken herhangi herhangi bir noktadan altı hafta içinde 40,000 kişilik askeri birliği

⁷⁰⁷ British Documents, 1985: doc.2, no. 179, 348, 354, s.106 107.

⁷⁰⁸ Tealakh, a.g.t., s.131.

⁷⁰⁹ Çapraz, a.g.m., s.63.; Hayit, Türkistan Devletlerinin..., s.120.

⁷¹⁰ Terentyef, a.g.e., s. 138- 140.

yoğunlaştırabileceğini düşünmüştür. Böyle bir durumda ayrıca düşman ordusunun esas operasyon merkezinden büyük mesafelerle ayrılmış olacağını belirtmiştir. Bu nedenle Lord Mayo tüm dikkatini Hindistan'ın merkezinden Kuzey Batı sınırına doğru kollara ayrılan demiryolu ağının oluşturulmasına vermiştir. Kendisi bu ağın savunma için en dayanıklı sistem olacağını düşünmüştür⁷¹¹. İngiliz diplomasisinin Rus ilerleyişine karşı Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı ile yakınlaşma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Rusya'nın saldırıları karşısında Türkistan hanlıkları yöneticileri İngiltere ve Osmanlı Devletinden yardım istemişlerdir. Fakat herhangi bir netice alamamışlardır⁷¹².

Çernayev'in 1860 yılının başlarında Hokand'a karşı gerçekleştirdiği sefer konusundaki İngiltere'nin endişeleri Gorchakov tarafından bir takım vaatlerle etkisiz hale getirilmiştir. Ancak gelecek yıllarda Rusya tarafından İmparatorun onların komşuları üzerinde daha fazla toprak kazanmak niyeti olmadığı şeklindeki güvencelerin tekrarlanmasına rağmen Türkistan şehirlerinin birer birer Rusya tarafından kontrol altına alındığı görülmüştür. Hokand etkisizleştirilene kadar Buhara'nın itibarı yok edilmiş ve hanlık 1868- 1873 yıllarındaki anlaşmalarla Rus kontrolüne alınmıştır. Hive parçalanmış ve Han kendisini Çar'ın basit bir hizmetçisi olarak tanımlamıştır. Rus işgallerinin devam ettiği bu dönemde İngiliz Hükümeti Rus egemenliğinin genişlemesine karşı çeşitli prestolarda bulunmuştur. Bu dönemde İngiltere'nin politikası Rusya'nın sık sık verdiği sözlere dayanan "ustaca durgunluk" (hareketsizlik) esasına dayanmış olup İngiltere, Rusya'nın kendisine verdiği sözlü ve yazılı güvencelere bağlı kalmıştır. Bu politika aynı zamanda İngiliz Hindistanında İngiliz idaresinin avantaj sağlayacağı varsayımına da dayanmıştır. Güçlü Rus İmparatorluğu için vahşi kabileler yerine politik görüşmeleri yürütebilmesi için makul ve güvenilir bir komşu olarak İngiltere'nin Türkistan'da bulunmasının daha iyi olacağı düşüncesi bu varsayımda etkili olmuştur. İkinci olarak da Türkistan'ın Hindistan ticaretinin ithalat ve ihracatı için daha iyi bir müşteri olacağı düşüncesi etkili olmuştur⁷¹³.

Hive'nin işgalinden sonra Hanın sarayında yapılan araştırmalarda Hive Hükümeti ve Hindistan Hükümeti arasında karşılıklı gönderilen mektuplar bulunmuştur. Bu mektuplardan biri Hindistan Genel Valisi Lord Northbrook'un Han'ın Ruslara karşı yardım ricasına cevap amaçlı yazılmıştır. Hive'nin Ruslar tarafından işgalini takiben İngiltere'de Rusya'nın önceki verdiği sözleri tutup tutmayacağı konusunda şüpheler oluşmuştur. Ancak işgal sonrasında Rusya'nın bütün uygulamaları işgallerin uzayacağını göstermiş, İngiliz Hükümetine verilen güvencelerin aksine İmparator Ağustos 1873 Rusya- Hive anlaşmasını onaylamıştır. 24 Ağustos 1873'te Kaufmann, Hive Hanını Hanlığı Rusya'nın hamiliğine sokmak zorunda bırakan Rusya- Hive anlaşmasını imzalamaya zorlamıştır. Hive seferinden sonra Rusya'nın güvenceleri yok olmuş, üslubu ve tavrı oldukça değişmiştir⁷¹⁴.

Şir Ali, Umballa konferansında yaşadığı hayal kırıklığına rağmen Hindistan Hükümetinin sempatisini kazanmak için yeni bir girişimde bulunmaya karar vermiş, en

⁷¹¹ Terentyef, a.g.e., s.65.

⁷¹² Hayit, Türkistan Devletlerinin..., s.119."11 Kasım 1866'da Buhara elçisi Hoca Mahmud Parsa , Britanya Hind Hükümeti'nden yardım almak için Peşaver'e vardı. Yanında İngiltere kraliçesine ve Osmanlı İmparatorluğu sultanına verilmek üzere Emir Muzaffer'in mektupları bulunuyordu. Sir Laurens, 9 Ocak 1867'de Kalküta'da kabul etti; fakat her türlü yardımı reddetti. Parsa İstanbul yoluyla Londra'ya gitti; fakat eli boş olarak geri döndü. Hoca Abbas, Kokand Hanlığı tarafından, 1871'de Hindistan'a gönderildi. Kral Naibi Lord Mayo, 22 Aralık 1871'de kabul ettiği elçiye, memleketini ne para ile ne de silahla desteklemeyeceğini açıkça bildirdi. Türkistan Hanlıkları Avrupa anlamında bir diplomasi yolunu bilmiyorlardı. Hiçbir yerde bir daimi diplomatik temsilcilikleri yoktu"

⁷¹³ Tealakh, a.g.t., s.104.

⁷¹⁴ Tealakh, a.g.t., s.116- 117.

güvenilir meclis üyelerinden biri olan Said Nur Muhammed Şahı Afgan elçisi olarak Genel Vali ile görüşme yapmak üzere Simla'ya göndermiştir. Said Nur Muhammed Şah, Rusya'nın Türkistan'da gerçekleştirdiği operasyonların nedenlerini görüşmek istemiş olup kendisi için Rusya'ya karşı bir destek güvencesi sağlamak ve Emir'in oğlunun varisi olarak tanınmasını sağlamak oldukça önemli olmuştur. 12 Temmuz 1874 yılında Simla'ya varan Nur Muhammed Genel Vali ile uygun bir görüşme sağlamış, kendisine durumun aciliyetini belirtmiştir. Bu heyetin tek getirisi olan Şir Ali'ye gönderilen mektupta Genel Vali'nin Rusya ile bir karışıklık yaşama konusunda en ufak bir korkusunun bulunmadığı ancak İngiliz Hükümetinin zaman zaman Emir'in idaresini güçlendirmek için çabalayacağı belirtilmiştir. Sonuç olarak Rusya tarafından Afganistan'ın kendi planlarının dışında olduğuna dair verilen güvenceler kendisine hatırlatılmıştır. Bu güvencenin varlığı karşısında Genel Vali Afganistan'a yapılabilecek bir saldırı karşısında alınabilecek olan önlemleri tartışmaya gerek duymamıştır⁷¹⁵.

Şir Ali'nin sıkıntı yaşadığı bir diğer konusu ise kendisinin yerine getirmek istediği Abdullah Han olmuştur. Hindistan Hükümetinin açıkça onun en büyük oğlu olan Yakub Han⁷¹⁶'a destek verdiğini açıklaması Emiri oldukça kızdırmış, Yakub Han yakalanmış ve hapsedilmiştir. Bu durumda kendisine olan öfkenin daha fazla olacağı şeklinde protestolar yapılmıştır. Bu koşullarda Kabil'e ulaşan Rus Heyetinin üyeleri Emir'e ulaşmakta zorluk çekmemişler, İngiltere'nin reddetmiş olduğu Emir'in bütün taleplerini kabul etmeye hazır olduklarını belirterek kendisine güven vermişlerdir. İngiltere'nin yeniden geri çevirmesinin ardından Emir, Rusya tarafından kendisine yapılan tekliflere yakın olduğunu bildirmiştir. Bu durum Lord Northbrook'un görev süresinin sonunda yaşanmış olup yerine geçen Lord Lytton'un ilk girişimi Şir Ali'ye bir toplantı ricasında bulunarak dostluk mesajı göndermek olmuştur. Emir İngiltere ile bir anlaşma yapmak için hazır olmakla birlikte kendisinin bu konuda tereddütleri de bulunmaktadır. Emir, İngiliz temsilci ile görüşme yapmak üzere bir elçisini göndermiştir. Afgan elçinin Peşaver'da Sir Lewis Pelly ile görüşme yaptığı zamanda 1877 baharında bir konferans düzenlenmiştir. Yazar, Emir'in temsilcilerine toplantıyı başarısız kılmaları için talimat verdiğini konusunda şüphenin bulunmadığını, hatta Umballa'daki toplantıyı tersine çevirmeleri emrini verdiğini belirtmiştir. 1873 yılında İngiliz temsilci Emir'in önerilerini kabul etmeyi reddetmişti. 1877 yılında ise Emir'in elçisi, Sir Lewis Pelly tarafından yapılan her öneriyi reddetmiştir. Nitekim konferanstan herhangi bir sonuç elde edilememiştir. Lord Lytton'un iyi niyet politikası oldukça geç kalmıştır. Kalkutta ve Londra arasındaki sonraki ilişkiler Peşaver toplantısını takiben daha da zorlaşmış olup Emir pozisyonunu ve çıkarlarını fark edinceye kadar ihtiyatlı bir tutum sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu plan yaklaşık iki yıl boyunca herhangi bir sonuç elde edilmeksizin uygulanmıştır. Fakat İngiliz Hükümetinin Emir'in vicdanının rahatsız olması için bekleyip hareketsiz kaldığı dönemde Rus elçileri boş durmamışlar, Emir ve Çar arasındaki dostane duyguların sonucunda Şir Ali, Rus İmparatorunun emri ile gönderilen elçiyi kabul etmeyi kararlaştırmıştır. Elçi Stolyetof'un Kabil'de kabul edilmesi kuşkusuzdur ki Dost Muhammed tarafından 1854 yılında yapılan anlaşmanın ve 1870 yılında Şir Ali'nin İngiltere'nin dostunu dost düşmanını düşman olarak kabul ettiği Umballa konferansının bir ihlali olarak görülmüştür. Rus heyetine yapılan gösterişli karşılamanın duyulması üzerine Lord Lytton, Afganistan konusunda İngiltere'nin pozisyonunu savunmak üzere benzer bir heyeti Kabil'e gönderme niyeti

⁷¹⁵Krausse, a.g.e., s.252- 253.

⁷¹⁶ Yakub Han hakkında detaylı bilgi için bkz. Hippisley Cunliffe Marsh, A Ride Through Islam: Being a Journey Through Persia and Afghanistan to India Via Meshed, Herat and Kandahar, London: Tinsley Brothers, 8, Catherine Street, Strakd. 1877, s.132- 148.

olduğunu bildirmiştir⁷¹⁷. Gelecekteki operasyonların temeli olarak düşünülen Afganistan'da ilk alarm mevcut bütün kuvvetlerin Hindistan üzerinde yoğunlaştırılması olmuş, İngiltere'nin ücret ödediği Afganlarla birlikte Rus ilerleyişini durdurabilecek büyüklükte ordu toplanmıştır. Umballa konferansının sonucundaki şartlara göre İngiltere, Rusya'nın Afganistan'daki ilerleyişine dair ilk haberleri almış, emire yardımcı olmak için üç haftalık bir süre içinde beş topçu dağ bataryası, içlerinde altı mühendisin bulunduğu yirmi beş memur ve para yardımıyla bulunmuştu. XIX. yüzyılda İngiltere'nin Hindistan'da sahip olduğu asker sayısı Rusların Türkistan'da sahip olduğundan çok daha fazla olup onların sınırlarında daha iyi iletişim araçlarına sahip bulunuyordu. 1873 yılındaki istatistiklere göre Hindistan Hükümeti'nin toplam 190,264 kişilik ordu sayısının 2,880 memurla birlikte yalnızca 60, 632 kişisi İngiliz askeri olup yerli asker sayısı 123, 470 kişiden oluşmaktadır. Toplamda 50 piyade taburu 72 süvari bölüğü ve 402 topçu tüfeği bulunmaktadır. 1875 yılındaki istatistiklere göre ise Türkistan'daki Rus askerlerinin sayısı yaklaşık 33, 893 kişiden oluşmakta olup toplamda 19 tabur, 5 piyade topluluğu, 37 süvari topluluğu, 56 topçu sınıfı ve 13 ikmal deposu bulunmaktadır. Rus kuvvetlerinin durumu Hindistan'daki İngiliz kuvvetleri ile mukayese edilmesi Rusya ya da İngiltere'nin bir saldırı hareketini üstlenebilecek yeterlilikte olup olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu şartlarda Rusya'nın geri kalmaması için ihtiyatlı tedbirler alması gerekli olup örneğin mevcut iletişim araçlarının geliştirilmesi ve operasyonlarda üstünlük sağlanması için çalışılmıştır. Demiryolu vasıtası ile Hazar ile Aral'ın bağlanması Amu Derya üzerinde enerji navigasyonunun kurulması ile Rusya'yı eşit bir konuma getirecek herhangi bir durumda askeri merkezlere daha yakın olmasını sağlayacaktır⁷¹⁸.

Hive'nin düşüşünden beş yıl sonra Buhara ve Hive'nin kontrol altına alınması ile St. Petersburg ve Türkistan'da Afganistan'la bağlantı kurma sorunu Rusya'nın temel politikasını tamamıyla etkilemeye başlamıştır. Kaufmann, Haziran 1878'de Şir Ali'ye yüksek rütbeli bir elçisini Kabil'e göndereceğini bildirmiştir. Elçi General Stoletov General Çernayev'le birlikte Türkistan için ayrılmadan önce 24 Mart 1878'de Çarla görüşmüştür. Rusya'nın bu dönemdeki politikası, Rus ordularının 1877-1878 Yakın Doğu krizinde Türkiye'ye karşı başarıları ile arttırılmıştır. Şir Ali ve Hükümeti bu elçilerin gelişinden ve onları karşılamaktan kaçınmak için çabalamışsa da bir işe yaramamıştır. Kaufmann'dan gelen cevapta elçinin Afganistan yolunda olduğu onun karşılanmasının ve sorumluluğunun elçinin kontrolünde olduğu bildirilmiştir. Stoletov heyetinin asıl amacı; Amu Derya'nın güneyinde yer alan ülkeler hakkında bilgi toplamak ve Afgan bölgesinin coğrafyası hakkında incelemeler yapmaktır. Rus elçilik heyetine çok sayıda görevli eşlik etmiştir. Rus elçi bir grup görevli ile birlikte Buhara'dan Kabil'e doğru harekete geçmiş olup amacının "mesajı iletmek" olduğu söylenmişse de gerçekte bölgede incelemeler yapmak üzere hareket etmiştir. Bu heyet İngiltere tarafından daha önce Rusya'nın Afganistan ile ilgili taahhütlerinin bir ihlali olarak görülmüştür. İngiltere'nin itirazlarına karşı Rusya'nın tepkisi Rusya Dışişleri Bakanlığının Asya Departmanının başkanı olan (1875-78) M.de Giers tarafından gösterilmiştir. M. de Giers, İmparator ya da General Kaufmann'ın Kabil'e bir elçilik

⁷¹⁷Krausse, a.g.e., s. 253- 255; H. W. Bellew, 1879. Afghanistan and Afghans: Being Brief Rewiev of the History of the Country and Account of Its People with Special References to Present Crisis and War with the Amir Sher Ali Khan, London: Sampson Low, Marston, Searle& Rivington, s. 144.

⁷¹⁸ Terentyef, a.g.e., s. 104- 105.

heyeti gönderme niyetini inkâr etmiştir. Heyetin öyle gizli tutulması istenmiştir ki M. de Giers'in bu durumdan haberdar edilmemiş olabileceği ifade edilmiştir⁷¹⁹.

Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişi durmaksızın devam ederken Londra'daki endişe de artmıştır. Rusya, neredeyse İngiliz tacındaki en değerli mücevher olarak nitelendirilen Hindistan'a ulaşmıştır. Hive'nin düşüşünden bir yıldan daha az bir süre sonra Rusya, Merv'in işgali için sıkıştırmaya başlamıştır. Glukhovskii, General Kaufmann'a raporunda 1873 yılından sonraki durumu bildirmiş ve Türkmenlere karşı baskı yapmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Glukhovskii, Afganistan'ın Merv'i işgal etmesi durumunda buradaki Türkmen bozkırının tamamıyla bu güce tabi olacağını Rusya'nın Hazar'dan Amu Derya'ya uzanan ticari yolların güvenliğini kolaylıkla sağlayamayacağını ya da İran ya da Merv yoluyla Türkistan içindeki Avrupa ticaretinin zor olacağını belirtmiştir⁷²⁰. Nitekim Hive'nin düşmesi Rusya'nın Afganistan üzerine yapacağı ilk adımı güvence altına almıştır. Bu durum Merv ve Sarakhs'in ele geçirilmesine imkân vermiş aynı zamanda Herat'a da yakınlaştırmıştır. Rusya tarafından Hive'nin alınması güvenin kötüye kullanıldığını açıkça ortaya koymasına rağmen İngiliz Hükümeti bu duruma büyük bir tepki göstermemiştir. Lord Granville, Rusya'nın son girişimlerinden oluşan sorulara cevap olarak Rus diplomasisinin dürüstlüğüne sınırsız ve değişmez bir güven duyduğunu, Schouvaloff tarafından Rusya Hükümeti adına kendisine verilen güvencelere sıkı sıkıya bağlı kalarak Rusya'nın son girişimlerini detaylı bir şekilde incelemeyi reddetmiştir. Bu noktada Rusya'nın başarısında kaçınılmaz olarak Rus diplomatlarının özel taktikleri oldukça önemli bir rol oynamıştır⁷²¹. "Türkmenler üzerine gönderilen Rus kuvvetleri 1877'de Kızıl-Arvat'ı ele geçirmişlerdir. Hive (Hazar kıyısı hariç) ve Buhara'yı (Semerkand ve Zerefşan vadisi dışında) kendilerine bağlı egemen hanedanların elinde bırakıp İran, Afganistan ve Hindistan sınırına doğru ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Rus ilerleyişinden endişe duyan İngilizler 1878 yılında yapılan anlaşma ile Asya'nın önemli bir kısmında nüfus mücadelesinde anlaşmışlardır. Türkmenistan'ın Ruslara Afganistan'ın İngilizlere bırakıldığı bu anlaşma ile Ruslar Türkmen bölgelerine askeri seferlerini gerçekleştirmekte gecikmemişlerdir⁷²²."

Rusya'nın Türkistan'da yürüteceği operasyonlarda merkez olarak Kaşgar'ı tercih etme olasılığı bulunmakla birlikte bu durum sonradan netleştirilmiştir. İngilizlerin bulunduğu bölge Kaşgar vasıtası ile Rus bölgesine uzanıyordu. Forsyth'nin raporuna göre Ladakh'tan Yarkend'e uzanan kervan yolu Chang Chenmo vadisi ile Karakum düzlüklerine uzanmaktadır. Bu tepelerde soğukluk Himalayalara göre daha az sertliktedir. Yakup Beyle iletişime geçen İngiltere ona top ve tüfek göndermiş, eninde sonunda Yarkend yolunda kendi işine yarayacağını düşünmüştür. Son yıllarda neredeyse her yıl Kaşgar'a karşı düzenlenen seferlerde İngiltere bu ülke boyunca uzanan yoldaki tepe yüksekliğinin Mont Blanc'tan daha yüksek olduğuna ve askeri operasyonlar için uygun olmadığına inandırmaya çalışmıştır⁷²³.

Hindistan, İran, Afganistan, Beloochistan ve Kaşmir'den iki yüz elli milyon tüketiciye sahip olan İngiltere'nin Kaşgar, Buhara ve Hive'ye karşı olan yaklaşımında ticari çıkarların etkili olduğunu düşünmek zordur. Zira Türkistan'daki hanlıkların toplam sayısı (on milyon civarı) bu sayının yanında önemsiz kalmaktadır. Bu noktada İngiltere'yi rahatsız eden unsur Rusya'nın saldırgan tutumunun Hindistan'ı tehdit

⁷¹⁹ Tealakh, a.g.t., s.118- 119.

⁷²⁰ Tealakh, a.g.t., s.130-131.

⁷²¹ Krausse, a.g.e., 1899, s. 230.

⁷²² Çapraz, a.g.m., s.63.

⁷²³ Terentyef, a.g.e., s. 106.

etmesi, ticari olmasa da bölgede politik avantaj kazanma çabası olmuştur. Rusya'nın hızlı ilerleyişi İngiltere'yi ciddi bir şekilde endişelendirmiş, bu durum Rusya'yı üst üste ilerleyen hareketleri için İngiltere'ye karşı açıklama yapmak durumunda bırakmış, İngiltere'nin endişelenmesi için bir sebep olmadığını belirten Rusya bu konuda İngiltere'ye güvenceler vermiştir⁷²⁴.

Rus ilerleyişi konusunda Rusya'nın vaatleri politik düşüncenin yanısıra halkın düşüncesinde de etkili olmuştur. İngiltere'deki serbest basında Türkistan Hanlıklarının barbarlık ve anarşinin beşiği olduğu şeklindeki görüş hâkim olmuş, bu durum Rus ilerleyişinin barbarlığa karşı uygarlığı geliştirme ve cehaleti yok etme hareketi olarak algılanmasında etkili olmuştur. Ancak bu varsayım Hindistan'ın kuzeybatı sınırının dokunulmazlığı inancı ile ikiye katlanmıştır. Ruslar bu teoriyi desteklemek için uğraşmışlar, bu doğrultuda da Türkistan halkı ile ilgili Avrupalıların düşüncesinde mümkün olabilecek en kötü portreyi çizmişlerdir. Türkistan Han ve Emirlerinin iç ve dış politikada yapmış oldukları hatalar ise Rusların bu tasarısını güçlendirmiştir. Öyle ki İngiliz Hükümeti dahi Rusya'yı durdurmak için herhangi bir çaba göstermemiştir⁷²⁵.

Rusya'nın bu iki taraflı politikası işgal arzusu ve İngiltere'nin tepkisine karşı duyarlılığın bir sonucu olarak gelişmiştir. Bu güvenceler Dışişleri Bakanı Prens Gorchakov, onun ofisindeki diğer memurlar ve hatta İmparator tarafından dahi tekrar edilmiş, İngiltere'deki Rus yandaşı kesim etkinleştirilmiş, Rusya 1878 yılına kadar İngiliz Hindistanını rahatsız etme niyeti olmadığını savunmayı sürdürmüştür. Hive'nin işgali için hazırlıkların yapıldığı dönemde dahi Rusya, İngiltere'nin Afgan sınırının güvenliği konusundaki endişelerini yok etmek için çabalamıştır. St. Petersburg'taki İngiliz elçi Buchanan, Prens Gorchakov tarafından kendisine Afganistan'ın Rusya'nın politik çıkarları dâhilinde bulunmadığı konusunda güvence verdiğini Klarendon'a rapor etmiş, bu durum Rusya'nın Afganistan'ın işlerine müdahaleden kaçınacağı şeklinde de düşünülmüştür. Rusya sıklıkla Afganistan'ın tarafsızlığı konusunu doğrulamış, kendilerinin bu konu üzerinde İngiltere ile görüşmeye hazır olduklarını, Prens Gorchakov'un da bu fikri olumlu karşıladığını belirtmiştir. Rusya Türkistan'daki işgallerini tamamlamadan önce İngiltere'nin Hindistan'daki varlığını tehdit eder bir izlenim vermektense ya da İngiltere'yi rahatsız etmekten kaçınmıştır. Aksi takdirde İngiltere'nin Afganistan'ı korumak ve Hindistan'daki varlığını güvence altına almak için Türkistan ile ilgili çok daha aktif bir politika takip edebilir ve bu durum da Rusya'nın Türkistan'daki tasarılarını olumsuz etkileyebilirdi⁷²⁶. Hive'nin işgali süresince tarafsız bölge görüşmeleri ile İngiltere'yi meşgul eden Rusya'nın Hive'nin işgalinin ardından dikkatini Afganistan'a çevirdiği görülmektedir. Bu doğrultuda öncesinde Afganistan konusunda bir planlarının olmadığı şeklinde İngiltere'ye verdiği güvencelerin de asılsız olduğu açıkça görülmüştür. Herat, bu dönemde yeniden Rus tehdidi altına girerken İngiltere'den istediği desteği göremeyen Şir Ali'nin İngilizlerle arasının açılması ikinci İngiliz- Afgan savaşına sebep olmuştur.

7.2. İkinci İngiliz-Afgan Savaşı

1876 yılında Beaconsfield- Salisbury kabinesinin başlatmış olduğu Afganistan'a yönelik politika 1978- 80 yılları arasında yaşanan ikinci Afgan savaşı ile sonuçlanmıştır. 1876 yılında kabinenin asıl amacının Rusya'ya karşı Herat ve Kandahar'ı işgal etmek olduğu anlaşılmış olup Türk-Rus savaşı boyunca İngiltere'nin

⁷²⁴ Terentyef, a.g.e., s. 116.

⁷²⁵ Tealakh, a.g.t., s.105.

⁷²⁶ Tealakh, a.g.t., s.106.

bu bölge ile olan ilişkileri sorunlu olmuştur. Emir, Rusya'ya karşı hareket etmek amacıyla İngiltere ile işbirliği için baskılanmış olup, kabul etmediği dönemde toprakları işgal edilerek istenilen plana uymak üzere zorlanmıştır. Berlin anlaşması sırasında İngiltere'nin Rusya ile olan münasebetleri daha olumlu bir hal almış olmakla birlikte Emir'in işbirliği yapmamış olması sebebiyle, İngiltere Kandahar ve Herat'ı işgal ederek Emir'i cezalandırma planından vazgeçmemiştir. Benzer politika 1838 yılında Afganistan ilk işgal edildiğinde de Kabil'de otorite kurmak amacıyla uygulanmıştır⁷²⁷. Berlin kongresi sonrasında 1878 yılında İngiltere'nin Ruslara karşı Kabil'de bir heyet bulundurma isteğinin Afgan Emiri Şir Ali tarafından reddedilmesi İngilizler tarafından savaş sebebi kabul edilmiştir⁷²⁸.

Hokand, Hive ve Buhara'dan oluşan Türkistan Hanlıklarının çöküşünden sonra Rus Generalleri Afgan sınırını takip etmeye başlamışlardır. İngilizler arasındaki yaygın düşünce Hive'nin düşüşünün ardından Rusya'nın güneye doğru ilerleyişinin sınıra ulaştığı ve İngiltere ile olan ilişkilerin barış içerisinde ilerleyeceği şeklinde olmuştur. Ancak Türkistan'daki askeri ve sivil Rus memurları Afganlar ve Hindistan'daki İngiliz unsurlar arasındaki hoşnutsuzluğu kullanmayı ve Afganistan'da etkinlik kazanmayı amaçlamışlardır⁷²⁹. İngiltere ise bu dönemde Rusya'nın güvencelerine inanmayı tercih etmiş, Şir Ali'nin yardım başvurularını ciddiye almamış, endişeleri için bir sebebi olmadığını, İngiltere ve Rusya'nın iyi dostlar olduklarını varsaymıştır. Rusya ise diplomatik saldırganlığını sürdürmüş, Kont Schhuvalov, Prens Gorchakov'un Rusya'nın Nisan 1878 Türkmen seferi arifesinde gelecekteki seferleri için politik zemin hazırlığında olduğu şeklindeki mesajını yaymıştır. Diğer yandan da İmparatorun Rusya'nın sınırlarını daha da genişletme niyetinin olmadığı şeklindeki güvencelerini sürdürmüştür. Hive'nin düşüşünü takiben Rusya'nın Afganistan'daki faaliyetleri artmış, General Abramov 1878'de Kabil'e ziyaret için gönderilmiştir. İngiliz Hükümeti bu dönemde Rusya'nın söz ve taahhütlerinin anlamsız olduğunun farkına varmaya başlamış, bu nedenle Lord Lytton, Queen Victoria'ya "kalıcı güvenlik için tek şansları olan" Hindikuş'un işgal edilmesini önermiştir. 1837 yılında Vitkeivich'in Kabil'e ziyaretinin birinci İngiliz- Afgan savaşına yol açtığı gibi General Abramov'un ziyareti de Kasım 1878'de İkinci İngiliz-Afgan savaşına yol açmıştır⁷³⁰. Esasında bu savaşın nedeni Rusların Türkistan'ı feth ederek Afganistan kapılarına dayanmaları ve Afganistan hükümetini kontrol altına almak suretiyle Hindistanla sınırdaş olmaları tehlikesinin ortaya çıkması olmuştur. Bu nedenle Rusya'nın Türkistan'da attığı her adım İngiltere'nin endişelenmesine yol açmış ve İngiltere'nin itirazlarıyla karşılaşmıştır⁷³¹.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Hive, Buhara ve Hokand'ın ele geçirilmesinin ardından Rusya dikkatini Türkmenlerin yaşadığı Akhal ve Merv' çevirmiş, bu ülkeler göç ve gelişme için faydasız olup Horasan ve Herat Hanlığının sınırlarına olan yakınlığından ötürü Rusya için oldukça önemli görülmüştür. Akhal'ın ele geçirilmesi muhtemelen insanların buranın nerede olduğunu ve buraya sahip olmanın nasıl bir önem taşıdığını bilmemeleri sebebi ile halkın çok fazla dikkatini çekmemiştir. Fakat, Hindistan, İran ve Türkistan sınırı üzerinde araştırma yapanların büyük bir kısmı bu adımın hayati önem taşıdığının farkına varmıştır. Öyle ki bu kişilerin bazıları İngiliz

⁷²⁷ Dacosta, a.g.e., s. 9- 11.

⁷²⁸ Sir Thomas Hungerford Holdich, The Indian borderland, 1880-1900, London: Methuen And Co., 1909, s.1.; İkinci İngiliz- Afgan savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Dacosta, a.g.e., s. 18- 26.

⁷²⁹ Tealakh, a.g.t., s.119-120.

⁷³⁰ Tealakh, a.g.t., s.121-122.

⁷³¹ Yusuf Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, Nadir Şah Avşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar (1737- 1949), Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1950, s.404.

Çıkarlarının Rus tehlikesi altında olduğu konusunda seslerini yükseltmişlerdir⁷³². Türkmen seferi arifesinde General Abramov 22 Haziran 1878'de Kabil'e ulaşmıştır. Ziyaretinin amacının bir dostluk anlaşması ile Rusya ve Afganistan arasındaki dostane ilişkileri güçlendirmek ve kalıcı hale getirmek olduğunu bildirmiştir. Rus Elçi Afgan Emirini İngiltere ve Hindistan Hükümeti ile olan bütün dostane ilişkileri sonlandırma ve Rusya ile işbirliği kurma noktasında ikna etmeye çalışmıştır. Rusya Abramov heyetinin istenilen başarıya ulaşamaması durumunda alternatif bir plan olarak, Maymana, Belh ve Bedehşan'ın güvenliğini sağlamak için Şir Ali'nin Semerkand'da ikamet eden yeğenini desteklemeyi teklif etmeyi planlamıştır. Abramov aynı zamanda ticari meseleleri de tartışmış, Rus mallarının ithalatı üzerinden alınan azaltılmasını, Afganistan boyunca Rus tüccarların serbest geçişi için izin istemiştir. Burada yöntem olarak daha önce Türkistan için kullanılan strateji kullanılmıştır⁷³³.

Rus temsilcilerin Merv'in işgali için düzenlemelerle meşgul olmaları üzerine ortaya çıkan Merv sorunu İngiliz devlet adamlarının fikrini uzun bir süre meşgul etmiştir. Merv vahasının Rusya'nın Hindistan'a karşı girişimi için oldukça önemli bir noktada bulunması önemini arttırmıştır. Bu avantajların yanında Merv'e sahip olmak Akhal'in ilhakı ile de bağlantılı görülüyordu. Stratejik açıdan oldukça önemli olan Merv'in işgali Kabil ve Kandahar olmasa da Meşhed, Herat ve Belh'in kazanılmasını da sağlayacaktır. Merv sorunuyla birlikte Tekke Türkmenlerine karşı yapılacak seferin çok yakın olduğu haberi Londra'ya ulaşınca Rus elçi Rusya'nın niyetleri konusunda bir açıklama yapmıştır. 9 Temmuz 1879 yılında Schouvaloff Lord Salisbury'e Rusya Hükümetinin Merv'i işgal etmek amacı ile Hazar'dan bir sefer gönderme niyetinin bulunmadığını, seferin yalnızca Tekke Türkmenlerine karşı gerçekleştirildiği, Rus devlet adamlarının Merv'e ilerlemek yönünde bir niyeti olduğuna inanmadığını belirtmiştir⁷³⁴.

Rusya Kırım savaşına kadar nispeten de olsa coğrafi avantajlarından faydalanamamış fakat savaş sonrasında tüm faaliyetlerini Türkistan'a yöneltmiştir. 1877 yılında Rus Türk savaşı patlak verinceye kadar Rusya'nın bölgedeki konumu zorunlu ve önemli değişiklikler geçirmiştir. Hindistan'a karşı olan Rus faaliyetlerinin merkezi Orenburg'tan Taşkent'e doğru ilerlemiş, öyle ki 1880 yılında Aşkabad'a yakınlaşmıştır. Modern demir yollarının gelişmesi ile askeri birliklerin Kafkasya'dan Afgan sınırına kısa sürede ilerlemelerini sağlanmış, Buhara, Hive ve Fergana vadisindeki kaynaklarını güvence altına almıştır. Rusya'nın Türkmenlere karşı zaferiyle sonuçlanan ilerleyişi ve demiryolunun inşası ile iletişimde yaşanan zorluklar azalmıştır. Rusya'nın faaliyetleri ve Rus generallerinin ifadeleri bundan sonra daha açık olmuş, Hindistan'ın işgali konusu açıkça tartışılmaya başlamıştır. Rus-Türk savaşı ve Rusya'nın Berlin kongresindeki mağlubiyetinden sonra Kaufmann 1878 yılı da Hindistan'a karşı ilk girişimde bulunmak için hazırlık önerisinde bulunmuştur. Kaufmann Taşkent'in on beş mil uzağındaki Djam'dan 20,000 asker toplamış sefer için ayrıca Sibiryada 50,000 asker ayrılmıştır. Bu hazırlıkları General Bogdanovich'e anlatan Kaufmann sefer için Türkistan'da daha önce görülmemiş büyüklükte bir ordu topladığını, dünyadaki hiçbir ordunun bu kalitede olmadığını söylemiştir⁷³⁵.

İngiltere'deki Rus yandaşı topluluklar 1878 yılına kadar Rusya'nın Hindistan'a yönelik bir saldırı niyeti olmadığı varsayımına bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat Kaufmann'ın bu seferi bu konudaki bakış açısındaki yanlışlığı açıkça ortaya çıkarmıştır.

⁷³²Krausse, a.g.e., 1899, s. 232- 233.

⁷³³Tealakh, a.g.t., s.122- 123.

⁷³⁴Krausse, a.g.e., 1899, s. 234- 235.

⁷³⁵Tealaxhi a.g.t., s.142-143.

Ancak Rusya bu seferinde Hindistan yolunda büyük zorluklarla karşılaşmış, Türkmenleri uzaklaştırmak için onlar üzerine sefer yapmak durumunda kalmıştır. Rusya'nın tasarıları Rus egemenliğindeki bölgeler ile Hindistan arasında kalan ülkelerde olağanüstü diplomatik ve keşif faaliyetleriyle sonuçlanmıştır. Gradekov Herat'a, General Nikolai Grigorevich Stoletov Kabil'e, Albay Matveev ise Belh ve Bedeşan'a gönderilmiştir⁷³⁶.

General Hamley, İngiltere'nin Rusya'nın Türkistan içlerine girdiği 1867 yılında kısmen şüphelenmeye başladığını, bu duygunun 1878 yılında Berlin anlaşması sırasında yoğunlaştığını belirtmiştir. Tehditkâr bütün hareketlerinin durdurulmasına dair imzalanan anlaşmaya rağmen General Kaufmann, Buhara sınırında yaklaşık on iki bin kişi ve otuz iki silahtan oluşan küçük bir ordu toplamış olup Afganistan'da faaliyet gösteren İngiliz Komutan, Kaufmann'ın Kabil doğrultusunda ilerlenmesini ve İngiliz sınırının tehdit edilmesini önerdiğini öğrenmiştir. Rusya, diplomatik ve askeri gücünü birleştirmek suretiyle işgal programını ilerletmiştir. General Kaufmann, 1878 Berlin anlaşmasının etkisi altında kılıcını kınına koyduğu zaman bölgede diğer bir Rus temsilcisi olan General Stolietoff kalmıştır. Stolietoff, Afgan Emiri Şir Ali ile Rus Antlaşmasının maddeleri üzerine gizli görüşmelerde bulunmuştur. Bunun duyulması üzerine St. Petersburg'taki İngiliz elçi Rusya Bakanına bu durumu sormuştur. Bakan kendisine orada bir heyetin bulunmadığı, Rusya Hükümeti ya da General Kaufmann'ın Kabil'e bir heyet gönderme niyetinin olmadığı şeklinde cevap vermiştir. 3 Temmuzdaki Rusya'nın bu inkârından bir gün sonra Stolietoff ve heyeti Semerkand'dan hareket etmiş ve Kabil'e ulaşmıştır. Bu hareket ile Rusya'nın iddia ettiği barışçı siyaset arasında tutarsızlık bulunmaktaydı⁷³⁷.

Hive'nin çöküşünün ardından Kaufmann komşuluk ilişkileri kurmak amacı ile Şir Ali ile yazışmalara başlamıştır. Gerçekte Afgan hükümdarı ile yazışması için özel bir neden bulunmamasına rağmen Kaufmann bu konuda makul bir amaç bulmakta zorlanmamıştır. Stolyetof, Hindistan'daki İngiltere'ye karşı birlik olmayı ortak bir amaç olarak vurgularken Kaufmann da Rusya ile yakın ilişkilerin Afganistan'a sağlayacağı faydaları vurgulamıştır. Kaufmann, Türkistan'da uyguladığı ve başarıya ulaştığı aynı politikayı Afganistan'da uygulamaya çalışmıştır⁷³⁸.

Türkistan'daki işgallerin devamının tasarlandığı 1878 yılında II. Alexander, Afgan sınırı üzerine yürümeden önce Emir ile dostane bir anlaşmaya varmayı düşünmüştür. Yukarıda bahsedildiği üzere bu amaca ulaşmak için General Stolyetof, buranın yöneticisi ile görüşerek bir anlaşma yapmak üzere Kabil'e gönderilmiştir⁷³⁹. Kısa bir süre sonra Rusya'nın Stoletov ve heyeti Semerkand'dan hareket etmiş ve Kabil'e ulaşmıştır. Bu heyetin asıl yapısı General Roberts tarafından 1879 yılında Kabil'de bulunan evraklardan anlaşılmıştır. Bu belgeler Rusya Hükümeti ile yakın bir işbirliğini şekillendirmek üzere Şir Ali'nin davet edildiğini göstermiştir. General Kaufmann, Şir Ali'ye Queen'e bağlı Hintliler arasında hoşnutsuzluk yaratmaya çalışmasını önermiş, nihai olarak da kendisine ordularıyla birlikte yardım etme sözünü vermiştir. Ancak o dönemde bu program uygulanamaz bulunmuş, Rusya, Emir'i tahttan düşürmüş, kısa bir sürede buradan kaçan Emir bir süre sonrada ölmüştür. İngiltere bir süreliğine daha rahat nefes almıştır⁷⁴⁰.

⁷³⁶Tealakhi a.g.t., s.143.

⁷³⁷Rodenbough, a.g.e., s.10.

⁷³⁸Tealakh, a.g.t., s.120-121.

⁷³⁹Krausse, a.g.e., 1899, s. 230- 231.

⁷⁴⁰Rodenbough, a.g.e., s.10-11.

Rus heyetinin Kabil'e geldiğinin duyulması üzerine Hindistan Hükümeti böyle bir girişimin muhtemel sonuçlarının farkına varmış, onların niyeti konusunda Afgan emirini uyarmak amacı ile onun sarayına bir İngiliz elçi göndermiştir. Fakat Rus elçiler ile yapılan görüşmeden kısa bir süre sonra anlaşma imzalanmış, Afgan tahtı ve ülkesi Çar'ın koruması altına girmiş; Şir Ali elçinin önerilerini reddetmiş, Hindistan Hükümeti ile diplomatik ilişkileri yeniden başlatmayı kabul etmemiştir. Afgan Emirinin Hindistan yetkililerine verdiği cevabın ulaşması üzerine Londra'dan gelen talimatla General Roberts, Kuram vadisinden Kabil'e doğru ilerlemesi için görevlendirilmiştir. İngilizleri yaklaştığı haberi ulaşır ulaşmaz Şir Ali, Rus heyetinin üyeleri ile birlikte Türkistan'a kaçmış, kısa bir süre sonra da burada ölmüştür. Onun ölümünden sonra tahta oğlu Yakup Han geçmiş, kendisini Emir ilan etmiştir⁷⁴¹. Bu savaştan önce 1839- 42 yılları arasında yaşanan Afgan savaşı yaklaşık dört yıllık bir işgal ile sonuçlanmasına karşın İngiltere'nin Batı Afganistan'ın coğrafi durumu hakkındaki bilgileri kısıtlı olmuştur. Buna rağmen savaş Afganların başarısızlığı ile sonuçlanmıştır⁷⁴².

Şir Ali Han'ın ölümü ve oğlu Yakup Han'ın Kabil'de tahta çıkışının ardından Louis Cavagnari idaresinde bir heyet Kabil'e gönderilmiştir. Tahttaki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için İngilizlerin desteğini almak isteyen Yakup Han, Lord Lytton'ın temsilcisi Binbaşı Pierre Louis N. Cavagnari ile 28 Mayıs 1879'da Afganistan'ındağusunda bulunan Gandamak'taki Sefid Seng (Aktaş) köyünde bir anlaşma imzalamıştır. Afganistan'ın İngiliz himayesini kabul ettiği bu anlaşma ile savaşın ilk evresi sonlandırılmıştır. İngiltere'nin Hindistan sınırını tamamlaması için gerekli geçidi sağlayan bu anlaşma İngiliz koruması ve yıllık belli bir miktar para yardımı karşılığında Kabil'deki İngiliz elçilerin desteklenmesini içermiştir. Afganistan'ın İngiliz himayesine alınarak İngiltere'nin bölgedeki güvenliğini sağlayan bu anlaşma ile Afganistan prensliklere bölünerek küçültülmeye çalışılmıştır. Yakub Hanı zamanla etkisiz hale getirerek bölgedeki İngiliz temsilcisini etkin kılmayı amaçlayan Lytton, böylece Afganistan'ı İngiltere'nin bir parçası haline getirmeyi planlamıştır. Afganların anlaşmayı fesh etmeleri durumunda ise İngilizler tarafından bölgenin işgali kararlaştırılmıştır. Bu anlaşmayla İngiliz ordusu bölgeden geri çekilmiştir⁷⁴³.

İngiltere'nin Afganlarla imzaladığı Gandamak anlaşması gereğince; Louis Cavagnari başkanlığındaki bir İngiliz elçilik heyeti, 24 Temmuz 1879'da Kâbil'e gelerek Emîr 'in sarayının yakınındaki Bâlâhisar'ın bir bölümüne yerleşmiştir. İngilizlerin kentteki korumasına ise Nadir Şah Afşar zamanında Kâbil'de iskân edilen ve Ahmed Şah zamanında Gulâman Şahî'de görevlendirilen Kızılbaşlar tayin edilmiştir. Gandamak anlaşmasının duyulması ve İngilizlerin Kabil'e yerleşmeleri Kabil'de rahatsızlığa yol açmıştır. Yakub Han bu anlaşma ile İngilizlerin Afgan sınırını terk edeceklerini ve sadece bazı şehirlerde temsilci bulunduracaklarını belirtmişse de bu durum Afgan halkında Yakup Han'a karşı ciddi bir tepki uyandırmıştır. Kabil, Gazne ve Kandahar'ın ileri gelenlerinin öncülüğünde bir muhalefet oluşmuştur. Bunun sonucunda 3 Eylül 1879'da Kabil'de bir isyan başlamış, ayaklanan topluluk İngiliz temsilcinin bulunduğu yere giderek Louis Cavagnari başta olmak üzere elçilik mensuplarının

⁷⁴¹ Krausse, a.g.e., 1899, s. 230- 231.

⁷⁴² Sir Thomas Hungerford Holdich, The Indian Borderland, 1880-1900, London: Methuen And Co., 1909, s.2; Yazıcı, a.g.e., s. 85- 86.

⁷⁴³ Krausse, a.g.e., 1899, s. 231.

tamamını öldürmüştür. Bu durum İngiliz- Afgan münasebetlerinin yeniden gerilmesine ve İngiliz- Afgan savaşının ikinci evresinin başlamasına sebep olmuştur⁷⁴⁴.

Afganistan'daki İngiliz elçilik heyetinin öldürüldüğünün duyulması üzerine 1879 yılı Eylül ayının başlarında yaklaşık 6, 500 kişilik bir kuvvet Sir F. Roberts komutasında Kabil'e doğru yürümek üzere Kuram vadisinde toplanmıştır. Bu kuvvetler Lord Lytton'ın emriyle Kabil, Kandahar ve Celalabad şehirlerine doğru hücumla geçmiştir. General Bright komutasındaki bir kuvvet Khaiber hattında ilerlerken Sir Donald Stewart komutasındaki kuvvetler Afganistan'ın güneyinde Gazne'yi işgal etmek üzere harekete geçmişlerdir. Netice de II. Afgan savaşının ikinci evresi de isyancıların yenilgisi ile sonuçlanmış, General Roberts, Kabil'de idareyi tamamen ele geçirmiştir. Roberts, Lord Lytton'un Afganistan'ın küçük vilayetlere bölünerek her birinin İngiliz temsilciler tarafından idare edilmesine dayanan Afganistan için "yeni düzen" olarak tasarladığı planı uygulamak için harekete geçmiştir. Afganistan'ın Rusya, İran ve İngiliz Hindistan'ı arasında üçe bölünmesi ve İngiltere'nin Hindikuş'un güneyindeki toprakların tamamını kontrolünde tutması tasarlanmıştır. Bu plan doğrultusunda Afganistan'ın lidersiz kalması için Yakub Han, Hindistan'a sürgün edilmiştir. Ancak oldukça geniş bir coğrafyada Afgan halkı gibi özgürlüğüne düşkün bir topluluğun idare edilmesi planın uygulanmasını zorlaştırmıştır. Netice olarak İngiltere'ye bağlılığı karşılığında yıllık para yardımı ve destek sözü vermesi ile birlikte tahta Abdurrahman geçmiştir⁷⁴⁵.

İkinci Afgan savaşında Rus politikası başarısız olmuş ve Afganistan, ikinci kez İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Ancak bu savaş aynı zamanda Rus-Afgan sorununu sonlandırmak için bir fırsat olarak da görülmüştür. Bu durum benzer şekilde Hindistan Hükümeti tarafından da fark edilmiştir. Lord Lytton bu fırsatı görmüştür. Lord Beaconsfield, bu durumun farkına varmış ve meşhur belediye binası konuşmasında Hindistan'da İngiliz İmparatorluğunu güvence altına alacak kesin bir sınırın belirleneceğini belirtmiştir. Bu durum tüm ülkede tanınmış olup İngiltere'nin kuzeybatıdaki savunmasını yeniden inşa edebilmesi için imkân sağlamıştır. Savaşın olayları 1880 sonbaharına kadar devam etmiş, Lord Roberts'in Kandahar'da kazandığı kesin zaferle sonlanmıştır. Savaş esnasında hükümet yeniden değişmiştir. Kesin sınırın destekçileri başarılı olmuş, ustaca hareketsizlik politikası uygulama sözü vermiş olmakla birlikte operasyonların devam etme gerekliliği onları oldukça rahatsız etmiştir. Fakat sonuç umulduğundan daha kısa sürede gerçekleşmiş, İngiltere kendisini kesin bir sınırın yanısıra Kandahar'a hâkim olmasını sağlayan, toprakları için iyi bir anlaşmanın içinde bulmuştur. Ancak Yeni Hükümet Hindistan savunması için böylesi hayati bir noktaya sahip olmayı sürdürmeyi kendisine amaç edinmemiştir. Karşı görüşlere rağmen Sir Edward Hamley, Albay Malleson gibi uzmanların görüşleri ile Hükümet önceden kazanmış olduğu bu ileri karakoldan vazgeçmiştir. Bu durumun sebepleri üzerinde şüpheler bulunmakta olup Kandahara sahip olmanın hükümet üzerinde çok büyük bir sorumluluk olacağı, Hindistan gelirleri üzerinde ağır bir yük olacağı ve askeri bir karakol olarak oldukça gereksiz olduğu ifade edilmiştir. Gladstone 27 Kasım 1879'da Rusya'nın Hindistan üzerine saldırı ihtimalinden dolayı duyulan korkuların gereksiz olduğunu, Rusya'nın bölgesel genişlemesinden dolayı korkulacak bir şey olmadığını belirtmiştir. Bu sorun 1881 Martında Parlemantoda yeniden gündeme gelmiş olup büyük bir kısmı büyük çoğunluk Kandahar'ın boşaltılmasını savunmuştur. Kandahar'ın

⁷⁴⁴Sir Thomas Hungerford Holdich, The Indian Borderland, 1880-1900, London: Methuen And Co., 1909, s.27; Yazıcı, a.g.e., s. 86- 88.

⁷⁴⁵Krausse, a.g.e., 1899, s. 231; Holdich, a.g.e., 1909, s. 27- 28. Savaşın detayları hakkında bkz. Holdich, a.g.e., 1909, s. 27 vd.; Yazıcı, a.g.e., s. 90-93.

boşaltıldığı dönemde Skobelev, Akhal Tekke Türkmenlerine karşı seferini gerçekleştirmiş⁷⁴⁶. Bu dönemde Hindistan ve Rusya imparatorlukları arasındaki büyük doğal engeller varlığını devam ettirmekteydi. Afganistan'ın dostluğunun yanında bu ülkenin kuzeybatı sınırında ise şimdiye kadar bağımsız bir vilayet olarak varlığını sürdüren Merv bölgesi bulunuyordu. Burada yaşayan savaşçı Türkmen kabilelerini geçmek oldukça zor olduğu gibi Herat'a ilerleyen Rusya bezdirici mesafeden de büyük sıkıntı çekmiştir⁷⁴⁷. Rusya açısından General Skobelev'in 24 Ocak 1880'de Göktepe⁷⁴⁸,nin müstahkem mevki ele geçirmesi Merv'in kazanılması için Türkmenlerle yapılacak görüşmelerin başlangıcı olarak görülmüştür⁷⁴⁹. II. İngiliz-Afgan savaşı İngiltere'nin lehine sonuçlanırken Afgan toprakları ikinci kez İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Rusya ise İngiltere'nin bu başarısının ardından kesin sınırın belirlenmesi noktasında daha kararlı olmuştur. Afganistan İngiliz kontrolüne girmiştir. İngiltere'nin Türkistan hanlıklarının işgal süresince göstermediği tepkiyi Afganistan konusunda göstermesi ve askeri girişimde bu bulunması bu bölgenin değerinin anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

7.2.1. II. İngiliz-Afgan Savaşı Sonrası İngiltere'nin Türkistan Politikası

İngiliz-Rus münasebetlerinde Hindistan sorunu üzerine anlaşmazlık XIX. yüzyılın ikinci yarısında güçlü bir etki yapmaya başlamış, bu durum Rus Generallerin düşünceleri üzerine dahi etki etmiş mesele üzerine ayrışmalar olmuştur. General Grodekov girişimlerin boşuna olduğunu savunmuş, Hindistan'ın istila edilmesi olasılığının mümkün olmadığı görüşünü sürdürmüştür. General Çernayev ise Hindistan'ın işgalinin zor olmakla birlikte mümkün olduğunu vurgulamıştır. Üçüncü bir siyasi görüş ise Rusya'nın düşmanı üzerine kalıcı bir üstünlük sağlamak için Hindistan sorununu açık tutmayı kasıtlı olarak sürdürdüğünü savunmuştur. Bu bakış açısında Rusya'nın Hokand, Buhara ve Hive Hanlıklarının geniş bölgelerini kontrolü altına alması Hindistan'a yönelik hırslı hedeflerinin başlangıcı olarak görülebilirdi. Rusya'nın İngiltere'nin Hindistan'daki düzenini bozmaya yönelik hedefleri politik açıdan Türkmenistan'ın işgalinden önce de söz konusuysa 1880 yılında gerçek bir askeri tehdit haline dönüşmüştür⁷⁵⁰.

II. Afgan savaşı sonrası Afgan tahtına çıkan Abdur Rahman'ın idaresi en azından görünüşte oldukça sakin geçmiştir. 1881'den itibaren Afganistan üzerinde otoritesini sürdürmüş olup en azından görünüşte de olsa İngiltere'ye olan sadakatini sürdürmüştür. Ancak İngiliz Hükümeti ile olan ilişkilerinde İngiliz Hükümeti kendisine destek vermekten sürekli olarak kaçınmış olup zaman zaman sınırları tehlikeye maruz kalmıştır. Abdur Rahman İngiltere ile olan ilişkilerini sonlandırmak için her türlü nedene sahip olmasına rağmen Genel Valilerin tutumu bu konuda kendisini şüphelendirmiştir. Kendisi Rusya'nın yıldan yıla değişmeyen başarılarla ilerlerken İngiltere'nin neden eski sınırları içerisinde kaldığını anlamaya çalışmıştır. Yazar Abdur Rahman'ın Rusya'ya olan nefretinin İngiltere ile olan ilişkilerini etkilediğini belirtmiştir⁷⁵¹.

⁷⁴⁶ Krausse, a.g.e., s. 255-256; Detaylı bilgi için bkz., G.B. Malleon, Russo- Afghan Question and the Invasion of India, G. Routledge and sons, 1885.

⁷⁴⁷ Rodenbough, a.g.e., s.10-11.

⁷⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Curzon, a.g.e., s. 76- 80.

⁷⁴⁹ Rodenbough, a.g.e., s.11-12; Charles Marvin, The Russians At The Gates Of Herat, London And New York :Frederick Warne And Co., 1885, s.84.

⁷⁵⁰ Tealaxhi a.g.t., s.144.

⁷⁵¹ Krausse, a.g.e., s. 257.

Bazı İngiliz politikacı ve gözlemciler, Rus ilerleyişi doğrultusunda duran engelleri abartmış olmalarına rağmen Hindistan'a yönelik Rus tehdidini Rusya'nın Hokand'a karşı gerçekleştirdiği operasyonların ışığında değerlendirmişlerdir. Öyle ki Rusya'nın Hindistan'a yönelik işgal olasılığı endişeleri açıkça eleştirilmiş, Hindistan'ın güvenliğine dair endişeler devam etmesine rağmen bu durum yalnızca politik bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki Rusya'nın hanlıkları işgalinden önce dahi İngiliz yazarlar Rusya'nın Seyhun üzerindeki ilerleyişi İngiliz Hindistanı'na yönelik sürekli ilerleyen bir genişleme hareketi olarak görürken bazıları bu durumu gerçek bir tehdit olarak değil sadece bir anlaşmazlık şeklinde değerlendirmelerini sürdürmüşlerdir. 1881 yılında General Grodekov, Hindistan'ın Rusya tarafından işgalinin imkânsızlığı konusundaki uzun görüşmeleri sırasında Charles Marvin'i ikna etmek için oldukça çaba göstermiştir. Marvin, Rusya'nın pozisyonunun değişebileceğini Meşhed ve Herat'ın ilhak edilmesiyle Hindistan'ın istilası için Rusya'nın daha iyi bir pozisyon elde edebileceğini söylemiştir. Ancak bu dönemde Rusya'nın hâkimiyetini Meşhed ve Herat'a kadar genişletmeyi başaramayacağını da genel olarak bilinmekteydi. Rusya'nın bölgedeki ilerleyişinin önünde iki ciddi engel bulunmuştur. Bunlardan ilki bölgenin coğrafi zorlukları ikincisi ise bölgede yaşayan savaşçı kabilelerin bulunması olmuştur. Ancak Rusya bu engellerle başa çıkmak için çeşitli yöntemler bulmuştur. İlk olarak İran'ın tarafsızlığını sağlamış ve Rusya'nın Afganistan'daki etkisi arttırılmıştır. İkinci olarak da bölgede yaşayan kabileler İngiltere'ye karşı harekete geçirilmiş, bu kabileler İngiliz Hindistanı'na karşı yağma ve vurgun için teşvik edilmiştir. Afgan meselesi konusunda ise Skobelev 1880'de Türkmen seferi arifesinde Kabil'in işgalini sonuçlandırmak için askeri ve diplomatik faaliyetlerin hızlandırılmasını, işgallerin devam ettiği bu dönemde Hindistan'daki yönetimden huzursuz kimselerle olan iletişimin sürdürülmesini önermiştir. İngiliz gözlemciler bölgedeki Rus faaliyetlerine karşı çıkmanın en uygun yolunun Hindistan prenslerinin yanı sıra böle halkını da İngiliz hâkimiyeti konusunda teşvik etmek olduğunu savunmuşlardır. Rusya ile mücadele etmenin en iyi yolunun bölgedeki İngiliz idaresi altında Hindistan 'ın daha iyi bir pozisyonda olacağına ikna etmek olduğu düşünülmüştür⁷⁵².

İran Hükümeti Rusya'nın Hazar denizinin doğusunda ilerlemesinin kolay olmadığını görmüştür. Bu dönemde Türkmenler sürekli olarak İran sınır vilayetlerini yağmalamaktaydılar. Ancak buna rağmen Rusya gibi güçlü bir imparatorluğun zaferi İran Hükümeti için daha rahatsızlık verici görülmüştür. Ancak Rusya'nın Tahran üzerindeki yoğun etkisi ile Şah, Mazenderan ve Astarabad valilerine Ruslara yiyecek temin etme ve İran haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle diplomatik protestoları engelleme konusunda talimat vermiştir. İran Hükümeti ise gizli bir şekilde Akhal ve Merv Tekkelerini İran'ın üstünlüğünü tanıma konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Ancak Rus diplomasisi kolaylıkla bu girişimlerin önüne geçmiş, Yomut ve Teke Türkmenleri Rus unsuru haline gelmeye başladıklarında Rus Hükümeti İran'a iki İmparatorluk arasında sınır oluşturulmasını teklif etmiştir. Bu durum özellikle göçebe olan ve genellikle İran bölgesinde yaşayan Türkmenler için gerekli görülmüş, onların kendi bölgelerinden ne kadar uzaklaşabileceklerini bilmedikleri düşünülmüştür. Görüşmeler hızlı bir şekilde yürütülmüş, Gök Tepe Rusya'nın kontrolüne girdiği 9 Aralık 1881'de Rus-İran sınırını tespit eden bir anlaşma sağlanmış, birkaç yıl içerisinde de sınır kesin bir şekilde belirlenmiştir⁷⁵³.

Rusya açısından stratejik açıdan büyük bir öneme sahip olan Tahran anlaşması ile Rus- İran sınırı değişmiş, bu durum Rusya'nın Merv'in ileri karakolu olan Sarakhs'a

⁷⁵²Tealakh, a.g.t., s.144-145.

⁷⁵³Popowski, a.g.e., s. 50- 51.

saldırmasına imkân sağlamış, ancak Herat üzerine ilerlemek mümkün olmamıştır. 1884 yılında Sarakhs'in ele geçirilmesi İngiltere açısından hayati bir önem taşıyordu. Sir Charles Macgregor, Albay Malleson, Charles Marvin ve diğer vatansever yazarların bu adımın doğruluğunu ifade etmelerine rağmen bu hareketi engellemek için hiçbir şey yapılmamıştır. Horosan vilayetinin girişinde Meşhed ve Herat'ın ortasında yer alan Sarakhs askeri açıdan daima önemli bir noktada yer almıştır. Sarakhs'ı işgal etmek İran ve Afganistan'ın en zengin bölgelerine hakim olmak demektir. 1884 yılında Sarakhs'ı işgal eden Rusya her zamanki kibar tavrını sürdürmüş, Rus yetkilileri iki Sarakhs olduğunu kendilerinin kaleyi değil eski şehri işgal ettiklerini belirtmişlerdir. Rusya geçerli bir sebeple Sarakhs'ın eski kalesini işgal etmemiştir. Bu kale savunma için oldukça yetersiz olup çamur duvarlarla çevrilmiş olup oldukça kullanışsızdır. Fakat nehrin diğer tarafında yer alan eski şehir stratejik açıdan oldukça önemli bir pozisyonda yer almaktaydı. Bu alan Merv, Herat, Meşhed'e giden yollar üzerinde hâkim oldukça önemli bir noktada olup Hindistan'a giden yolları kontrol edebiliyordu. Bu açıdan Rusya için oldukça önemliydi⁷⁵⁴. Sonuç olarak 1884'te Rusya; Eski Sarakh'ı ve İran ile Afganistan arasında uzanan alanı ele geçirmiştir⁷⁵⁵.

Afganistan'ın kuzeybatısına yerleşen Ruslardan endişelenen İngilizler Afganistan'ın kuzey kapısı olan Merv'in işgal edilmemesini istemişlerdir. İngilizler İşgal ihtimaline karşılık silah olmasa da Mervliler'e para yardımında bulunmuşlardır. Rus hükümeti İngiliz hükümetine verdiği cevapta Mevr'i almak niyetinde olmadığını bildirmiş ancak Rusya Dağıstanlı Albay Alihanov'un bölgedeki askeri ve kişisel gayretleri ile 1884 yılında Merv'i almayı başarmıştır. Böylece Ruslar Afganistan sınırına kadar ilerlemişlerdir⁷⁵⁶.” 1884 yılında Merv'i zapt eden Rusya'nın Afganistan sınırlarından Hint yolunu tehdide başlaması İngiltere ve Rusya arasında Türkistan'da yaşanan rekabeti arttırmıştır⁷⁵⁷.

1884 yılının başlarında Londra'da Beyaz Çarın geleceğin Lordu olduğu kablolu yayın ile kabul edilmiştir. Bu olay Türkmenler üzerinde oldukça etkili olurken Türkmenler Çar'ın taç giyme törenindeki manzaradan oldukça etkilenmişlerdir. Pek çok Asyalı liderin ve Rusya'nın eski ve tarihsel merkezinden kralların katılımı ile oldukça görkemli bir tören yapılarak istenilen etki yaratılmıştır. Vahşi ve seçkin halkı etkileyebilecek hikâyelerin çok iyi hesaplandığı bu törende Hive Hanına Rusya'nın bu yerleşimlerle ilişki kurması için hizmet etmesi teklif edilmiş, Tekke kabilesinin bu kısmı barış fikrini kabul etmiştir. Rusya tarafından Asyalı unsurların kendisine bağlanması için kapsamlı bir yol takip edilmiş, 1884 yılında Hive Hanının ricası üzerine onun çocuklarına eğitim verilmesi için Rus bir öğretmenin seçilmesi de bunun göstergelerinden biridir. Kısa bir süre sonra Rusların Herat'a giden yol üzerinde, neredeyse Afganistan'ın İran sınırı üzerinde Sarakhs'da yerleştikleri rapor edilmiştir. Rusya'nın bu son faaliyetleri İngiltere'de yeniden rahatsızlığa neden olmuştur. Bunun üzerine 1885 yılının başlarında Rusya ve İngiltere arasında iki tarafın memurlarından ortak bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun Sir Peter Lumsden'in idaresindeki İngiliz üyeleri yabancı meslektaşlarından bir çözüm beklerken Herat civarında Rus askeri birliklerin varlığı rapor edilmiştir. Bu durum Afganları alarma geçirmiş ve bir çatışmanın yakın olduğu düşünülmüştür İngiliz Hükümeti M.de. Giers'in bu saldırının

⁷⁵⁴ Krausse, a.g.e., 1899, s. 232- 233.

⁷⁵⁵ Popowski, a.g.e., s. 50- 51.

⁷⁵⁶ Çapraz, a.g.m., s.63-64.

⁷⁵⁷ Rıfki Salim Burçak, Türk- Rus- İngiliz Münasebetleri (1791- 1941) İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu, Aydınlık Matbaası, İstanbul 1946, s. 40- 42.

yetersizliği konusundaki açıklamaları göz önünde bulundurmuştur. Her iki millet de yeni bir karmaşa oluncaya kadar en kötüsü için hazırlık yapmıştır⁷⁵⁸.

1884 yılında Loftus ile yaptığı görüşmede Gorchakov, İngiltere'nin Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişine dair barışçı yapısı konusundaki Rusya'nın söz ve vaatlerine karşı gördüğü güven eksikliğinden etkilenmiştir. Ancak bu güven eksikliği; 1840 yılının başlarından itibaren Türistan'daki işgal hareketleri belirginleşen Rusya'nın işgal faaliyetleri, Gorchakov'un Kasım 1864 tarihli genelgesi, 1880-81 Türkmenlere karşı yapılan sefer ve 1884 yılında Merv'in işgal edilmesi gibi Rusya'nın üst üste verdiği sözleri tutmaması neticesinde oluşmuştur. Rusya İngiltere ile Asya ve Avrupa'da olan rekabetinde kuşkusuzdur ki Hindistan'ı İngiltere'nin zayıf noktası olarak görmüş ve onun Hindistan'daki varlığını tehdit edebilecek bir pozisyona ulaşmak için çaba göstermiştir. Rusya bu çabasına ulaşmak için aynı zamanda İngiltere'nin endişe ve güvensizliğini azaltmak için de mücadele etmiştir. Prens Gorchakov İngiltere'nin güvenini yeniden sağlamak için Hindistan'a saldırı planının saçma ve Rusya için imkânsız olduğunu belirtmiştir. Ancak iki devlet arasındaki güven sorunu Rusya tarafından yapılan aldatıcı beyanların Türkistan'daki Rus ilerleyişinin devam ederek Taşkent'in düşmesinden Merv'in düşmesine kadarki işgal sürecinin doğal bir sonucu olmuştur. 1865 yılında İmparator kendi hâkimiyetindeki bölgelerin yeteri kadar geniş olduğu, Türkistan konusundaki niyetinin yalnızca ticareti ve medeniyeti geliştirmek olduğu şeklindeki ifadelerini sürdürmüştür. Ancak Rusya 1865 yılından 1873'e kadar Hokand'ın geniş bölgelerini işgal etmiş, 1868 yılındaki anlaşma ile Buhara'yı kendisine bağlamış, 1873 yılında Hive'yi hâkimiyetine almış, 1880-81 yılında Türkmenlere karşı olan acımasız seferini gerçekleştirmiştir. Bütün bu olanlar Rusya'nın verdiği güvencelerin hiçbirinin doğru olmadığını ortaya koymuştur⁷⁵⁹.

1885 yılında Afgan Emiri Abdurrahman Han Hindistan Genel Valisi ile Rawal Pindi'de buluşmayı kararlaştırmıştır. Bu görüşme talebi Emirden gelmiş olup Emir Rus tehdidi altındaki bölgelerin İngiliz koruması altına girmesini arzu etmiştir. Abdurrahman Lord Dufferin'e Rusya'nın Afganistan'a yaklaşması konusunda ve bu ilerleyişin halkın düşüncesini olumsuz etkilediği konusunda İngiliz Hükümetini defalarca uyardıklarını belirtmiştir. İngiliz yetkililerinin geçmişte görmezden geldikleri bazı meseleler üzerine yapılan eleştirilerin İngiliz çıkarlarının zarar görmesini azaltmamış, Emir Genel Vali'ye gelecekte de şaşkıncu bir durum olmayacağını hatırlatmıştır. Lord Dufferin'in Emir'in ricasına verdiği sert cevap İngiltere'nin gelecekteki politikası konusunda bir söz olarak oldukça önemlidir. Dufferin İngiltere'nin Afganistan'ın bütünlüğü konusunda kararlı olduğunu, Rusya'nın Herat üzerindeki ilerleyişinin bir savaş ilanı ile karşılaşacağını belirtmiştir. Güvenin yerleşmesini sağlayan bu bildiriye rağmen ertesi gün Rusya'nın Panceh'e saldırdığı haberi Rawal Pindi'ye ulaşmıştır. Pencap daima Herat Hanlığının bir parçası olarak görülmüş olup Afganistan'ın güvencesine girmesiyle birlikte Emir'in kontrolüne geçmişti. 1840 yılında burası Lord Auckland tarafından Afganistan'ın güvencesi altına alınmış olup 1884 Kasımında yapılan bu saldırı Afganlar tarafından geri püskürtülmüştür. Panceh koşulsuz olarak Afganistan'ın bir parçası olarak görülmüştür. Bu unsurlara rağmen Rusya kendisi için uygun gördüğü sınırı geçmiş, Emir ve İngiltere ile barışa karşın Rus orduları Panceh üzerine saldırmıştır. Rusya hiçbir zaman Lord Palmerston tarafından daha hoşgörülü ortaya konulan yöntemleri uygulamamıştır. İngiliz Hükümeti bu durumda kendisini Emir'e verdiği söz ve vadeleri tutma gerekliliği altında bulmuştur. Bu sözlerden kaçacak bir yeri kalmayan İngiltere Afganistan'ın

⁷⁵⁸ Rodenbough, a.g.e., s.11-12.

⁷⁵⁹ Tealakhi a.g.t., s.146-147.

bütünlüğünü sürdürme konusundaki kararlılığını ve Rusya'nın Herat'a karşı ilerlemesi durumunda savaş ilan edeceğini bildirmiştir. Ancak Rusya tehditten ziyade doğrudan Herat yolu üzerinde Emir'in bölgelerinden bir kısmını işgal etmiştir. Bu durum üzerine Gladstone Lord Dufferin tarafından verilen sözleri geri almış Yapılan bir dizi dostluk görüşmeleri, özür ve Rusya'nın niyetlerine güvendiği şeklindeki ifadelerin ardından Rusya'nın Panceh'i işgal etmesini engellemeye çalışmıştır⁷⁶⁰.

16 Mayıs 1884'te İngiliz ordusundan Teğmen General Sir Edward Hamley bir konferansta Sir Henry Rawlinson, Lord Napier⁷⁶¹ ve Charles Marvin gibi Hindistan uzmanları ile Lord Chelmsford, Sir F. Haines ve Malleson'un içinde bulunduğu birçok seçkin memurla birlikte Türkistan sorununu tartışmıştır. General Hamley, bu dönemde İngiltere'nin özgür olmadığından, Rusya'nın Türkistan içlerinden Hindistan'a doğru ilerlemesinin yaratmış olduğu endişeden bahsetmiş, Rusya'nın buradaki adımlarının oldukça emin olduğunu ve asla geri gitmeyeceğini belirtmiştir. Rusya'nın nispeten küçük kuvvetlerle hareket ettiğini belirten Hamley, Rusya'nın bölgede bir düzen kurmayı, kendi ağır masrafları için bazı gelirler elde etmeyi burada sağlayacağı güvenin seferleri için yeterli olmasa da Rusya için bir gelir kaynağı olabileceğini belirtmiştir. Neredeyse bir kıta büyüklüğündeki geniş bir alanda ilerleyen Rusya'nın ilerleyişinin İngiltere'nin Hindistan sınırına doğru bir tehlike oluşturduğunu ve bu durumun endişe ile izlendiğini belirtmiştir⁷⁶².

19 Mart 1885'te Sir Edward Hamley'in Times'te İngiltere için çok ciddi bir tehlikenin geldiği ve Afgan sınırında kendilerini beklediği, Rusya'nın ilerleme yönündeki niyetlerini gizlemesinin imkânsız olduğunu söylediği belirtilmiştir⁷⁶³. İki ülkenin temsilcileri arasında sınırının belirlenmesi esnasında Afgan bölgesinin Rusya tarafından işgali görmezden gelinmiştir. Haber İngiltere'ye ulaştığında Ruslar General Komaroff idaresinde Panceh'te Afganlar üzerine saldırmışlardır, burada Afganlar büyük kayıplar vererek bozguna uğratılmışlardır. Bundan sonra durum daha ciddi bir hal almıştır. Rusya yalnızca anlaşmaları ihlal edip sözlerini tutmamakla kalmamış olup barış zamanında dostane bölgeleri işgal ederek ve öncesinde bir uyarı yapmaksızın savaşa kalkışarak medeni toplulukların uluslararası hukuk kurallarını da ihlal etmiştir. Ruslar kendilerine saldırdıkları konusunda Afganların iddialarını inkar etmişler, Rusya'nın dostane tavırlarına rağmen Afganların tehdit edici tavır aldıklarını belirtmişlerdir. Diğer yandan Rusların Afganları savaştırmaya teşvik eden etkileri konusunda tanıklık eden İngiliz memurlarının bulunması da Rusya'nın tavrını ortaya koymuştur. Bunun üzerine Hindistan yolunu güvence altına almak, Çara genişlemesinin sınırlarına ulaştığını göstermek ve Rusya'nın son ihlalleri konusunda cezalandırmak gibi çeşitli sebeplerle İngiltere ve Rusya arasında bir düşmanlığın yakın olduğu düşünülmüştür. Fakat bu beklentiler gerçekleşmemiştir. Sınırın belirlenmesi konusu kaldığı yerden devam etmiş, Rusya Herat'ı alarak niyetini açıkça ortaya koymuştur. Afgan sınır meselesi 1885 Eylülünde kapanmışsa da da iki yıl sonra Rusya'nın Kerki ve Kwaja Salar'ı işgal edip kontrolüne alması ile yeniden açılmıştır⁷⁶⁴. 1885 yılında Afganistan'daki Panceh vahalarını alan Ruslar sonunda Yukarı Pamir'i ele

⁷⁶⁰ Krausse, a.g.e., 1899, s. 238- 240.

⁷⁶¹ Napier hakkında detaylı bilgi için bkz. Marvin, a.g.e., s.129- 148.

⁷⁶² Theo. F. Rodenbough, Afghanistan and the Anglo-Russian Dispute, Press of G.P.Putnam's Sons New York, 1885, s. 8-9.

⁷⁶³ Krausse, a.g.e., 1899, s. 240.

⁷⁶⁴ Krausse, a.g.e., 1899, s. 241- 42.

geçirmişlerdir. Rus ilerleyişi sonucu endişeye kapılan Afgan Emiri Abdurrahman, İngilizlerden yardım istemiştir⁷⁶⁵.

1886 yılında Berlin anlaşması ile Batum limanı bağımsızlığını sürdürmesi ve takviye edilmemesi koşuluyla Rusya'ya geçmiştir. 1886 temmuz ayında Rusya diğer kuvvetlere Batum'un bağımsız bir liman olmasının sonlanacağını, Rusya'nın gümrük vergisine tabi tutulacağını bildirmiştir. Paris anlaşmasına rağmen bu durum Batum Karadeniz'in en güçlü pozisyonlarından biri haline gelene kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Batım gelecekte Hindistan'a karşı yapılabilecek herhangi bir saldırıya karşı kalıcı bir üs olarak şekillenmiştir. Afganistan'ın kuzey batı sınırındaki konumunu güçlendiren doğrudan Karadeniz'le olan iletişimini güvenceye alan Rusya kuzey doğuda eşit avantajlar elde etmiş, Bedeşan yoluyla Hindistan'a yaklaşmayı ümit etmiş bu nedenle bütün dikkatini; Buhara, Kaşgar ve Chitral sınırına on iki bin adım uzaklıkta bulunan Pamir düzlüklerine vermiştir. Fakat tamamen düzlük olan bu bölge yerleşimin yapılamayacağı değersiz olup 1873 yılında Afgan sınırı sabitlenirken Rusya dikkatsizce kabullenmiştir. Fakat 1889 yılında Albay Gromtchevski komutasındaki Rus keşif kolu İngiliz ileri karakoluna ulaşınca kadar Pamir'in karşısında yürümüştür. Burada durmak zorunda kalmış ve geri dönmüş bu durum Rusya'nın bölgeye keşif kolu göndermesinde etkili olmuştur⁷⁶⁶.

İngiltere'nin Afganistan'a yönelik tutumu iyi niyetli olmakla birlikte başarılarla taçlandırılmamıştır. Elli yıldan fazla bir süreyi kapsayan kayıtlarda iki savaş, az sayıda sefer ve çeşitli politikalar yer almaktadır. Bu seferler Afganistan'ın istikrarsızlığı ve maddi kayıpları ile sonlanmıştır⁷⁶⁷. Kandahar genel olarak, Rus istilası durumunda asıl kuvvet tarafından saldırıya uğrayabilecek en muhtemel nokta olarak görülmüştür. Diğer yandan da İngiltere'nin burayı elinde tutup en modern şekilde istihkâm etmesinin Hindistan'ın kuzey batı sınırının güvenliğini sağlamak için yeterli olacağı varsayılmıştır. Afgan tarafından Kuzey Batı sınırına saldırı için iki muhtemel nokta bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Taşkent ve Semerkand'dan Belh'e doğru, Khulm'dan Kabil'e doğru buradan da Khyber ya da Kurum yoluyla Hindistan'a ulaşmaktadır. Diğer yol ise Bakü ve Hazar'dan Merv yoluyla Herat'a ulaşmakta olup buradan da Kandahar'a iyi bir yol uzanıyordu. Bu noktadan ise ThalChotiali ya da Bolangüzergahı boyunca Hindistan'a bir yol uzanmaktaydı. Burada Kabil'den Kandahar'a uzanacak alternatif bir yol daha bulunmakla birlikte bu yol daha uzun ve yorucudur. Türkistan'dan Kabil ya da Kandahar'a bir ordunun gönderilmesi için oldukça zorlu engeller bulunuyordu. Böyle bir ordunun Kabil'e ulaştığı ve Afgan kabileleri tarafından sıkıntıya uğramadığı farz edilse dahi Kabil'de nüfusa yetecek kadar yiyecek olmadığından Amu Derya ötesinden yiyecek ve desteğin sağlanması gerekecektir. Diğer yandan Afganistan'ın bu bölümünün iklim şartları yaz ayları dışında bir ordu için oldukça zorlayıcıdır. Bu şartlarda Rus ordusunun bu güzergahı takip ederek Kabil'e ulaşması durumunda da ordu oldukça yorgun olacağı düşünülmekte olup tüm bu sebeplerle Rusya'nın Kabil güzergahını seçmeyeceği anlaşılmaktadır. Kandahar yolu ise diğer yoldan nispeten daha kolay olup şehrin yakınlarına kadar herhangi bir zorlukla karşılaşılmadan ulaşılabilir. Fakat Kandahar'a ulaşan istilacılar burada nöbetçi Hindistan ordusu ile karşılaşacaklar ve bir savaş yaşanacaktır. Gerek pozisyon gerek destek sağlama gerekse iletişim açısından savunmacılar avantajlı pozisyonadadır. Burada işgalcilerin savaşı kazanması durumunda ise Hindistan'a ulaşabilmeleri için beş güzergâhtan birini seçmeleri gerekecektir. Bu yollar; Bolan ve Jacobabad vasıtasıyla

⁷⁶⁵Çapraz, a.g.m., s.64.

⁷⁶⁶Krausse, a.g.e., 1899, s. 242- 243.

⁷⁶⁷Krausse, a.g.e., s. 258.

Multan'a uzanan 605 mil uzunluktaki yol, ThalChotiali vasıtasıyla Multan'a uzanan 459 mil uzunluğundaki yol, Gazni ve Gomalgeçiti ile Multan'a uzanan 866 mil uzunluğundaki yol, Gazni, Kabil, Kurum Vadisi ve Kohat'tan Rawal Pindi'ye uzanan 649 mil uzunluğundaki yol ve Gazni, Kabil ve Khyber'denPeşhawur'a uzanan 490 mil uzunluktaki yoldur. Ancak bu yolların büyük bir kısmı gerek iklim şartları gerek arazi özellikleri gerekse farklı sebeplerle geniş bir ordu için oldukça zorlu alanlardır. Doğal özellikleri itibari ile yalnızca Khyber geçidi işgal kuvvetleri için kabul edilebilir özelliklere sahip olmakla birlikte savunmacıların inşa ettikleri düzenlemelerle buradaki şartlarda eşitlenmiştir. İngiltere'nin Hindistan savunması Hindukuş eteklerinde başlamış olup Pamir arazisinde birleşmiştir. İngiltere burada Chitral ve Gilgit kalelerine sahip olup Darwaz ve Alai platosu vasıtasıyla Hindistan'a ulaşabilecek herhangi bir girişimle mücadele edebilecek durumdaydı. Khyber'e hakim olan Peşhawur doğrudan Kabil'e giden yolu yönetmesi bakımından İngiltere'nin en önemli ileri karakollarından biridir. Peşhawur'un güneyinde yer alan Kohat ve komşusu Kurum vadisi Kabil'e uzanan iki alternatif yoldur. Bu nokta Kohat, Thal ve Bannu'dan kontrol edilmekte olup izinsiz geçilmesi oldukça zordur. DeraIshmael Han diğer bir nokta olup GomalGeçitinin kontrolü için oldukça önemlidir. Bu bölgenin kontrolünü uzun yıllar elinde bulunduran Sir Richard Temple'nin Gomal Geçidinin güvenliğinin oldukça yetersiz olduğunu söylediği belirtilmiştir. Hindistan sınırındaki son ve en önemli İngiliz ileri karakolu Quetta olup burası 1887 Kelat Han anlaşması ile ilhak edilmiştir. Quetta'nın Hindistan ile olan iletişimi sınır boyunca uzanan diğer istasyonlar gibi demiryolu ile sağlanmaktadır⁷⁶⁸.

Yukarıda da ifade edildiği üzere XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın bir yandan Kafkaslarda diğer yandan da Türkistan'da yayılmaya başlaması, güneyde Hindistan'a hâkim olan İngilizlerin büyük bir endişe yaşamasına sebep olmuştu. İngilizler, Hindistan'a karşı kuzeyden gelen bu Rus tehdidini uzak tutmak ve bu arada Türkistan'dan Hindistan'a inen tarihi istila yolları üzerinde bulunan Afganistan'ı Rus nüfuzundan korumak için oldukça çaba göstermişlerdir. Nitekim bu amaç doğrultusunda Afganistan'ı kendi nüfuzlarında tutmak için bu ülkeyi birkaç kez istila etmekten de kaçınmamışlardır. Ancak Afganistan'da büyük tahribata yol açan bu işgaller aynı zamanda ülke ve millet bütünlüğünün de oldukça sarsılmasına yol açmıştır. İngilizler Hindistan'ı müdafaa için stratejik önemine inandıkları ünlü Hayber geçidini de içine alan Afganistan'ın güney eyaletlerini işgal etmişler, bu bölgenin kendi kontrollerinde kalmasını sağlayan antlaşmaları 1878 ve 1893 yıllarında Afganlara zorla imzalatmışlardır. Böylece Afganistan'ın ve Afganların bir kısmı bir daha birleşmemek üzere anavatandan zorla koparılmışlardır. Bu parçalanmanın zorlukları Afganistan'ın geleceğinde oldukça olumsuz etkiler bırakmıştır. İngilizlerin bu dönemde Afganistan'ı işgal etmelerinden tek sağladıkları fayda bu ülkeyi kendi nüfuzlarında tutarak Rus işgaline fırsat vermemek olmuştur⁷⁶⁹.

Özetle İngiltere'nin kuzeybatı sınırındaki pozisyonu tartışmasız, Emir'in bölgesine ilerleyebilecek kadar güçlü olup İngiltere'nin buradaki pozisyonu tartışılmaz durumdadır. Ancak İngiltere, politikasında Kuzey Batı sınırını korumanın yanı sıra Afganistan'ın bütünlüğünü ve bağımsızlığını da korumayı kabul etmiştir. Afganistan'ın en kuzey kesiminin küçük bir kısmı ve kuzey batısı ülkenin diğer kesimlerinin aksine özellikler içermektedir. Afgan Emirinin hâkimiyet alanının neredeyse tamamı dağlık düzlükler, çöller ve verimsiz vadilerden oluşurken bu kesim özellikle bir dizi verimli düzlükler, temiz akarsuların suladığı alanlardan oluşmakta olup batısı ve doğusu

⁷⁶⁸Krausse, a.g.e., s. 258- 262.

⁷⁶⁹ Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler, Kitabevi, İstanbul 1997, s.13- 14.

Paropamisus düzlükleri ile çevirilidir. Bu bölgenin merkezi, rakip devletler arasında çekişmelerin yaşandığı, yazarlar tarafından erken dönemlerden itibaren Afganistan'ın anahtarı olarak ve Hindistan'a yakın tasvir edilen eski Herat şehridir. Oldukça verimli olan bu bölgenin kaynakları süresiz olarak büyük bir ordunun ihtiyacını karşılayabilecek düzeydedir. Bu nedenle Herat'a sahip olmak aynı zamanda Afganistan'ı yönetmek anlamına gelmektedir. Nitekim Herat vasıtasıyla Afganistan'a buradan da Hindistan'a ulaşıp başarılı bir şekilde işgal edilebileceği görülmüştür. Bu nedenle de Herat'ın dostane güçlerin elinde tutulması Hindistan'a bir saldırıyı da imkânsız kılacaktır. Bu gerçek yeni fark edilmemiş olup XIX. yüzyılın son çeyreğinde stratejistler ve politikacılar tarafından da sık sık tartışılmıştır. Herat bölgeyi ziyaret eden memurlar tarafından her seferinde Hindistan'ın anahtarı olarak nitelendirilmiştir. Bu durum Herat'ın Asya'daki diğer şehirlerden daha fazla kuşatılmasına sebep olmuştur. Herat'a sahip olmanın anlamının Ruslar tarafından Hindistan'a sahip olmanın bir yolu İngilizler tarafından ise Rusların Hindistan'ı işgal ümitlerinin yok edilmesi olduğunu görülmüştür. Ancak Rusya'nın bölgeyi işgal etmesini engelleyecek kesin bir adım da atılmamıştır. Afgan veraseti konusu daima tartışmalı bir mesele olmuş, rakip adaylar arasında uzun dönem çekişmeler yaşanmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarında iki devletin içerisinde buldukları koşullar anlaşmalarını zorunlu kılmıştır. Bu dönemde bir taraftan Türkistan'da İngiltere ile nüfuz mücadelesinde olan Rusya diğer yandan da Avrupa'da merkezi devletlerin baskısı altında bulunmaktaydı. İngiltere ise Kuzey Afrika'da Fransa'nın, Güney Afrika'da Boerlerin ve Türkistan'da Rusya'nın baskısı altında bulunmaktaydı. 1905 Eylülünde Japon harbinden yenik çıkan Rusya, Hindistan'da İngiltere ile mücadele edecek gücü kalmadığından anlaşmak istemiştir. Bunun sonucunda iki taraf arasında 1907 Ağustosunda Hindistan etrafındaki nüfuz mücadelelerine son veren bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile İran üç bölgeye ayrılmış olup kuzeyi Rus nüfuzuna güneyi İngiliz nüfuzuna bırakılmıştır. İkisinin ortası tarafsız bölge olarak belirlenirken Afganistan İngiliz nüfuzuna terkedilmiştir. İngiltere'de Tibet'teki askerlerini geri almıştır. Böylece İngiltere Rusya arasında Türkistan'da yaşanan anlaşmazlık sona ermiştir⁷⁷⁰.

⁷⁷⁰ Rıfki Salim Burçak, Türk- Rus- İngiliz Münasebetleri (1791- 1941) İkinci Cihan Harbinde Türkiye'nin Durumu, Aydınlık Matbaası, İstanbul 1946, s. 40- 42.

8. SONUÇ ve TARTIŞMA

İngiltere ve Çarlık Rusya, Asya'da ve özellikle Türkistan'da XIX. yüzyılın ortasından itibaren bölgenin kontrolü konusunda çıkar çatışması içine girmişlerdir. Her iki devlet de çıkarları gereği birbirlerinin Türkistan'daki faaliyetlerini yakından takip etmiştir. Rusya, XVIII. yüzyılın başından itibaren Türkistan meselelerinde İngiltere'yi tarafsız hale getirmeye çalışmış, bu amacında da başarılı olmuştur. İngiltere, Türkistan'daki politikasını Afganistan'ı tampon bir devlet olarak muhafaza etmek konusunda yoğunlaştırmıştır. Rusya'nın faaliyetleri ve İngilizlerin doğudaki çekimsizliği Türkistan aleyhine birleşmiştir. Bu süreçte Türkistan hanlıkları arasında bir birliğin olmayışı, İngiltere ve Rusya'nın bölgede serbest hareket edebilmesini sağlamıştır. Türkistan hanlıkları, Rus kuvvetleri karşısında boyun eğmek zorunda kalmıştır. Artan Rus işgalleri karşısında dönemin iki önemli gücü arasında yoğun bir diplomatik rekabet yaşanmıştır. Tezimizin çeşitli yerlerinde de vurguladığımız gibi bu rekabet batılılar tarafından "Great Game" olarak adlandırılmıştır. İki ülke arasında askeri bir mücadelenin olmayışı ve bu rekabetin daha çok arka planda diplomatik manevralarla yaşanması bu adlandırmada etkili olmuştur.

Hindistan'daki İngiliz varlığına yönelik ilk tehdit Fransızlardan gelmişse de Fransa'nın Asya üzerinden Hindistan'a ulaşma çabaları bir hayalden öteye gidememiştir. Ancak onların bu girişimi ve Napolyon'un İngilizlere karşı bölgedeki kazanımları bir başka emperyalist güç olan Rusya'yı teşvik etmiştir. Yedi yıl savaşları sonrasında Fransızların Hindistan'dan tamamıyla çıkarılmasının ardından Rusya'nın bölgede genişlemesinin önündeki tek güçlü rakibi İngiltere olmuştur. Nitekim bu durum bölgedeki iki büyük güç olan İngiltere ve Rusya arasında uzun süreli bir diplomatik rekabetin oluşmasına sebep olmuştur. Bu rekabet daha öncede belirtildiği üzere askeri sahaya taşınmamıştır.

İngiltere ve Rusya arasındaki diplomatik mücadele temelde üç ana aşamadan oluşmuştur. Bunlardan ilki, Rus İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılın sonları XIX. yüzyılın başlarında Kafkasya ve Türkistan'da ilerleyişi ile başlamış, Doğu Hindistan şirketinin Hindistan'daki fiili gücüne karşı bir tehdit oluşturmuştur. Rusya'nın özellikle Kırım savaşı sonrasında Balkanlar ve Karadeniz doğrultusunda ilerleme imkânının kalmaması Türkistan üzerinde yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Nitekim bu savaş sonrasında Türkistan'da Rus işgalleri hız kazanmıştır. Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişi, sınırda yer alan bazı bölgeler ve özellikle İngiliz Hindistanı'nda endişeye sebep olmuştur. Bu bölgelerin başında gelen İran ve Afganistan, Rus ilerleyişinden oldukça olumsuz etkilenmiştir. İran toprakları bu dönemde Ruslar tarafından işgal edilirken Afganistan iki defa İngiliz işgaline uğramıştır. Rusya'nın niyetiyle ilgili endişeler konusunda adı geçen şirket, Hindistan'ın kuzey sınırına keşif amaçlı memurlarını göndermiştir. Bu memurlar gerek bölgenin coğrafi ve ekonomik durumu gerekse Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri konusunda detaylı bilgiler toplamışlardır. Memurların İngiliz hükümetine sundukları raporlar İngiltere'nin Türkistan siyasetinin belirlenmesinde oldukça etkili olmuştur.

Rusya'nın işgalleri 1730-1848 yılları arasında Kazakistan'ın büyük bir kısmının aşama aşama ele geçirilmesi ile başlamış; 1864-1884 yıllarında hız kazanmıştır. Yeni sömürge döneminde Avrupalı büyük güçler dünyada stratejik pozisyon, Pazar ve kaynak kazanma gayretine girmişlerdir. Rusya; 1865 yılında Hokand ve Taşkent'i, 1868 yılında Buhara'yı, 1873 yılında Harezmi bölgesini ve onun etkileyici şehri olan Hive'yi, 1876 yılında Andican'ı, 1881 yılında Göktepe'yi ve 1884 yılında Merv'i almıştır.

Merv'in düşüşü ile birlikte İngiltere'nin Türkistan'daki politik etkisinin son katmanı da yok olmuştur.

Rusya, Türkistan'da gerçekleştirdiği işgaller süresince Rusya'nın tabiri ile "barbar" kavimlere medeniyet götürme, sınır güvenliğini sağlama ve ticari imtiyazlarını koruma gibi çeşitli bahaneler ileri sürmüş, işgaller öncesi İngiliz yetkilileri ile görüşerek işgallerin kalıcı amaçla gerçekleştirilmeyeceği konusunda güvenceler vermiştir.

Rus işgallerine uğrayan Türkistan Halklarının Osmanlı, İran, Afganistan ve Hint uluslarına oranla yaşadığı talihsizliklerden birisi Batı âlemiyle temasının bulunmayışı olmuştur. Osmanlı ve İran Türkleri, Afganlar ve Hindliler Batı devletleri ile yaptıkları savaşlar arasındaki dönemlerde uzun süren barış yılları geçirmişler ve Batılılarla her türlü temasta bulunabilmişlerdir. Bu durum birkaç yüz yıl boyunca devam etmiştir. Yukarıda ismi geçen devletlerin Batılılarla olan bu irtibatları bu devletlere gerek siyasi gerekse askerlik ve askeri bilgi açısından çeşitli kazanımlar sağlarken Türkistan halkları bu durumdan mahrum kalmışlardır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rus demir yolu Orenburg-Kazan çizgisinin doğusuna geçmemiş, Türk Rus halkları arasındaki temas Rus Kozakları ve Bozkırda göçebelik eden Kırgızların temaslarından ibaret olmuştur. Bu durum Türkistan'ın bilim ve ekonomik açıdan gelişmeye müsait kısımlarının yani Seyhun Ceyhun arasındaki bölgenin XIX. yüzyılın ortalarına kadar Rus medeniyeti ile her türlü temastan mahrum kalmasına yol açmıştır. Bu bölge için bir nevi kalkan durumunda olan Türk- Kırgız- Kazak duvarının ortadan kalkması ile özellikle 1860 yılından itibaren Türkistan hanlıkları kendilerinden silah, bilim ve teşkilat açısından 3-4 yüzyıl ileri bir devletin ordusu ile karşı karşıya kalmışlardır. Askeri donanım, bilgi ve teknik açısından oldukça zayıf olan ve kendi içinde birlik sağlayamamış olan Türkler bu mücadelede Ruslara yenik düşmüşlerdir. Rusya'nın bölgede üstünlük kurmasını sağlayan avantajlardan bir diğeri ise fethettikleri yerlere askeri açıdan donanımlı Rus-Kazak topluluklarının yerleştirilmesi olmuştur. Rus işgal ordusunun işini kolaylaştıran bu durum Rusların bölgede İngilizlere üstünlük sağlamasında da etkili olmuştur. İngilizler Afganistan'da böyle bir imkândan mahrum kalmışlardır.

Birinci Afgan savaşı ve eş zamanlı olarak Rusya'nın Hive'ye karşı faaliyetleri İngiliz politikacıların dikkatini Türkistan'da artan Rus akseri faaliyetlerine ve Afganistan'daki diplomatik çabalarına çekmiştir. Her iki İmparatorluğun da Türkistan'daki varlıkları arasında tarafsız bölge ya da devletlerin bulunması fikri, Perovskii'nin Hive seferi ve Birinci İngiliz-Afgan savaşının ardından politik bir sorun olarak görülmeye başlamıştır. Bu konuda iki devlet arasında uzun süreli görüşme ve konferanslar gerçekleştirilmiştir.

Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişi İngiltere'nin yanısıra bölgede çıkarı olan diğer devletleri de rahatsız etmiştir. Ancak Rus ilerleyişinden rahatsızlık duyan Çin, Afganistan, İran gibi devletlerin hiçbirinin Rusya'ya karşı etkin bir girişimde bulunacak güce sahip olmayışı, diğer yandan Batı Türkistan hanlıklarının birbirlerine karşı olan rekabeti, Rusya'nın ilerleyişini oldukça kolaylaştırmıştır. Bu devletlerden İran ve Afganistan rakip olarak İngiliz gücünün ortaya çıkmasından rahatsızlık duymamışlardır. Bu süreçte İngiltere'nin bu devletlerle dönem dönem işbirliği ve çatışma içine girdiği görülmüştür. Ancak bu rahatsızlığa rağmen İran ve Afganistan'ın İngiltere ile etkin bir işbirliği yapmayışı ve Afganistan ile yaşanan mücadeleler de Rus ilerleyişinin hız kazanmasını sağlamıştır.

Tezimizde dikkat çekilen noktalardan biri İngiltere ve Rusya'nın işgal ve sömürü politikalarındaki farklılık olmuştur. İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgeci ticarete dayalı olup İngilizler Hindistan'da idareci konumunda olmuşlardır. Bu durum İngiltere'nin Hindistan'daki varlığını tehdit altına sokmuş ve dış saldırılara açık

olmasına sebep olmuştur. Rusya ise Türkistan'da gerçekleştirdiği işgalleri kalıcı ve güvenli hale getirmek adına bölgede sıkı bir asimile ve yerleşme politikası uygulamış, bölgenin yerli halkını azınlık konumuna getirmek için çalışmıştır. Bu durum Rusya'nın bölgede kalıcı bir hâkimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır.

Rusya'nın bu süreçteki politikasına baktığımızda bölgeye göndermiş olduğu temsilciler ve gizli ajanları aracılığı ile bölge hakkında detaylı bilgi edindiği ve bu doğrultuda bir işgal planı hazırladığı görülmektedir. Rusya'nın İngiliz devlet adamları ile yapılan görüşmelerde bu işgallerin İngiltere'de uyandırdığı tedirginliği azaltmak adına işgallerin Türkistan hanlıklarını cezalandırmak ve barbar olarak nitelendirdiği bu topluluklara medeniyeti taşımak amacı ile gerçekleştirildiğini, Hindistan, İran ve Afganistan'ı işgal etmek gibi bir niyeti olmadığını vurguladığı dikkat çekmiştir. İngiltere ise Türkistan hanlıkları, İran ve Afganistan'ın bağımsızlığını korumasını ya da düşman bir devletin elinde olmamasını Hindistan'daki sömürgelerini ve hâkimiyetini korumak adına gerekli görmüş ve politikasını bu doğrultuda şekillendirmiştir. Ancak bu politikada İngiltere'nin işgaller sırasında takınmış olduğu tarafısız tutum Rusya'nın işini kolaylaştırmıştır. 1804 yılından 1828 Türkmençay anlaşmasına kadar İngiltere'nin İran ile olan münasebetlerinde ve yaptığı ittifaklarda kendi çıkarlarını ön planda tutarak Ruslar tarafından İran'a yönelik saldırılara tarafsız kalması, İran ve Hindistan halkının İngiltere'ye olan güvenini sarsmıştır. Nitekim bu tarihten sonra İran'ın İngiltere ile olan münasebetlerindeki tutumu değiştiği gibi İngiltere de İran'ın tampon bölge olması düşüncesinden vazgeçmiştir. Bu durum tarafsız bölge düşüncesinin Afganistan üzerinde yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Ancak İngiltere, Afganistan konusunda da aynı tutumu sürdürmüş, İran ve Afganistan ile olan ilişkilerinde bir denge politikası uygulamıştır. Bu politika bu toprakların Ruslar tarafından işgali ile sonuçlanmıştır. Nitekim İngilizlerin "masterly inactivity" adını verdikleri bu politika Rusların işini kolaylaştırmıştır.

İngiltere'nin Türkistan politikasının anlaşılmasında Kırım savaşındaki tutumu da önem taşımaktadır. İngiltere henüz savaş devam ederken Kafkasları Ruslara terk etme kararı almış, bu durum İngiliz parlamentosunda devlet adamları arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Savaş sonrasında imzalanan Paris anlaşmasında Kafkaslardaki Rus saldırıları ile ilgili bir sınırlama getirilmemiştir. Nitekim Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan'ın tamamına hâkim olan Rusya, Paris anlaşmasının sonrasında Şeyh Şamil'e boyun eğdirmek suretiyle Kafkaslara hâkim olmuştur. Esasında İngiltere, Kırım savaşındaki bu tutumu ile Kafkaslar ve Türkistan'da Rusların önünü açmıştır. Bundan sonraki süreçte Rusya, Rus işgalleri konusunda kararlı davranmıştır. Rusya işgal süresince belirlediği çizginin dışına çıkmamış, Ignatiev'in Hive hanı ile ticaret anlaşmasını imzalamaması sonucunda Orenburg'taki hiveli tüccarların tutuklanmasını istemesi, Rusya'nın işgal süresince ileri sürdüğü barbar kavimlere medeniyeti götürme gerekçesinin temelsiz olduğunun en açık göstergelerinden birisi olmuştur. Rus işgalleri döneminde Buhara emirliğinin yardım talebini reddeden İngiltere'nin daha önce bölgeye gönderilmiş olan temsilcileri Conolly ve Stoddart'ın başına gelenleri unutmadıklarını bildirmesi esasında İngiltere'nin Türkistan hanlıklarına karşı tutumunun anlaşılması açısından önemlidir. İngiltere bu tavrı ile Türkistan halklarının kaderini Rusların eline bırakmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirdiği işgallerle Türkistan'da kontrolü ele geçiren Rusya'nın işgal sonrasında bölgede uyguladığı iskan ve yerleştirme politikasında 1861 yılında toprağa bağlı serfliğin kaldırılmasının da etkisi bulunmaktadır. Rusya, Türkistan bölgesine kendi unsurlarını yerleştirmek suretiyle bölgeyi kendi topraklarının bir parçası haline

getirmek istemiş ve Türkistan halklarını kendi topraklarında azınlık konumuna düşünmüştür.

Neticede İngiltere, başlangıçta Türkistan'da öncelikli konumda iken pasif ve kararsız tutumu bu konumunu Rusya'ya kaptırmasına sebep olmuştur. Bu gelişmelerden ortaya çıkardığımız sonuç, İngiltere'nin bölgedeki önceliğinin Hindistan'daki sömürgelerini korumak olduğu, Hindistan'a yönelik bir tehdit olmadığı sürece Türkistan hanlıklarının bağımsızlığını korumak adına Rusya ile askeri çatışmadan kaçınacağı ve İngiltere'deki bu düşüncenin de Rusya tarafından çok iyi anlaşıldığı, Rus politikasını şekillendirdiği yönündedir. Nitekim Rusya, Türkistan'ın işgali süresince İngiltere'nin Hindistan ve Afganistan'daki önceliklerine dokunulmayacağı güvencesi vererek askeri bir çatışmadan kaçınmıştır. Bunun sonucunda İngiltere'nin Türkistan'daki ticari ve politik etkisi son bulurken Ruslar bölgede hâkim güç konumuna gelmişlerdir. İki taraf arasında yaklaşık bir yüzyıla yayılan bu rekabet Rusya ile İngiltere'nin nüfuz alanlarını ve uluslararası sınırları belirleyen bir anlaşma imzaladıkları 1907 yılında sonuçlandırılmıştır. Bu anlaşma ile İran üç bölgeye ayrılmış olup kuzeyi Rus nüfuzuna güneyi İngiliz nüfuzuna bırakılmıştır. İkisinin ortası tarafsız bölge olarak belirlenirken Afganistan İngiliz nüfuzuna terkedilmiştir. İngiltere'de Tibet'teki askerlerini geri almıştır. Böylece İngiltere- Rusya arasında Türkistan'da yaşanan anlaşmazlık sona ermiştir.

KAYNAKLAR**Resmi Kayıtlar**

- Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI- XX. Yüzyıllar) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 70, Ankara 2005.
- British Documents on Foreign Affairs (B DFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part 1: From the Mid-Nineteenth century to the World War, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, The Ottoman Empire:
- GİLLARD, D. (ed.), British Documents on Foreign Affairs, Part I, Series B, The Near and Middle East, XI, Britain, Russia in Central Asia, 1865-1878, Univesity Publications of America, 1985.
- Hansard's Parliamentary Debates, Third Series, 1842, LXIV.
- Indian Papers: Treaties: Ordered to be printed 11. March 1839, S.2.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 84, Ankara 2006.
- Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 84, Ankara 1922.
- STEVENSON, D. (ed), British documents on foreign affairs--reports and papers from the Foreign Office confidential print. Part I, From the mid-nineteenth century to the First World War. Series F, Europe, 1848-1914.

Gazete Ve Dergiler

The Times of London

Kitaplar ve Tezler

- A Narrative of the Russian Military Expedition To Khiva Under General Perofski in 1839, 1867. Translated from the Russian fort he Foreign Departmant of the Government of India, Calcutta, 356s.
- AKA, İ., 1991. Timur ve Devleti, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 172s.
- , 1994. *Mirza Şahruh ve zamanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 260s.
- ALGAR, H., 1969. Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period, University of California Press, London, England, 415s.
- ANDERSON, J., 1997. The International politics of Central Asia, Manchester University Press, 217s.
- ARMAOĞLU, F., 1997. 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789- 1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 821s.
- , 2004. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914- 1995, Alkım Yayınevi, 896s.
- ATEŞ, T., 1982. Siyasal Tarih I (Ortaçağlardan On dokuzuncu Yüzyılın Sonlarına Dek) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 468s.
- ATKİN, M., 1980. Russia and Iran 1870- 1828, University of Minnesota Press, United States of America, 216s.
- BARFIELD, T., 2010. Afghanistan: A Cultural and Political History, Princeton University Press, United States of America, 323s.
- BARNES, G. F., 2014. The Anglo-Afghan Wars 1839–1919, Osprey Publishing, 96s.
- BARTHOLD, V.V., 1990. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 644s.
- , 1990. Uluğ Beg ve Zamanı, Çev. İsmail Aka, Ankara, 230s.

- BAXTER, W. E.J, 1893. “England and Russia in Asia”, The Imperial Parliament, Ed. Sydney Buxton; London, 200s.
- BAYUR, Y. H., 1950. Hindistan Tarihi, Nadir Şah Avşar’ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar (1737- 1949), Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 732s.
- BECKER, S., 2005. Russia’s Protectorates In Central Asia – Buhara and Khiva, 1865-1924 Taylor Francis e-Library, 318s.
- BELLEW, H. W., 1862. Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857, London. -----, 1879. Afghanistan and Afghans: Being Brief Rewiev of the History of the Country and Account of Its People with Special References to Present Crisis and War with the Amir Sher Ali Khan, London: Sampson Low, Marston, Searle& Rivington, 230s.
- BENTLEY, R., 1879. Invasions of India from Central Asia, London: Richard Bentley And Son, 358s.
- BERRYMAN, J., 2002. British Imperial Defence Strategy and Russia: The Role of the Royal Navy in the Far East, 1878-1898, International Journal of Naval History, April Vol.I, 345s.
- BOULGER, D. C., 1879. England and Russia in Central Asia, London: W. H. Allen & Co., Vol. I.- II, 435s.
- BOULGER, D. C., 1880. Central Asian Portraits: the Celebrities of the Khanates and the Neighbouring States, London: W. H. Allen& Co., 331s.
- BREGEL, Yuri, An Historical Atlas of Central Asia, London: Brill, 2003, 256s.
- BRYDGES, S. H. J., An Account of the Transactions of His Majesty’s Mission to the Court of Persia, in the Years 1807-11: To which is Appended a Brief History of Wahauby. Volume 2, 453s.
- BURÇAK, R. S., 1946. Türk- Rus- İngiliz Münasebetleri (1791- 1941) İkinci Cihan Harbinde Türkiye’nin Durumu, Aydınlık Matbaası, İstanbul.
- BURNABY, F., 1895. A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia, Cassell and Co., Ltd., 401s.
- BURNES, A., 1835. Travels into Bokhara, Vol.I., London, 543s.
- BURROWS, M., 1895. The History of the Foreign Policy of Great Britain, London: William Blackwood and Sons, 372s.
- CHAUDHURİ, K.N., 1999. “The English East India Company, The Study of an Early Joint- Stock Company 1600- 1640”, The Emergence of International Business 1200- 1800, Routledge/ Thoemmes Press, London and New York, 238s.
- COLQUHOUN, A. R., 1901. Russia Afainst India The Struggle for Asia, London, Harper, 325s.
- COLVİN, S. A., 1895. John Russell Colvin,The Last Lieutenant- Governor of North West under the Company, Oxford Clarendon Press, 345s. -----, 1895. The Last Lieutenant- Governor of North West under the Company, Oxford, 425s.
- CRONIN, S., 2008. “Building A New Army: Military Reform In Qajar Iran”, War and Peace in Qajar Persia: Implications Past and Present, Editör: Roxane Farmanfarmaian, New York: Routledge Yayıncılık, 542s.
- CURTİS, W. E., 1911. Turkestan: “the heart of Asia”, Hodder& Stoughton, New York, George H. Doran Company, 434s.
- CURZON, H. G. N., 1889. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo Russian Question, London, 542s.
- ÇELİK, M. B., 2009. “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

- DACOSTA, J., 1891. A Scientific Frontier or the Danger of Russian Invasion of India, London, W. H. Allen & Co., 148s.
- DAVID M.& Michael W. C., 2002. A History of Russia, the Soviet Union and Beyond, Belmont: Wadsworth/Thomson Learning, 543s.
- DOBSON, G., 1890. Russia's Railway Advance Central Asia Notes Of A Journey From St. Petersburg To Samarkand, London: W. H. Allen & Co., 498s.
- DRIÅULT, E., 2010. Şark Mese'lesi, Çeviren Nâfiz, Yayına Haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınları, Ankara.
- EDWARDS, H. S., 1885. Russian Projects Against India from The Czar Peter to General Skobeleff, London: Remington & Co Publishers, 310s.
- ELPHİSTONE, M., 1815. An Account of the Kingdom of Caubul, London, 354s.
- , 1842. An Account of the Kingdom of Caubul II, London, 345s.
- ELPSTEIN, M., 1981. The Early History of the Levant Company, London, George Routledge & Sons Limited, 289s.
- EVANS, G. D. L., 1829. On the Practicability of an Invasion of British India; and the Commercial and Financial Prospects and Resources of the Empire, London, 432s.
- FİTRAT, A., 2000. Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası, Haz. Seyfettin Erşahin, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- FİNDLAY, A. G., 2014. "Preventing Strategic Defeat A Reassessment of the First Anglo-Afghan War", (PhD thesis), School of Humanities and Social Sciences University of New South Wales Canberra.
- FİŞHER, F. H., 1878. Afghanistan and the Central Asian Question, London, James Clarke & Co., 13 & 14, Fleet Street, E.C., 294s.
- FORBES, A., 1892. The Afghan wars, 1839-42 and 1878-80 (1892), Seeley and Co., London, 456s.
- FOSTER, W., 1896, Letters received by the East India Company from its Servants in the East, London 345s.
- FRASER- TYTLER, W.K., 1950. Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia, London, 234s.
- G., J.H., 1950. The Genesis of Russophobia in Great Britain A Study of the Interaction of Policy and Opinion, Cambridge Harward University Press, London, 321s.
- GOOCH, G.P., 1917. A century of British foreign policy, London, G. Allen & Unwin, Ltd., for the Council for the Study of International Relations, 346s.
- GROUSSET, R., 2014. Asya'nın Uyanması, Haz. Saadeetin Y. Gömeç, Berikan Yayınevi, Ankara, 192s.
- Guide to India Office Records relating to Central Asia, 1998. The Biritish Library Asia Pacific Africa Collection.
- HAMİLTON, A., 1910. Afghanistan, Volume XVIII, J. B. Millet Company, 358s.
- HATUNOĞLU, N., 2011. Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han, Ötüken Yayıncılık, s.451.
- HAYİT, B., 1995. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Ankara, 447s.
- HELLWALD, F. V., 1974. The Russians in Central Asia; a critical examination down to the present time of the geography and history of Central Asia, Çev. Theodore Wirgman, London, 534s.
- HENTY, G. A., 1901. To Herat And Cabul A Story Of The First Afghan War, New York: Charles Scribner's Sons, s. 416s.

- HERTSLET , E., 1891. Treaties, ect. 1, Concluded between Great Britain and Persia, and between Persia and other Foreign Powers, wholly or partially in force on the 1st April 1891, London, 234s.
- HOLDICH, S. T. H., 1909. The Indian Borderland, 1880-1900, London: Methuen And Co., 464s.
- , 1905. Proceedings of the Central Asian Society, England's Strength in Asia, London, Central Asian Society, 22, 34s.
- HOLDICH, T., The Gates of India, Being an Historical Narrative, London : Macmillan and co., limited, 1910, 588s.
- HOLDSWORTH, M., 1959. Turkestan in the Nineteenth Century, A Brief History of the Khanates of Bukhara , Kokand and Khiva, Fifteen Shillings, 455s.
- INGRAM, E., 1979. The Beginning of the Great Game in Asia 1828- 1834, Clarendon Press, Oxford , 389s.
- , 1984. In Defence of British India: Great Britain in the Middle East, 1775-1842, Frank Cass& Co. Ltd, 345s.
- IRNAZAROV, F., 2005. "Strategic Importance of Central Asia: The New Great Game between the United States and Russia", Linköpings Universitet, Master Thesis in International and European Relations.
- IVANOV, P.P., 1958. " Oçerki Pa İstorii Sredney Azii (XVI. Seredina XIX. V), İzdatilstva, Vostoçnoy Litaraturi, Moskva.
- İLLİYEV, M., 2003,. "1873- 1924 Döneminde Türkistan Türkmenlerinde Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- JENKINSON, A., 1990. Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of The First İntercourse of The English With Russia and Central Asia By way of The Caspian Sea, vol I, Ed: E. Delmar M1832.org and C. H. Coote , B. Franklin, New York, 456s.
- JONES, B. S., Papers Relative to the Progress of the British Power in India, and the Subsidiary System of Alliance, London, 367s.
- KARA A., 2007. Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Selenge Yayınları, İstanbul.
- KARADAĞ, G., 2006. "Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları (Alexander Burnes, Arminius Vambery, Eugene Schuyler)", Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- KARAL, E. Z., 1938. Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802), İstanbul 1938.
- KARASAR, H. A. 2002. National Identity and Regional Integration in Central Asia: Turkestan Reunion, Ankara, Institute of Economics and Social Sciences, Bilkent University, 394s.
- KHALFİN, N.A., 1964. Russia's Policy in Central Asia 1857-1868, Central Asian Research Centre, London, 432s.
- KRADER, L., 1963. Peoples of Central Asia, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, vol.26, 321s.
- KRAUSSE, A., 1899. Russia in Asia: A Record and A Study 1558- 1899, London: Grand Richards, 567s.
- KULKE, H.- Rothermund, D., 2001. Hindistan Tarihi, Çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, 596.

- KURAT, A. N., 1997. Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 537s.
- KURT, Hasan, 1998. Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği), Fecr Yayınevi, Ankara, 392s.
- L. LIGETI, 1986. Bilinmeyen İç Asya, Çev. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 376s.
- LANSDSELL, H., 1885. Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv, London: Sampson Low, C.I- II, 452s.
- MALLESON, G.B., 1885. Russo- Afghan Question and the Invasion of India, G. Routledge and sons, 191s.
- MAC GAHAN, J.A., 1995. Hive Seyahatnamesi ve Tarihi, Çev: Kolağası Ahmed, Haz. Prof. Dr. İsmail Aka- Dr. Mehmet Ersan, Akademi Kitabevi, İzmir, 269s.
- , 1874. Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva, London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 508s.
- MARKHAM, S. C. R., 1874. A General Sketch Of The History of Persia, Longman. Green, London, 432s.
- MARQUESS A., 1975. A History Of The British Cavalry 1816-1919 Volume 2: 1851-1871, Published by Leo Cooper London, 289s.
- MARSH, H. C., 1877. A Ride Through Islam: Being a Journey Through Persia and Afghanistan to India Via Meshed, Herat and Kandahar, London : Tinsley Brothers, 8, Catherike Street, Strakd. 232s.
- MARSHMAN, J. C., 1867. The History of India, from the Earliest Period to the Close of Lord Dalhousie's Administration, C.3., London, 543s.
- MARVIN, C., 1885. The Russians At The Gates Of Herat, London And New York :Frederick Warne And Co., 384s.
- , 1886. Reconnoitring Central Asia; Pioneering Adventures in the Region Lying Between Russia And India, London: S. Sonnenschein, Le Bas & Lowrey, 468s.
- MARX K., 2007. Dispatches fort he New York Tribune: Selected Journalism of Karl Marx, Ed. James Ledbetter with a foreword by Francis Wheen, Penguin Books, London England, 532s.
- MCNEILL, W. H., 1989. Dünya Tarihi, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabı, 872s.
- MERAM, A. K., 1969. Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi, Kitap Yayınları, İstanbul.
- MEYENDORFF, B. V., 2004. "A Journey From Orenburg To Bokhara in the year 1820", c.V/II, The Great Game: Britain and Russia in Central Asia, ed: Martin Ewans, Routledge, London, 378s.
- MORGAN, G., 1981. Anglo- Russian Rivalry in Central Asia: 1810- 1895, London: Frank Cass, 321s.
- MORIER, J., 1816. A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople In The Years 1808 and 1809, Philadelphia, 345s.
- MORRIS, M., 1878. The First Afghan War, London : Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, Crown Buildings, 188, 452s.
- NAJİMİ, A. W., 1988. Herat: The İslamic City: A Study in Urban Conservation, Curzon Press, 175s.
- NOLAN, E. H., 1858. The Illustrated History of the British Empire in India and the East from the Earlist Times to the Suppression of the Sepoy Mutiny in 1859, C.II, London 436s.

- ÖZTÜRK, S., 2012. “ The Bukharan Emirate and Turkestan Under Russian Rule In the Revolutionary Era: 1917-1924”, A Master’s Thesis, Bilkent University, Department of International Relations, Ankara.
- PHIBBS, I. M., 1899. A Visit to the Russians in Central Asia, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 258s.
- PHILLIPS, S. R., 1823. Russian Missions Into the Interior of Asia, London, Printed for R. Phillips, 130s.
- POPOWSKI, J., 1893. The Rival Powers in Central Asia or Struggle between England and Russia in the East, Çev. Arthur Baring Brabant, India Office, 386s.
- POTTER, L. G., 2009. The Persian Gulf in History, Palgrave Macmillan, United States, New York, 405s.
- POTTINGER, H., 1816. Travels in Beloochistan and Sind, London, 618s.
- RAWLINSON, S. H., 1875. England and Russia in the East: A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia, London John Murray, Albemarle Street , 627s.
- RODENBOUGH, T. F., 1885. Afghanistan and the Anglo-Russian Dispute, Press of G.P.Putnam’s Sons New York, 139s.
- ROUX, J. P., 2008. Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl, Çev. Aykut Kazancıgil- Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, 562s.
- Russia's March Towards India, 1894. By an Indian Officer, c.I, London: Sampson Low, Makston & Company, 364s.
- SANDER, O., 1992. Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e, İmge Kitabevi, 423s.
- SARAY, M., 1997. Afganistan ve Türkler, Kitabevi, İstanbul.
- , 2003. The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 435s.
- , 1998. Türk Rus Münasebetleri’nin Bir Analizi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 280s.
- , 1990. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler, (1775-1785), İstanbul.
- SCOTT, W. R., 1910. The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint-Stock Companies to 1720, Cambridge: at the University Press, vol: II, 543s.
- SIEGEL, J., 2002. Endgame Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia, I.B. Tauris Publishers, London&New York, 387s.
- SINGH, S. H., 1878. A History of Khokand from the Commencement of Russian Intercourse Until the Final Subjugation of the Country by that Power, Government Civil Secretariat Press, 456s.
- SKRINE, F.H., ROSS, E.D., 1899. The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times, London: Methuen & Co, 570s.
- SPALDING, Henry, 1874. Khiva and Turkestan, London, Chapman and Hall, 193, Piccadilly, 378s.
- SYKES, P., 1940. A History of Afghanistan, C.1, Macmillan& Co. LTD, London, 289s.
- ŞEŞEN, Ramazan, 1985. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 56, Ankara, 297s.
- TEALAKH, G. O., 1991. “Russian Advance in Central Asia and British Response 1834-1884”, Doctorate Thesis, The University of Durham Department of History,.
- TERENTYEF, M. A., 1876. Russia and England in Central Asia, Translator, F.C. Daukes, Vol: 2, Calcutta, Foreign Department Press, 435s.

- TOGAN, Z. V., 1981. Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 696s.
- UÇAROL, R., 1985. Siyasi Tarih, Filiz Kitabevi, İstanbul, 600s.
- URQUHART D.- PALMERSTON, Henry J. T., Diplomatic Transactions In Central Asia, From 1834 to 1839, London, Printed by T. Brettell, 268s.
- ÜÇOK, C., 1951. Siyasi Tarih Dersleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ÜNAL, F., 2014. XVIII. Yüzyıl Türk Rus İlişkilerinde Neplüeyev (İstanbul'dan Orenburg'a), Gece Kitaplığı, Ankara, 213s.
- VALİKHANOV, M. Veniukof vd., 1865. The Russians in Central Asia : their occupation of the Kirghiz steppe and the line of the Syr-Daria : their political relations with Khiva, Bokhara, and Kokan : also descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria; çev. John and Robert Michell, London: E. Stanford, 452s.
- VAMBERY, A., 1873. History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present, London Henry S. King & Co., 543s.
- , 1874. Central Asia And The Anglo-Russian Frontier Question: A Series Of Political Papers (1874), Trans. F. E. Bunnett, London, 435s.
- VURAL, S., 1995. İngiliz Hakimiyetinin Hindistan'da Tesisi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya.
- WATSON, G., 2007. Siting The Stage: Representations of Central Asian Environments in British Literature, 1830- 1914, New Zeland Journal of Asian Studies, 321s.
- , 1866. A History of Persia From the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858 with a Review of the Principal Events that Led to the Establishment of the Kajar Dynasty, London : Smith, Elder and Co., 456s.
- WHEELER, G., 1964. The Modern History of Soviet Central Asia, London: Weidenfeld and Nicolson, 385s.
- YALÇINKAYA, A., 2006. Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze, Lalezar Kitabevi, Ankara, 526s.
- YAZICI, O., 2011. Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834- 1922, Huzur Cilt Evi, Malatya, 264s.
- YÜCEL, Yaşar, 1989. Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları, Ankara.
- YETİŞGİN, M., 2014. A History of Turkistan in The Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasion, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ZARCONI, T., 2001. Yasak Kent Buhara 1830-1888, Çev. Ali Berktaş, Dünya Şehirleri Dizisi, 4 İletişim Yayınları, 170s.
- ZİYAYEV, H., 2007. Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 454s.

Makale Ve Bildiriler

- AHATOV, U.- KUMĞANBAYEV, J., 2012. "XIX. Yüzyılın Sonu ile XX. Yüzyılın Başındaki Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya Üzerine Uyguladığı Politikaları ve Halkın Yaşam Biçimi", Tarih'in Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.7., ss.219-224.
- AHMAD, S. M., "Hindistan", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.XVIII, ss. 73-75.
- AHMETBEYOĞLU, A., 2009. "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistikî Malumat", Sosyal Bilimler Dergisi, S. 22, ss.1-21.

- AKA, İ., 2008. Timurlular, Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007), Sakarya, ss. 171- 192.
- , 2012. "Timur", DİA, , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XLI ss. 173- 177.
- ALDER, G. J., "Standing Alone: William Moorcroft Plays the Great Game, 1808-1825", The International History Review, 2:2, ss.172-215.
- ALIYEV, Z., 2016. "Rusya ve İran Arasında 1828 Yılında Türkmençay Antlaşmasının Gizli Taraflarına Işık Tutan Tarihi Belgeler Üzerine", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 23, ss. 324- 331.
- ALPARGU, M., 2008. "Türkistan Hanlıkları, Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri" (5-6 Kasım 2007), Sakarya, ss. 273- 284.
- ANNABERDİYEV, D., 2012. "XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde ve Askeri Anlatılarında Türkmenlere Atfedilen Atasözleri", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/2, ss. 5153- 530.
- AYDIN, M., 2008. "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, C.15, S.38,
- AYDINLI, O., 2009. "Semerkant", DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, C. 36, ss. 481-484.
- AYDOĞMUŞOĞLU, C., 2011. Abbas Mirza (1789- 1833) ve Dönemi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.4, S.19, ss. 127- 137.
- BABABEKOV, H.N., "Ferghana and the Khanate of Kokand", History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century, vol: V, edited by Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris, ss.71-82
- BAĞÇECİ, Y., Osmanlı Belgelerine Göre Napolyon Bonapart'ın İmparator Ünvanının Osmanlı Devleti Tarafından Tanınması Meselesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.7, S.29, ss. 70- 83.
- BAHAR, H., 1994. "Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, ss. 233- 244.
- BALA, M., 1997. "Buhara", İA, C. II., MEB Yay., ss. 761- 771.
- , 1997. "Kaçar", İslam Ansiklopedisi (MEB), C, VI, Eskişehir, ss 36-37.
- BARTHOLD, W., 1979. "Maveraünnehr", İA, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. VII, ss.408-409.
- , 1988. "Türkistan", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 140-142.
- BERTHELS, E., 1987. "İran", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. V/II, ss. 1013- 1053.
- BİÇER, B., 2011. "Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın istilası", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 10, ss. 127- 145.
- BLACKWELL, F., 2008. "The British Impact on India, 1700-1900", Education About Asia, Volume 13, Number 2, ss.34-37.
- BOSİN, Y. V., 2009. Afghanistan, Resistance to 19th-Century British Invasion, International Encyclopedia of Revolution and Protest, ed. Immanuel Ness, Blackwell Publishing, ss. 15- 16.
- BOUVAT, L., 1986., "Uluğ Bey", İslam Ansiklopedisi, MEB, C. 13, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, ss. 27- 29.
- BOWMAN, L., 2011. "Travelers Tales: Great Game Narratives", 10th Biennial Conference of the Australasian Association for Communist and Post Communist Studies in Canberra, ss.1-19.

- BULUT, Y., 2003., "Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliği, Oryantalizm ve William Jones", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, S.6, ss. 71-106.
- ÇAPRAZ, H., 2011., "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sa.24, ss.51-78.
- ÇEŞMELİ, İ., 2002." Semerkand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi", Sanat Tarihi Yıllığı, 15, ss.57-90.
- ÇETİN, H., 2000. "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", bilig-15,
- ÇETİNDAG, Y., 2016. "Siyasi Açından Timurlu Osmanlı İlişkileri", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.24, ss. 14- 25.
- ÇOLAK, K., Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798- 1801), SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, II, 2008, ss. 141- 183.
- DAMES, M. L., 1997. "Efganistan", İslam Ansiklopedisi (MEB), C. IV, Eskişehir, ss. 165.
- DAWIES, K.G., 1952. "Joint- Stock Investment in the Latter Seventeenth Century", The Economic History Rewiev, Second Series, Vol IV, S.3, ss. 283- 301.
- DIRR, A., 1993. "Gülistan", İslam Ansiklopedisi, MEB, IV, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, ss. 834.
- DOĞAN, O., 2002. "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 37, ss. 77- 91.
- DUARTE, P., 2014. "Central Asia and the Great Games: Different Times, the Same Game?", Retrieved April, 2, ss.1-21.
- DUMAN, O. Ö., 2009. "Yakınçağlarda Osmanlı- Fransa İlişkileri ve Fransa'nın Orta-Doğu Diplomasisi", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6., S.11, ss. 525- 544.
- ERDOĞAN, K., 2008. "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) , S. 23, ss.149-194.
- ERİNÇ, S., "Hindistan", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları c.XVIII, 1998, ss.69- 73.
- ERMAN, K., 2012. "Sömürgecilik Kıskaçında Afganistan", History Studies, Tarih Boyunca Sömürgecilik Özel Sayısı C. 4 , S. 3, p. 69-82, ss. 69- 82.
- ERŞAHİN, S., Türkistan 'ın "Verilen Bağımsızlık "tan Alınan Bağımsızlığa" Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler, AÜİFD, C. XLIV, 2003, S.1., ss. 313- 343.
- FAYDA, M., 1988. Şah Abbas, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.1., ss.27- 28.
- FERRİS, J., 2006. "Invading Afghanistan, 1838- 2006: Politics and Pasification, Journal of Military and Strategic Studies", Vol. 9, ss. 1- 32.
- FROMKİN, D., 1980. "The Great Game in Asia", Foreign Affairs 58, No.4, ss. 934-951.
- GOLDFRANK, D. M., 1993. "Policy Traditions and the Menshikov mission of 1853", Imperial Russian Foreign Policy, Ed. Hugh Ragsdale, V. N. Ponomarev, Cambridge University Press, ss. 119- 159.
- GREAVES, R. L., "British Policy in Persia," 1892- 1903, Cambridge University Press, 1965, ss. 34- 60.

- GÜMÜŞ, Ş. Ö., 2013. Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarındaki Fransızlar, Tarih'in Peşinde, Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 9, ss. 249- 278.
- HOURCADE, B., 2000. "İran", DİA, C.22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 392- 394.
- KAFALI, M., 1979. "Timur", İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, C. 12/1, ss. 336- 346.
- KAHRAMAN, K., 1994. Dost Muhammed, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 9, ss. 510- 511.
- KARA F. – HAYKIR, Y., 2014. "Rus Kolonizasyonuna Karşı Kazak Mukavemeti", Turkish Studies, C.9/4 Ankara, ss. 619- 629.
- KARA, A., 2005. "1828–29 Osmanlı- Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler" "Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi" , 8(14), ss.115-131.
- KARADENİZ, Y., 2008. "İngiltere'nin İran Afganistan Politikası (1848- 1870)", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD), Sayı:11, Diyarbakır, ss.119- 135.
- , 2009. "İran ve Türkistan'da İngiliz Rus Mücadelesi (1856- 1869)", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, S.20, ss.53- 68.
- , 2011. "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.4, S.18, ss. 248- 263.
- KIZILKAYA, O. 2013. "XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi", Turkish Studies, C.8/7, 2013, ss. 293- 306.
- KOLB, C., "Tournament or Great Game: The Struggle for the Mastery of Central Asia, H-Net Reviews in the Humanities & Social Sciences, ss.1-6.
- KONUĞU, E., 1991. "Babürlüler", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. IV, ss. 400- 404.
- , 2001. "Hindistan'daki Türkler, Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları", S.1., ss. 23- 31.
- , 2008. "Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları, Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)", Sakarya, ss. 131- 152.
- KÜPELİ, Ö., 2012. "Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581)", History Studies, S.4/1, ss. 373- 385.
- LEVI, S. C., 2007. "The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand, 1709–1822", Journal of Global History, 2, ss.213-232.
- , S., 2002. "Ortaçağ Orta Asyası'nda Türkistan ve Turan, Türkler", C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 388- 392.
- LEWIS, B., 1977. Chapter 7 "Central Asia from the sixteenth century to the Russian conquests", Cambridge University Press, ss. 468-494.
- LİEVEN, D., 1999. "Dilemmas of Empire 1850- 1918, Territory, Identity, Journal of Contemporary History", Vol. 34, No. 2., ss. 163- 200.
- MACKENZIE D., 1974. "Turkistan's Significance to Russia (1850-1917), *Russian Review*, 33 (2), ss.167-188.
- MERT, Ö., 1980. "Amerikalı İki Seyyahın XIX. Yüzyıl Türkistan'ı ile ilgili Eserleri", Türk Kültürü, Sayı 218(19), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara ss.185-201.
- MINORSKY V., 1988. "Türkmen Çayı", İslam Ansiklopedisi (MEB), XII/II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 660.

- NAWİD, S., 1997. "The State, The Clergy and British İmperial Rule in Afghanistan during 19th and Early 20th Centuries", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 29, ss. 581- 605.
- NOELLE, C., *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863)*, Richmond: Curzon, 1997.
- OLDABAYEVA, D., 2005. "Sır Derya " Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Bilig*, S. 35, ss. 1- 16.
- "Overland Journey From India to England", 1841. *Saturday Magazine*, Vol. 18/ 546, , ss. 209- 219.
- ÖZCAN, A., 1998. *Hindistan, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 18, ss. 75- 81.*
- , 2000. "İngiliz Sömürgeciliği", *DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.22, ss. 299-302.*
- , 2004. "Hindistan'da İngiliz Hakimiyeti ve Ulemanın Tavrı", *Divan İlmi Araştırmalar, S.17, ss. 103- 115.*
- ÖZDEMİR, E., 2010. "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri", *History Studies, Volume 2/2, s. 115-128.*
- ÖZGÜDENLİ, O. G., 2000. "Muhammed Şah", *DİA, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 571- 572.*
- , 2003. "Maveraünnehir", *DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 28, ss. 177- 180.*
- PAYDAŞ, K., 2009. "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S.46 C.28, S. 41. 035-052.*
- PERRY, J., 1827. "Brydges, Harford Jones," *Encyclopaedia Iranica, IV/5, ss. 488-489.*
- ROEMER, H. R., 1979. "Timurlular", *İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, C. 12/1, ss. 346-370.*
- "Russian Embassy to Bukharaia", *North American Review, 25:2, s. 308., ss. 308- 321.*
- SABOL, S., 2002. "Orta Asya'da Rus İngiliz Rekabeti, Çev. Nasuh Uslu, *Türkler, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.*
- SADRI, M., "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İran'da Askerî Alanda Yenileşme Hareketleri", *The Journal of Academic Social Science Studies, c.6, S.8, 2013, ss. 483- 497.*
- , 2013. "19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İran'da Askerî Alanda Yenileşme Hareketleri", *The Journal of Academic Social Science Studies, c.6, S.8, ss.483- 497.*
- SARAY, M., "Hive Hanlığı", *DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları C. XVIII, ss. 167- 170.*
- , 1988, "Afganistan", *DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.I., ss. 401- 408.*
- , 2002. "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler, C.XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 561- 576.*
- , "Buhara Özbek Hanlığı", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri Kitabı, C.II.*
- , 1987. " Buhara (Özbek) Hanlığı (1753'den İtibaren Buhara Emirliği)1500-1920", *Tarihte Türk Devletleri II, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 98, Ankara, ss.591-600.*

- , 1987. "Hive Hanlığı (1512-1873 ve 1920)", Tarihte Türk Devletleri II, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 98, Ankara, ss. 601-610.
- , 1998. "Hive Hanlığı", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XVIII, İstanbul, s.167-170.
- , 1987. "Hokand Hanlığı (1700-1876)", Tarihte Türk Devletleri II, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 98, Ankara, ss. 611-617.
- SARI, Y., 2014. "From Old Great to New Great Game: Place of Gheography an History in International Relations, International Journal Turkic Studies Review 1-1, ss. 1.
- SCHAEDER, H.H., "Semerkand", İA, C. X., MEB Yay., 1997.
- ŞAHİN, M., Mîrzâ Şahrûh'a Karşı Düzenlenen Suikast Girişimleri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, S.19/1, ss. 1- 15.
- ŞAHİN, Z., "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kültürel Gelişimi ve Batıya Uyum Çabaları", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2), 2014, ss. 171-191.
- ŞEŞEN, R., "Buhara", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları C. VI, ss. 363-367.
- TAMİR, F., Kazak Hanlığı, Türkler, C.VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.649-656.
- TANRIVERDİ, M., Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskan Politikası ve Türklerin Göçü, Yeni Türkiye, c.II, ss.939-945.
- TAŞAĞIL, A., "Türkistan", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2012, C. 41, ss. 556-560.
- THORNTON, A. P., 1955. "British Policy in Persia 1858- 1890", The English Historical Review, Oxford University Press, Vol. 70, No. 274, ss.55- 71.
- TOGAN, Z. V. 1997. "Herat" maddesi, İslam Ansiklopedisi (MEB), C. V-I, Eskişehir, ss. 429-440.
- TÜRKMEN, Z., 2003. "XIX. Yüzyılın Başlarında Rusların Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar)", Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, ss. 16-19.
- ULUERLER, S., 2015. "Herat Meselesi ve İran- İngiliz Savaşının (1856- 1857) Osmanlı Devleti'ne Etkileri", Turkish Studies, C.10/1, ss.803- 824.
- USLU, R., Herat, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, C. 17, ss. 215-218.
- ÜSTÜN, İ. S., 2000. "İran: Safevilerden Günümüze Kadar", DİA, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss.400- 404.
- WATSON, G., 2007. "Siting The Stage: Representations of Central Asian Environments in British Literature", 1830- 1914, New Zeland Journal of Asian Studies 9, 1, ss. 96- 117.
- WOLSELEY, G., 1879/80. "Counter-Insurgency and Empire: The British Experience with Afghanistan and North-West Frontier, 1838-1947", South African Journal, , 147/7, 18s.
- YAZICI, O., Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları I: Afganistan'ın Uluslararası Politik Alanda Yerini Alışı, Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları, S.I, 2001, ss. 95- 112.
- YAZICI, T., "1995. "Feth Ali Şah", DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, ss. 451- 452.

- YEŞİLOAT, O., 2008. “ Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 36, Erzurum, ss. 187- 199.
- YETİŞGİN, M., 2001. “Central Asian Oases as a Factor in Russian Expansion into Central Asia, 1850- 1900”, FORUM of the Association for Arid Lands Studies, 17, no:1. Lobbock, Texas-ABD, ss. 44-53.
- , 2007. “The Anglo- Russian Rivalry, Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens”, Bilig, S.40, ss. 141- 167.
- , 2002. “Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları”, Türkler, C. XVIII, 2002, ss. 596- 606.
- , 2007. “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ss. 671- 702.
- YILMAZ, R., Kafkasya’da Çözölemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, S. 2(1), ss. 71- 90.
- , “Armin Vambery’nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar”, Belleten, C. LXIX, 2005, S.255, ss.625.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : Aysel ERDOĞAN
Doğum Yeri ve Tarihi : Aydın/ Söke- 12.12.1988

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi :Ege Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi
Yüksek Lisans Öğrenimi : KSÜ Sosyal Bil. Enst. Tarih Ana
Bilim Dalı
Doktora Öğrenimi : KSÜ Sosyal Bil. Enst. Tarih Ana
Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

İletişim

E-Posta Adresi : aysel88aysel@hotmail.com
Tel. : 05078317199
Tarih : 2017